

KIRKLARELİ ÜNİVERSİTESİ
İKTİSADİ ve İDARİ
BİLİMLER FAKÜLTESİ DERGİSİ

KIRKLARELİ UNIVERSITY
JOURNAL of the FACULTY of
ECONOMICS and
ADMINISTRATIVE SCIENCES

ISSN: 2146-3417 - E-ISSN: 2587-2052

Yıl / Year: 2022

Cilt / Volume: 11

Sayı / Number: 2

KIRKLARELİ ÜNİVERSİTESİ

İKTİSADİ ve İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ DERGİSİ

Yıl: 2022 Cilt: 11 Sayı: 2

ISSN: 2146-3417 - E-ISSN: 2587-2052 Yılda İki Defa Yayımlanan Uluslararası

Hakemli Süreli Yayın

SAHİBİ

Prof. Dr. Ünal ÇAĞLAR, İİBF Dekan V.

BAŞ EDITÖR

Doç. Dr. Muharrem EKŞİ

EDİTÖR

Doç. Dr. Ömer Faruk GÜLEÇ

EDİTÖR YARDIMCILARI

Dr. Öğr. Üyesi Sezgin SEZGIN

Arş. Gör. Altuğ KOÇ

Arş. Gör. Betül GÜLTEKİN ALBAYRAK

ALAN EDITÖRLERİ

Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Alan Editörü

Dr. Öğr. Üyesi Hacı SARI

Ekonometri Alan Editörü

Doç. Dr. Nihat TAK

İktisat Alan Editörü

Doç. Dr. Furkan YILDIZ

İşletme Alan Editörü

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Can DEMİRTAŞ

Maliye Alan Editörü

Doç. Dr. Semanur SOYUĞİT

Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Alan Editörü

Doç. Dr. İskender GÜMÜŞ

Uluslararası İlişkiler Alan Editörü

Doç. Dr. İhsan Ömer ATAGENÇ

İNGİLİZCE YAZIM VE DİL EDITÖRÜ

Dr. Öğr. Üyesi Burcu TAŞKIN ÇÖMLEKÇİ

DİZGİ

Arş. Gör. Altuğ KOÇ

SORUMLU YAZI İŞLERİ MÜDÜRÜ

Harun AÇIL, İİBF Fakülte Sekreteri

YAYIN KURULU

Prof. Dr. Alpaslan ÖZERDEM, George Mason Üniversitesi, ABD

Prof. Dr. Bauyrzhan OMAROV, L. N. Gumiyov Eurasia National Üniversitesi,
Kazakistan

Prof. Dr. Desiree PANGERC, CIELS Üniversitesi, İtalya

Prof. Dr. Farhang MORADY, Westminster Üniversitesi, İngiltere

Prof. Dr. Dibyesh ANAND, Westminster Üniversitesi, İngiltere

Prof. Dr. Alfredo SAAD-FILHO, SOAS Londra Üniversitesi, İngiltere

Prof. Dr. Julia DOBREVA, VUZF Üniversitesi, Bulgaristan

Prof. Dr. Paul ZAREMBKA, New York Üniversitesi, ABD

Doç. Dr. Andrei NESTIAN, Alexandru Ioan Cuza Üniversitesi, Romanya

Doç. Dr. Mujib ALAM, Jamia Millia Islamia Central Üniversitesi, Hindista

Doç. Dr. Oleg B. ALEKSANDROV, Moskova Devlet Diploması Enstitüsü-MGIMO
Üniversitesi, Rusya

Doç. Dr. Samaghan MYRZALBRAİMOV, Osh State Üniversitesi, Kırgızistan Doç.

Dr. Timur KOZUKULOV, Osh State Üniversitesi, Kırgızistan

Doç. Dr. Valerij DERMOL, International School for Social and Business Studies,
Slovenya

Dr. Öğr. Üyesi Aarbakke VEMUND, Aristotelis Üniversitesi, Yunanistan

Dr. Öğr. Üyesi Ebrar İBRAİMİ, Tetova Üniversitesi, Makedonya

Dr. Öğr. Üyesi Nassef Manabilang ADIONG, Philippines Üniversitesi, Filipinler

Dr. Öğr. Üyesi Senem ÇEVİK, California Üniversitesi, ABD

Dr. Adam SOFRONJEVIĆ, Belgrad Üniversitesi, Sırbistan

DANIŞMA KURULU

Prof. Dr. Hun Joo PARK, KDI School of Public Policy and Managment, Güney
Kore

Prof. Dr. Ljiljana MARKOVIC, University of Belgrade, Sırbistan

Prof. Dr. Mike O'DONNELL, University of Westminster, İngiltere

Prof. Dr. Georgios KATSANGELOS A., University of Thessloniki, Yunanistan

Prof. Dr. Shabir Ahmad KHAN, Peshawar Üniversitesi, Pakistan

Prof. Dr. Ata ATUN, Yakın Doğu Üniversitesi

Prof. Dr. Hüseyin BAĞCI, ODTÜ

Prof. Dr. Kamer KASIM, Abant İzzet Baysal Üniversitesi

Prof. Dr. Mesut Hakkı CAŞIN, Yeditepe Üniversitesi

Prof. Dr. Sayim YORGUN, İstanbul Üniversitesi

Prof. Dr. Mehmet Seyfettin EROL, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi

Prof. Dr. Yaşar SARI, Abant İzzet Baysal Üniversitesi

Prof. Dr. Dilek DEMİRBAŞ, İstanbul Üniversitesi

Prof. Dr. Selami SEZGIN, Siirt Üniversitesi

Prof. Dr. Yerden KAZHYBEK, Language Science Enstitüsü, Kazakistan

Doç. Dr. Akbota ZHOLDASBEKOVA, International Cooperation Eurasian National
Üniversitesi, Kazakistan

Doç. Dr. Marina LAPENKO, Saratov State Üniversitesi, Rusya

Doç. Dr. Raif CERĞİBOZAN, Kırklareli Üniversitesi

Doç. Dr. Semanur SOYUĞİT, Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi

Doç. Dr. Bülent Sarper AĞIR, Adnan Menderes Üniversitesi

Doç. Dr. Nuri Gökhan TOPRAK, Kırklareli Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Steve ON, National Sun Yat-Sen Üniversitesi, Tayvan

Dr. Öğr. Üyesi John L. FROITZHEIM, Virginia Commonwealth Üniversitesi, ABD

Dr. Öğr. Üyesi Ali HÜSEYİNOĞLU, Trakya Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Emre OZAN, Kırklareli Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Gökhan ALBAYRAK, Kırklareli Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi İskender KARAKAYA, Yozgat Bozok Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi İsmail DÜLGEROĞLU, Kırklareli Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Özüm Sezin UZUN, İstanbul Aydın Üniversitesi

Dr. Vittorio FERRO, İRES, İtalya

Dr. Aqil MAMMADOV, Azerbaijan State University of Economics, Azerbaycan

YURTDIŞI TEMSİLCİLERİ

Prof. Dr. Ata ATUN, Yakın Doğu Üniversitesi, KKTC

Prof. Dr. Desiree PANGERC, CIELS Üniversitesi, İtalya

Doç. Dr. Mujib ALAM, Jamia Millia Islamia Central Üniversitesi, Hindistan

Doç. Dr. Timur KOZUKULOV, Kırgızistan Osh State Üniversitesi, Kırgızistan

Dr. Öğr. Üyesi Sheharyar KHAN, İqra Üniversitesi, Pakistan

Dr. Derya BÜYÜKTANIR, George Washington Üniversitesi, ABD

Erciis Mekonen FARIS, Sarajevo Uluslararası Üniversitesi, Bosna-Hersek

Oktay KURTULUŞ, National Graduate Enstitüsü, GRIPS, Japonya

YAZIŞMA-HABERLEŞME-BASKI

Kırklareli Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Merkez Derslik 2

B Blok Kat: 3 Kayalı Kampüsü, Kofçaz Yolu Üzeri KIRKLARELİ

Tel: 0 (288) 246 17 09; Faks: 0 (288) 246 17 71

iibfdergi@klu.edu.tr

http://dergipark.org.tr/tr/pub/klujfeas

Kırklareli Üniversitesi Rektörlüğü, Basın Yayın ve Halkla İlişkiler & Basımevi

Rektörlük Binası C Blok Kat: 3, Kayalı Kampüsü, Kofçaz Yolu Üzeri KIRKLARELİ

444 40 39, Dahili: 1035 - 1036 Faks: 0 (288) 212 96 79

halklailiskiler@klu.edu.tr, basımevi@klu.edu.tr

Eylül 2022

KIRKLARELİ UNIVERSITY
JOURNAL OF THE FACULTY OF ECONOMICS AND ADMINISTRATIVE SCIENCES

Year: 2022, Volume: 11, No: 2

ISSN: 2146-3417 - E-ISSN: 2587-2052 Published Twice a Year
Peer Reviewed and International, Periodical Academic Journal

OWNER

Prof. Dr. Ünal ÇAĞLAR, Dean of EAS Faculty

CHIEF EDITOR

Assoc. Prof. Muharrem EKŞİ

EDITOR

Assoc. Prof. Ömer Faruk GÜLEÇ

VICE-EDITORS

Assist. Prof. Sezgin SEZGİN

Res. Assist. Altuğ KOÇ

Res. Assist. Betül GÜLTEKİN ALBAYRAK

FIELD EDITORS

Labor Economics and Industrial Relations Field Editor

Assist. Prof. Hacı SARI

Econometrics Field Editor

Assoc. Prof. Nihat TAK

Economics Field Editor

Assoc. Prof. Furkan YILDIZ

Business Management

Assist. Prof. Mehmet Can DEMİRTAŞ

Finance Field Editor

Assoc. Prof. Semanur SOYYIĞİT

Political Science and Public Administration Field Editor

Assoc. Prof. İskender GÜMÜŞ

International Relations Field Editor

Assoc. Prof. İhsan Ömer ATAGENÇ

LANGUAGE EDITOR

Assist. Prof. Burcu TAŞKIN ÇOMLEKÇİ

TYPESETTING

Res. Assist. Altuğ KOÇ

DESK EDITOR

Harun AÇIL, EAS Faculty Secretary

PUBLISHING BOARD

Prof. Dr. Alpaslan ÖZERDEM, George Mason University USA

Prof. Dr. Bauyrzhan OMAROV, L.N. Gumiyov Eurasia National University,
Kazakhstan

Prof. Dr. Desiree PANGERC, CIELS University, Italy

Prof. Dr. Farhang MORADY, Westminster University, UK

Prof. Dr. Dibyesh ANAND, Westminster University, UK

Prof. Dr. Alfredo SAAD-FILHO, SOAS Londra University, UK

Prof. Dr. Julia DOBREVA, VUZF University, Bulgaria

Prof. Dr. Paul ZAREMBKA, New York University, USA

Assoc. Prof. Andrei NESTIAN, Alexandru Ioan Cuza University, Romania Assoc.

Prof. Mujib ALAM, Jamia Millia Islamia Central Universitesi, India Assoc.

Prof. Oleg B. ALEKSANDROV, Moscow State Institute-MGIMO University,
Russia

Assoc. Prof. Samaghan MYRZAI BRAIMOV, Osh State University, Kirghizistan

Assoc. Prof. Timur KOZUKULOV, Osh State University, Kirghizistan

Assoc. Prof. Valerij DERMOL, International School for Social and Business
Studies, Slovenia

Assist. Prof. Aarbakke VEMUND, Aristotelis University, Greece

Assist. Prof. Ebrar İBRAİMİ, Tetova University, Macedonia

Assist. Prof. Nassef Manabilang ADIONG, Philippines University, Philippines

Assist. Prof. Senem ÇEVİK, California University, USA

Dr. Adam SOFRONJEVIC, Belgrad University, Serbia

ADVISORY BOARD

Prof. Dr. Hun Joo PARK, KDI School of Public Policy and Management,
South Korea

Prof. Dr. Ljiljana MARKOVIĆ, University of Belgrade, Serbia

Prof. Dr. Mike O'DONNELL, University of Westminster, UK

Prof. Dr. Georgios KATSANGELOS A., University of Thessaloniki, Greece

Prof. Shabir Ahmad KHAN, Peshawar University, Pakistan

Prof. Dr. Ata ATUN, Near East University

Prof. Dr. Hüseyin BAĞCI, METU

Prof. Dr. Kamer KASIM, Abant İzzet Baysal University

Prof. Dr. Mesut Hakkı CAŞIN, Yeditepe University

Prof. Dr. Sayım YORGUN, İstanbul University

Prof. Dr. Mehmet Seyfettin EROL, Ankara Hacı Bayram Veli University

Prof. Dr. Dilek DEMİRBAŞ, İstanbul University

Prof. Dr. Yaşar SARI, Abant İzzet Baysal University

Prof. Dr. Yerden KAZHYBEK, The Institute of Kazakhstan Language Science

Prof. Dr. Selami SEZGİN, Siirt University

Assoc. Prof. Akbota ZHOLDASBEKOVA, International Cooperation Eurasian
National University, Kazakhstan

Assoc. Prof. Marina LAPENKO, Saratov State University, Russia

Assoc. Prof. Semanur SOYYIĞİT Erzincan Binali Yıldırım University

Assoc. Prof. Raif CERĞİBOZAN, Kırklareli University

Assoc. Prof. Bülent Sarper AÇIR, Adnan Menderes University

Assoc. Prof. Nuri Gökhan TOPRAK, Kırklareli University

Asst. Prof. John L. FROITZHEIM, Virginia Commonwealth University, USA

Asst. Prof. Steve ON, National Sun Yat-Sen University, Taiwan

Asst. Prof. Ali HUSEYİNOĞLU Trakya University

Asst. Prof. Emre OZAN, Kırklareli University

Asst. Prof. Gökhan ALBAYRAK, Kırklareli University

Asst. Prof. İskender KARAKAYA, Yozgat Bozok University

Asst. Prof. İsmail DÜLGEROĞLU, Kırklareli University

Asst. Prof. Özüm Sezin UZUN, İstanbul Aydın University

Dr. Vittorio Ferro, IRES, Italy

Dr. Aqil Mammadov, Azerbaijan State Un. of Economics, Azerbaijan

REPRESENTATIVES ABROAD

Prof. Dr. Ata ATUN, Near East University, KKTC

Prof. Dr. Desiree PANGERC, CIELS University, Italy

Assoc. Prof. Mujib ALAM, Jamia Millia Islamia Central University, India Assoc.

Prof. Timur KOZUKULOV, Osh State University, Kirghizistan

Asst. Prof. Sheharyar KHAN, Iqra University, Pakistan

Dr. Derya BÜYÜKTANIR, George Washington University, USA

Erdis Mekonen FARIS, International University of Sarajevo, B. Herzegovina

Oktay KURTULUŞ, National Graduate Institute, GRIPS, Japan

CORRESPONDANCE-COMMUNICATION-PUBLISHING

Kırklareli University, Faculty of Economics and Administrative, Central

Building 2, B Block 3rd Floor Kayalı Campus, Kofçaz Road

Tel: 0 (288) 246 17 09; Fax: 0 (288) 246 17 71

iibfergi@klu.edu.tr

<http://dergipark.org.tr/en/pub/klujfeas>

Kırklareli University Rectorate, Press and Public Relations & Publishing

Rectorate Building C Block 3rd Floor Kayalı Campus, Kofçaz Road

444 40 39, Int: 1035 - 1036 Fax: 0 (288) 212 96 79

halklailiskiler@klu.edu.tr, basimevi@klu.edu.tr

September 2022

KIRKLARELİ ÜNİVERSİTESİ İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER

FAKÜLTESİ DERGİSİ

2022 EYLÜL SAYISI HAKEMLERİ

- Prof. Dr. Cuma BOZKURT, Gaziantep Üniversitesi
Prof. Dr. Hakan UZUN, Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Hakkı UYAR, Dokuz Eylül Üniversitesi
Prof. Dr. Selim YILDIRIM, Anadolu Üniversitesi
Prof. Dr. Zekai ÖZDEMİR, İstanbul Üniversitesi
Doç. Dr. Ali ÇİFTÇİ, Amasya Üniversitesi
Doç. Dr. Çağatay ORÇUN, Dokuz Eylül Üniversitesi
Doç. Dr. Fatih Cemil ÖZBUĞDAY, Ankara Yıldırım Beyazıt
Üniversitesi
Doç. Dr. Fatma ÜNLÜ, Kayseri Erciyes Üniversitesi
Doç. Dr. Nazlı KEYİFLİ, Gümüşhane Üniversitesi
Doç. Dr. Sefer UÇAK, Balıkesir Üniversitesi
Doç. Dr. Selim DURAMAZ, Manisa Celal Bayar Üniversitesi
Doç. Dr. Yunus OZCAN, İstanbul Ticaret Üniversitesi
Doç. Dr. Zülküf AYRANGÖL, Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Abdullah ÖMERCİOĞLU, Kırıkkale Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Ahmet Galip GENÇYÜREK, Munzur Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Ayça DOĞANER, İstanbul Ticaret Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Ayfer ÖZYILMAZ, Kocaeli Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Ayşe ARMAĞAN, Manisa Celal Bayar Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Fatma Rabia AKTAŞ ŞENKARDEŞLER, Beykoz
Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Güldenur ÇETİN, İstanbul Ticaret Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Halil İbrahim KAYA, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Kıymet YAVUZASLAN, Adnan Menderes Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Olkan SENEMOĞLU, Çanakkale Onsekiz Mart
Dr. Öğr. Üyesi Sevdâ KESKİN, Piri Reis Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Togan KARATAŞ, Marmara Üniversitesi
Dr. Barış AYDIN
Dr. Fatih CEYLAN, Uşak Üniversitesi
Dr. Gökmen DURMUŞ, Gaziantep Üniversitesi
Dr. Melike TORUN, İstanbul Üniversitesi - Cerrahpaşa
Dr. Ufuk DAL, Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi

KIRKLARELİ UNIVERSITY JOURNAL OF THE FACULTY OF

ECONOMICS AND ADMINISTRATIVE SCIENCES

REFEREES OF THE SEPTEMBER 2022 ISSUE

- Prof. Dr. Cuma BOZKURT, Gaziantep University
Prof. Dr. Hakan UZUN, Ankara University
Prof. Dr. Hakkı UYAR, Dokuz Eylül University
Prof. Dr. Selim YILDIRIM, Anadolu University
Prof. Dr. Zekai ÖZDEMİR, Istanbul University
Assoc. Prof. Ali ÇİFTÇİ, Amasya University
Assoc. Prof. Çağatay ORÇUN, Dokuz Eylül University
Assoc. Prof. Fatih Cemil ÖZBUĞDAY, Ankara Yıldırım Beyazıt
University
Assoc. Prof. Fatma ÜNLÜ, Kayseri Erciyes University
Assoc. Prof. Nazlı KEYİFLİ, Gümüşhane University
Assoc. Prof. Sefer UÇAK, Balıkesir University
Assoc. Prof. Selim DURAMAZ, Manisa Celal Bayar University
Assoc. Prof. Yunus OZCAN, Istanbul Commerce University
Assoc. Prof. Zülküf AYRANGÖL, Erzincan Binali Yıldırım University
Assist. Prof. Abdullah ÖMERCİOĞLU, Kırıkkale University
Assist. Prof. Ahmet Galip GENÇYÜREK, Munzur University
Assist. Prof. Ayça DOĞANER, Istanbul Ticaret University
Assist. Prof. Ayfer ÖZYILMAZ, Kocaeli University
Assist. Prof. Ayşe ARMAĞAN, Manisa Celal Bayar University
Assist. Prof. Fatma Rabia AKTAŞ ŞENKARDEŞLER, Beykoz University
Assist. Prof. Güldenur ÇETİN, Istanbul Ticaret University
Assist. Prof. Halil İbrahim KAYA, Sivas Cumhuriyet University
Assist. Prof. Kıymet YAVUZASLAN, Adnan Menderes University
Assist. Prof. Olkan SENEMOĞLU, Çanakkale Onsekiz Mart
Assist. Prof. Sevdâ KESKİN, Piri Reis University
Assist. Prof. Togan KARATAŞ, Marmara University
Dr. Barış AYDIN
Dr. Fatih CEYLAN, Uşak University
Dr. Gökmen DURMUŞ, Gaziantep University
Dr. Melike TORUN, Istanbul University - Cerrahpaşa
Dr. Ufuk DAL, Tekirdağ Namık Kemal University

KIRKLARELİ ÜNİVERSİTESİ
İKTİSADİ ve İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ DERGİSİ

ISSN: 2146-3417 | E-ISSN: 2587-2052

Yıl: 2022 | Cilt: 11 | Sayı: 2

Kırklareli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi; akademiye, bilime ve literatüre katkı sağlamak amacıyla 2012 yılında yayın hayatına başlamış olup, sosyal bilimler alanında disiplinler arası özgün araştırma makaleleri, derlemeleri, araştırma notları, teknik notları, kitap eleştirileri/incelemelemleri ve bilimsel nitelikli editöre mektupları yayınlayan uluslararası hakemli ücretsiz ve açık erişimli bir dergidir.

Kırklareli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi; İşletme, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri, İktisat, Ekonometri, İstatistik, Maliye, Siyaset Bilimi, Kamu Yönetimi ve Uluslararası İlişkiler alanıyla ilgili olan çalışmalarını kapsamaktadır. Derginin yayın dili Türkçe ve İngilizcedir. Derginin yayın periyodu Mart ve Eylül ayları olmak üzere yılda iki defadır.

KIRKLARELİ UNIVERSITY
JOURNAL OF THE FACULTY OF ECONOMICS AND
ADMINISTRATIVE SCIENCES (KLUJFEAS)

ISSN: 2146-3417 | E-ISSN: 2587-2052

Year: 2022 | Volume: 11 | No: 2

Kırklareli University Journal of the Faculty of Economics and Administrative Sciences; is an international, peer reviewed, unpaid and open access journal that publishes original interdisciplinary research articles, reviews, research notes, technical notes, book reviews / reviews and letters to the scientific editor in the field of social sciences in order to contribute to academia, science and literature since 2012.

The journal accepts papers from Business, Labor Economics and Industrial Relations, Economics, Public Finance, Public Administration and International Relations disciplines. The language of the journal is Turkish and English. The publication period of the journal is twice a year, in March and September.

KIRKLARELİ ÜNİVERSİTESİ
İKTİSADİ ve İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ
DERGİSİ

ISSN: 2146-3417 E-ISSN: 2587-2052

YAZIM KURALLARI

Güncel kurallar için lütfen websitemizi kontrol ediniz.

Gönderilecek olan çalışmalarda tüm sayfa düzeninin gösterildiği **Türkçe şablonumuz** veya **İngilizce şablonumuz** esas alınmalı ve **TR Dizin Kriterlerine** uygun hazırlanmalıdır.

Gönderilen makalenin orijinal dili Türkçe ise Türkçe başlık, Türkçe öz, İngilizce başlık, İngilizce abstract, makalenin orijinal dili İngilizce ise İngilizce başlık, İngilizce abstract, Türkçe başlık, Türkçe öz yer almalıdır. Öz/Abstract kısımlarının altında anahtar kelimeler (keywords) yazılmalıdır. Öz/Abstract yazımında kısaltma kullanılmamalıdır. Öz/Abstract kısımları 9 punto olacak şekilde 200 kelimeyi aşmamalıdır. Makaleye ait başlık 14 punto, ilk harfleri büyük, bold (kalın) ve sayfaya ortalı olarak yazılmalıdır. Öz/Abstract başlıkları, 10 punto, ilk harfleri büyük, bold ve sayfaya ortalı olarak yazılmalıdır. Öz/Abstract birer sayfaya sığdırılmalı ve "Giriş" bölümü diğer sayfadan başlamalıdır.

Gönderilen makaleler "Calibri Light" yazı tipinde, "10" yazı tipi boyutunda, Türkçe font kullanılarak ve "tek" satır aralığında yazılmalıdır. Metni oluşturan paragraflar arası boşlukları önce "0nk" sonra "6nk" olarak yazılmalıdır. Makale metni tablo ve şekillerle birlikte en çok 10.000 sözcük ve "makale yazım şablonunda" belirtilen ölçülerde (18*24 cm) olmalıdır. Sayfa yapısı alt 2 cm, üst 3 cm, sağ ve soldan 2,5 cm, cilt payı soldan 0 cm bırakılarak ve iki yana dayalı olarak yazılmalıdır.

Makale içerisindeki alt başlıklar "Calibri Light" yazı tipinde, "11" yazı tipi boyutunda olmalıdır.

Makalelerin şekil, grafik ve tabloların derginin belirttiği formata uygun olması gereklidir. Dipnotlar, grafikler ve tablolar olabildiğince atf yapılan sayfada veya hemen devamında yer almalıdır. Grafik ve tabloların altındaki notlar bu materyalleri ana metne bakmaksızın anlaşılabilir hale getirme amacını taşımalıdır. Tablo ve şekil başlığı, sayfaya ortalanmış ve rakam ile sıralanarak Calibri Light yazı tipinde 10 punto ile yazılmalıdır ("Tablo 1." veya "Şekil 5." gibi...). Tablo ve şekiller sayfaya ortalanmış ve metin kaydırma özelliği kapalı olmalıdır. Tablonun altına düşülen "Not"lar italik yazılmalıdır.

Kaynaktan aynen alıntı yapıldıysa, kaynağa atıfta bulunurken sayfa numarası mutlaka verilmelidir. Türkçe metinde kaynaklara atıfta bulunurken sayfa bilgisi için "s." kullanılmalıdır. Örneğin Özçelik (2015, s. 182). İngilizce metinlerde ise "p." şeklinde kullanılmalıdır.

Türkçe yazılan makalelerde kaynakçadan sonra 700-1000 kelime arası "Extended Abstract" eklenmelidir. İngilizce yazılan makalelerde tercihe bağlı olarak "Genişletilmiş Öz" eklenebilir.

Kaynakça bilgileri APA 6.0 ışığında aşağıdaki örneklerde olduğu gibi düzenlenmelidir:

a) Kitap;

a1) Tek yazarlı kitap:

Yazar Soyadı, A. (Yayın Yılı). *Kitap Adı*. Yayın Yeri: Yayınevi.

a2) Çok yazarlı kitap:

Yazar 1 Soyadı, A., Yazar 2 Soyadı, A., Yazar 3 Soyadı, A. (Yayın Yılı). *Kitap Adı*. Yayın Yeri: Yayınevi.

KIRKLARELİ ÜNİVERSİTESİ
JOURNAL OF THE FACULTY OF
ECONOMICS AND
ADMINISTRATIVE SCIENCES
(KLUJFEAS)

ISSN: 2146-3417 E-ISSN: 2587-2052

AUTHOR GUIDELINES

For updated guidelines please check our website.

All the studies to be sent should be prepared in accordance with our **English article draft** or **Turkish article draft** file and **TR Index Criteria**.

If the original language of the article is Turkish, Turkish title, Turkish abstract, English title, English abstract, if the original language of the article is English, English title, English abstract, Turkish title, Turkish abstract must be placed. Keywords should be written under the Abstract sections. Abbreviations should not be used in Abstract writing. Abstract parts should not exceed 200 words and 9 size font. The title of the article should be written in 14 font size, capital letters, bold and centered on the page. Abstract titles should be written in 11 points, capital letters, bold and centered on the page. Abstract should fit on one page and the "Introduction" section should start from the other page.

Submitted articles should be written in "Calibri Light" font, "10" font size, using Turkish font and "single" line spacing. The spaces between the paragraphs that make up the text should be written as 0nk and then 6nk. The text of the article, together with the tables and figures, should be a maximum of 10,000 words and the dimensions specified in the "article writing template" (18*24 cm). The page structure should be written with the bottom 2 cm, the top 3 cm, the right and left 2.5 cm, the gutter 0 cm from the left and justified on both sides.

Subheadings in the article should be in "Calibri Light" font, in "11" font size.

The figures, graphics and tables of the articles must be in accordance with the format specified by the journal. Footnotes, graphs and tables should be placed on or immediately after the referenced page as much as possible. Notes under graphics and tables should be intended to make these materials understandable regardless of the main text. Table and figure titles should be centered on the page and sorted by numbers and written in Calibri Light font with 10 points (like "Table 1." or "Figure 5..."). Tables and figures should be centered on the page and text wrapping feature should be turned off. "Notes" under the table should be written in italics.

If the source is quoted exactly, the page number must be given when citing the source. "s." for page information when referring to sources in Turkish text. For example, Özçelik (2015, s. 182). In English texts, "p." use should be preferred.

"Genişletilmiş Öz" can be added optionally for articles written in English.

Bibliography information should be organized in the guidance of APA 6.0 as in the following examples:

a) Book;

a1) Single author book:

Author Surname, N. (Year of Publication). *Book Title*. Place of Publication: Publisher.

a2) Multi-author book:

Author 1 Surname, N., Author 2 Surname, N., Author 3 Surname, N. (Year of Publication). *Book Title*. Place of Publication: Publisher.

a3) Kitapta bölüm:

Yazar Soyadı, A. (Yayın Yılı). Eser Adı. Editör Soyadı, A. (Haz./Ed.), *Kitap Adı* (ss. sayfa numaraları). Yayın yeri: Yayınevi.

a4) Çeviri kitaplar:

Yazar Soyadı, A. (Yayın Yılı). *Kitap Adı* (Çev. Soyadı, A.). Yayın yeri: Yayınevi, Kaynak Yapıtın Yayın Yılı.

a5) Elektronik kitaplar:

Yazar Soyadı, A. (Yayın Yılı). *Kitap Adı*. doi:

veya

Yazar Soyadı, A. (Yayın Yılı). *Kitap Adı*. Kitap bağlantısı Erişim tarihi:

b) Kurum Yayınları:

Kurum Adı. (Yayın Yılı). *Yayın Adı*. Yayın Yeri: Yayınevi.

c) Tezler:

Yazar Soyadı, A. (Yayın Yılı). *Tez Adı* (Yüksek Lisans / Doktora Tezi). Enstitü Adı, Yer.

d) Yazarı Olmayan Eser:

Eser adı. (Yayın Yılı). Yayın Yeri: Yayınevi.

e) Bilimsel Dergi Makalesi:

Yazar 1 Soyadı, A., Yazar 2 Soyadı, A., Yazar 3 Soyadı, A. (Yayın Yılı). Makale Adı. *Dergi Adı, cilt(sayı), sayfa aralığı*. doi:

veya,

Yazar 1 Soyadı, A., Yazar 2 Soyadı, A., Yazar 3 Soyadı, A. (Yayın Yılı). Makale Adı. *Dergi Adı, cilt(sayı), sayfa aralığı*. Makale bağlantısı Erişim tarihi:

DOI veya URL, çevrimiçi erişilen makaleler içindir.

f) Gazete Makalesi:

f1) Yazarı olan:

Yazar Soyadı, A. (Yıl, Ay Gün). Makale adı. *Gazete Adı*, sayfa aralığı.

f2) Yazarı olmayan:

Makale adı. (Yıl, Ay Gün). *Gazete Adı*, sayfa aralığı.

f3) Çevrimiçi:

Yazar Soyadı, A. (Yıl, Ay Gün). Makale Adı. *Gazete Adı*. Makale bağlantısı Erişim tarihi:

g) Bildiri:

g1) Yayımlanmış ise:

Yazar Soyadı, A. (Yayın Yılı). Bildiri Adı. Editör (Ed.). *Kitap Adı* (sayfa numarası). Yayın Yeri: Yayınevi.

a3) Chapter in the book:

Author Surname, N. (Year of Publication). Title of work. Editor (Prep./ Ed.). *Book Name* (page no). Publication place: Publisher.

a4) Translation books:

Author Surname, N. (Year of Publication). *Name of the Book* (Translator Surname, N.). Place of publication: Publisher, Year of the source publication.

a5) Electronic books:

Author Surname, N. (Year of Publication). *Name of the Book*. doi:

or

Author Surname, N. (Year of Publication). *Name of the Book*. URL Date of access:

b) Corporate Publications:

Name of the Institution (Year of Publication). *Title of Publication*. Place of Publication: Publisher.

c) Thesis:

Author Surname, N. (Year of Publication). *Thesis Title* (Master / PhD Thesis). Name of the institute, Location.

d) Titles without Author:

Title (Year of Publication). Place of Publication: Publisher.

e) Scientific Journal Article:

Author 1 Surname, N., Author 2 Surname, N., Author 3 Surname, N. (Year of publication). Article Title. *Journal Name, volume (number), page range*. doi:

or,

Author 1 Surname, N., Author 2 Surname, N., Author 3 Surname, N. (Year of publication). Article Title. *Journal Name, volume(number), page range*. URL Date of access:

The DOI or URL are for articles accessed online.

f) Newspaper Article:

f1) With author:

Author Surname, N. (Year, Month Day). Article Name. *Newspaper Name*, page range.

f2) Without author:

Article Name. (Year, Month Day). *Newspaper Name*, page range.

f3) Online:

Author Surname, N. (Year, Month Day). Article Name. *Newspaper Name*. URL Date of access:

g) Proceedings:

g1) Published:

Author Surname, N. (Year of Publication). Name of the Paper. Editor (Ed.). *Book Title* (page number). Place of Publication: Publisher.

g2) Yayımlanmamış ise:

Konuşmacı Soyadı, A. (Yıl, Ay). Bildiri Adı. *Toplantı Adı*. Kuruluş Adı, Toplantı Yeri.

h) Poster:

Yazar Soyadı, A. (Yıl, Ay). *Posterin Adı*. Toplantı Adı. Kuruluş Adı, Toplantı Yeri.

i) Ansiklopedi Maddesi:

Yazar Soyadı, A. (Yayın Yılı). Madde Adı. *Yapıt Adı*, (cilt no: sayfa no).
Yayın Yeri: Yayınevi.

j) Rapor:

Kurum Adı. (Yayın Yılı). *Rapor Adı* (Rapor No). Yayın Yeri: Hazırlatan Kuruluş.

veya

Yazar Soyadı, A. (Yayın Yılı). *Rapor Adı* (Rapor No). Yayın Yeri: Hazırlatan Kuruluş.

k) Yasa ve Yönetmelikler:

Yasa Adı. (Kabul Edildiği Yıl, Ay Gün). Yayın Adı, Sayı.

Makalelerde Türk Dil Kurumu'nun yazım kılavuzu ve yazım kuralları örnek alınmalıdır. Detaylı bilgi için Türk Dil Kurumu'nun web sayfasına bakınız: www.tdk.gov.tr. Yabancı sözcükler yerine olabildiğince Türkçe sözlükler kullanılmalıdır. Türkçe alışılmamış sözcükler kullanılırken ilk geçtiği yerde yabancı dildeki karşılığı parantez içinde verilebilir.

İngilizce gönderilen makalelerin ve Türkçe gönderilen makalelerin İngilizce yazılmış bölümlerinin, gönderim öncesinde yetkin bir dil kontrolünden geçirilmiş olması gerekmektedir. İçerikten bağımsız olarak, dil yönüyle yetersiz olan makaleler iade/ret edilmektedir. Yazarların bu hususa azami dikkat göstermeleri önemlidir.

Gönderilen çalışmaların **Dergi Etik Beyanı ve Yayın İlkeleri'ne** uygun olması gerekmektedir.

Gönderilen makaleler yukarıda belirtilen şartlara uygun olmadığı takdirde değerlendirme sürecine dahil edilmeden editörler kurulu tarafından reddedilir.

g2) Unpublished:

Speaker Surname, N. (Year, Month). Proceedings Name. *Meeting Name*. Institution Name, Meeting Place.

h) Poster:

Author Surname, N. (Year, Month). *Poster Name*. Meeting Name. Institution Name, Meeting Place.

i) Encyclopedia Article:

Author Surname, N. (Year of Publication). Article Name. *Name of Encyclopedia*, (volume no: page no) Place of Publication: Publisher.

j) Report:

Institution Name. (Year of Publication). *Report Name* (Report No). Place of Publication: Issuer.

or

Author Surname, N. (Year of Publication). *Report Name* (Report No). Place of Publication: Issuer.

k) Laws and Regulations:

Name of the Law. (Year Month Day of Acceptance). Publication Name, Issue.

[For Turkish authors or articles in Turkish.] The articles should be taken as examples of the spelling guide and spelling rules of the Turkish Language Association. For detailed information, please refer to the website of the Turkish Language Association: www.tdk.gov.tr. Turkish dictionaries should be used instead of foreign words. When using unusual words in Turkish, the equivalent in foreign language can be given in parentheses.

The articles written in English and the English sections of the articles submitted in Turkish should be subjected to a proficient language check prior to submission. Regardless of the content, articles that are insufficient in terms of language are returned / rejected. It is important that authors pay maximum attention to this issue.

The submitted manuscripts must comply with the **Journal Ethics Statement and Publication Principles**. The Ethics Statement should be included on the first page of the article and the ethics committee report should be documented.

If the submitted articles do not meet the above mentioned requirements, they will be rejected by the editorial board without being included in the evaluation process.

KIRKLARELİ ÜNİVERSİTESİ
İKTİSADİ ve İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ
DERGİSİ

ISSN: 2146-3417 E-ISSN: 2587-2052

YAYIN ETİĞİ, YAYIN İLKELERİ VE AYKIRI EYLEM BEYANI

Güncel beyan için lütfen websitemizi kontrol ediniz.

Kırkareli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi (Artık, "KLÜ İİBF Dergi" denilecektir.), bilimsel araştırma ile ilgili olarak yayımlanan bağımsız bir yayındır ve yayın politikasını Editör Kurulu belirlemektedir. Bu bildiğe dergi imtiyaz sahibi, editörler, hakemler ve yazarların etik davranışlarını içermektedir. Derginin etik beyanı, Committee on Publication Ethics (COPE) beyan ve esaslarına dayanmaktadır ve bu kaynaklar www.publicationethics.org web adresinde ücretsiz olarak paylaşılmaktadır.

A. DERGİ İMTİYAZ SAHİBİNİN SORUMLULUKLARI

1. Editöryal Bağımsızlık

KLÜ İİBF Dergi, herhangi bir kimse veya ticari ortaklarının etkisi olmadan editöryal kararların bağımsızlığının sağlanmasını taahhüt etmektedir.

2. Fikri Mülkiyet ve Telif Hakkı

KLÜ İİBF Dergi, dergide yayımlanan makalelerin yazar(lar)daki mülkiyet ve telif haklarını korur ve her makalenin yayımlanmış versiyonunun kaydını sağlamaktadır. KLÜ İİBF Dergi yayımlanmış her makalenin bütünlüğünü ve şeffaflığını sağlamaktadır.

3. Bilimsel Suistimal

KLÜ İİBF Dergi, hileli yayın veya yayıncı intihali ile ilgili olarak daima uygun tedbirleri almaktadır.

B. EDITÖRLERİN SORUMLULUKLARI

1. Yayın ve Sorumluluk Kararı

KLÜ İİBF Dergi editörü, dergideki her şeyi kontrol altında tutmaktadır ve okuyucular ile yazarların ihtiyaçlarına cevap vermek için çaba göstermektedir. Editör ayrıca, dergiye gönderilen makalelerden hangilerinin dergide yayınlanacağına ve hangilerinin onur kırıcı yayın, telif hakkı ihlali ve intihal ile ilgili yasal gerekliliklere tabi politikalarla karar verilmesinden sorumludur. Editör, yayın kararı verilirken hakemler ile müzakere edebilir. Editör, içerik ve genel olarak yayın kalitesinden sorumludur. Editör adil ve uygun bir hakem süreci sağlamalıdır.

2. Tarafsızlık

Dergiye gönderilen makaleler daima, herhangi bir ön yargı olmaksızın değerlendirilmektedir.

3. Gizlilik

Dergiye gönderilen bir makale ile ilgili herhangi bir bilgi, editör tarafından yayın kurulu, hakemler ve dergi sahibi dışında herhangi bir kimseye ifşa edilmemelidir.

4. Çıkar Çatışmaları ve İfşa Etme

KLÜ İİBF Dergi editörü; yazarlar, hakemler ve editörler gibi taraflar arasındaki herhangi çıkar çatışmalarına izin vermez. Dergiye gönderilen bir makaledeki yayınlanmamış materyaller, yazarın sarıh bir yazılı onayı olmadan herhangi biri tarafından kullanılmamaktadır.

C. HAKEMLERİN SORUMLULUKLARI

1. Değerlendirme

Hakemler yazarların kökeni, cinsiyeti, cinsel eğilimi veya siyasal felsefesine bakılmaksızın eserleri değerlendirmektedirler. Hakemler ayrıca, dergiye gönderilen metinlerin değerlendirilmesi için adil bir kör hakemlik süreci sağlamaktadır.

KIRKLARELİ UNIVERSITY
JOURNAL OF THE FACULTY OF
ECONOMICS AND ADMINISTRATIVE
SCIENCES (KLUJFEAS)

ISSN: 2146-3417 E-ISSN: 2587-2052

PUBLICATION ETHICS AND MALPRACTICE STATEMENT

For updated statement please check our website.

Journal of Faculty of Economics and Administrative Sciences (KLUJFEAS) is an independent publication with regards to scientific research and the editor decide its publication policy. The statement signifies the ethical behavior of the publisher, the editor, the reviewers and the authors. The ethics statement for KLU JFEAS is based on COPE Code of Conduct and Best Practice Guidelines for Journal Editors and COPE Best Practice Guidelines for Journal Editors available at www.publicationethics.org.

A. DUTIES OF PUBLISHER

1. Editorial Autonomy

KLU JFEAS is committed to ensure the autonomy of editorial decisions without influence from anyone or commercial partners.

2. Intellectual Property and Copyright

KLU JFEAS protects author(s) property and copyright of the articles published in the Journal and maintains each article's published version of record. KLU JFEAS provides the integrity and transparency of each published articles.

3. Scientific Misconduct

KLU JFEAS always takes all appropriate measures in respect to fraudulent publication or plagiarism the publisher.

B. DUTIES OF EDITORS

1. Decision on Publication and Responsibility

The editor of KLU JFEAS keeps under control everything in the journal and strives to meet the needs of readers and authors. The editor also is responsible for deciding which articles submitted to journal ought to be published in the journal, and may be guided by the policies subjected to legal requirements regarding libel, copyright infringement and plagiarism. The editor might discuss with reviewers while making publication decision. Editor is responsible for the contents and overall quality of the publication. Editor ought to provide a fair and appropriate two-side blinded peer-review process.

2. Objectivity

Articles that submitted to journal are always evaluated without any prejudice.

3. Confidentiality

Any information about a submitted article must not be disclosed by editor to anyone other than editorial stuff, reviewers, and publisher.

4. Conflicts of Interest and Disclosure

The Editor of KLU JFEAS does not allow any conflicts of interest between the parties such as authors, reviewers and editors. Unpublished materials in a submitted article must not be used by anyone without the express written assent of the author.

C. DUTIES OF REVIEWERS

1. Evaluation

Reviewers evaluate manuscripts without origin, gender, sexual orientation or political philosophy of the authors. Reviewers also ensure a fair blind peer review of the submitted manuscripts for evaluation.

2. Gizlilik

Dergiye gönderilen makalelere ilişkin tüm bilgiler gizli tutulmaktadır. Hakemler ve editör tarafından yetkilendirilmiş olanlar dışında başkaları müzakere etmemelidir.

3. İfşa Etme ve Çıkar Çatışması

Hakemlerin; yazarlar, fon sağlayıcılar, editörler vb. gibi taraflar ile menfaat çatışması bulunmamaktadır.

4. Editöre Destek

Hakemler, karar verme aşamasında editörlere yardım ederler ve ayrıca metinlerin iyileştirilmesinde yazarlara yardımcı olabilmektedirler.

5. Tarafsızlık

Objektif bir karar değerlendirmesi, daima hakemler tarafından yapılmaktadır. Hakemler, uygun destekleyici iddialarla, açık bir şekilde görüşlerini ifade etmektedirler.

6. Kaynakların Referansı

Hakemler ayrıca, kendi bilgileri dahilindeki yayınlanmış diğer herhangi bir makale ile dergiye gönderilen metin arasında herhangi önemli bir benzerlik veya örtüşme ile ilgili olarak editörü bilgilendirmelidir.

7. Değerlendirme

Hakemler, sistemde hazırlanan değerlendirme formu üzerinden işaretlemelerini ve notlarını olarak çalışmaya görüşlerini bildirirler. İsteğe yönelik olarak görüşler ayrıca makale dosyası üzerinde de belirtilip sisteme yüklenebilir.

D. YAZARLARIN SORUMLULUKLARI

1. Bildirme Standartları

Dergiye gönderilen bir metin özgün olmalıdır ve yazarlar, metnin daha önce herhangi bir dergide yayınlanmamış ve/veya telif hakkı izinlerinin alınmış olmasını sağlamalıdır. Araştırmacının verileri, makalede tam olarak belirtilmelidir. Dergiye gönderilen bir metin, başkalarının çalışmayı üretmesine izin vermek üzere yeterli detay ve referansları içermelidir. Çalışma eğer yazarın önceden yaptığı bir çalışmadan türetiliyorsa (tez, bildiri, vb.) bu durum bilgilendirme olarak verilmelidir. Tüm bilim dallarında yapılan araştırmalar için ve etik kurul kararı gerektiren klinik ve deneysel insan ve hayvanlar üzerindeki çalışmalar ile izine tabii anket, mülakat, röportaj gibi araştırmalar için ayrı ayrı etik kurul onayı ve katılımcılardan izinler alınmış olmalı, bu onay ve izinler makalede belirtilmeli ve belgelendirilmelidir. Özellikle TR Dizin kriterleri gereği olarak, aşağıdaki araştırmaların dergimizde yayımlanabilmesi için Etik Kurul izni gerekmektedir:

- Anket, mülakat, odak grup çalışması, gözlem, deney, görüşme teknikleri kullanılarak katılımcılardan veri toplanmasını gerektiren nitel ya da nicel yaklaşımlarla yürütülen her türlü araştırmalar,
- İnsan ve hayvanların (materyal/veriler dahil) deneysel ya da diğer bilimsel amaçlarla kullanılması,
- İnsanlar üzerinde yapılan klinik araştırmalar,
- Hayvanlar üzerinde yapılan araştırmalar,
- Kişisel verilerin korunması kanunu gereğince retrospektif araştırmalar.

Ayrıca;

- Olgu sunumlarında "Aydınlatılmış onam formu"nun alındığının belirtilmesi,
- Başkalarına ait ölçek, anket, fotoğrafların kullanımı için sahiplerinden izin alınması ve belirtilmesi,
- Kullanılan fikir ve sanat eserleri için telif hakları düzenlemelerine uyulduğunun belirtilmesi gerekmektedir.

2. Özgünlük

Çalışmalarını dergiye göndermek isteyen yazarlar, çalışmalarının tamamen özgün olmasını sağlamalıdır ve literatürden elde edilen kelimeler ile cümleler uygun bir şekilde alıntılanmalıdır. Tüm çalışma dergi yazım kurallarına uygun olarak hazırlanmalıdır.

2. Confidentiality

All the information relative to submitted articles is kept confidential. The reviewers must not be discussed with others except if authorized by the editor.

3. Disclosure and Conflict of Interest

The reviewers have no conflict of interest with regard to parties such as authors, funders, editors and etc.

4. Contribution to Editor

Reviewers give help the editor in making decisions and may also assist the author in improving the manuscript.

5. Objectivity

The objective judgment evaluation is always done by them. The reviewers express their views clearly with appropriate supporting arguments.

6. Acknowledgment of Sources

Reviewers ought to identify relevant published study that has not been cited by the authors. Reviewers also call to the editor's attention any substantial similarity or overlap between the manuscript and any other published paper of which they have personal knowledge.

7. Evaluation

Referees (Peer-reviewers) report their opinions for the study by marking and taking notes on the evaluation form (Sample Evaluation Form File) prepared in the system. Upon request, opinions can also be specified on the article file and uploaded to the system.

D. DUTIES OF AUTHORS

1. Reporting Standards

A submitted manuscript should be original and the authors ensure that the manuscript has never been published previously in any journal or all copyrighted permissions on the subject matter should be obtained. Data of the research ought to be represented literally in the article. A manuscript ought to include adequate detail and references to allow others to replicate the study. If the study is derived from a previous work of the author (thesis, paper, etc.), this should be given as acknowledgment. Ethics committee approval must be obtained for research conducted in all disciplines and for studies on clinical and experimental humans and animals requiring ethical committee decision, approval and permission must be obtained from the participants for researches such as surveys, interviews. This approval should be stated and documented in this article. Due to TR Index criterias authors place their permissions in article which includes;

- All kinds of research conducted with qualitative or quantitative approaches that require data collection from participants using questionnaires, interviews, focus group work, observation, experiment, interview techniques,
- Use of humans and animals (including material / data) for experimental or other scientific purposes,
- Clinical trials on humans,
- Research on animals,
- Retrospective studies in accordance with the law on protection of personal data.

Also;

- Stating that "informed consent form" was obtained in case presentations,
- Obtaining and indicating permission from the owners for the use of scales, surveys and photographs belonging to others,
- It should be stated that the copyright regulations are complied with for the intellectual and artistic works used.

2. Originality

The authors who want to submit their study to the journal must ensure that their study entirely original and the words and sentences getting from literature should be appropriately cited. Articles should be prepared in accordance with the journal author guidelines.

3. Birden Fazla Yerde Yayın

Yazarlar, aynı çalışmayı herhangi bir başka dergide yayınlanmak üzere göndermemelidirler. Aynı çalışmanın birden fazla dergiye eş zamanlı gönderilmesi etik olmayan bir davranış teşkil etmektedir ve kabul edilemez.

4. Kaynakların Referansı

Başkalarının çalışmalarıyla ilgili olarak uygun referanslar verilmelidir. Yazarlar, çalışmalarının belirlenmesinde etkili olmuş yayınların referans verilmelidirler. Çalışma sürecinde kullanılan kaynakların tümü belirtilmeli ve kullanılmamış herhangi bir kaynak, kaynakçada yer almamalıdır.

5. Makale Yazarlığı

Makale yazarlığı, çalışmaya kayda değer katkıda bulunan kişilerle sınırlı olmalıdır. Araştırma sürecine katılan başkaları var ise, bu kişiler katkıda bulunanlar olarak listelenmelidir. Yazarlık ayrıca, derginin editörü ile iletişim halinde olan yazışmadan sorumlu olan bir yazar içermelidir. Yazışmadan sorumlu yazar, tüm yardımcı yazarların makaleye dahil olmasını sağlamalıdır.

6. İfşa Etme ve Çıkar Çatışmaları

Finansal destek ile ilgili tüm kaynaklar açıklanmalıdır. Tüm yazarlar, çalışmalarının oluşturulması sürecinde yer alan çıkar çatışmasını ortaya koymalıdır.

7. Yayımlanmış Çalışmalardaki Temel Hatalar

Yazarlar göndermiş oldukları çalışmalarında dikkat çekici bir hata bulduklarında, bu hata ile ilgili olarak derhal dergiyi bilgilendirmek zorundadırlar. Yazarların, hataların düzeltilmesini sağlamak üzere editör ile birlikte çalışma yükümlülükleri vardır.

8. Sorumluluk

Dergide yayınlanacak eserlerin her türlü sorumluluğu tamamıyla yazara/yazarlarına aittir.

9. Rıza

Dergiye makale gönderen yazar(lar) derginin etik beyanlarını ve yazım kurallarını kabul etmiş sayılmaktadır.

E. DERGİ İŞLEYİŞİ

1. Eser Gönderimi

Tüm eserler, Dergipark sistemi (<https://dergipark.org.tr/tr/pub/klujfeas>) üzerinden gönderilmeli ve tüm işlemler Dergipark sisteminden yürütülmelidir. Değerlendirme süreçlerine ilişkin tüm iletişim Dergipark sistemi ile gerçekleştirilir. (Ayrıntılı bilgi için bakınız: Dergi açık erişim politikası, telif hakları ve CC lisansları)

2. İnceleme ve Değerlendirme

Dergiye gönderilen makaleler, öncelikle Editörler Kurulu tarafından bilimsel içerik ve şekil bakımından ön inceleme tabii tutulur. Editörler Kurulu, yayınlanabilecek nitelikte bulunmadığı veya yazım kurallarına uygun hazırlanmayan makaleleri hakemlere göndermeden ret kararı verme hakkına sahiptir. Değerlendirmeye alınabilecek olan makaleler, incelenmek üzere iki ayrı hakeme (kör hakem) gönderilir. İki hakemin görüşleri bir ret bir kabul şeklinde gerçekleşirse, çalışma üçüncü bir hakeme gönderilir. Editörler Kurulu, hakem raporlarını dikkate alarak makalelerin yayınlanmak üzere kabul edilip edilmemesine karar verir.

3. Genel Esaslar

- Yazarlardan ve okurlardan herhangi bir ücret talep edilmediği gibi, herhangi bir muhabata ödeme yapılmamaktadır.
- Çift yönlü kör hakem uygulaması kullanılmaktadır. Yazarlar, hakemleri; hakemler, yazarları bilmemektedir.
- Benzerlik oranı yazarlardan gelen Ithenticate veya Turnitin raporlarıyla denetlenmekte olup çalışmanın özelliklerine göre değerlendirilerek, Editör Kurulu tarafından incelenmekte ve karar verilmektedir. Çalışmayla beraber gönderilmesi gereken benzerlik dosyası tüm makaleyi içerecek şekilde, benzerliklerin program tarafından renkli vurgu yapıldığı haliye gönderilmesi gerekmektedir. Özet rapor tercih edilmemelidir. Kaynakça bölümü dışındaki benzerlik oranı üst limiti orijinal çalışmalarda %25'i, tezler veya bildirilerden üretilen çalışmalarda %35'i geçmemelidir. Bu durumu aşabilen istisnai özel durumlarda raporla beraber editöre açıklama yazılması gerekmektedir. Gönderilen her rapor Editör Kurulu tarafından ayrıca incelenecek olup, raporun belirtilen oranın altında olması çalışmanın kesinlikle yayınlanacağı, raporun belirtilen oranın üstünde olması çalışmanın kesinlikle yayınlanmayacağı anlamlarına gelmektedir.

3. Multiple Publications

Authors should not submit the same study for publishing any other journals. Simultaneous submission of the same study to more than one journal is unacceptable and constitutes unethical behavior.

4. Acknowledgment of Sources

Convenient acknowledgment of the study of others has to be given. Authors ought to cite publications that have been efficient in determining the study. All of the sources that used process of the study should be remarked. An unused resource should not be included in the bibliography.

5. Authorship of a Paper

Authorship of a paper ought to be limited to those who have made a noteworthy contribution to study. If there are others who have participated process of the research, they should be listed as contributors. Authorship also includes a corresponding author who is in communication with editor of a journal. The corresponding author should ensure that all appropriate co-authors are included on a paper.

6. Disclosure and Conflicts of Interest

All sources of financial support should be disclosed. All authors ought to disclose a meaningful conflict of interest in the process of forming their study.

7. Fundamental Errors in Published Works

If authors find out a remarkable error in their submitted study, they have to instantly inform it. Authors have a liability to cooperate with editor to provide corrections of errors.

8. Responsibility

All kinds of responsibility for the works to be published in the journal belongs entirely to the author(s).

9. Consent

The author(s) who submit an article to the journal are deemed to have accepted the journal's ethical statements and rules of writing.

E. JOURNAL PROCESSES

1. Sending Article

Studies must be sent via Dergipark website (<https://dergipark.org.tr/en/pub/klujfeas>). All communication related to article submission and evaluation processes is carried out with Dergipark system. (For more information: Open access policy, copyrights and CC license)

2. Review

Papers are firstly checked for their eligibility for technical and journal's style. The manuscripts that do not suit journal's standards or not suitably correspond to the scope journal are refused with unexplained reason. Manuscripts that are found suitable for peer review will be assigned to two expert reviewers (blind review). If one of the reviewer's decision is rejection and the other one's is acceptance, then the article is sent to third reviewer. The final decision to accept or reject a manuscript will be made by the Editorial Boards. After the review process, the Editorial Boards will inform the authors of acceptance, rejection or necessity of revision of the manuscript.

3. Principles

- The journal is not charging any submission or processing fee from authors or readers. Also no payment is made to anyone.
- The journal is using double-blind review policy. Authors and referees doesn't know each other.
- The similarity rate is controlled by Ithenticate or Turnitin reports which sent by authors and evaluated according to the characteristics of the study, examined and decided by the Editorial Board. The similarity report file that should be sent with the study should be sent with the entire article, in which similarities are highlighted by the program in color. Summary report should not be preferred. The upper limit of the similarity rate, outside the bibliography section, should not exceed 25% in original studies and 35% in studies produced from theses or papers. In exceptional special cases that can overcome this situation, a statement should be written to the editor along with the report. Each report sent will be reviewed by the Editorial Board. The reports which below the specified rate does not mean that the study will definitely be published, and that the report above the specified rate will not mean that the study will definitely not be published.

KIRKLARELİ ÜNİVERSİTESİ
İKTİSADİ ve İDARİ BİLİMLER
FAKÜLTESİ DERGİSİ

ISSN: 2146-3417 E-ISSN: 2587-2052

AÇIK ERİŞİM POLİTİKASI, TELİF HAKLARI VE CC LİSANSI

Güncel politikalarımız için lütfen websitemizi kontrol ediniz.

Kirklareli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, açık erişimli bir dergi olup, Budapeşte Açık Erişim Girişimi'nden yana yayın politikası izlemektedir. Bu anlamda derginin hiçbir aşamasında ücret talep edilmemektedir. Derginin tüm arşivi çevrimiçi olarak ücretsiz bir şekilde herkese açıktır.

Kirklareli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Creative Commons Atıf-AynıLisanslaPaylaş 4.0 Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır.

Dergi telif politikası yazar tarafından imzalanacak olan telif formu doğrultusunda aşağıdaki şekildedir (Makale yükleme ekranında en son dosyaya ulaşabilirsiniz):

Kirklareli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi (Artık "dergi" olarak geçecektir.), dergide yayınlanan makaleye uygun atıfta bulunulması şartıyla makalenin yazar(lar)daki haklarına herhangi bir kısıtlama getirmemektedir. Çalışmanın tüm telifi, çalışmanın yazar(lar)ı üzerinde kalmaya devam eder, dergi gönderilen çalışmayı yayınlama ve kullanma hakkını edinir.

Dergide yayınlanmak üzere gönderilen makale/çalışma ile beraber tüm yazar(lar) dergi Yayın Etiği, Yayın İlkeleri ve Aykırı Eylem Beyanı'nı (<https://dergipark.org.tr/pub/klujfeas/page/6934>), Açık Erişim Politikası, Telif Hakları ve CC Lisansı'nı (<https://dergipark.org.tr/pub/klujfeas/page/8071>) ve Yazım Kurallarını (<https://dergipark.org.tr/pub/klujfeas/writing-rules>) ve;

1. Çalışmanın akademik etik ve ahlak çerçevesinde bilimsel özveriliye hazırlandığını;
2. Sunulan makalenin yazar(lar)ın orijinal çalışması olduğunu;
3. Tüm yazarların bu çalışmaya bireysel olarak katılmış olduğunu (çalışmanın içeriğine/tasarımına; ya da çalışma için verilerin toplanmasına, analiz edilmesine ve yorumlanmasına önemli katkı sağlamış olmak) ve bu çalışma için her türlü sorumluluğu almayı;
4. Yazı taslağını hazırlamış ya da önemli fikrinsel içeriğin eleştirel incelemelerini yapmış olduğunu;
5. Tüm yazarların sunulan makalenin son halini gördüklerini ve gözden geçirerek onayladığını;
6. Çalışmanın herhangi bir bölümünün geçerliliği ve doğruluğuna ilişkin soruların uygun şekilde soruşturulduğunun ve çözümlendiğinin garantisini vermek amacıyla çalışmanın her yönünden sorumlu olmayı;
7. Makalenin başka bir yerde yayınlanmadığını veya yayınlanmak için gönderilmediğini veya telifle konu tüm izinlerin alındığını (Herhangi bir bilimsel toplantıda sunulmuş ve yayımlanmamış olan yazılarda, toplantının adı, yeri ve tarihi bilgisi verilmelidir.);
8. Makalede bulunan metnin, şekillerin ve dokümanların diğer şahıslara/çalışmalara ait olan "Telif Haklarını" ihlal etmediğini, makalede kullanılan tüm diğer çalışmalara dair doğru atıfların verilerek, kaynakçada yer verildiğini;

KIRKLARELİ UNIVERSITY
JOURNAL OF THE FACULTY OF
ECONOMICS AND ADMINISTRATIVE
SCIENCES (KLUJFEAS)

ISSN: 2146-3417 E-ISSN: 2587-2052

OPEN ACCESS POLICY, COPYRIGHTS AND CC LICENSE

For updated policies please check our website.

Kirklareli University Journal of the Faculty of Economics and Administrative Sciences (KLUJFEAS) is an open-access journal and follows the publication policy of the Budapest Open Access Initiative. In this sense, no fee is charged at any process of the journal. The entire archive of the journal is available online to everyone without any fee.

Kirklareli University Journal of the Faculty of Economics and Administrative Sciences is licensed under a Creative Commons Attribution-ShareAlike 4.0 International License.

The journal's copyright policy is in accordance with the copyright form to be signed by the author (You can find latest file in article upload section):

Kirklareli University Journal of the Faculty of Economics and Administrative Sciences (referred as "journal" from now on) does not impose any restrictions on the rights of the article in the author(s), only with the condition provided that the published article is cited appropriately. All copyrights of the work remains on the author(s), and the journal acquires the rights to publish and use the submitted work.

It is deemed to have accepted that all author(s) of articles/works submitted for publication in the journal all of these: Publishing Ethics, Publishing Principles and Malpractice Statement (<https://dergipark.org.tr/en/pub/klujfeas/page/6934>), Open Access Policy, Copyrights and CC License (<https://dergipark.org.tr/en/pub/klujfeas/page/8071>), and Author Guidelines (<https://dergipark.org.tr/en/pub/klujfeas/writing-rules>) with also;

1. Article is prepared with scientific devotion within the framework of academic ethic;
2. The submitted article is the original work of the author(s);
3. Participation of all authors individually (contributing significantly to the content / design of the study, or to collecting, analyzing and interpreting data for the study) and taking all responsibility for this study;
4. That author(s) has prepared the manuscript or made critical reviews of important intellectual content;
5. All authors have seen the final version of the manuscript submitted and reviewed and approved it;
6. Be responsible for all aspects of the study in order to ensure that the questions concerning the validity and accuracy of any part of the study are properly investigated and resolved;
7. The article has not been published elsewhere or sent for publication, or all copyrighted permissions have been obtained (In case of papers submitted and not published in any scientific meeting, the name, location and date of the meeting should be provided in acknowledgment);
8. The text, figures and documents in the article do not violate other persons' / works' copyrighted material, and that the correct references to all other works used in the article are given in the bibliography;

9. "TR Dizin Dergi Değerlendirme Kriterleri" kapsamında etik kurallar ile ilgili hususlar:

a) "Etik Kurul İzni" gerektiren çalışmalar olarak nitelendirilen ve aşağıda listelenen çalışmalar için yazarlar tarafından "Etik Kurul İzin Belgesi" sağlanmalı ve dergiye sunulmalıdır.

- Anket, mülakat, odak grup çalışması, gözlem, deney, görüşme teknikleri kullanılarak katılımcılardan veri toplanmasını gerektiren nitel ya da nicel yaklaşımlarla yürütülen her türlü araştırmalar,

- İnsan ve hayvanların (materyal/veriler dahil) deneysel ya da diğer bilimsel amaçlarla kullanılması,

- İnsanlar üzerinde yapılan klinik araştırmalar,

- Hayvanlar üzerinde yapılan araştırmalar,

- Kişisel verilerin korunması kanunu gereğince retrospektif araştırmalar.

b) Bu çalışmalara ek olarak aşağıda belirtilen çalışmalar ile ilgili hususlara dikkat edilmelidir.

- Olgu sunumlarında "Aydınlatılmış Onam Formu"nun alındığının,

- Başkalarına ait ölçek, anket, fotoğrafların kullanımı için sahiplerinden izin alındığının,

- Kullanılan fikir ve sanat eserleri için telif hakları düzenlemelerin uyulduğunun, çalışmalarda belirtilmesi gerekmektedir.

c) Üniversiteler dışındaki araştırmacılar tarafından yapılan çalışmalarda, yazarların bölgelerinde bulunan Etik Kurul'lara başvurarak ilgili belgeleri temin etmeleri gerekmektedir.

d) 2020 yılı öncesi araştırma verileri kullanılmış, yüksek lisans/ doktora çalışmalarından üretilmiş (makalede belirtilmelidir), bir önceki yıl dergiye yayın başvurusunda bulunulmuş, kabul edilmiş ancak henüz yayımlanmamış makaleler için geriye dönük etik kurul izni gerekmemektedir.

"TR Dizin Dergi Değerlendirme Kriterleri" kapsamında etik kurallar ile ilgili hususlara ve yukarıda yapılan açıklamalara uygun olarak, gereken izin belgelerinin neler olduğunu, dergiye sunulması ve makalelerde belgelendirilmesi hususundaki sorumlulukları anlamış;

9.1. Makale sonunda; "Araştırmacıların Katkı Oranı" beyanı, varsa "Destek ve Teşekkür Beyanı", "Çatışma Beyanı"na yer verildiğini;

10. Basım, yayım, dağıtım ve internet yoluyla iletim de dahil olmak üzere açık yayın politikasıyla her türlü kamuya iletim haklarını Kırklareli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi yetkili makamlarınca ve derginin dahil olduğu dizinler ve indekslerde sınırsız ve ücretsiz olarak kullanılmak üzere izin verildiğini;

11. Yazar(lar)ın yayınlanan makalenin tamamından tek sorumlu taraf olduğunu kabul etmiş olur.

9. Issues related to ethical rules within the scope of "TR Index Journal Evaluation Criteria":

a) "Ethics Committee Approval Certificate" should be provided by the authors and submitted to the journal for studies that require "Ethics Committee Approval" and are listed below.

- All kinds of research conducted with qualitative or quantitative approaches that require the collection of data from the participants using questionnaire, interview, focus group study, observation, experiment, interview techniques,

- Use of humans and animals (including material / data) for experimental or other scientific purposes,

- Clinical trials on humans,

- Research on animals,

- Retrospective studies in accordance with the law on protection of personal data.

b) In addition to these studies, attention should be paid to the issues related to the following studies.

- It should be stated in the studies that "Informed Consent Form" was obtained in case reports,

- Permission was obtained from the owners for the use of scales, questionnaires and photographs belonging to others,

- The copyright regulations were complied with for the ideas and art works used.

c) In studies conducted by researchers outside of universities, authors are required to apply to the Ethics Committees in their region and obtain relevant documents.

d) Retrospective ethics committee approval is not required for articles that have used research data before 2020, produced from master's / doctoral studies (should be specified in the article), submitted a publication to the journal in the previous year, accepted but not yet published.

Within the scope of "TR Index Journal Evaluation Criteria", in accordance with the ethical rules and the explanations made above, author(s) understood what the required permits are, the responsibilities of submitting them to the journal and documenting them in the articles;

9.1. At the end of the article in accordance with the TR Index criterias; "Contribution Rate Statement by Researchers", "Support and Acknowledgment Statement" if exists, and "Conflict Statement" should be included.

10. Kırklareli University Faculty of Economics and Administrative Sciences and its accepted indexes are authorized to use all kinds of public broadcasting rights, including printing hardcopies, publishing, distribution and transmission via the Internet, without any limit or restriction and free of charge.

11. The author(s) is the sole responsible party for the entire published article.

ÖNSÖZ

Kırklareli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi bünyesinde hazırladığımız dergimizin 2022 Eylül sayısı ile karşınızda olmaktan büyük mutluluk duyuyoruz. 2012 yılında yayın hayatına başlayan dergimiz, Sosyal Bilimler alanındaki güncel tartışmaları takip eden eserleri yayınlamayı hedeflemektedir. Dergimiz Directory of Open Access Journals (DOAJ), Index Copernicus, Ideal Online, International Institute of Organized Research (I2OR), Asos Index, Directory of Research Journals Indexing (DRJI), Journal Factor, Google Scholar, ResearchBib, Arastirmax, Social Sciences Citation Index (Sobiad), Scientific Indexing Services (SIS), Eurasian Scientific Journal Index (ESJI), i-Focus, WorldCat, BASE, MIAR, Academic Journal Index ve RootIndexing gibi önde gelen uluslararası ve ulusal indeksler ile platformlar tarafından taranmaktadır. 2022 Eylül sayısı için 15 makale ve 3 kitap incelemesi başvuruda bulunmuş, 10 makale ile 2 kitap incelemesi editörler kurulu ve hakemler tarafından yeterli bulunarak bu sayı için yayına kabul edilmiştir.

Bu sayımızda, "Belirli Süreyle Temettü Dağıtan Şirketlerin Performanslarının İkili Üstünlük Algoritmaları İle Analizi: Oreste Uygulaması", "Türkiye'nin Dış Ticaret ve İklim Değişikliği Politikaları: SWOT Analizi Yöntemi", "Mustafa Kemal Atatürk'ün Liderlik Tarzının Sürdürülebilir Liderlik Açısından Değerlendirilmesi", "Türkiye'de Ar-Ge Harcamaları ve Patent Sayılarının İstihdam Üzerindeki Etkisi: ARDL Sınır Testi İle Bir Değerlendirme", "Türk Vergi Hukukunda Vergi Kaçakçılığı Suçuna Yönelik Son Düzenlemeler: OECD'nin Birinci Küresel İlkesi Çerçevesinde Bir Değerlendirme", "Haklı Savaş Geleneğinde Savaş Sonrası Adalet (Jus Post Bellum)", "Türkiye Açısından Sürdürülebilir Büyüme ve Yenilenebilir Enerji İlişkisi", "Kavramsal Bir Müdahale: Siyasal Rejimi Politeia Kavramıyla Düşünmek", "COVID-19 Salgını ve Spekülatif Davranışlar: Hisse Senedi Piyasalarından Ampirik Bir Kanıt", "Türkiye'de Enerji Tüketimi, Ticari Açıklık, CO2 emisyonları ve Kirlilik Sığınağı Hipotezi: Yeni Dinamik ARDL Simülasyonlarından Kanıtlar" başlıklı makaleler ile "Fernand Braudel. (2016). Tarih Üzerine Yazılar. (Çev). Mehmet Ali Kılıçbay. Ankara: Doğu Batı Yayınları." ve "Naci Tolga Saruç. (2015). Obezite Ekonomisi. Ankara: Seçkin Yayıncılık." başlıklı eserlerin incelemeleri yer almaktadır.

Dergimize desteklerini esirgemeyen Rektörümüz Prof. Dr. Bülent ŞENGÖRÜR'e ve Dekanımız Prof. Dr. Ünal ÇAĞLAR'a teşekkürlerimizi ve saygılarımızı sunarız. Ayrıca dergimize katkı sağlayan alan editörlerimize, yayın kurulumuza, dil editörümüze, yazarlarımıza ve hakemlerimize teşekkürlerimizi ve saygılarımızı sunarız.

Kırklareli Üniversitesi

İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi iibfdergi@klu.edu.tr

Baş Editör

Doç. Dr. Muharrem EKŞİ, Kırklareli Üniversitesi, muharremeksi@klu.edu.tr

Editör

Doç. Dr. Ömer Faruk GÜLEÇ, Kırklareli Üniversitesi, omerfarukgulec@klu.edu.tr

Editör Yardımcıları

Dr. Öğr. Üyesi Sezgin SEZGİN, Kırklareli Üniversitesi, sezginsezgin@klu.edu.tr

Arş. Gör. Altuğ KOÇ, Kırklareli Üniversitesi, altugkoc@klu.edu.tr

Arş. Gör. Betül GÜLTEKİN ALBAYRAK, Kırklareli Üniversitesi, betul.gultekin@klu.edu.tr

PREFACE

We are very glad to present the September 2022 issue of Kirklareli University Journal of the Faculty of Economics and Administrative Sciences (KLUJFEAS). Our Journal, which started broadcasting in 2012, aimed to publish researches following the current debates in the field of Social Sciences. Our journal is indexed by leading international and national indexes/platforms such as Directory of Open Access Journals (DOAJ), Index Copernicus, Ideal Online, International Institute of Organized Research (I2OR), Asos Index, Directory of Research Journals Indexing (DRJI), Journal Factor, Google Scholar, ResearchBib, Arastirmax, Social Sciences Citation Index (Sobiad), Scientific Indexing Services (SIS), Eurasian Scientific Journal Index (ESJI), i-Focus, WorldCat, BASE, MIAR, Academic Journal Index and RootIndexing. For the September 2022 issue of our Journal, 10 out of 15 articles and 2 out of 3 book reviews were found acceptable by the editorial board and referees for this issue. KLUJFEAS aims to continue to broadcast without sacrificing its scientific quality with an awareness of the difficulties such as being accepted as a reputational journal by authors and audience.

The included articles in this issue are; "Analysis of The Performance of Companies Distributing Dividends For A Certain Period of Time With Binary Superiority Algorithms: Oreste Application", "Turkey's Foreign Trade and Climate Change Policies: SWOT Analysis Method", "Evaluation of Mustafa Kemal Atatürk's Leadership Style in Terms of Sustainable Leadership", "The Effect of R&D Expenditures and Number of Patents on Employment in Türkiye: An Evaluation with the ARDL Analysis", "Last Regulations on Tax Evasion in Turkish Tax Law: An Evaluation within The Framework of The First Global Principle of OECD", "Justice After War In Just War Tradition (Jus Post Bellum)", "The Relationship between Sustainable Growth and Renewable Energy in Turkey's Perspective", "A Conceptual Intervention: Thinking The Political Regime With The Concept Of Politeia", "COVID-19 Pandemic and Speculative Behaviors: An Empirical Evidence of Stock Markets", "Energy Consumption, Trade Openness, CO2 Emissions, and the Pollution Haven Hypothesis in Turkey: Evidence from Novel Dynamic ARDL Simulations". And the book reviews of "Fernand Braudel. (2016). Tarih Üzerine Yazılar. (Çev). Mehmet Ali Kılıçbay. Ankara: Doğu Batı Yayınları.", "Naci Tolga Saruç. (2015). Obezite Ekonomisi. Ankara: Seçkin Yayıncılık." are covered in our September issue.

We would also wish to express our sincere gratitude to our Rector Prof. Dr. Bülent ŞENGÖRÜR and our Dean Prof. Dr. Ünal ÇAĞLAR for their unflagging support. Also, we would like to thank our field editors, editorial board, language editor, authors and peer-reviewers for their contribution.

Kirklareli University

Journal of the Faculty of Economics and Administrative Sciences iibfdergi@klu.edu.tr

Chief Editor

Assoc. Prof. Dr. Muharrem EKŞİ, Kirklareli University, muharremeksi@klu.edu.tr

Editor

Assoc. Prof. Ömer Faruk GÜLEÇ, Kirklareli University, omerfarukgulec@klu.edu.tr

Assistant Editors

Assist. Prof. Sezgin SEZGİN, Kirklareli University, sezginsezgin@klu.edu.tr

Res. Asst. Altuğ KOÇ, Kirklareli University, altugkoc@klu.edu.tr

Res. Asst. Betül GÜLTEKİN ALBAYRAK, Kirklareli University, betul.gultekin@klu.edu.tr

TARANAN İNDEKSLER ve VERİ TABANLARI INDEXES and DATABASES

Güncel dizin bilgilerimiz için websitemizi ziyaret edebilirsiniz.

You can check our website for updated indexes.

idealonline (31/01/2020)

<http://idealonline.com.tr/IdealOnline/lookAtPublications/journalDetail.xhtml?uld=829>

Crossref 10.53306 (2021)

<https://www.crossref.org/reporting/members-with-open-references/>

paperity

<https://paperity.org/journal/11772/kirklareli-universitesi-iktisadi-ve-idari-bilimler-fakultesi-dergisi>

International Institute of Organized Research - I2OR (26/12/2019)

<http://www.i2or.com/8.html>

Journal Factor (19/12/2019)

<http://www.journalfactor.org/Journal.php?JOURNAL=JF3730>

WorldCat (12/2019) DOAJ Vasiyasiyla | Via DOAJ

<https://www.worldcat.org/title/krklareli-universitesi-iktisadi-ve-idari-bilimler-fakultesi-dergisi/oclc/1135656132>

BASE (12/2019) DOAJ Vasiyasiyla | Via DOAJ

<https://www.base-search.net/Record/3098a57c2bb84ede4baa50bd0abeeb264f60b242126681fcbe29de2576e59717/>

Matriz de Información para el Análisis de Revistas - MIAR (12/2019) DOAJ vasiyasiyla | Via DOAJ

<http://miar.ub.edu/issn/2146-3417>

The Directory of Open Access Journals - DOAJ (12/12/2019)

<https://doaj.org/toc/2587-2052>

RootIndexing (08/2019)

<https://www.rootindexing.com/journal/kirklareli-university-journal-of-the-faculty-of-economics-and-administrative-sciences--2/>

Directory of Research Journals Indexing - DRJI (17/08/2019)

<http://olddrji.lbp.world/JournalProfile.aspx?jid=2587-2052>

Academic Journal Index (2019)

https://academicji.org/dergindex/?id=1&dergi_id=d0fa651a355f1a

iFocus (22/02/2019)

<https://www.ifocus.my/>

International Scientific Indexing - ISI (25/12/2018)

<https://isindexing.com/isi/journaldetails.php?id=8728>

Sobiad & Asos Indeks (09/2018)

<https://atif.sobiad.com/index.jsp?modul=dergi-sayfasi&ID=2122>

Google Scholar (2018)

<https://scholar.google.com/scholar?q=%22K%C4%B1rklare-li+%C3%9Cniversitesi+%C4%B0ktisadi+ve+%C4%B0dari+Bilimler+-Fak%C3%BCitesi+Dergisi%22>

arastirmax (06/10/2017)

https://arastirmax.com/en/search/publications?fulltex-t=&f%5B0%5D=field_yayimlanan_dergi%3A260435

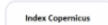
ResearchBib (10/2017)

<http://journalseeker.researchbib.com/view/issn/2587-2052>

CiteFactor (05/2017)

<https://www.citefactor.org/journal/index/16656/krklareli-universi-ty-journal-of-the-faculty-of-economics-and-administrative-sciences>

Index Copernicus (2016)

<https://journals.indexcopernicus.com/search/details?id=46998>

Eurasian Scientific Journal Index - ESJI

<http://esjindex.org/search.php?id=2996>

Scientific Indexing Services - SIS (2017)

<http://www.sindexs.org/JournalList.aspx?ID=4315>

publons

<https://publons.com/journal/316774/krklareli-universitesi-iktisa-di-ve-idari-bilimler-/>

İÇİNDEKİLER

Makaleler

Burhan GÜNAY Belirli Süreyle Temettü Dağıtan Şirketlerin Performanslarının İkili Üstünlük Algoritmaları İle Analizi: Oreste Uygulaması.....	270-289
Bilge ÇAĞATAY Türkiye'nin Dış Ticaret ve İklim Değişikliği Politikaları: SWOT Analizi Yöntemi.....	290-322
Fulya MISIRDALI YANGIL & Nuran ÖZTÜRK BAŞPINAR Mustafa Kemal Atatürk'ün Liderlik Tarzının Sürdürülebilir Liderlik Açısından Değerlendirilmesi.....	323-350
Ayça DOĞANER Türkiye'de Ar-Ge Harcamaları ve Patent Sayılarının İstihdam Üzerindeki Etkisi: ARDL Sınır Testi İle Bir Değerlendirme.....	351-365
Rana DAYIOĞLU ERUL Türk Vergi Hukukunda Vergi Kaçakçılığı Suçuna Yönelik Son Düzenlemeler: OECD'nin Birinci Küresel İlkesi Çerçevesinde Bir Değerlendirme.....	366-384
Erdinç ÖZDEMİR Haklı Savaş Geleneğinde Savaş Sonrası Adalet (Jus Post Bellum).....	385-422
Güldenur ÇETİN Türkiye Açısından Sürdürülebilir Büyüme ve Yenilenebilir Enerji İlişkisi.....	423-436
Meriç TOKMAK Kavramsal Bir Müdahale: Siyasal Rejimi Politeia Kavramıyla Düşünmek.....	437-461
Emrah DOĞAN & Onur ÖZDEMİR & Başak ÖZARSLAN DOĞAN COVID-19 Salgını ve Spekülatif Davranışlar: Hisse Senedi Piyasalarından Ampirik Bir Kanıt.....	462-479
Mustafa Necati ÇOBAN & Oktay ÖZKAN Türkiye'de Enerji Tüketimi, Ticari Açıklık, CO2 emisyonları ve Kirlilik Sığınağı Hipotezi: Yeni Dinamik ARDL Simülasyonlarından Kanıtlar.....	480-507

Kitap İncelemeleri

Turgay KAHVECİ Fernand Braudel. (2016). Tarih Üzerine Yazılar. (Çev). Mehmet Ali Kılıçbay. Ankara: Doğu Batı Yayınları.....	508-513
Ali EROL Naci Tolga Saruç. (2015). Obezite Ekonomisi. Ankara: Seçkin Yayıncılık.....	514-517

CONTENT

Articles

- Burhan GÜNAY
Analysis of The Performance of Companies Distributing Dividends For A Certain Period of Time With Binary Superiority Algorithms: Oreste Application.....270-289
- Bilge ÇAĞATAY
Turkey's Foreign Trade and Climate Change Policies: SWOT Analysis Method.....290-322
- Fulya MISIRDALI YANGIL & Nuran ÖZTÜRK BAŞPINAR
Evaluation of Mustafa Kemal Atatürk's Leadership Style in Terms of Sustainable Leadership.....323-350
- Ayça DOĞANER
The Effect of R&D Expenditures and Number of Patents on Employment in Türkiye: An Evaluation with the ARDL Analysis.....351-365
- Rana DAYIOĞLU ERUL
Last Regulations on Tax Evasion in Turkish Tax Law: An Evaluation within The Framework of The First Global Principle of OECD.....366-384
- Erdinç ÖZDEMİR
Justice After War In Just War Tradition (Jus Post Bellum).....385-422
- Güldenur ÇETİN
The Relationship between Sustainable Growth and Renewable Energy in Turkey's Perspective.....423-436
- Meriç TOKMAK
A Conceptual Intervention: Thinking The Political Regime With The Concept Of Politeia.....437-461
- Emrah DOĞAN & Onur ÖZDEMİR & Başak ÖZARSLAN DOĞAN
COVID-19 Pandemic and Speculative Behaviors: An Empirical Evidence of Stock Markets.....462-479
- Mustafa Necati ÇOBAN & Oktay ÖZKAN
Energy Consumption, Trade Openness, CO2 Emissions, and the Pollution Haven Hypothesis in Turkey: Evidence from Novel Dynamic ARDL Simulations.....480-507

Book Reviews

- Turgay KAHVECİ
Fernand Braudel. (2016). Tarih Üzerine Yazılar. (Çev). Mehmet Ali Kılıçbay. Ankara: Doğu Batı Yayınları.....508-513
- Ali EROL
Naci Tolga Saruç. (2015). Obezite Ekonomisi. Ankara: Seçkin Yayıncılık.....514-517

Belirli Süreyle Temettü Dağıtan Şirketlerin Performanslarının İkili Üstünlük Algoritmaları İle Analizi: Oreste Uygulaması

Burhan GÜNAY¹

Öz

Makale Türü
Araştırma Makalesi

Başvuru Tarihi
27.01.2022

Kabul Tarihi
04.04.2022

DOI
10.53306/klujfeas.1063843

JEL Code
C44, G32

Yatırımcıların pay sahibi olduğu şirketlerden elde edebilecekleri en önemli haklardan birisi kâr payı hakkıdır. Pay senedi sahiplerinin bu haklarından doğan alacakları kâr payı tutarı, şirketlerin oluşturdukları temettü politikaları çerçevesinde oluşmaktadır. Şirketlerin uygulayacağı temettü politikalarından şirketlerin değerleri ve performansları etkilenebilmektedir. Şirketin dönemsel faaliyetlerinin sonucunda oluşan mali tablolarda açıklanan kârın, hissedarlara dağıtılıp dağıtılmayacağı, temettü dağıtım oranı ve kâr payı ödeme şeklinin nasıl olacağı şirket tarafından verilmesi gereken önemli kararlardan sayılmaktadır. Bu kararların sonucunda şirketin temettü dağıtım politikaları belirlenmektedir. Şirketlerin temettü dağıtım politikalarını belirlerken hedeflerinden birisi de şirket değerini en yüksek seviyeye ulaştırmaktır. Literatürde temettü politikası ile şirket değeri ve performansı arasında birçok çalışma bulunmaktadır. Bu çalışmada literatürdeki çalışmalardan farklı olarak Borsa İstanbul (BİST)'da yer alan ve son beş yıl düzenli temettü dağıtan şirketlerin performanslarının değerlendirilmesi amaçlanmıştır. Bu amaçla 19 şirketin 2018-2020 yılları arasındaki verilerinden yararlanarak, ilgili yıllar için ikili üstünlük algoritmalarına sahip ORESTE yöntemi ile şirketlerin performans sıralaması gerçekleştirilmiştir. Çalışma sonucunda başarılı ve başarısız şirketlere ait sıralama sonuçları sunulmuştur.

Anahtar sözcükler: temettü politikası, çok kriterli karar verme, şirket kârlılığı, ikili üstünlük algoritmaları, oreste

¹ Dr., Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Uygulamalı Bilimler Fakültesi, bgunay@ybu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-5390-006X

Analysis of The Performance of Companies Distributing Dividends For A Certain Period of Time With Binary Superiority Algorithms: Oreste Application

Burhan GÜNAY²

Abstract

The values and performance of the companies may be affected by the dividend policies that the companies will implement. The profit disclosed in the financial statements as a result of the company's periodic activities; whether it will be distributed to shareholders, the dividend distribution rate and how the dividend will be paid are considered to be important decisions that should be made by the company. As a result of these decisions, the company's dividend distribution policies are determined one of the objectives of the companies in determining the dividend distribution policies is to reach the highest level of the company's value. There are many studies in the literature on the relationship between dividend policy and company value and performance. In this study, it is aimed to evaluate the performance of companies participating in Borsa Istanbul (BIST) and distributing regular dividends for the last five years, unlike the studies in the literature. For this purpose, using the data of 19 companies between the years 2018-2020, the performance ranking of companies was carried out using the ORESTE method with dual superiority algorithms for the relevant years. As a result of the study, the ranking results of successful and unsuccessful companies are presented.

Key words: dividend policy, multi criteria decision making, company profitability, binary superiority algorithms, oreste

Article Type

Research Article

Application Date

2022-01-27

Acceptance Date

2022-04-04

DOI

10.53306/klujfeas.1063843

JEL Code

C44, G32

² Dr., Ankara Yıldırım Beyazıt University, Faculty of Applied Sciences, bgunay@ybu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-5390-006X

Giriş

Global finansal piyasalarda artık yatırımcı ve hissedarların yatırım yaptıkları şirketlerde araştırdığı ve şirketlerin finansal tablolarında en çok baktıkları yer şirketin kâr durumudur. Şirketlerin dönemsel olarak yayınladıkları mali tabloları şirketlerin kâr durumu hakkında gösterge olarak bilgi sunmaktadır. Ayrıca bu tablolardan kolay bir şekilde kârlılık oranlarına da ulaşabilmektedir. Şirketin faaliyetleri sonucu ortaya çıkan ve mali tabloda açıklanan kâr göstergesinin şirket tarafından dağıtılıp dağıtılmayacağı konusu da önemli bir konudur. Şirketin dağıtacağı kâr payları neticesinde ilgili şirketin temettü dağıtım oranı ve kâr payı ödeme şeklinin nasıl olacağını belirlemesi gerekecektir. Genel olarak verilen bu kararlar temettü dağıtım politikaları olarak isimlendirilmektedir. Şirketlerin temettü dağıtım kararını verdikten sonra şirketin kârının ne kadarlık kısmının hissedarlara dağıtılacağı ne kadarlık kısmının ise yatırım için kullanmak üzere oto finansman olarak kullanılacağı belirlenir. Günümüzde şirketler temettü dağıtım politikalarını belirlerken ulaşmak istedikleri temel hedef şirketin değerini maksimize etmektir.

Temettü dağıtım politikaları, konusu itibarıyla güncelliğini ve önemini korumaktadır. Temettü dağıtımını yapan şirketlerin performanslarının nasıl etkilendiği sürekli merak edilen ve araştırılan bir konudur. Yapılan çalışmalarda bahsedilen konu ile alakalı genel bir ortak noktanın bulunmamasından dolayı üzerinde tartışılan ve sürekli güncellenen bir başlık olarak günümüzde de karşımıza çıkmaktadır. Bahsedilen durum ışığında bu çalışmanın amacı literatürdeki çalışmalara alternatif bir yaklaşım geliştirerek, beş yıl boyunca sürekli temettü dağıtan şirketlerin performanslarının araştırılması ve en iyi performans gösteren şirketlerin belirlenmesidir.

Çalışmada BİST’da yer alan ve son beş yıl üst üste temettü dağıtan 19 şirketin 2018-2020 yılları arasındaki verilerinden yararlanarak analiz gerçekleştirilmiştir. Çalışmada gerçekleştirilecek uygulamalar için Çok Kriterli Karar Verme (ÇKKV) yöntemlerinden olan ikili üstünlük algoritmalarına sahip ORESTE yönteminden yararlanılmıştır. Çalışmada ilk kısım kavramsal içerikli olup, sonrasında sırayla araştırma verileri ve metodoloji tanıtılmakta ve son bölümde ampirik analizlere yönelik bulgular ortaya konulmaktadır.

1.Literatür İncelemesi

Temettü dağıtım politikalarıyla ilgili literatürde yapılan çalışmalar incelendiğinde araştırmacılar arasında fikir ayrılıklarının olduğu görülmektedir. Temettü politikaları ile ilgili literatür incelendiğinde genel olarak iki farklı başlıkta çalışmaların yoğunlaştığı görülmektedir. Bu başlıklardan birincisi; şirketlerin temettü politikasının firma değeri üzerine etkisini araştıran çalışmalardır. Diğer başlığın ise şirketlerin temettü dağıtım politikasının finansal performansa etkisini belirlemeye yönelik olan çalışmalar olduğu anlaşılmaktadır. Genel olarak yapılan çalışmaların sonucunda iki temel görüş ortaya çıkmıştır. Birinci görüş şirketlerin kâr payı politikasının şirketin performansı üzerinde etkili olduğudur. İkinci görüş ise birinci görüşün tam tersi bir tezi savunmakta ve şirketlerin kâr payı politikasının şirketin performansı üzerinde herhangi bir etkisinin olmadığını belirtmektedirler.

Çalışmada literatürdeki çalışmalardan farklı olarak belirli bir süre temettü dağıtan şirketlerin performanslarının değerlendirilmesi amaçlanmaktadır. Bu yönüyle çalışma literatürdeki çalışmalardan ayrılmaktadır. Şirketlerin temettü politikaları ile ilgili yerli ve yabancı olmak üzere literatürde pek çok araştırma yapılmıştır. Bu çalışmalar arasından seçilen bazı temel referans çalışmalar aşağıda sunulmuştur.

Lintner (1956) oluşturduğu model ile kâr ve hisse senedi getirisi arasındaki ilişkiyi tespit etmiştir. Gordon (1959) temettü oranı ile hisse senedi değeri arasında ilişki olduğu sonucuna varmıştır.

Modigliani ve Miller'in (1961) çalışmalarında, şirketin temettü politikasını araştırırken ulaştıkları bulgular ışığında, şirket değerinin temettü politikasından bağımsız olduğunu ve şirketin gelecek kazançlarının temettü ile değişiklik göstermediğini belirtmişlerdir.

Fama ve Babiak (1968), 392 şirketin temettü politikası üzerine çalışmışlardır. Çalışmalarında Lintner'in modelini test etmişler ve bu model üzerine dört model daha geliştirmişlerdir. Elde ettikleri sonuçlar, temettü politikalarının yatırım politikalarından bağımsız olduğunu göstermiştir. Böylece yazarlar, Lintner'in temettü politikasının yatırım politikasından bağımsız olduğu fikrini kabul etmişlerdir.

Easton ve Harris (1991) çalışmalarında, kârın hisse senedi değerlemesinde önemli bir unsur olduğu ve hisse senedi getirisi için açıklayıcı bir değişken olarak kullanılabilirliği sonucuna ulaşmışlardır¹.

DeAngelo vd (1992) çalışmalarında 1980-1985 döneminde NYSE borsasında yer alan 167 şirketin % 50,9'unun temettü indirimlerine gittiklerini tespit ederek, her hangi bir firmanın temettülerini düşürdüğüne dair bilgi olursa, mevcut kazançların gelecekteki kazançları tahmin etme yeteneği kazanabileceği sonucuna ulaşmışlardır. Ayrıca çalışmada, zararı olan tüm firmaların temettüleri azaltmadığı durumlarda daha derin ve daha kalıcı zararlar yaşayabileceklerine vurgu yapılmıştır.

Kothari ve Zimmerman (1995) çalışmalarında, hisse senedi fiyatlarının kâra yukarı yönlü etki ettiğine dair kanıtlar bulmuşlardır.

Benartzi vd. (1997), çalışmalarında doğrusal regresyon modeli ile 1025 işletme verilerini değerlendirerek temettü değişkenlerinin firmanın gelecekteki değeri hakkında bilgi içeriğine sahip olduğu görüşüne sınırlı kanıt buldular. Çalışma sonucunda; firma değeri ile temettü değişiklikleri arasında güçlü bir eşzamanlı ilişki varken, temettü değişikliklerinin tahminin firma değerine etkisinin minimum olduğunu ortaya çıkarmıştır. Çalışmada genel olarak; temettü ve firma değeri arasında anlamlı bilgi içeriği varsa bu durumun ödenen temettülerin eski yıllardaki kazanç artışlarına yansıtıldığı sonucuna varmışlardır.

Kao ve Wu (1994), 1965-1986 yılları arasındaki dönemde 454 firmanın verilerinden yararlanarak gerçekleştirdikleri çalışmalarında zaman serisi analizini yardımıyla, beklenmeyen temettüler ile firma değeri arasında pozitif bir ilişki olduğunu kanıtlamışlardır. Ayrıca, temettü sinyal etkisinin oluşumunda firmanın özelliklerinin etkili olduğu sonucuna varmışlardır.

Mozes ve Rapacciolli (1998), 1980-1990 dönemlerini içine alan on yıllık dönemde 681 firmanın verilerini test ettiler. Çalışmada, temettüler ile kurumsal kazançlar arasındaki ilişkiyi incelediler. Gecikmeli temettülerin gelecekteki firma değerinde düşüşe neden olduğunu, tam tersi durumda küçük oranlarda olsa da temettü artışlarının firma değerinde artışa neden olduğunu öne sürdüler. Bununla birlikte Mozes ve Rapacciolli, temettü düşüşü ile gelecekteki firma değeri arasındaki ilişkinin doğrusal olmadığını belirtmişlerdir.

Jarmalaite (2002) çalışmasında, Litvanya, Letonya ve Estonya'da yer alan firmaların hisse senedi getirileri ve kâr arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Çalışma sonucunda analizde yer alan üç ülke arasında önemli ölçüde fark olduğunu belirlemiştir. Çalışmada kullanılan değişkenler arasında Estonya en yüksek düzeyde ilişki gösterirken, Litvanya en düşük düzeyde ilişki göstermiştir.

Nissim ve Ziv (2001)'e göre, gelecekteki kazançlar veya gelecekteki anormal kazançlar açısından ölçülen temettü değişiklikleri ile gelecekteki kârlılık arasındaki ilişki vardır. Çalışmalarında, temettü değişikliklerinin sonraki yıllarda kârlılık seviyelerini anlamlı ölçüde etkilediği sonucunu paylaşmışlardır.

Farsio vd. (2004) yaptıkları çalışmada, getiri ve temettü arasında uzun süreli önemli bir ilişkinin olmadığını varsayımından yola çıkmışlardır. 1988-2002 dönemine ait S&P 500 endeksi için üç aylık verilere dayanarak Dickey-Fuller testi, basit bir regresyon testi ve Granger nedensellik testi kullanmışlardır. Çalışmalarında genel olarak temettü ile getiri ilişkisinin karar alma sürecinde yetersiz olduğu sonucuna ulaşmışlardır.

Grullon vd. (2005) göre, temettü sinyal verme hipotezinin en önemli özelliği, temettü değişikliklerinin, kârlılık ve kazançlardaki gelecekteki değişikliklerle pozitif olarak ilişkili olmasıdır. Bu varsayımın aksine yapılan çalışma, temettü değişikliklerinin, kârlılık ve kazançlardaki gelecekteki değişikliklerle (varlıkların getirisi) negatif ilişkili olduğunu göstermiştir. Ayrıca yazarlar temettü değişikliklerini içeren modellerin, temettü değişikliklerini içermeyen modellerden herhangi bir üstünlüğü olmadığı sonucuna varmışlardır.

Skinner (2008) makalesinde, kazançlar ve ödeme politikası arasındaki ilişkinin son otuz yılda nasıl geliştiğini incelemiştir. Sonuçları DeAngelo ve Skinner (2004) ayrıca Fama ve French, (2004) çalışmaları ile aynı yönlüdür.

Ebrahimi and Chadegani (2011) çalışmalarında kazanç, temettü ve hisse senedi fiyatının, hisse senedi getirisi üzerindeki etkisi incelenmişlerdir. Araştırmalarında, hisse başına kazanç ile hisse senedi fiyatı oranı ve hisse senedi getirisi arasında önemli bir ilişki bulmuşlardır. Ayrıca 2001-2010 yılları arasında yapılan bu araştırmanın sonuçları değerlendirildiğinde 2002, 2003, 2004, 2006 ve 2008 yıllarında hisse senedi getirilerini temettüye ilişkisinin anlamlı diğer yıllarda anlamsız olduğu anlaşılmaktadır.

Aydın (2017) çalışmasında, 2011 ile 2015 yılları arasında düzenli temettü dağıtan 24 şirketin kârlılığına etki eden faktörler panel regresyon metoduyla analiz edilmiştir. Çalışmada, düzenli temettü dağıtımının yatırımcılara faydalı bilgiler sağlayarak, bu tür hisse senedi seçimleri etki edeceğini belirtmiştir.

Ayrıca temettü dağıtımı ilanının hisse senedi fiyatı üzerine pozitif etkilerini inceleyen çalışmalar arasında; Kane vd. (1984), Easton (1991), Eddy ve Seifert (1992), Lonie vd. (1996), McCluskey vd. (2006), Dasilas vd. (2008), Anderson (2009), Al-Yahyaee vd. (2011), Ozo ve Arun (2019), Barros, Matos (2020), Verga ve Sarmiento(2020) çalışmaları yer almaktadır.

Temettü dağıtan şirketlerin performansı ile ilgili yapılan çalışmalardan bazıları şöyledir:

Gunasekaragea ve Power (2002) çalışmalarında, temettü açıklayan İngiltere şirketlerinin duyuru sonrası performansını inceleyerek temettü sinyal verme hipotezini incelemişlerdir. Sonuçta, şirketlerin mevcut temettü seviyesi, şirketlerin gelecek değerlerini iyileştirmeye yönelik genel finansal stratejinin bir parçası olabileceğini açıklanmıştır.

Mahalang ve Murekefu (2012) çalışmalarında, temettü ödemesi ve firma performansı arasındaki ilişkiyi Kenya borsasında işlem gören şirketler üzerinde değerlendirmişlerdir. Çalışma bulgularına göre; temettü ödemesinin firma performansını etkileyen önemli bir faktör olduğunu belirlenmiştir. Ayrıca, temettü ve firma performansı ilişkisinin güçlü ve pozitif olduğu da tespit edilmiştir. Bu nedenle çalışmalarında, temettü politikasının firma performansı ile doğrudan alakalı olduğunu göstermişlerdir. Çalışmalarının sonucunda, yöneticilerin firma performansını artıracak bir temettü politikası tasarlamaya yeterli zaman ayırmalarının gerekliliğine vurgu yapılarak, hissedarların yatırımlarının değerlendirebileceği konusunda önerilerde bulunmuşlardır.

Enekwe vd. (2015) göre uygun temettü politikasının başarılı bir şekilde seçilmesi ve kullanılması, şirketin temel unsurlarından biri olmalıdır. Enekwe vd. çalışmalarında Nijerya borsasına kayıtlı çimento şirketlerinin son on iki yıldaki performans değerlendirmişlerdir. Bu analizi yaparken dört değişken kullanılmıştır. Bu değişkenler sırasıyla Temettü Ödeme Oranı, Kullanılan Sermayenin Getirisi, Varlık Getirisi ve Özsermaye Kârlılığıdır. Çalışmanın öneri bölümünde; Nijerya'da hissedarları daha iyi kazanç düzeyine getirebilmek için optimal temettü politikasını kısa ve uzun vadeli iyileştirecek bir temettü politikası tasarlamak için yeterli zaman ayrılması gerekliliğine dikkat çekilmiştir. Şirketin performansını ve hissedar değerini arttıracak iyi bir temettü ödeme politikalarını benimsemek, şirketin değerini en üst düzeye çıkarmayı sağlayacaktır. Aynı sonuçlara Uwuigbe vd. (2012), Oza ve Arun (2019) çalışmalarında ulaşmışlardır.

Sakarya vd. (2018) çalışmalarında firmaların temettü ödemelerinin, firma değerini etkileyen en önemli unsurlardan biri olduğunu vurgulamışlardır. Çalışmalarında temettü ödeme duyurusu yapan BİST'de işlem gören çimento sektöründeki işletmeleri Event Study yöntemi ile değerlendirmişlerdir. Sonuçta temettü ödeme duyurusunun hisse senedi fiyatlarını yukarı yönlü hareket ettirdiğini bulmuşlardır.

Seyedimany (2019) çalışmasında NASDAQ'da listelenen 5 şirket için 2014-2018 dönemi için özel temettü ilanlarının hisse senedi fiyatlarını üzerine etkisini temettü sinyal teorisi bağlamında analiz etmiştir. Çalışmanın ampirik sonuçlarına ulaşabilmek için hem ayrık hem de logaritmik formlarda hesaplamalar kullanılmıştır. Çalışmasının analiz sonuçlarında, temettü sinyal yaklaşımının hisse senedi fiyatları üzerinde sadece birkaç düzensiz anormal getiri meydana getirdiği tespit etmiştir. Sonuç olarak Seyedimany, hissedarların NASDAQ borsasında özel temettü ilanından sonra değer kazanmadıklarına vurgu yapmıştır.

2. Araştırmanın Uygulaması

Çalışmada BİST’de işlem gören ve son beş yıl düzenli bir şekilde temettü dağıtan şirketlerin 2018-2020 yılları arasındaki verilerinden yararlanılarak analizler gerçekleştirilmiştir. Son beş yıl düzenli temettü dağıtan şirketlerin listesine <https://temettuhisseleri.com/> adresinden ulaşılmış ve ilgili şirketlerin verileri Kamuoyu Aydınlatma Platformu (KAP) sitesindeki şirketlere ait bağımsız denetim geçmiş mali tablolarından ve iş yatırım web sitesinden oluşturulmuştur. Son beş yıl düzenli temettü dağıtan şirketlerin listesi Tablo 1’de gösterilmiştir.

Tablo 1. Analizde Kullanılacak Temettü Dağıtan Şirketlere Ait Bilgiler

Sıra	Temettü Dağıtan Şirketleri isimleri	BİST Şirket Kodu	BİST Sektör
1	Akmerkez Gayrimenkul Yatırım Ortaklığı A.Ş.	AKMGY	Mali Kuruluşlar
2	Alkim Kağıt Sanayi ve Ticaret A.Ş.	ALKA	İmalat
3	Alkim Alkali Kimya A.Ş.	ALKIM	İmalat
4	Aselsan Elektronik Sanayi ve Ticaret Ticaret A.Ş.	ASELS	Savunma
5	Avivasa Emeklilik ve Hayat A.Ş.	AVISA	Mali Kuruluşlar
6	Bosch Fren Sistemleri Sanayi ve Ticaret A.Ş.	BFREN	İmalat
7	Bim Birleşik Mağazalar A.Ş.	BIMAS	Perakende Ticaret
8	Çemtaş Çelik Makine Sanayi ve Ticaret A.Ş.	CEMTS	İmalat
9	Çelebi Yer Hizmetleri A.Ş.	CLEBI	Ulaştırma, Depolama ve Haberleşme
10	Ege Endüstri A.Ş.	EGEEN	İmalat
11	Ege Gübre A.Ş.	EGGUB	İmalat
12	Lokman Hekim Engürüsağ Sağlık, Turizm, Eğitim Hizmetleri ve İnşaat Taahhüt A.Ş.	LKMNH	Eğitim, Sağlık, Spor ve Diğer Sosyal Hizmetler
13	Osmanlı Yatırım Menkul Değerler A.Ş.	OSMEN	Mali Kuruluşlar
14	Panora Gayrimenkul Yatırım Ortaklığı A.Ş.	PAGYO	Mali Kuruluşlar
15	Pınar Entegre Et ve Un Sanayi A.Ş.	PETUN	İmalat
16	Pınar Süt Mamulleri Sanayii A.Ş.	PNSUT	İmalat
17	Sodaş Sodyum Sanayii A.Ş.	SODSN	İmalat
18	Türk Prysmian Kablo ve Sistemleri A.Ş.	PRKAB	İmalat
19	Tekfen Holding A.Ş.	TKFEN	Mali Kuruluşlar

Tablo 1’de BİST işlem gören ve son beş yıl düzenli temettü dağıtan şirketlerin listesi ve hangi sektörde işlem gördükleri yer almaktadır. Tablo 1 incelendiğinde ilk dikkati çeken listede imalat sektöründe yer alan şirketlerin fazlalığıdır. Analizde kullanılan 19 şirketin 10 tanesi imalat sektöründeki şirketlerdir. Listede mali kuruluşlar 5 şirketle en fazla temettü dağıtan şirketler listesinde ikinci sırada yer almaktadır. Diğer şirketlerin BİST’de değişik sektörlerde işlem gördüğü Tablo 1’den anlaşılmaktadır.

Çalışmada temettü dağıtan şirketlerin analizleri gerçekleştirmek üzere Tablo 2’de gösterilen değişkenler oluşturulmuştur. Çalışmanın değişkenleri için temettü konusundan yapılan referans çalışmalar incelenmiştir. Literatür incelemesi sonucunda şirketlerin değerini ve performanslarını en iyi yansıttığı düşünülen ölçütler arasından araştırmacı tarafından Tablo 2’de gösterilen değişkenlerde karar kılınmıştır. Tablo 2 incelendiğinde temel finans teorilerinde şirket değerini etkisi olduğu düşünülen ve birçok çalışmada kullanılmış ölçütler arasından; borsa performans ölçütlerinden iki tane, çalışmanın temelini oluşturan kârlılık ölçütlerinden iki tane ve de sermaye yapısı ölçütlerinden bir tane olmak üzere toplam 5 değişkene çalışmada yer verilmiştir. Çalışmanın analizlerinde kullanılan tüm değişkenlerin eşit öneme sahip olduğu varsayımı çalışmada uygulanmıştır.

Tablo 2. Çalışmada Kullanılan Değişkenler

Değişkenler	Oluşturulma Formülleri	Değişken Sınıfı
Hisse Başına Kâr (HBK)	Piyasa Değeri / Şirketlerin Dolanımdaki Hisse Senedi Sayıları	Borsa Performans Değişkeni
Temettü Verimi (TV)	Toplam Ödenen Temettü / Piyasa Değeri	Borsa Performans Değişkeni
Aktif Kârlılık Oranı (ROA)	Net Kâr / Toplam Aktifler	Kârlılık Değişkeni
Öz Sermaye Kârlılık Oranı (ROE)	Net Kâr / Özsermaye	Kârlılık Değişkeni
Borç/Öz sermaye Oranı (B/Ö)	Toplam Borç/Öz sermaye	Sermaye Yapısı Değişkeni

Tablo 2’de yer alan değişkenlerden HBK ve TV değişkenleri şirket değerinin belirlenmesinde yatırımcılar ve hissedarlar tarafından yaygın olarak kullanılan göstergelerdir. Literatürde yer alan çalışmaların önemli bir kısmında ilgili değişkenlerin analizlerde kullanıldığı görülmektedir. Tablo 2’de sunulan ROA ve ROE ölçütleri çalışmanın ana eksenini oluşturan temettü politikaları çalışmalarında yaygın olarak kullanılan değişkenlerdir. Son olarak sermaye yapısı teorisyenlerinin şirket değeriyle ilgili açıkladıkları teorilerde yaygın olarak kullanılan ölçütlerin başında gelen B/Ö değişkenine çalışmanın analizinde yer verilmiştir. Böylece şirket değerini etkileyebilecek ve şirketin performansını yansıtacak en optimal değişkenlerin çalışmada kullanılması amaçlanmıştır.

Günlük hayatta karşılaşılan karar problemlerinde, kararı vermek zorunda olan karar vericinin karşılaştığı problem karşısında ilgili problemi çözebilecek en iyi seçenekleri bulması ve bu seçenekler arasından en iyisini seçmesi gerekmektedir. Teoride herhangi bir karar verme

durumu ile karşılaşıncı karar vericinin her seçenek için yeterli bilgiye sahip olması gerekmekte ve buna göre karar vermesi beklenmektedir. Ancak karar vericinin bu yetiye sahip olması için önemli ölçüde zamana ihtiyacı vardır. Bilindiği gibi zaman geri alınamaz maliyetlerden birisidir. Bu nedenlerden dolayı karar verme sürecinde karar vericiye, karar vermesini kolaylaştıracak bazı yaklaşımlar ve yöntemlere ihtiyaç vardır. Karar vericinin, karar verme sürecinde karşılaşacağı birden fazla kriter olması durumunda, ilgili kriterlerin değerlendirilmesi ve alternatifler arasından seçim yapılmasını veya sıralanmasını sağlayan metotlar geliştirilmiştir. Bu metotlar genel olarak Çok Kriterli Karar Verme (ÇKKV) yöntemleri olarak adlandırılmaktadır. ÇKKV yöntemleri, karar vericiye karar verme sürecinde birden fazla kriteri göz önünde bulundurularak, karar verici tarafından belirlenmiş olan alternatifler arasından en iyi olanını seçmeye dayalı yöntemler olarak karar vericiye rehberlik etmektedir. ÇKKV yöntemleri, altyapısında taşıdıkları farklı yaklaşımlar sayesinde farklı problemlere ilişkin farklı çözümler geliştirilmesine imkân sağlamaktadırlar.

ÇKKV yöntemleri sahip oldukları bahsedilen farklı altyapıları sayesinde farklı problemlere yönelik çeşitli çözümler sunabilmektedirler. Bu altyapılar genel olarak; tam toplama yaklaşımı, hedef veya referans düzeyi yaklaşımı ve ikili üstünlük yaklaşımı olarak üç şekilde ifade edilebilmektedir (Ishizaka ve Nemery, 2013, s. 8). Çalışmanın analizinde kullanılacak ikili üstünlük algoritmaları; bir a alternatifi için bir sorunun ve karar vericinin tercihlerine ilişkin mevcut tüm bilgilerin göz önüne alınarak, bir b alternatifinin daha üstün olduğuna dair bir kanıt sunulmayana kadar a 'nın en az b kadar iyi ve güçlü olduğu prensibine dayalı yöntemdir. İkili üstünlük algoritmaları karar vericiye karar verme sürecinde değerlendirdiği alternatifleri arasında bir üstünlük ilişkisi kurarak bir tercih ağı oluşturur. İkili üstünlük algoritmaları ile çalışan ÇKKV yöntemleri arasında başta ELECTRE ve PROMETHEE olmak üzere, ORESTE, QUALIFLEX gibi yöntemler sayılabilmektedir. Bu çalışmada bu sayılan yöntemler arasında ORESTE yöntemi ile analiz gerçekleştirilecektir.

ORESTE (Organisation, Rangement Et Synthèse De Données Relationnelles) yöntemi, alternatiflerin karar verme seçiminde kullanılan kriterlere verilmek zorunda olan ağırlıkların uygun bir biçimde belirlenmesi sorununu ortadan kaldırılmak istenmesi üzerine Marc Roubens (1979) tarafından geliştirilmiş bir yöntemdir. Roubens 1980 yılında gerçekleşen bir konferans sırasında yaptığı sunumda ORESTE yöntemin algoritmasını sunmuş ve ilk kez 1982 yılında bir problem üzerinde uygulamıştır (Jafari, 2013, s. 10).

ORESTE yöntemi, kriterlerin kendi arasında önem sırasına ve tüm alternatiflerin her bir kriterde aldığı puanlara göre sıralanmasını sağlamaktadır. A kümesi a_i ($i = 1,2,3, \dots, m$) alternatiflerinden oluşan sonlu bir küme olmak üzere, alternatiflerin sonuçları n adet kriterin oluşturduğu F ailesi ile analiz edilerek bulunur. Bir kriterin görelî önem derecesi, F kümesini oluşturan kriterlerin tercih yapısı tarafından belirlenir. Bu görelî önem derecelerini belirlemek için ağırlıklar yerine zayıf sıralama (tam ön sıralama) olarak tanımlanan tercih yapısı kullanılır. Kriterler arasındaki ilişki $S = (I \text{ ya da } P)$ tam ve geçişli olarak tanımlanır. I (farksızlık), bir kriter ile diğer kriter arasında fark bulunmamasını ifade eden simetrik bir ilişkiyi, P (tercih) ise kriterin diğer kriterlere tercih edilmesini ifade eden asimetric bir ilişkiyi tanımlar. Her bir kriter için A alternatif kümesindeki tercih yapısı göz önünde bulundurulur (Er ve Yıldız, 2018, s. 297).

3.Bulgular

Çalışmada BİST’de işlem gören ve son beş yıl düzenli temettü dağıtan 19 şirketin 2018-2020 yılları arasındaki verilerinden yararlanılarak analiz gerçekleştirilmiştir. Çalışmanın analizinde kullanılan ORESTE yönteminin uygulanmasında MS Excel programının uzantısı olan SANNA eklentisinden yararlanılarak analiz gerçekleştirilmiştir. Çalışmanın analizleri 2018-2019-2020 yılları için ayrı ayrı yapılarak çalışmada sunulmuştur.

Çalışmada kullanılan ikili üstünlük algoritmasına sahip ORESTE yönteminde alternatiflerin değerlendirilmesi süreci belirli aşamalar sonucunda gerçekleştirilmektedir. Bu aşamalardan birincisi, analizde kullanılacak alternatiflerin(şirketler) kriterlere(değişkenler) göre ön sıralamasının bulunmasıdır. Alternatiflerin kriterlere göre aldıkları puanlara göre “1” den başlayarak yeniden sıra verilmektedir. Burada amaç en iyiyi seçmek olduğu için büyükten küçüğe doğru sıralama yapılmaktadır. 2018 yılına ait alternatiflerin bu şekilde sıralamasına ait bilgiler Tablo 3’de sunulmuştur.

Tablo 3. Alternatiflerin Kriterlere Göre Ön Sıralaması (2018)

Alter./Kriter	HBK	TV	ROA	ROE	B/Ö
AKMGY	4	1	2	4	6,5
ALKA	12	3	9	12	2
ALKIM	5	8	6	10	16,5
ASELS	18	19	17	7	8,5
AVISA	13	12	7	1	13
BFREN	1	7	5	14	1
BIMAS	7	16,5	4	8	16,5
CEMTS	16	16,5	13	13	3
CLEBI	2	4	3	17	16,5
EGEEN	3	6	1	19	16,5
EGGUB	6	10	11	9	19
LKMNH	15	14	8	2	13
OSMEN	19	18	16	11	8,5
PAGYO	11	5	18	15	6,5
PETUN	9	9	10	5,5	4
PNSUT	14	12	14	18	10
SODSN	17	15	19	3	13
PRKAB	10	2	12	5,5	11
TKFEN	8	11	15	16	5
Kriter Ağırlığı	0,20	0,20	0,20	0,20	0,20

Tablo 3’de yer alan ön sıralama neticesinde her bir alternatifin değeri ilgili kriterin sıra değeri ile büyük değerli olan kritere daha fazla ağırlık verilerek matematiksel bir formül ile yeniden oluşturulur. Bu oluşturulan veriler alternatiflerin projeksiyon uzaklığını oluşturmaktadır. Bu

çalışmada daha önce belirtildiği üzere Excel programı kullanıldığı için formülasyona yer verilmemiştir.

ORESTE yönteminin ikinci aşamasında; alternatiflerin projeksiyon uzaklıkları belirlendikten sonra analizde kullanılan kriterin kullanılma amacı minimum ise küçükten büyüğe doğru, kriterin kullanım amacı maksimum ise büyükten küçüğe doğru sıralanır ve alternatiflerin buldukları konuma göre Besson sıra değeri atanır. Tablo 4’de 2018 yılı için alternatiflerin sahip olduğu Besson sıra değerlerine yer verilmiştir.

Tablo 4. Alternatiflerin Besson Sıra Değerleri (2018)

Alter./Kriter	HBK	TV	ROA	ROE	B/Ö
AKMGY	9,5	25	7,5	20	35,5
ALKA	55	7,5	42	59	18,5
ALKIM	16,5	37	26	49	82,5
ASELS	87	92	85	33,5	44,5
AVISA	60	61	32	9,5	65
BFREN	1	31	21,5	70	16,5
BIMAS	29,5	78,5	62	63	21,5
CEMTS	75	78,5	62	63	21,5
CLEBI	2,5	12,5	11	86	82,5
EGEEN	5,5	24	5,5	94	82,5
EGGUB	23	47	53	43	95
LKMNH	71	68	38	12,5	65
OSMEN	91	88	76	54	44,5
PAGYO	50	18,5	89	74	35,5
PETUN	40	41	48	27,5	25
PNSUT	67	57	69	90	51,5
SODSN	80	72	93	14,5	65
PRKAB	46	4	58	27,5	56
TKFEN	33,5	51,5	73	77	29,5

ORESTE uygulamasının son aşamasında Tablo 4 gösterilen Besson sıra değerleri yeniden sıralanarak yeni değerler verilir. Bu aşamada her bir alternatif için sahip olduğu kriter kümesi üzerindeki kapsamlı sıra değerlerinin toplamı hesaplanmaktadır. Bu değer *Global Değer* olarak adlandırılmaktadır. Bu yolla hesaplanan global değerlerin toplamına bakılarak küçükten büyüğe doğru sıralama yapılarak analiz tamamlanır. Oluşan bu sıralama ile ORESTE yöntemi çok kriterli karar verme problemlerindeki tercih ettiği sıralamayı karar vericinin kullanımına sunar.

Yukarıda aşamalı olarak anlatılan ORESTE uygulamalarının diğer yıllara ait sonuçları çalışmada çok yer almaması adına araştırmacı tarafından çalışmada yer verilmemiştir. Tüm bu aşamaların sonucunda analiz dönemine ait verilerinden oluşan alternatiflerin toplam global değerlerine göre aldıkları nihai sıralama sonuçları Tablo 5’de sunulmuştur.

Tablo 5. Global Değere Göre ORESTE Sıralama Sonuçları (2018-2020)

Alternatifler	Global Değerleri (2018)	2018 Sıralaması	Global Değerleri (2019)	2019 Sıralaması	Global Değerleri (2020)	2020 Sıralaması
AKMGY	75	1	151,5	2	138	1
ALKA	182	4	175,5	4	189	7
ALKIM	211	7	277	15	249,5	12
ASELS	342	18	265	12	360	18
AVISA	227,5	9	222	8	240,5	11
BFREN	140	2	163,5	3	157,5	2
BIMAS	244	10	309	16	328	16
CEMTS	300	15	241	11	218,5	10
CLEBI	194,5	6	104,5	1	159,5	3
EGEEN	211,5	8	230	9	187	6
EGGUB	261	12	235,5	10	214,5	9
LKMNH	254,5	11	391,5	19	316,5	15
OSMEN	353,5	19	328,5	18	375	19
PAGYO	267	14	324	17	175,5	5
PETUN	181,5	3	215	7	194,5	8
PNSUT	334,5	17	267	13	275	13
SODSN	191,5	5	189,5	5	279,5	14
PRKAB	324,5	16	275	14	341,5	17
TKFEN	264,5	13	195	6	161	4

Tablo 5 incelendiğinde analizde kullanılan kriterler ışığında en iyi performans gösteren temettü dağıtan şirket mali sektörde faaliyet gösteren *Akmerkez Gayrimenkul Yatırım Ortaklığı A.Ş.* olmuştur. İlgili şirketin 2018 ile 2020 yılları arasında birinci sırada yer aldığı, 2019 yılında ise ikinci sırada yer aldığı görülmektedir. Aynı şekilde imalat sektöründe faaliyette bulunan *Bosch Fren Sistemleri Sanayi ve Ticaret A.Ş.* 2018 ile 2020 yıllarında ikinci 2019 yılında ise en iyi performans gösteren üçüncü şirket olmuştur. Ulaştırma sektöründe faaliyet gösteren *Çelebi Yer Hizmetleri A.Ş.* 2019 yılında birinci 2020 yılında ikinci en iyi performans sahibi olmuştur. İmalat sektöründe yer alan bir başka şirket olan *Alkim Kağıt Sanayi ve Ticaret A.Ş.* şirketi 2018 ve 2019 yıllarında en iyi performans gösteren dördüncü şirket olmayı başarmıştır. Temettü dağıtan en başarısız şirketler yıllara göre değişiklik göstermekle beraber en başarısız şirket; mali sektörde yer alan Osmanlı Yatırım Menkul Değerler A.Ş. şirketi olmuştur.

Analiz yılları özelinde yapılan inceleme sonucunda; 2018 yılında ilk beş sırada imalat sektöründe yer alan şirketlerin ağırlığı gözükmektedir. 2018 yılında en iyi performans gösteren ve mali sektörde yer alan Akmerkez Gayrimenkul Yatırım Ortaklığı A.Ş. dışında ilk beşin tamamını imalat sektörünün şirketleri oluşturmaktadır. Bu durumun oluşmasında bu sektörde yer alan şirketlerin yüksek sermayeli olarak kaldırıcı çalışmaları ve son yıllarda

ülkemizde uygulanan ekonomik modeller sonucunda ilgili şirketlerin katma değerlerinin fazla artmasında kaynaklı olduğu düşünülmektedir. Ayrıca bu şirketlerin üst üste temettü dağıtımlarının yatırımcıları tarafından olumlu karşılandığı ve şirket değerini pozitif yönde etkilediği yorumu yapılabilir.

2019 yılındaki şirket sıralama sonuçları incelendiğinde ulaştırma sektöründe yer alan Çelebi Yer Hizmetleri A.Ş. birinci olurken, ilk beş şirketin üçü yine imalat sektörü şirketlerinden oluşmuştur. Analizin son dönemi olan 2020 yılında ise ilk beşe giren şirketlerde mali sektörde yer alan şirketlerin ağırlığı görülmektedir. 2020 yılında yine mali sektörde yer alan Akmerkez Gayrimenkul Yatırım Ortaklığı A.Ş. en iyi performans gösteren şirket olurken, iki ayrı mali sektörde yer alan şirket ilk beşe girmiştir. 2020 yılında ilk beşe giren diğer sektörler sırasıyla bir imalat ve bir ulaştırma olmuştur. Diğer yılların aksine 2020 yılında imalat sektöründe yer alan şirketlerin iyi performans gösterememelerinde Covid 19 pandemisinin tedarik, hammaddeye ulaşım, ulaşım maliyetleri ve makroekonomik faktörlerde yaptığı olumsuz değişimin etkili olduğu düşünülmektedir. Bilindiği üzere Covid 19 pandemisi hayatın her alanını etkilediği gibi özellikle yukarıda bahsedilen sorunlar nedeniyle imalat sektörünü derinden etkilemiştir. 2020 yılında mali sektörde yer alan şirketlerin iyi performans göstermelerinde Covid 19 pandemi sürecinde yapılan reformlar ile mali sektörün güçlenmiş sermaye ve likidite yapısının etkili olduğu düşünülmektedir.

4.Sonuç

Temettü politikaları konusu ile ilgili yapılan çalışmalar incelendiğinde ortak bir fikir birliğine rastlanılmamaktadır. Literatürde temettü politikalarıyla alakalı yıllardan beri yapılan çalışmalarda karşılaşılan bu fikir ayrılıkları neticesinde temettü politikası ile ilgili çalışmaların popülerliğinin hâlâ devam etmekte olduğu görülmektedir. Temettü politikalarıyla ilgili yabancı ve yerli çalışmalar incelendiğinde daha çok temettü politikalarının şirket performansı ve şirket değeri üzerindeki etkilerine yönelik çalışmalar olduğu anlaşılmaktadır. Bu noktadan hareketle bu çalışmada literatürdeki çalışmalardan farklı olarak düzenli temettü dağıtan şirketlerin performanslarının sıralanarak en başarılı şirketlerin ortaya çıkarılması amaçlanmıştır.

Çalışmada BİST de işlem görmekte olan ve son beş yıl düzenli temettü dağıtan 19 şirketin 2018-2020 yılları arasındaki verilerinden yararlanılarak, ikili üstünlük algoritmalarına sahip ÇKKV yöntemlerinden olan ORESTE yöntemi ile şirketlerin performansları analiz edilmiştir. Çalışmanın analizinde Hisse Başına Kâr, Temettü Verimi, Aktif Kârlılık Oranı, Öz Sermaye Kârlılık Oranı ve Borç/Öz Sermaye Oranı kullanılarak şirketlere ait performans sıralaması gerçekleştirilmiştir. Çalışmada gerçekleştirilen analiz dönemleri sonucunda en iyi performans gösteren temettü dağıtan şirket, mali sektörde faaliyet gösteren Akmerkez Gayrimenkul Yatırım Ortaklığı A.Ş. bulunmuştur. En başarılı ikinci şirket Bosch Fren Sistemleri Sanayi ve Ticaret A.Ş. ve üçüncü şirket Çelebi Yer Hizmetleri A.Ş. şirketleri bulunmuştur.

Çalışmanın analiz sonuçları, şirketlerin yer aldığı sektörlerle göre incelendiğinde imalat sektöründe yer alan şirketlerin analiz döneminin ilk yıllarında oldukça başarılı oldukları anlaşılmaktadır. Bu durumun oluşmasında; ülkemizdeki imalat sektöründeki şirketlerin piyasadaki kredibilitesi, saygınlığı ve güvenilirliği yüksek olması nedeniyle yaptıkları yatırımları

diğer sektörlerdeki şirketlere kıyasla daha rahat finanse edebilmelerinin ve de daha yüksek sermaye birikimi sağlamalarının etkili olduğu düşünülmektedir. Bu noktadan hareketle, imalat sektöründe yer alan şirketlerin beş yıl üstüste temettü dağıtması, piyasa değerlerini etkilemekte olup bu durum ilgili şirketlerin saygınlığı, kredibilitesi ve güvenilirliği arttırmaktadır. Bahsedilen koşulların sonucunda imalat sektöründeki şirketlerin çalışmanın analiz yıllarının başında başarılı oldukları düşünülmektedir. Analizin son yılında etkili olan Covid 19 pandemisinin performans sıralamasında imalat sektöründe yer alan şirketleri olumsuz etkileyen ana faktörlerden birisi olduğu anlaşılmaktadır.

Çalışmanın analizi sonucunda kullanılan ORESTE yönteminin analizde yer alan diğer şirketleri, analiz yıllarına göre farklı sıraladığı görülmektedir. Çalışma sonucunda şirketlerin yer aldıkları sektörler ile gösterdikleri performansları arasında doğrudan bir ilişki olmadığı sonucu ortaya konulmuştur. Aynı zamanda çalışmada kullanılan ORESTE yönteminin analiz dönemi boyunca en başarılı ve en başarısız olan şirketleri benzer sıraladığı görülmüştür. Çalışmada ÇKKV yöntemlerinde karşılaşılabilen kriter ağırlıklarının ne olması gerektiği probleminin minimize edilmesi amacıyla ikili üstünlük algoritmalarına sahip ORESTE yöntemi analizlerde kullanılmıştır.

Çalışma, genel olarak temettü politikaları konusunda yapılan literatürdeki çalışmalardan kullanılan yöntem ve değerlendirme açısından ayrılmaktadır. Çalışmada 5 yıl boyunca düzenli temettü dağıtan şirketlerin performans sıralama sonuçları, şirketlerin yer aldıkları sektörler özelinde değerlendirilmiştir. Çalışmanın genel olarak analiz dönemi değerlendirildiğinde düzenli temettü dağıtan şirketler içerisinde, yüksek sermayeli ve kaldıraç ile faaliyette bulunan imalat sektörü şirketleri başarılı bulunmuştur. Bu çalışmadan sonra gerçekleştirilecek çalışmalarda, ikili üstünlük algoritmalarına sahip fazla sayıda ÇKKV yöntemi kullanılarak yöntemler arası benzerlikler veya farklılıkların ortaya konulmasına yönelik çalışmaların gerçekleştirilmesi araştırmacılara önerilmektedir.

“Belirli Süreyle Temettü Dağıtan Şirketlerin Performanslarının İkili Üstünlük Algoritmaları İle Analizi: Oreste Uygulaması” Başlıklı Makalenin Araştırma ve Etik Beyanı Bilgileri

Bu çalışma “Araştırma ve Yayın Etiği” değerlerine uygun olarak Hazırlanmıştır.	
Bilgilendirme	Çalışma herhangi bir bildiri veya tez benzeri çalışmadan üretim değildir.
Yazar Çıkar Çatışması Beyanı	Çalışmada herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.
Yazar Katkı Oranı Beyanı	Çalışmayı şahsım Burhan GÜNAY olarak tek başıma hazırladığımı beyan ederim.
Teşekkür	Çalışmada teşekkür gerektiren bir durum bulunmamaktadır.

Etik Kurul Onay Belgesi	Çalışmada etik kurul onayı gerekmemektedir.
Ölçek İzni	Çalışmada ölçek izni onayı gerekmemektedir.

Kaynakça

- Anderson, W. (2009). Alternative Event Study Methodology for Detecting Dividend Signals in The Context of Joint Dividend and Earnings Announcements. *Accounting & Finance*, 49(2), 247-265.
- Aydın, A. (2017). Firma Performansı İle Temettü Politikası Arasındaki İlişkiye Dair Borsa İstanbul Temettü Endeksi Xtmtu Firmalarıyla Türkiye'den Ampirik Bir Çalışma. *Ufuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 6(11), 51-65.
- Barros, V., Matos, Verga, P. ve Sarmento, J.M. (2020). What Firm's Characteristics Drive the Dividend Policy? A Mixed-Method Study on the Euronext Stock Exchange. *Journal of Business Research*, 115.
- Benartzi, S., Michaely, R. ve Thaler, R. (1997). Do Changes in Dividends Signal the Future or the Past. *Journal of Finance*, 3, 1007-1033.
- Dasilas, A., Lyroudi, K. ve Ginoglou, D. (2008). Joint Effects of İnterim Dividend and Earnings Announcements in Greece. *Studies in Economics and Finance*, 25(4), 212-232.
- DeAngelo, H., DeAngelo, L.,E. ve Skinner, D.J (1992). Dividends and Losses. *Journal of Finance*, 47, 1837-1863.
- DeAngelo, H., DeAngelo, L.,E. ve Skinner, D.J (2004). Are Dividends Disappearing? Dividend Concentration and The Consolidation of Earnings. *Journal of Financial Economics*, 72, 425-456.
- Er, F. ve Yıldız, E. (2018). Türkiye Girişimci ve Yenilikçi Üniversite Endeksi 2016 ve 2017 Sonuçlarının ORESTE ve Faktör Analizi ile İncelenmesi. *The Journal of Operations Research, Statistics, Econometrics and Management Information Systems*, 6(2), 293-310.
- Easton, P., D. ve Harris T.S. (1991). Earning as Explanatory Variable for Returns. *Journal of Accounting Research*, Spring: 19-36.
- Easton, S. (1991). Earnings and Dividends: Is there An İnteraction Effect?. *Journal of Business, Finance and Accounting*, 18, 255-266.
- Ebrahimi, M. ve Chadegani A.,A. (2011). The Relationship Between Earning, Dividend, Stock Price and Stock Return: Evidence from Iranian Companies. International Conference on Humanities, *Society and Culture IPEDR*, 20. IACSIT Press, Singapore. 318-323.

- Eddy, A. ve Seifert, B. (1992). Stock Price Reactions to Dividend and Earnings Announcements: Contemporaneous Versus Noncontemporaneous Announcements. *Journal of Financial Research*, 15(3), 201-217.
- Enekwe, C.I., Nweze, A., U. ve Agu, C., I. (2015). The Effect Of Dividend Payout On Performance Evaluation: Evidence Of Quoted Cement Companies In Nigeria. *European Journal of Accounting, Auditing and Finance Research*, 3(11), 40-59.
- Farsio, F., Geary, A. ve Moser, J.(2004). The Relationship Between Dividends And Earnings. *Journal For Economic Educators*, 4(4), 1-5.
- Fama, E.,F. ve French K., R. (2004). New lists: Fundamentals and Survival Rates. *Journal of Financial Economics*, 73, 229-269.
- Gordon, M., J. (1959). Dividends, Earnings and Stock Prices. *Review of Economics and Statistics*, 41(2), 99-105.
- Grullon, R., Michaely,R., Benartzi, S. ve Thaler, R.,H. (2005). Dividend Changes Do Not Signal Changes in Future Profitability. *Journal of Business, University of Chicago Press*, 78(5), 1659-1682.
- Gunasekaragea, A. ve Power, D., M. (2002). The Post-Announcement Performance of Dividend-Changing Companies: The Dividend-Signalling Hypothesis Revisited. *Accounting and Finance*, 42, 131–151.
- Ishizaka, A. ve Nemery, P. (2013). *Multi-Criteria Decision Analysis: Methods and Software*. John Wiley & Sons., <https://doi.org/10.1002/9781118644898>.
- Jafari, H., Noshadi, E. ve Khosheghbal, B. (2013). Ranking Ports Based on Competitive Indicators by Using ORESTE Method. *International Research Journal of Applied and Basic Sciences*, 4(6), 492–1498.
- Kane, A., Lee, Y. ve Marcus, A. (1984). Earnings and Dividend Announcements: Is There A Corroboration Effect?. *The Journal of Finance*, 39(4), 1091-1099.
- Kao, C. ve Wu, C. (1994). Test of Dividend Signaling Using The Marsh Merton Model: A Generalized Friction Approach. *Journal of Business*, 67, 45-68.
- Kothari S.,P. ve Zimmerman J. (1995). Price and Return Models. *Journal of Accounting and Economics*, 20, 155–192.
- Lonie, A., Abeyratna, G., Power, D. ve Sinclair, C. (1996). The Stock Market Reaction to Dividend Announcements. *Journal of Economic Studies*, 23(1), 32-52.
- Lintner, J. (1963). The Cost of Capital and Optimal Financing of Corporate Growth. *Journal of Finance*, 18(2), 292-310.
- McCluskey, T., Burton, B., Power, D. ve Sinclair, C. (2006). Evidence On The Irish Stock Market's Reaction to Dividend Announcements. *Applied Financial Economics*, 16(8), 617-628.

- Miller, M.,H. ve Modigliani, F. (1961). Dividend Policy, Growth and The Valuation of Shares. *Journal of Business*, 4, 411-433.
- Mozes, H. ve Rapaccioli, D., C. (1998). The Link Between Dividend Changes and Future Earnings. *Journal of Financial Statement Analysis*, 3, 29-40.
- Nissim, D. ve Ziv, A. (2001). Dividend Changes and Future Profitability. *The Journal of Finance*, 6(6), 2111-2133.
- Ozo, F.,K. ve Arun, T.,G. (2019). Stock Market Reaction to Cash Dividends: Evidence from the Nigerian Stock Market. *Managerial Finance*, 45(2). 366-380.
- Sakarya, Ş., Çalış, N. ve Kayacan, M.,A. (2018). Temettü Ödeme Duyurularının Hisse Senedi Fiyatlarına Etkisinin Ölçülmesi: Borsa İstanbul'da Bir Uygulama. *Sakarya İktisat Dergisi*, 7(2), 92-106.
- Seyedimany, A. (2019). Stock Price Reactions on NASDAQ Stock Exchange for Special Dividend Announcements. *Emerging Science Journal*, 3(6), 382-388.
- Skinner, D., J. (2008). The Evolving Relation Between Earnings, Dividends, and Stock Repurchases. *Journal of Financial Economics*, 87(3), 582-609.
- Uwuigbe, U., Jafaru, J. ve Ajayi, A. (2012). Dividend Policy And Firm Performance: A Study of Listed Firms in Nigeria. *Accounting and Management Information Systems*, 11(3), 442-454.

Analysis of The Performance of Companies Distributing Dividends For A Certain Period of Time With Binary Superiority Algorithms: Oreste Application

Burhan GÜNAY

Extended Abstract

In global financial markets, investors and shareholders are now researching the companies they invest in, and the most they look at in the companies' financial statements is the company's profit status. The financial statements of the companies published periodically provide information about the profit status of the companies as an indicator. In addition, profitability ratios can be easily reached from these tables. The issue of whether the profit indicator arising as a result of the company's activities and disclosed in the financial statement will be distributed by the company is also an important issue. As a result of the dividends that the company will distribute, the relevant company will need to determine how the dividend distribution rate and the way of paying dividends will be. In general, these decisions are called dividend distribution policies. After the companies make the dividend distribution decision, it is determined how much of the company's profit will be distributed to shareholders and how much of it will be used as auto financing to use for investment. Currently, the main goals that companies want to achieve when determining dividend distribution policies have been to maximize the company's value.

The dividend distribution policies remain up to date and important as of the issue. How the performance of dividend distribution companies is affected is an issue that is constantly being wondered and investigated. Due to the fact that there is no general common point related to the topic mentioned in the studies, it is also encountered today as a title that is discussed and constantly updated. The aim of this study is to investigate the performance of companies that distribute dividends continuously for five years with an alternative approach to the studies in the literature and to determine the best performing companies in the light of the mentioned situation.

In the study, analysis was carried out using the data of 19 companies in BIST that have distributed dividends for the last five consecutive years between 2018 and 2020. The ORESTE method with dual superiority algorithms, which are Multi-Criteria Decision Making (MCDM) methods, was used for the applications to be performed in the study. In the first part of the study, conceptual content is provided and research data and methodology are introduced in turn and empirical analyses are presented in the last part.

MCDM methods are methods that can provide various solutions to different problems thanks to the different infrastructures they have. In general, these infrastructures can be expressed in three ways as *a* complete collection approach, *a* target, request or reference level approach, and *a* dual superiority approach. Binary superiority algorithms to be used in the analysis of the study; for alternative *a*, it is a method based on the principle that *a* is at least as good and as strong as *b* until there is no evidence that alternative *b* is superior, taking into account all available information about the problem and the preferences of the decision maker. Binary superiority algorithms create *a* preference network by establishing a superiority relationship between the alternatives that the decisionmaker evaluates in the decision-making process. Among the MCDM methods that work with binary superiority algorithms, methods such as ORESTE, QUALIFLEX, mainly ELECTRE and PROMETHEE can be cited. In this study, among these methods, analysis will be performed by ORESTE method.

In the study, the data of 19 companies that are traded in BIST and regular dividends for the last five years between 2018 and 2020 were used and the performance of the companies was analyzed using ORESTE method, which is one of the MCDM methods with binary superiority algorithms. In the analysis of the study, the performance ranking of companies was carried out using Profit per Share, Dividend Yield, Active Profitability Ratio, Equity Profitability Ratio and Debt/Equity Ratio. As a result of the analysis period conducted in the study, the company that distributes the best-performing dividends is Akmerkez Real Estate Investment Trust Inc., which operates in the financial sector, it has been found. The second most successful company is Bosch Brake Systems Industry and Trade Inc., and the third company is Celebi Ground Handling Services Inc., companies have been found. As a result of the analysis of the study, it is seen that the ORESTE method used ranks the other companies used in the analysis differently according to the years. As a result of the study, it revealed that there is no direct relationship between the sectors of companies and their performance. At the same time, it was understood that the ORESTE method used in the study ranked the most successful and most unsuccessful companies similarly during the analysis period. In order to minimize the problem of what should be the criterion weights that can be encountered in MCDM methods in the study, the ORESTE method with binary superiority algorithms was used in the analyse.

When the results of the analysis of the study are examined according to the sectors in which the companies are involved, it is understood that the companies involved in the manufacturing sector are quite successful in the first years of the analysis period. This situation of companies in the manufacturing sector in our country in the market credibility, reputation and reliability is high because companies are able to finance their investments more comfortable compared to other sectors, and also provide a higher capital accumulation. Proceeding from this point, the distribution of dividends by companies involved in the manufacturing sector for five consecutive years affects their market capitalization, which increases the reputation, creditworthiness and reliability of the relevant companies. As a result of the mentioned conditions, it is considered that the companies in the manufacturing sector were successful in the period at the beginning of the analysis years. It is believed that the Covid-19 pandemic, which was effective in the last year of the analysis,

is one of the main factors negatively affecting the companies involved in the manufacturing sector in the performance ranking.

Türkiye'nin Dış Ticaret ve İklim Değişikliği Politikaları: SWOT Analizi Yöntemi

Bilge ÇAĞATAY¹

Öz

Makale Türü

Araştırma Makalesi

Başvuru Tarihi

02.02.2022

Kabul Tarihi

19.04.2022

DOI

10.53306/kluffeas.1066882

Küresel iklim değişikliği yirmi birinci yüzyıla damgasını vuran ulusal ve uluslararası yeni düzenlemeler gerektiren temel tartışma alanı haline gelmiştir. Küresel iklim değişikliğinin tüm doğayı ve canlıları etkileyecek hale gelmesiyle mevcut kurulu sosyal, ekonomik ve politik düzenin devam ettirilme zorlukları ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda, çalışmada küresel iklim değişikliğinin Türkiye'deki dış ticaret ve üretim üzerindeki etkilerinin tartışılması hedeflenmektedir. Zira Türkiye kalkınma ve sanayileşme yolunda ilerleyen bir ekonomi olarak küresel iklim değişikliği ve bu değişimin politika dönüşümüne maruz kalmaktadır. Türkiye'nin iklim değişikliği ve dış ticarete orta ve uzun vadeli tahminlere dayalı konumunun ne olacağı ana araştırma sorusudur. Çalışmada Türkiye'deki değişimin yönünün tayin edilebilmesi amacıyla nitel bir çalışma yöntemi olarak SWOT analizi kullanılmıştır. SWOT analizi ile Türkiye'nin iklim değişikliği ve uluslararası ticaret politikalarında temel belirleyici değişkenler olarak içsel ve dışsal faktörler ele alınmıştır. Bahsi geçen bu faktörler analizin yapısı gereği güçlü yönler, zayıf yönler, fırsatlar ve tehditler olarak dörde ayrılmıştır. Sonuç kısmında ise elde edilen bulgular ile Türkiye'nin orta ve uzun vadeli planlarında yer alması gereken politika önerileri sunulmaktadır.

Anahtar sözcükler: uluslararası ticaret, büyüme, iklim değişikliği, Türkiye, SWOT analizi

¹ Dr.Öğretim Üyesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası Ticaret ve Finansman (İngilizce) Bölümü, İşletme Ana Bilim Dalı, bilgecatay@aydin.edu.tr,ORCID: 0000-0002-3009-6993

Turkey's Foreign Trade and Climate Change Policies: SWOT Analysis Method

Bilge AĞATAY²

Abstract

Climate change has become a major topic of debate, necessitating new national and international regulations that have left their imprint on the twenty-first century. The difficulties of maintaining the existing established social, economic, and political order have emerged as a result of global climate change affecting all nature and living things. In this context, it is aimed to discuss the effects of global climate change on foreign trade and production in Turkey. Because, as a developing and industrializing economy, Turkey is exposed to global climate change and the policy transformation of this change. The main research question is about Turkey's position based on medium and long-term forecasts in climate change and foreign trade. In the study, SWOT analysis was used as a qualitative study method to determine the direction of change in Turkey. With the SWOT analysis, internal and external factors are discussed as the main determining variables in Turkey's climate change and international trade policies. These factors are divided into four strengths, weaknesses, opportunities, and threats due to the structure of the analysis. In the conclusion part, the findings and policy recommendations that should be included in Turkey's medium and long-term plans are presented.

Keywords: international trade, economic growth, climate change, Turkey, SWOT analysis

Article Type

Research Article

Application Date

2022-02-02

Acceptance Date

2022-04-19

DOI

10.53306/klujfeas.1066882

² Assistant Professor, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of International Trade and Finance, bilgecatay@aydin.edu.tr, ORCID: 0000-0002-3009-6993

Giriş

Tüm dünyayı farklı açılardan etkilemeye başlayan iklim değişikliği son yıllarda güncel tartışmaların odak noktasıdır. İklim değişikliğinin küresel boyutta olası etkilerinin bilimsel açıdan ölçülmesi ve tahmin edilmeye çalışılması ülkelerin karşılaşabilecekleri tehdit ve fırsatları belirgin hale getirmektedir. Geleceğe dönük makro ve mikro tahminler küresel ve yerel politikaların oluşturulması amacıyla kullanılmaktadır. İklim değişikliğinin potansiyel etkileri, sıcaklıkların yükselmesi, buzulların erimesine bağlı olarak deniz seviyesindeki yükselme, hava koşullarına bağlı felaketlerdeki artışlar, tarım ve gıda ürünleri başta olmak üzere mal ve hizmet üretiminde yaşanan sorunlar, ulaştırma faaliyetlerindeki olası aksamalar ilk sıradadır. Bahsi geçen etkenlerin bir araya gelmesiyle makroekonomik gelişmelerden en fazla etkilenen iki başlık küresel üretim ve ticarettir.

Birleşmiş Milletlerin Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri 2016 yılında benimsenmiş ve 17 amaç olarak tasnif edilmiştir. Bu hedefler Binyıl Kalkınma hedeflerine ek olarak iklim değişikliği, ekonomik eşitsizlik, yenilikçilik, sürdürülebilir tüketim başlıklarını da içermektedir. Birleşmiş Milletlerin dışında Avrupa Birliğinin Yeşil Mutabakat Planı ve Uluslararası Enerji Ajansının küresel enerji sektörü için yol haritası olarak 2050 Net Sıfır Emisyon Planı küresel çapta iklim değişikliğine yönelik işbirlikleri olarak dikkat çekmektedir. Bu küresel işbirlikleri hem ülkelerin hem de çok uluslu şirketlerin benzer önlemler ve düzenlemelere yönelmesine neden olmaktadır. Küresel kaynakların iklim değişikliği nedeniyle tehdit altında olması küresel üretim ve ticaretini de farklı açılardan etkilemektedir. Uluslararası ticaret kurallarının belirlenmesinde etkin rol oynayan GATT anlaşması ve Dünya Ticaret Örgütü'nün temel ilkeleri ve faaliyetlerinde de iklim değişikliğinin gündem olması dikkat çekicidir. Sonuç olarak, küresel üretim, ticaret ve iklim değişikliğinin çatışma alanlarının daraltılması uluslararası düzeyde ana hedef olarak belirmiştir.

Bu çalışmanın ana hedefi iklim değişikliğinin Türkiye'nin dış ticaret ve üretimine olan etkilerinin incelenmesidir. Türkiye'nin iklim değişikliği ve dış ticarete orta ve uzun vadeli tahminlere dayalı konumunun ne olacağı ise ana araştırma sorusudur. Araştırma sorusuna için yöntem, Türkiye'nin mevcut durumu ve gelecekte olası gelişmeleri dikkate alarak SWOT analizi ile irdelenmesidir. Bu analiz yöntemi, Türkiye'nin güçlü ve zayıf yönlerinin tespiti ve karşılaşacağı fırsat ve tehditlerin öngörülmesini içermektedir. Var olan gelecek projeksiyonları ışığında Türkiye'nin orta-uzun vadeye dönük kalkınma hedeflerinde dikkate alınması gereken ana politikalar tartışılacaktır.

Çalışmanın ilk bölümünde küresel boyutta iklim değişikliğinin etkileri ticaret ve üretim bazında değerlendirilecektir. İkinci bölümde, Türkiye'nin iklim değişikliği, üretim ve ticaretindeki mevcut durum ve her iki ana başlıkla ilgili uygulamada olan politikalar incelenecektir. Üçüncü bölümde ise Türkiye'nin SWOT analizi iklim değişikliği ile ticaret etkileşimi temel alınarak yapılacaktır. SWOT analizinden elde edilen bulgular ise tartışma ve sonuç bölümünde politika önerileri oluşturulmasında kullanılacaktır.

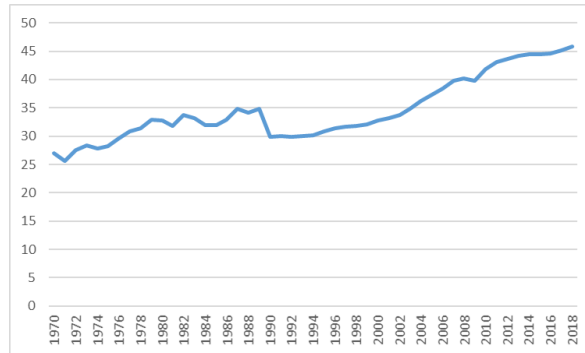
1. Küresel Ticaret ve İklim Değişikliğindeki Güncel Tartışmalar

1.1. Küresel İklim Değişikliği Göstergeleri ve Politikaları

İklim değişikliğinin yarattığı etkiler hem bilimsel hem de politik çevreleri tedirgin etmektedir. İnsanlığın geleceğine yönelik tahminlerde ana değişken olarak kullanılmaktadır. Bu yüzden çalışmanın bu bölümünde öncelikle küresel iklim değişikliğinin boyutu istatistikler vasıtasıyla netleştirilecektir. Daha sonrasında, yakın geçmişte iklim değişikliğine dair uluslararası platformda gerçekleşen işbirliği ve anlaşmaların sürece etkileri tartışılacaktır. Son olarak, küresel iklim değişikliğinin etkili olduğu spesifik bir alan olarak küresel üretim ve ticaret arasındaki bağlantı ortaya konulacaktır.

İklim değişikliğinin varlığını nasıl bileceğiz sorusuna verilen bilimsel cevaplar tüm dünyayı tehdit eden iklim değişikliği sorununa açıklık getirmektedir. Birleşmiş Milletler (UN) tarafından iklim değişikliği risklerinin belirlenmesi amacıyla kurulan Hükümetler Arası İklim Değişikliği Paneli (IPCC) ve NASA bu konuda kesin bir takım kanıtlar ileri sürmektedir. Endüstri devrimi sonrasında insan faaliyetlerinin; atmosfer, okyanuslar, denizler ve karalar üzerindeki etkisi reddedilemez durumdadır. Küresel sıcaklıkların 19. Yüzyılın sonundan itibaren karbon emisyonlarındaki ve diğer insani faaliyetlere dayalı olarak 1.18 santigrat derece yükseldiği, küresel sıcaklık artışlarındaki ana değişimin son 40 yıl içinde hızlandığı ve 2016-2020 yılları arasında en sıcak yılların yaşandığı belirtiliyor. Diğer taraftan, küresel sıcaklıklardaki artış okyanuslar tarafından masedildiği için okyanuslarda 1969 yılından bu yana 0.33 santigratlık bir sıcaklık artışı yaşanıyor. Grönland ve Antartika'daki buzulların erimesi, diğer dağlık bölgelerdeki buzulların azalması, karla kaplı alanların küçülmesiyle birlikte bir başka tehlike olan deniz seviyesinin son yüzyılda yaklaşık 20 santimetre yükselmesine neden olmuştur. Karbon emisyonlarındaki artış okyanusların yüzeyindeki asitlenmeyi %30 oranında artırmıştır (<https://climate.nasa.gov/evidence/>, Erişim Tarihi: 22.01.2022). Tüm bu yaşanan değişimin sonuçları ise son dönemde yaygınlık kazanan iklime dayalı doğal felaketlerdir. Fırtınalar, hortumlar, kasırgalar, seller gibi doğal felaketlerin son elli yıl içinde 5 kat arttığı bildirilmektedir(<https://news.un.org/en/story/2021/09/1098662>, Erişim Tarihi: 08.11.2021).

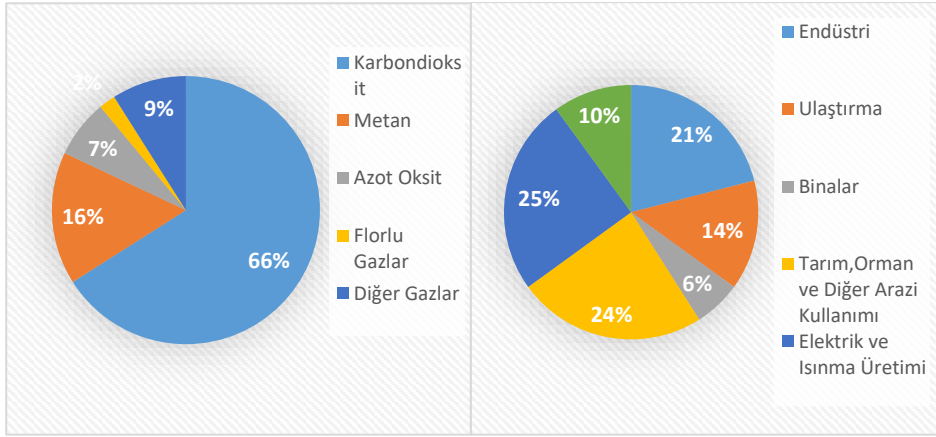
Şekil 1: Küresel Sera Gazı Emisyonu (CO2 Eşdeğeri, Milyon Ton) (1970-2018)

Kaynak: World Bank, Total Greenhouse Gas Emissions Data, 2021.

Küresel iklim değişikliğine dair farklı veriler toplanmasına rağmen, nicel ve nitel çalışmaların tamamında sıklıkla kullanılan verilerin başında sera gazı emisyonları ve karbon emisyonları gelmektedir (Yunfeng, Laike ve Priewe, 2011). Şekil 1'de karbon emisyonlarını da içine alan sera gazı emisyonlarının 1970-2018 yılları arasındaki seyri izlenebilir. 1970 yılında 27 milyon olan sera gazı emisyonları 2018 yılında yaklaşık iki kat artarak 45 milyon seviyesine yükselmiştir. Bu artışın devam etmesi halinde küresel ısınmanın hız kazanması beklenmektedir. Zaten birikimli olarak dünyanın sera gazı emisyonlarından olumsuz etkilenmesi nedeniyle yeni sera gazı salınımı üretiminin daha fazla massedilemeyeceği öngörülmektedir.

Şekil 2: Küresel Sera Gazı Çeşitleri ve Sektörel Dağılımı

Kaynak: WMO Greenhouse Gas Bulletin (GHG Bulletin) - No.17: The State of Greenhouse Gases in the Atmosphere Based on Global Observations through 2020, (2021).

Küresel sera gazı emisyonları içinde en büyük payı %66 ile karbondioksit alırken ikinci sırayı %16'lık pay ile metan gazı almaktadır. Karbondioksit üretiminin büyük çoğunluğu fosil yakıtlara dayalıdır. Metan gazı ise hayvancılık ve tarımsal faaliyetler ile atıklara bağlı iken, azot oksit üretimi gübre ve tarımsal faaliyetler ile artmaktadır. Florlu gazlar bu grup içerisinde en düşük paya sahiptir ve soğutucular, iklimlendirme cihazları, aerosol gibi farklı üretim alanlarında kullanılmaktadır. Sera gazı salınımında sektörel dağılıma bakıldığında, elektrik ve ısınmaya dayalı üretim faaliyetleri %25'lik payla birinci sırada yer alırken, sırasıyla tarımsal faaliyetler %24, endüstri %21, ulaştırma %14 paya sahiptir.

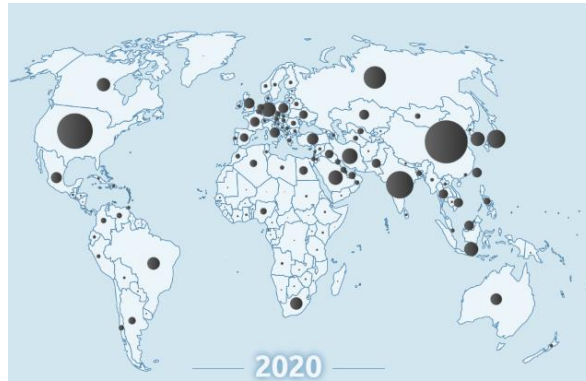
Tablo 1: Karbon Emisyonlarında İlk 10 Ülke (Milyon Ton) 2020

Sıralama	Ülkeler	Toplam Karbon Emisyonu
1	Çin	11680
2	ABD	4535
3	Hindistan	2411
4	Rusya	1674
5	Japonya	1061
6	İran	690
7	Almanya	636
8	Güney Kore	621
9	Suudi Arabistan	588
10	Endonezya	568

Kaynak: <https://worldpopulationreview.com/country-rankings/carbon-footprint-by-country>, Erişim Tarihi: 12.01.2022.

Küresel üretim ve ticareten alınan payla doğru orantılı olarak karbon emisyonları da artmaktadır. Tablo 1’de 2020 yılında karbon emisyonlarında ilk 10 içerisinde yer alan ülkelerin sıralamasına bakıldığında, Çin birinci iken ABD ikinci konumdadır. İlk 10 içinde 3 gelişmiş, 7 gelişmekte olan ülke vardır. Bu durum gelişmekte olan ülkeler ile gelişmiş ülkeler arasında iklim değişikliği ve ticaret politikaları açısından çatışma ortamının doğmasına neden olmaktadır. Konuyla ilgili en temel argüman gelişmekte olan ülkelerin istisnai olarak kalkınmalarını sağlayacak şekilde kaynak kullanımına devam etmeleri yönünde esneklikler sağlanması ve gelişmiş ülkelerin hali hazırda kalkınmış oldukları ve yeterince karbon emisyonu ürettikleridir (Uddin, 2017, s. 106).

Şekil 3: Küresel Emisyon Haritası (2020)

Kaynak: <http://www.globalcarbonatlas.org/en/CO2-emissions>, Erişim Tarihi: 20.11.2021.

İklim değişikliğinin insanlık tarihi açısından kırılma noktası insan faaliyetleri ve teknolojik ilerlemenin hız kazandığı endüstri devrimi sonrasıdır. Ancak esas ivmelenme evresi son 40 yıllık dönemi kapsıyor. Bu süre zarfında küresel iklim değişikliğinin önlenmesine yönelik uluslararası işbirlikleri hızlanmıştır. Çevre ve iklim değişikliği başlığında yapılan anlaşmaların önderliğini Birleşmiş Milletler Örgütü üstlenmiştir. 2021 yılı itibarıyla Birleşmiş Milletler bünyesinde yer alan 11 Çok Taraflı Çevre Anlaşması ve 6 tane Bölgesel Deniz Konvansiyonu bulunmaktadır (<https://www.unep.org/gef/multilateral-environmental-agreements>, Erişim Tarihi: 17.10.2021).

Diğer taraftan iklim değişikliği ve çevreye ait düzenlemelerin kronolojik sıralaması süreci tarif eder. Uluslararası çevre politikalarında başlangıç noktası 1972 Stokholm Konferansıdır. 1979 yılında Geneva Konferansının ardından Montreal Anlaşması 1987 yılında imzalanmıştır. 1980'lerin ortasına kadar çevre ve iklim değişikliği konuları genellikle bilimsel yönlerden değerlendirilmiş ve uluslararası politikada yer almamıştır (<https://commonslibrary.parliament.uk/the-history-of-global-climate-change-negotiations/>, Erişim Tarihi: 22.11.2021). 1988 yılında Hükümetler Arası İklim Değişikliği Paneli (IPCC), Dünya Meteoroloji Örgütü (WMO) ile Birleşmiş Milletlerin ortaklığında hazırlanan uluslararası bir anlaşma olarak iklim değişikliğinin potansiyel çevre ve sosyo-ekonomik etkilerini incelemeyi hedeflemiştir. 1994 yılında, daha güçlü hedefleri olmasına rağmen bağlayıcılığı olmayan Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi (UNFCCC) imzalanmıştır (<https://www.cfr.org/timeline/un-climate-talks>, Erişim Tarihi: 24.11.2021). Bu anlaşmanın daha bağlayıcı versiyonu 1997 yılında imzalanan Kyoto Protokolüdür.

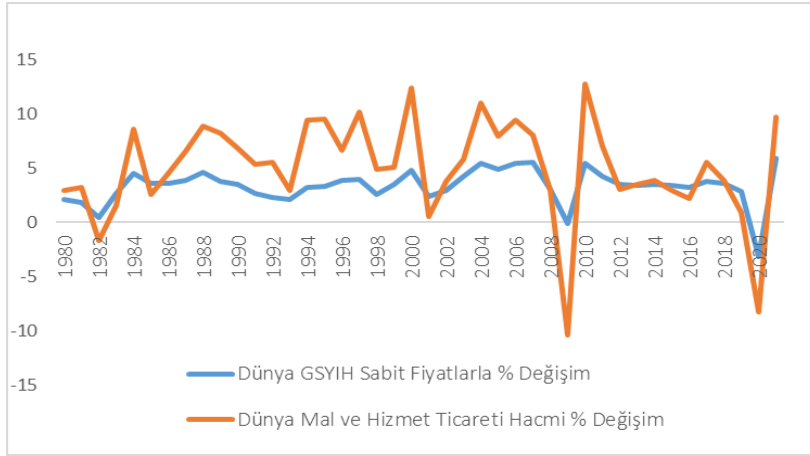
Kyoto Protokolüyle, gelişmiş ülkeler gönüllü olarak sera gazlarını 2008-2012 yılları arasında, 1990 yılındaki seviyenin ortalama %5.2 altına çekmeyi kabul etmişlerdir (Brack vd., 2000, s. 6). 192 ülkenin taraf olduğu protokole 2001 yılında ABD dahil olmayacağını açıklamıştır. 2015 yılına kadar süreç uluslararası konferanslar ve görüşmeler şeklinde devam etmiştir. 2015 yılında düzenlenen Paris Anlaşması ilk küresel ve yasal bağlayıcılığı olan anlaşmadır. Anlaşmanın amacı, küresel sıcaklıklardaki artışı sanayi öncesi seviyenin iki santigrat derece altında tutmak ve artışı 1,5 derece ile sınırlamaktır (https://www.europarl.europa.eu/infographic/climate-negotiations-timeline/index_en.html#event-2015-12, Erişim Tarihi: 24.11.2021). 2016 yılında yürürlüğe giren Paris Anlaşmasından, ABD 2017 yılında çıkacağını açıklamıştır. İklim değişikliği anlaşmaları ve faaliyetlerinde liderlik rolünü üstlenen Avrupa Birliği, 2019 yılında açıklanan Yeşil Mutabakat Anlaşması ile 2050 hedeflerini belirlemiştir. En son Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Konferansı (COP 26) ise Glasgow'da 2021 yılında toplanmıştır (<https://ukcop26.org/>, Erişim Tarihi: 10.01.2022). Sonuç olarak iklim değişikliğinde küresel işbirliği hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkeler için tek çıkar yol olarak tanımlanabilir (Paroussos vd., 2019).

1.2. Küresel Ticaret Göstergeleri

İklim değişikliğinin olası etkilerini değerlendirirken uluslararası ticaret çerçevesinde konunun ele alınacağı daha önce belirtilmişti. Ancak uluslararası ticareti anlayabilmek adına küresel üretim faaliyetleri öncelikli olarak incelenecektir. Ekonomik büyümenin en temel göstergeleri Gayrisafi Yurtiçi Hasıla (GSYİH) ve Kişi Başına Düşen GSYİH olarak tanımlanabilir. Dünyadaki

küresel eğilime bakıldığında özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrasında hızlı bir büyüme performansının sergilendiği ve buna dayalı olarak da dünya ticaretinin arttığı görülebilir. Bu dönemin ana aktörleri gelişmiş ülkelerdi. 1980 sonrasında ise tüm dünyadaki ticari ve finansal liberalizasyona dayalı üretim ve ticaret artışında gelişmekte olan ülkelerin performansı belirleyici oldu (<https://www.imf.org/external/np/exr/ib/2001/110801.htm>, Erişim Tarihi: 07.10.2021).

Şekil 4: Küresel Üretim ve Ticaret Hacmi Verileri (% Değişim) (1980-2021)

Kaynak: IMF, World Economic Outlook Database, 2021.

Şekil 4'te 1980-2021 için küresel GSYİH ve ticaret istatistikleri yer almaktadır. İki değişken arasındaki ilişkiye bakıldığında dünya ticareti dünya üretiminden daha hızlı artmıştır. Aynı zamanda dünya genelinde yaşanan 1997 Asya Krizi, 2008 Küresel Finansal Krizi ve 2020 yılındaki Covid 19 salgınının yansımaları her iki değişkendeki ani düşüşlerden izlenebilir. Uluslararası ticaretin artış eğiliminin temel dinamiği tüm dünya genelinde ticari liberalizasyon politikalarının uygulanması ve özellikle gelişmekte olan ülkelerin üretim ve ticaretteki payının artmasıdır. Uluslararası ticaretin düzenleyici kuralları 1948 yılında yürürlüğe giren GATT anlaşması tarafından çerçevelenmiştir. GATT anlaşması daha sonra 1995 yılında Dünya Ticaret Örgütü ile kurumsal bir kimlik kazanmıştır. GATT anlaşması daha çok mal ticaretine odaklanırken, hizmetler, fikri mülkiyet hakları, yatırım ilişkileri için yeni düzenlemeler DTÖ bünyesinde hazırlanmıştır. Küresel ticaretin dayandığı ana ilkeler, gümrük tarife ve kısıtlarının azaltılması, üye ülkeler arasında ayrımcılık yapılmaması (En Çok Kayırılan Ülke İlkesi), Ulusal Muamele İlkesi ile özetlenebilir (Hoekman, 2002, s. 42). Sonuç olarak son yüzyılda damgasını vuran uluslararası ticaret kuralları ticaretin serbestleştirilmesine ve önündeki engellerin kaldırılmasına yönelik olmuştur.

Küresel iklim değişikliği ile uluslararası ticaret arasındaki ilişki karmaşık ve çelişkili bir yapı arz etmektedir. Bu ilişkiyi incelerken önce aralarındaki çelişkinin nereden kaynaklandığı daha sonrasında ise ilişkinin yönünde farklılaşan belirleyiciler tespit edilecektir. Neden iklim değişikliği ve uluslararası ticaret arasında bir çatışma vardır? Çünkü uluslararası ticaretin gelişmesi için üretimin artması ve liberalleşme politikaları gereklidir. Daha fazla üretim ve ticaret doğal kaynakların tüketilmesine yol açtığı gibi çevreyi de olumsuz etkilemektedir. Bu durum literatürde Kuznets Eğrisi ile açıklanmaktadır. Bu teoriye göre ülkeler endüstrileşmenin ilk aşamalarında çevreyi tahrip ederler ve daha sonra ortalama gelir seviyesinin yükselmesiyle birlikte çevresel etkilerin azalmaya başlaması görülebilir. Sonuçta üretim artışları ve ticaretin önündeki engellerin kaldırılmasıyla iklim değişikliği önlemleri arasında ter yönlü bir ilişki mevcuttur (Esty, 2001, s. 115) Diğer taraftan iklim değişikliği de uluslararası ticareti olumsuz etkileyebiliyor. İklim değişikliği öncelikle üretim faaliyetlerini olumsuz etkiliyor. Doğal felaketlerin artmasıyla birlikte gıda üretiminde sorunlar yaşanması öngörülürken bu durumun fiyatlar üzerinde de yansımaları olacaktır. Tarımsal faaliyetlerin azalmasıyla fiyatlar yükselecek, fiyatlardaki yükselme hem üretici, hem tüketici açısından ekonomik şoklar yaratacaktır. Üreticinin maliyetlerdeki artışa paralel fiyat artışlarını tüketicilere yansıtmasıyla birlikte toplumsal patlamalar yaşanması da muhtemeldir. Ekonomik eşitsizliklerdeki artış toplumsal çatışma ve kaos ortamını körükleyebilir (Koubi, 2019, s. 347).

Çevre ve uluslararası ticaret arasındaki ilişkiye daha yakından bakmak için her iki rejimin benzerlikleri ve farklılıklarının tespit edilmesi gerekir. Benzerliklerin birincisi, her iki rejim de kamu yararı güderek ekonomik verimliliğin arttırılmasını hedefliyor. İkincisi her iki rejim de çevre ve uluslararası ticareti bir araya getirmeyi, bunu yaparken sadece kısa vadeli değil uzun vadeli planları da kurguluyor. Üçüncüsü ise özellikle az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin farklılaştırılmış muamele ile teşvikini önemsiyor. İki rejimin ayrışma alanı bireysel politikalara yaklaşım biçimleridir. Çevreye dair politikalarda hedef daha çok bireyin davranışlarının etkilenmesidir. Uluslararası ticaret rejimi ise bireyin davranışlarına müdahale etmez sadece devletin uygulamalarına ve kısıtlamalarına yönelik politikalar güder. İkinci önemli ayrışma kültürel tabanlıdır. İklim değişikliğine dair yapılan tüm çalışmalar bilimsel kökenlidir. Buna mukabil, uluslararası ticaretle bilimsel çalışmalar değil ekonomik aktörlerin çıkarları önceliklidir (Charnovitz, 2003, s. 3)

Küresel iklim değişikliği ve dış ticaret arasındaki güncel çalışmalar ve tartışmaların takip edilebilmesi amacıyla sonraki bölümde gruplara ayrılmış literatür taraması yer almaktadır. Literatür son yıllarda bu iki rejim arasındaki bağıntının hangi açılardan ele alındığını net bir şekilde ortaya koymaktadır.

1.3. Literatür Taraması

Uluslararası ticaret ve iklim değişikliği arasındaki etkileşimi araştıran çalışmalar son yıllarda hız kazanmıştır. Bu çalışmaları temelde üç grup altında toplayabiliriz. Öncelikle gelişmiş ve gelişmekte olan ülke ayırımına dayalı, ihracat mekanizmasıyla iklim değişikliğinin nasıl tetiklendiği araştırılmaktadır. Yani birinci grup, dış ticaret ve iklim değişikliği arasındaki ilişki yaratılan karbon emisyonları ya da karbon açığı tanımlaması üzerinden yapılan ampirik çalışmaları içerir. Bu tip çalışmalarda Çin ve diğer gelişmekte olan ülkelere yönelik testler

çoğunluktadır. Bunun nedeni son yıllarda gelişmekte olan ülkelerin üretim ve dış ticaret hacimlerindeki genişleme ve yaratıkları aşırı karbon emisyonlarıdır. Weber vd. (2008), girdi çıktı analizi yöntemiyle Çin'in ihracatı ile iklim değişikliği arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Çin'in ihracatının iklim değişikliğine neden olduğu açıktır ama esas sorunun Çin'in ihracatından kimlerin sorumlu olduğudur. Çin üretim yapmaktadır ama diğer ülkeler de bu malları talep etmektedir yani ilişki sadece tek yönlü incelenemez. Çalışmada, Çin'in bu zamana kadar ihracata dayalı büyüdüğü ama artık iç tüketime dayalı büyüyeceği öngörülmüş, bunun ise iklim değişikliğine olumsuz etki edeceğinin altı çizilmiştir. Yunfeng ve Laike (2010), 1997-2007 yıllarında arasında Çin dış ticaretinin yarattığı karbon emisyonunu girdi çıktı analiziyle tahmin etmiştir. Yapılan analiz sonucunda Çin'in dış ticaret mekanizması ile karbon emisyonlarını yurtdışına ihraç ettiği ortaya konulmuştur. Yunfeng, Laike ve Priewe (2011), bir başka çalışmada girdi çıktı analizine dayalı olarak Çin ve Avrupa Birliği ülkeleri için ticaret ile karbon emisyonları arasındaki ilişkiyi 1995-2006 yıllarını kapsayacak şekilde araştırmıştır. AB ile Çin arasındaki ticarete karbon emisyonları bağlamında AB'nin aleyhine bir dış ticaret yapısı oluşmuştur. 15 AB ülkesi ile Çin arasındaki karbon emisyonlarına dayalı dış ticaret açığı hem üretici hem de tüketici odaklı yaklaşım dikkate alınarak irdelenmiş ve politikalar açısından karbon vergisi ile ticaret engellerinin sonuçları ayrı ayrı tartışılmıştır. Yakın gelecekte küresel boyutta karbon emisyonunu azaltmaya yönelik bir ticaret sistemine ihtiyaç olduğu vurgulanmaktadır. Peters vd. (2011), 1990-2008 yıllarını kapsayan 113 ülke ve 57 ekonomik sektöre ait küresel veri tabanı oluşturmuştur. Bu veri tabanı ile gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde hem karbon emisyonlarındaki artış hem de ticaretin bu emisyon artışlarındaki etkisi incelenmiştir. Elde edilen bulgularda uluslararası ticaretin, emisyonlardaki değişimin belirleyicisi olduğu, hem üretim hem de tüketim kanalıyla bu mekanizmanın çalıştığı ifade edilmiştir. Schenker (2013), bölgelere göre iklim değişikliğinin ticaret üzerindeki etkilerini genel denge modeli ile incelemiştir. İklim değişikliğinden az etkilenen ve çok etkilenen bölgeler arasında farklar olduğu tespit edilmiştir. Bu etkiler direkt etkiler ve yayılma etkileri olarak ikiye ayrılmıştır. Amador, Francois ve Tomberger (2016), 1997-2011 yılları arasında 78 bölge ve 55 sektör için oluşturdukları yeni veri seti ile karbon emisyonlarındaki değişim ve uluslararası ticaretin bunun üzerindeki etkisini incelemişlerdir. Ele alınan dönem için karbon emisyonlarındaki artışta ticaretin payı açık bir şekilde görülmektedir. Özellikle gelişmekte olan ülkelerdeki ticari liberalizasyon politikalarıyla birlikte Kuzey-Güney üretiminden aldıkları payın artmasıyla kendi aralarındaki karbon kaçaklarının artmasına neden olduğu belirtilmektedir. Su vd. (2020), çalışmalarında tüketime dayalı karbon emisyonlarını uluslararası ticaret ve teknolojik yenilikler çerçevesinde incelemişlerdir. ABD'nin dünya ticareti ve üretiminden aldığı payın yanı sıra ithalat ve ihracatına bağlı karbon emisyonunda oynadığı rol tanımlanmaktadır. ARDL yöntemi ile iki model işletilmiştir. Birinci modelde sadece karbon emisyonları ile ticaret arasındaki ilişki incelenmiş, ikinci modele ise ticarete ek olarak teknoloji de dahil edilmiştir. Modellerin sonuçlarına bakıldığında karbon emisyonları ile teknolojik gelişme ve ihracat arasında negatif bir ilişki olduğu tespit edilmiştir. Her iki modelde de uzun dönem etkiler kısa dönem etkilere göre daha fazla çıkmıştır. Yani hükümet tarafından uygulanan politikaların yansımalarının 1 yıldan fazla olduğunu ifade edilmiştir.

İkinci grupta yer alan çalışmalar iklim değişikliğinin tarımsal ürünler ya da gıda ürünleri üretimini ne yönde etkileyeceğini araştırmaktadır. İklim değişikliğinin yaratacağı etkiler ile

bazı bölgelerin bu değişimden daha fazla etkileneceği ve bu etkinin minimum seviyeye çekilmesinde uluslararası ticaretin rolü tartışılmaktadır. Huang, Lampe ve Tongeren (2011), 2050 yılı gelecek tahminleri ışığında iklim değişikliğinin bazı bölgeleri diğerlerine göre daha olumsuz etkileyeceğini ve bu olumsuz etkinin en az seviyeye indirilmesi için iyi işleyen bir uluslararası ticaret sistemine ihtiyaç olduğu vurgulanmaktadır. Xiea vd. (2020) araştırmalarında, kısmi denge modeli yaklaşımıyla Çin'in gıda üretimi, ticaret, fiyatlar ve kendi kendine yeterlilik gibi konularda iklim değişikliğinin sonuçları irdelenmiştir. İklim değişikliğinin gıda üretimi üzerinde olumsuz etkileri olduğu belirtilirken, bu durumun yükselen gıda fiyatlarıyla tarım üreticilerinin bu alanlara kaymasına ve ticaretin yön değiştirmesine neden olacağı öngörülmüştür. Baldos ve Hertel (2015), yaptıkları çalışmada, küresel iklim değişikliğinin gıda ve tarım ürünleri üzerindeki oynaklığı nasıl etkileyeceğini tartışırken diğer taraftan da ticaretin bu oynaklıkların düzeltilmesinde nasıl bir rol oynayacağı açıklanmaktadır. Özellikle doğal afetlerle birlikte sürecin daha fazla etkileneceği ifade ediliyor. Gıda güvenliğinin sağlanması için özellikle iklim değişikliğinin yıllık ve on yıllık etkilerinin uyumlaştırılması gerektiği belirtiliyor. En belirgin çıktılar ise Sahra Altı Afrika ve Güney Asya'nın iklim değişikliğine karşı en kırılgan yapıya sahip olduğudur. Saghaian vd. (2020), 2002-2016 yılları arasında panel model yöntemiyle Orta Doğu ve Kuzey Afrika ülkelerinde akıllı tarım ürünlerine dayalı ticaretin belirleyicilerini tahmin etmişlerdir. İklim akıllı tarım ürünlerine dayalı ticaretin komşu ülkelerin ticaretini etkilediği yönündeki bulgularla birlikte ulaştırma maliyetlerinin düşürülmesine odaklı lojistik faaliyetlerine yatırım yapılması önerilmektedir. Janssens vd. (2020), iklim değişikliği nedeniyle açlıkla karşı karşıya kalan bölgeler için ticaret politikalarında ne gibi değişiklikler yapılması gerektiği incelenmiştir. Çalışmada şu anki ticari entegrasyona bağlı olarak 2050 yılında 55 milyon insanın yetersiz besleneceği öngörülmektedir. Ticaretin artmaması halinde ise bu rakamın 73 milyona çıkması beklenmektedir. Hem tarifelerin hem de ticaretin önündeki diğer engellerin kaldırılmasıyla birlikte bu negatif etki 20 milyon insana kadar inebilmektedir. Horn, Ferreira ve Kalantari'nin (2021), temel hedefi İsveç'in net gıda ithalatçısı bir ülke olarak gelecekte hem kendi ülkesinde hem de diğer ülkelerde iklim değişikliği nedeniyle ortaya çıkacak gelişmeleri ekonometrik yöntemlerle analiz etmektir. İsveç'in en fazla balık ürünleri ihtiyacının artacağı ifade edilirken, hem iklim değişikliği politikalarının belirlenmesi hem de ticaret partnerlerinde meydana gelecek olan değişimin tahmin edilmesi amaçlanmıştır.

Literatür taramasında üçüncü grupta iklim değişikliği ve ticaret arasındaki ilişkilerin uluslararası anlaşmalar ve politikalar yönünden irdelendiği çalışmalar bulunmaktadır. Özellikle ekonomi politik, uluslararası hukuk, uluslararası anlaşmalar ve uluslararası örgütlerin politika önerilerinin bu araştırmaların temelinde yer aldığı görülmektedir. Weber ve Peters (2009), ABD'de ticaret politikalarının iklim değişikliği politikalarına etkileri özellikle karbon tarifeleri üzerinden incelenmiştir. Diğer taraftan Dünya Ticaret Örgütü'nün yasal kuralları ile bu uygulamaların uyumu tartışılmıştır. Kısa dönem ve uzun dönemde uygulanması gereken politikaların farklı olması gerektiği belirtilmektedir. Karbon tarifelerinin uzun dönemde etkileri daha fazla iken, kısa dönemde teknolojik yenilik ve sektörel anlaşmalara odaklanması gerektiği belirtiliyor. Cai, Riezman ve Whalley (2013), karbon emisyonlarının azaltılması için ülkeler arasındaki müzakerelerde tekil ülkelerin teşvik mekanizmasını tartışmıştır. Karbon emisyonlarının azaltılması için ülkelerin kendi tüketimlerini yani üretimlerini azaltmaları

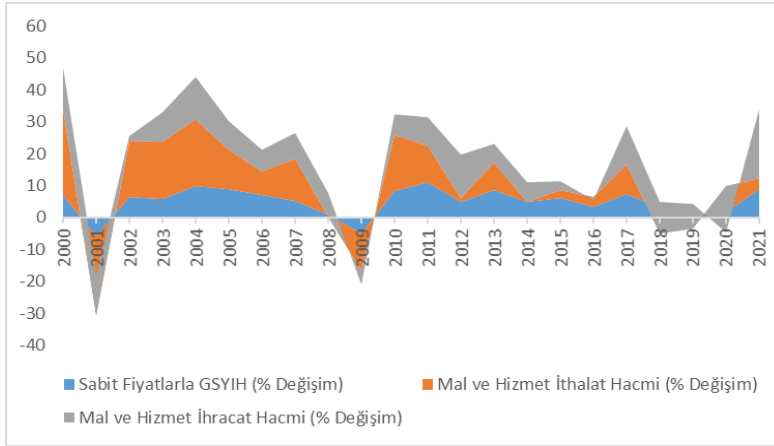
gerekir. Daha büyük ülkelerin anlaşmalara katılma oranı daha yüksektir. Bunun nedeni bu ülkelerin tüketim ve üretimi düşürmeleri daha fazla karbon emisyonlarını azaltır. Uzun dönemde bu müzakerelere katılım isteği de artmaktadır. 2006-2056 yılları arasında sekiz farklı ülkenin GSYİH verileri ile tahmin gerçekleştirilmiştir. Leal-Arcas (2013), uluslararası ticaret politikalarının seçimi ve uygulanmasıyla iklim değişikliğini önlemenin yolları üzerine odaklanmıştır. Tercihli ticaret anlaşmalarının iklim değişikliğinin olumsuz etkilerinin azaltılmasında önemli bir rol oynayacağı ifade edilmektedir. Vale (2016), iklim değişikliği ekonomisine farklı açılardan yaklaşmaktadır. İklim değişikliği ile ekonomi arasındaki boşluğun doldurulmasında yeni araçlar kullanılması önerilmektedir. Bunun için öncelikle küresel ortaklıklardan ziyade yerel ya da bölgesel anlaşmaların yapılmasının daha etkin olduğu belirtilmektedir. Dellink vd. (2017), 2060 yılı için yapılan tahminlerle uluslararası ticarete meydana gelecek değişiklikler ele alınmıştır. Daha sonrasında ise iklim değişikliğinin yerel ve küresel ticaret üzerindeki etkileri araştırılmıştır. Elde edilen bulgulara göre, gıda ürünleri iklim değişikliğinden en fazla etkilenen mal grubudur. Diğer taraftan, iklim değişikliğinden en fazla etkilenen ülkelerin ihracat seviyelerinin, ithalat ve GSYİH ile karşılaştırıldığında daha olumsuz etkileneceği belirtilmektedir. Ticaret şekilleri itibarıyla ülkelerin birbirinden farklılaşmasının iklim değişikliği sonuçlarını değiştireceği ifade edilmektedir. Yurtiçi piyasaları geniş olan ve üretim çeşitliliğine sahip olan ülkeler iklim değişikliğinden daha az etkilenirken, yurtiçi fiyatlardaki yükselmeye karşılık ithalat yoluyla bu malların temini ile yurtiçi ekonominin aşırı etkilenmesini engelleyeceği ortaya konulmaktadır. Kono (2019), ticaret ve iklim değişikliği arasındaki çift yönlü bağıntıyı hem yurtiçi hem de uluslararası boyutlarıyla ele almıştır. Teorik çalışmaların yanı sıra ampirik çalışmaların da incelenmesiyle geniş çaplı bir literatür taraması gerçekleştirilmiştir. Teorik olarak ticari liberalizasyon ile iklim değişikliğinin azaltılması arasındaki ilişkinin tamamlayıcı mı yoksa rekabetçi bir yapıda mı olduğunun açıklık kazanmadığının altı çizilmektedir. Diğer taraftan ampirik çalışmalar bazında ise birçok hipotezin test edilmesine karşın net bir sonuç ortaya konulmadığı belirtilmektedir. Genellikle yapılan çalışmalarda ticaret ve iklim değişikliğine yönelik gölge değişkenler kullanılmasının sakıncaları açıklanmaktadır. Nihayetinde daha fazla bilgi toplandığı takdirde daha net sonuçlar elde edileceği umulmaktadır. Paroussos vd. (2019), küresel ölçekte iklim kulüpleri oluşturulmasının ne tür etkileri olacağı sayısal bir yöntemle incelenmiştir. Özellikle gelişmekte olan ülkelerin bu tip kulüplere katılım sağlamanın teknolojinin yaygınlaşması ve ucuz yeşil finansmana ulaşım açısından avantaj sağlayacağı ortaya koyulmaktadır. Bellora ve Foure (2019), Paris Anlaşması tabanında iklim değişikliği ve ticaret arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir. Özellikle Paris Anlaşmasının ulaştırma maliyetlerini içermemesinin ne gibi etkileri olacağı tartışılmıştır. Çalışmada çoklu sektör ve çoklu bölge analizini içeren genel denge modeli tahmin edilmiştir. Senaryolara göre sonuçlar farklılaşmaktadır. Olasılık dışındaki senaryoda ticaret ve iklim değişikliği arasındaki ilişki çok net görünmektedir. Ancak diğer taraftan var olan ya da potansiyel ticaret politikalarına dayalı senaryolarda her iki grup politikanın kendi özelliklerine göre ayrıştıklarına değinilmiştir. Kang, Lee ve Lee (2021), Porter hipotezi çerçevesinde iyi tasarlanmış çevre politikalarının olumlu ekonomik etkileri olabileceği, kahverengi sektör endüstrisinin firma verimliliğini artırarak yeniliği motive etmesinin mümkün olduğu belirtiliyor. Çalışmada uluslararası iklim değişikliği anlaşmalarının çift taraflı ticaret üzerindeki etkilerini inceleyen kantitatif analiz yöntemi benimsenmiştir. Paterson (2021), ekonomi politik açısından iklim değişikliğinin etkilerinin araştırma

yöntemleri hakkında bir takım sorunlar olduğunu belirtmektedir. Çalışmada, kapitalizme, ülkelerin uyguladıkları ekonomi politikalarına bakış, büyüme ile iklim değişikliği arasındaki çelişki ve iklim değişikliğinin azaltılmasına yönelik belirlenen hedefler ve bu hedefler doğrultusunda dönüşümün nasıl gerçekleştirileceği sorgulanmıştır.

2. Türkiye’de Dış Ticaret Politikaları ve İklim Değişikliği

Türkiye ekonomisi, dünya ekonomisine endeksli konjunktürel dalgalanmalar yaşar. Son 20 yıllık süreçte ekonomik büyüme ve ticaret performansı bunu açıkça yansıtmaktadır. 2000 ve 2001 yıllarında yaşanan krizlerin ardından, 2002 yılında uygulamaya konulan Güçlü Ekonomiye Geçiş Programıyla birlikte Türkiye ekonomisindeki makroekonomik göstergelerin uzun bir süre olumlu seyrettiği söylenebilir. Şekil 5’de Türkiye’nin üretim ve ticaret verileri yer almaktadır. Bu dönemde Türkiye yıllık ortalama % 4,9 oranında büyümüştür. Bu rakam Türkiye’nin bir taraftan küresel ortalama büyüme oranı olan %3,6’nın üstünde bir gelişim gösterdiğini ancak % 5,2’lik performans ile gelişmiş ülkelerin gerisinde kaldığını yansıtmaktadır. Dış ticaretin bileşenlerinden toplam ihracat 2000 yılında 27 milyar dolardan 2021 yılında 203 milyar dolara, ithalat ise 54 milyar dolardan 242 milyar dolara yükselmiştir. Ticaret hacmindeki yaklaşık 450 milyar dolarlık hacmiyle önemli bir ilerleme sağlanmıştır.

Şekil 5: Türkiye’nin GSYİH, İthalat ve İhracat Hacmi Verileri (2000-2021)

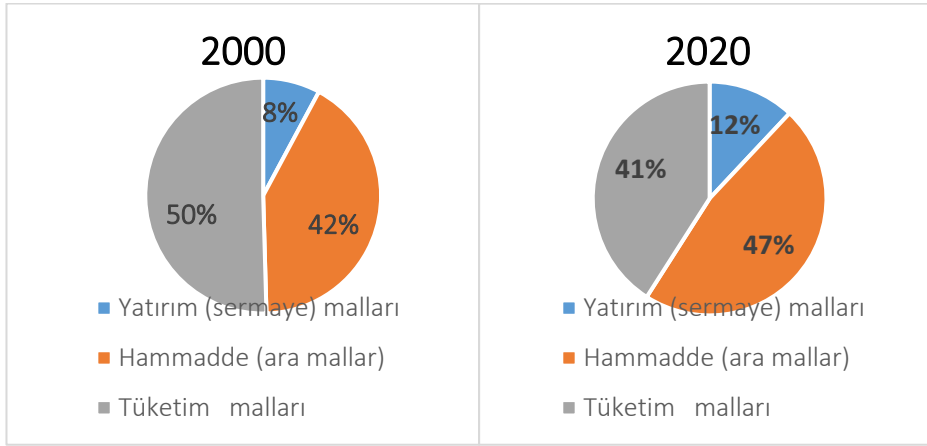
Kaynak: IMF, World Economic Outlook Database, 2021.

Türkiye İstatistik Kurumu’nun (TÜİK) 2020 yılı verilerine göre, temel üretim faaliyetleri olan tarım, sanayi ve hizmetler sırasıyla %6.7, %33 ve % 59’luk paya sahiptir. Üç ana kalem arasında en büyük gelişme hizmetler sektöründedir. Sanayi üretiminin hangi alt sektörlerden oluştuğu ve bunun ticarete ne şekilde yansıdığına incelenmesi bu aşamada ön plana çıkmaktadır. Çünkü ticaret yapısı hem üretim yapısını yansıtmakta hem de Türkiye’nin çevre politikalarındaki pozisyonunun belirlenmesinde esas etkindir.

Çalışmanın bu bölümünde SWOT analizini gerçekleştirebilmek adına Türkiye'nin dış ticaret yapısı detaylı olarak incelenecektir. Bu inceleme vasıtasıyla Türkiye'nin son dönemde üretim ve ticaretinde meydana gelen artışa bağlı olarak çevreyi nasıl etkilediği tartışılabilir.

Güncel ticaret verilerinin detaylı analizine TÜİK'in yayınladığı Geniş Ekonomik Grupların Sınıflamasına (BEC) Göre Dış Ticaret ile başlanacaktır. İhracat yapısına bakıldığında, 2000'li yıllarda yatırım mallarının payı %8, hammadde mallarının payı %42 ve tüketim mallarının payı %50 olarak gerçekleşirken 2020 yılına gelindiğinde bu değerler sırasıyla %12, %47 ve %41 olmuştur.

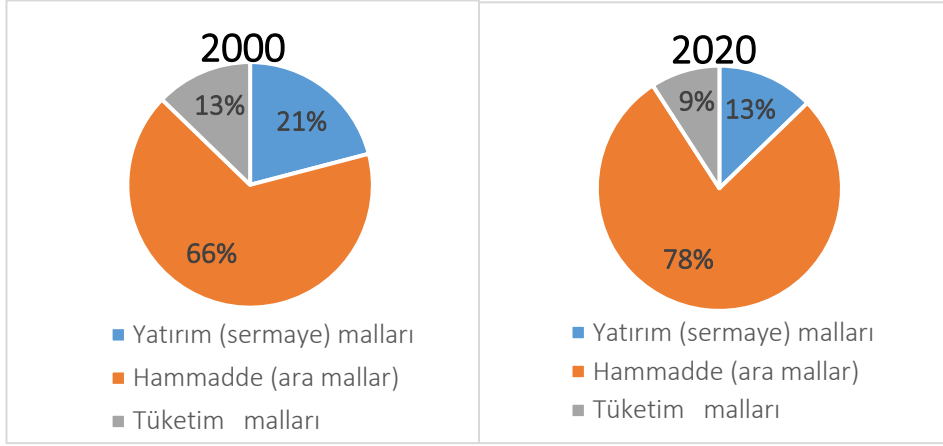
Şekil 6: Türkiye'nin İhracatının Geniş Ekonomik Gruplara Göre Dağılımı (% Pay)

Kaynak: TÜİK, Dış Ticaret İstatistikleri, Geniş Ekonomik Grupların Sınıflamasına (BEC) Göre Dış Ticaret, 2021.

Türkiye'nin ihracatında hammadde ve tüketim maddeleri ağırlıklıdır. Diğer taraftan, teknolojik gelişmeye verilen önemin artmasıyla yatırım malları ihracatında %50'lik bir artış olmuştur. İthalat tarafında ise özellikle hammadde ithalatçısı bir ülke olduğumuz söylenebilir. Yurtiçi yatırım mallarındaki üretim artışı yatırım malları ithalat talebini %21 seviyesinden %13 seviyesine geriletmiştir.

Şekil 7: Türkiye'nin İthalatının Geniş Ekonomik Gruplara Göre Dağılımı (% Pay)

Kaynak: TÜİK, Dış Ticaret İstatistikleri, Geniş Ekonomik Grupların Sınıflamasına (BEC) Göre Dış Ticaret, 2021.

Geniş ekonomik sınıflara göre Türkiye'nin ihracat kalemlerinin tüketim ve hammaddeye dayalı olması Türkiye'nin çevre politikalarında izlediği yolu yatırım ve üretim boyutuyla analiz etmemize yardımcı olacaktır. Ancak daha detaylı dış ticaret verileriyle geniş ekonomik grupların alt başlıklarına odaklanılması gerekmektedir. Bu inceleme Türkiye'nin hangi sektörlerde karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olduğunu ortaya koyacaktır.

Tablo 2: Türkiye'nin 2020 Yılı İhracatının Fasıllara Göre Dağılımı (%)

Kod	Fasıllar	Yüzde Payı
8	Yenilen meyveler ve sert kabuklu meyveler	2,4%
25	Tuz, kükürt, topraklar ve taşlar, alçılar, kireçler ve çimento	1,6%
27	Mineral yakıtlar, mineral yağlar ve bunların damıtılmasından elde edilen ürünler, vd.	4,3%
28	İnorganik kimyasallar, kıymetli metal, radyoaktif element, vd.	1,1%
39	Plastikler ve mamulleri	3,7%
61	Örme giyim eşyası ve aksesuarı	5,3%
62	Örülmemiş giyim eşyası ve aksesuarı	3,8%
68	Taş, alçı, çimento, amyant, mika veya benzeri maddelerden eşya	0,8%
71	Kıymetli veya yarı kıymetli taşlar, kıymetli metaller, inciler, taklit mücevherci eşyası, vd.	4,3%
72	Demir ve çelik	5,8%
73	Demir veya çelikten eşya	3,8%
84	Kazanlar, makineler, mekanik cihazlar ve aletler, nükleer reaktörler, vd.	9,6%
85	Elektrikli makina ve cihazlar, ses kaydetme-verme, televizyon görüntü-ses kaydetme-verme cihazları, vd.	5,1%
87	Motorlu kara taşıtları, traktörler, bisikletler, motosikletler ve diğer kara taşıtları, bunların aksam, parça, vd.	15,3%
94	Mobilyalar, yatak takımları, aydınlatma cihazları, reklam lambaları, ışıklı tabelalar vb, prefabrik yapılar	2,0%

Kaynak: TÜİK, Dış Ticaret İstatistikleri, Fasıllara Göre Dış Ticaret, 2021.

Fasillara göre Türkiye'nin dış ticaretindeki güncel verilere bakıldığında toplamda 98 kalemden oluşan bir yapı görülmektedir. Ancak bu kalemler içerisinde hem ihracatın hem de ithalatın yaklaşık %70'ine tekabül eden ana kalemler 15 adettir. Tablo 2'de, Türkiye'nin ihracatındaki ana kalemler görülmektedir. Gıda, tekstil, mineral yakıtlar, kıymetli taş ve metaller, demir çelik, çimento, plastik, mekanik cihazlar, makinalar, motorlu taşıt ve yedek parçaları ile mobilya en temel sektörlerdir. Türkiye'nin özellikle tüketim ve hammadde ithalatçısı bir ülke olduğu ithal edilen alt kalemlerden de takip edilebilmektedir. İthal edilen ürünlerin dönüştürülmesi ya da üzerine katma değer eklenmesiyle tekrar ihracata hazır hale getirilmesi Türk üretim ve dış ticaret yapısının esasını teşkil etmektedir.

Tablo 3: Türkiye'nin 2020 Yılı İthalatının Fasillara Göre Dağılımı (%)

Kod	Fasillar	Yüzde Payı
10	Hububat	2%
27	Mineral yakıtlar, mineral yağlar ve bunların damıtılmasından elde edilen ürünler, vd.	20%
29	Organik kimyasal ürünler	3%
30	Eczacılık ürünleri	2%
39	Plastikler ve mamulleri	6%
71	Kıymetli veya yarı kıymetli taşlar, kıymetli metaller, inciler, taklit mücevherci eşyası, vd.	7%
72	Demir ve çelik	7%
73	Demir veya çelikten eşya	1%
74	Bakır ve bakırdan eşya	1%
76	Alüminyum ve alüminyumdan eşya	2%
84	Kazanlar, makinalar, mekanik cihazlar ve aletler, nükleer reaktörler, vd.	11%
85	Elektrikli makina ve cihazlar, ses kaydetme-verme cihazları, vd.	7%
87	Motorlu kara taşıtları, traktörler, bisikletler, motosikletler ve diğer kara taşıtları, vd.	5%
88	Hava taşıtları, uzay taşıtları ve bunların aksam ve parçalar	2%
90	Optik, fotoğraf, sinema, ölçü, kontrol, ayar, tıbbi, cerrahi alet ve cihazlar, vd.	2%

Kaynak: TÜİK, Dış Ticaret İstatistikleri, Fasillara Göre Dış Ticaret, 2021.

Türkiye'nin dış ticaretinin hangi ülke ya da bölgelerle yapıldığı diğer bir dış ticaret göstergesidir. Tablo 4'e göre Türkiye'nin 1996 yılında imzaladığı Gümrük Birliği Anlaşması sonrasında dış ticaretindeki ana aktörün Avrupa Birliği ülkeleri olduğu görülebilir. AB 27 ve AB dışındaki diğer Avrupa ülkeleri de eklendiğinde hem ithalat hem de ihracatın yarısından fazlası bu bölgeyle yapılmaktadır. Türkiye'nin dış ticaret partnerlerinden ikinci sırada Asya ülkeleri yer alıyor. Bu ülkelerle olan toplam ticaret hacmi yaklaşık % 30 civarındadır. Üçüncü grup özellikle 2010 yılı sonrasında Türkiye'nin benimsediği Türk Dış Politikasına bağlı olarak Yakın ve Orta Doğu Bölgesidir (Kirişçi ve Kaptanoğlu, 2011). Son grup ise Kuzey ve diğer Afrika ülkelerini içermektedir.

Tablo 4: Türkiye'nin 2020 Yılı Ülke Gruplarına Göre Dış Ticaret Dağılımı (%)

Ülke Gruplarına Göre İhracat	Yüzde Pay	Ülke Gruplarına Göre İthalat	Yüzde Pay
Avrupa Birliği (AB 27)	42,2%	Avrupa Birliği (AB 27)	31,5%
Diğer Avrupa (AB Hariç)	13,6%	Diğer Avrupa (AB Hariç)	17,6%
Kuzey Afrika	6,0%	Kuzey Afrika	1,9%
Diğer Afrika	3,3%	Diğer Afrika	0,9%
Kuzey Amerika	5,2%	Kuzey Amerika	6,3%
Yakın ve Orta Doğu	18,6%	Yakın ve Orta Doğu	7,6%
Diğer Asya	7,3%	Diğer Asya	22,6%

Kaynak: TÜİK, Dış Ticaret İstatistikleri, Ülke Gruplarına Göre Dış Ticaret, 2021.

2.1. Türkiye'de İklim Değişikliğine Dair Göstergeler ve Politikalar

Türkiye'nin son dönemdeki dış ticaret ve üretimdeki performansının ardından çevre politikaları ve iklim değişikliği konusundaki tutumunun irdelenmesi yerinde olacaktır. Bu politikalar için bir taraftan kamu politikaları diğer taraftan ise özel sektör faaliyetleri incelenecektir.

Daha önceki bölümlerde iklim değişikliği ile dış ticaret rejimleri arasındaki benzerlik ve farklar tartışılmıştı. Benzerlik açısından bakıldığında her iki rejimin de kamu yararı ve verimliliği hedeflediğinin altı çizildi. Ancak dış ticaret ile iklim değişikliği arasındaki temel çatışma noktası olarak bireysel faaliyetlere etki edilmesi ön plandaydı. Bu iki farklı çıkış noktası bir araya geldiğinde, iklim değişikliğine yönelik önlemlerde kamunun önderliğine ihtiyaç duyulmaktadır. Türkiye gelişmekte olan bir ülke olarak bir taraftan kalkınma ve sanayileşme politikaları yürütürken bunlarla uyumlaştırılmış iklim değişikliği politikalarını da benimsemiştir. Bu politikaların hayata geçirilmesinde sivil toplum örgütlerinin yarattığı kamuoyu baskısının yanı sıra Türkiye özelinde değerlendirilecek diğer bir baskı grubu Avrupa Birliği olarak gösterilebilir.

Türkiye iklim değişikliğine ilişkin uluslararası işbirliği için önemli adımlar atmakla birlikte bir takım çekinceler de yaşamaktadır. İlk olarak Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi (BMİDÇS) 1992 yılında kabul edildiğinde, Türkiye OECD üyesi ülke grubunda yer aldığı için Sözleşmenin EK I ve EK II listelerine alınmıştır. EK I ve EK II listeleri arasındaki fark gelişmiş ülkeler ile gelişmekte olan ülkelerin sera gazı emisyon azaltımı yükümlülüklerindeki farklılıktır. Türkiye bu süreçte her iki listede yer alırken gelişmiş ülke statüsünde kabul edilmesiyle birlikte hem yükümlülüklerinin arttığını hem de iklim değişikliği için gerekli olan proje, yatırım ve finansman konusundaki destekten faydalanma zorluklarının belirmesiyle 2004 yılına kadar bu sözleşmenin tarafı olmamıştır. Daha sonrasında ise 2009 yılında Kyoto Protokolüne taraf olmuştur. İç politika belirsizliklerine dayalı olarak bu iki anlaşmaya taraf olmakta geç kalınması, iç düzenlemeler ve kurumsal değişim sürecini yavaşlatmıştır (Turhan vd., 2016, s. 449). Türkiye, her ne kadar Kyoto Protokolüne taraf olsa da, Protokol EK-B listesinde yer almadığı için 2008-2012 ve 2012-2020 yıllarını kapsayan iki dönem için, sera gazı sınırlama ve azaltılmasına yönelik bir yükümlülüğü bulunmamaktadır. Küresel işbirliği

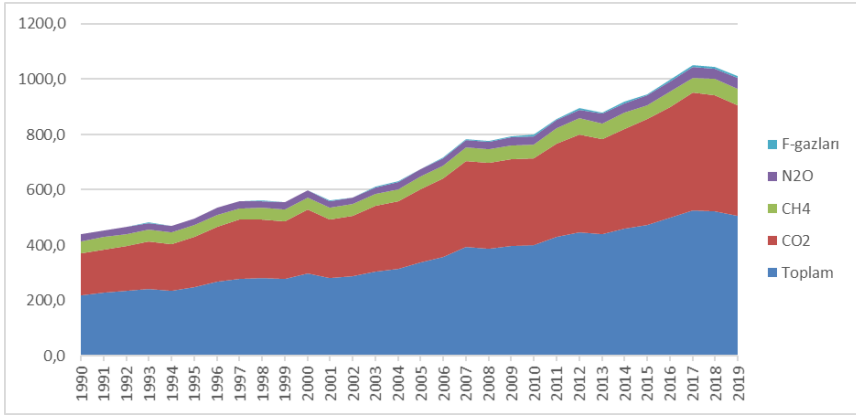

adına en son atılan adım 2016 yılında yürürlüğe giren ve yasal bağlayıcılığı olan Paris Anlaşmasıdır. Türkiye bu anlaşmayı 2021 yılında kabul etmiştir. Paris Anlaşmasının tarafları her 5 yılda bir düzenli olarak Ulusal Katkı Beyanlarını sekreteryaya sunmakla yükümlüdür. Türkiye'nin 2015 yılındaki beyanında sera gazı emisyonlarının 2030 yılı baz senaryosuna göre artıştan %21 oranına kadar düşürülmesi hedeflenmiştir (<https://iklim.csb.gov.tr/paris-anlasmasi-i-98587>, Erişim Tarihi: 20.12.2021).

Türkiye'nin uluslararası işbirliklerini takip eden iklim değişikliğine yönelik iç düzenlemeleri de vardır. Türkiye kalkınma hedeflerini sağlayabilmek adına planlı bir ekonomi geleneğinden gelmektedir. Dolayısıyla Türkiye'nin her alanına ilişkin düzenlemelerin genel çerçevesi bu kalkınma planlarında yer almaktadır. İklim değişikliği ve çevreye dair ilk yol haritası 2001-2005 dönemini kapsayan 8. Kalkınma Planında çizilmiştir. (Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, 2000, s.187 ve 230). 2018 yılına kadar 9. ve 10. Kalkınma Planlarında iklim değişikliğine ilişkin hedefler belirlenmiş, 2015-2017 yıllarını kapsayan Orta Vadeli Plana da eklenmiştir. Kalkınma Planlarındaki çevre ve iklim değişikliği hususunda en belirgin hedef Avrupa Birliği'nin standartlarına uyum sağlamaktır. Kalkınma planları ve orta vadeli planların dışında Çevre ve Şehircilik Bakanlığı bünyesinde 2012 yılından bu yana Stratejik Planlar hazırlanmıştır. En son stratejik plan 2019-2023 yıllarını kapsamaktadır (Türkiye Cumhuriyeti Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı, Strateji Çalışmaları, <https://strateji.csb.gov.tr/strateji-calismalari-i-3375>, Erişim Tarihi, 01.01.2022). Ulusal İklim Değişikliği Eylem Planı (2011-2023), İstanbul Uluslararası Finans Merkez Stratejisi ve Eylem Planı ve Enerji Verimliliği Strateji Belgesi (2010-2023), Marmara Denizi Bütünleşik Stratejik Planı (2021-2024) diğer ulusal eylem ve strateji planları olarak sıralanabilir. Son olarak üst düzey politika seviyesinde kurumsal yapının düzenlenmesi amacıyla Çevre ve Şehircilik Bakanlığı, 29 Ekim 2021 tarihinde Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı haline dönüştürülmüştür.

Türkiye'nin iklim değişikliği ve çevre politikaları büyük oranda kamu kesimi desteklidir. Ancak bu politikaların etkileyeceği grupların başında sanayiciler ve dış ticaret paydaşları gelmektedir. Dolayısıyla Türkiye'nin sera gazı emisyonlarındaki sicilinin ne durumda olduğu hem iç politika hem de dış politikanın iklim ve ticaret yönünde etkilerini değerlendirmeyi kolaylaştıracaktır. Türkiye'de sera gazı salınımının, 2000'li yıllardan sonra gerek üretim kapasitesi gerekse ticaretteki artışa paralel hızlı bir artış sergilediği Şekil 8'de görülmektedir. Sera gazı salınımındaki zirve noktası 2017 yılıdır. 2017 sonrasında sera gazı salınımlarında düşme yaşanmıştır. Bu gelişme daha çok aynı dönemde ekonomik büyümedeki gerileme ile açıklanabilir. Ele alınan dönemde sera gazı salınımında başat rol oynayan karbon dioksit gazlarıdır ve toplam sera gazının %70'den fazlasını oluşturmaktadır.

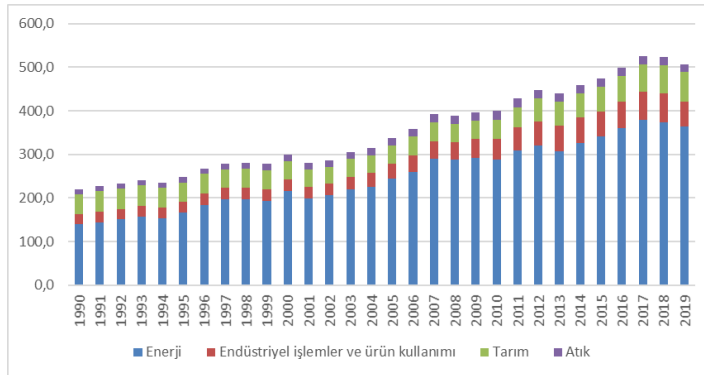
Şekil 8: Sera Gazı Emisyonları (CO₂ eşdeğeri, Milyon Ton), 1990 - 2019

Kaynak: TÜİK, Sera Gazı Emisyonları İstatistikleri, 2021.

TÜİK'in sektörlere göre sera gazı dağılımı verileri incelendiğinde dünyadaki gelişmelere paralel bir yapı dikkat çekmektedir. Enerji kaynaklı sera gazı emisyonlarının payı birinci sıradadır. İkinci sırada endüstri işlemleri ve ürün kullanımı, daha sonra ise tarım gelmektedir. Zira, Türkiye'de özellikle imalat sanayi ve diğer sanayi üretiminde enerji bağımlılığının yüksek olması iki alanı birbirine tabi kılmaktadır. Türkiye'nin öncelikli hedefi enerji bağımlılığını iklim değişikliği ve çevre düzenlemelerine uyumlu olarak azaltmak olmalıdır. Daha önce Türkiye'nin üretim ve dış ticarete uzmanlaştığı sektörler belirtilmişti. Bunlar içinde tekstil, mineral yağlar, demir- çelik, çimento gibi sektörler sera gazı salınımında en fazla rol oynayan alanlardır. Türkiye'nin iklim değişikliği ve uluslararası ticaret hedeflerini bir arada yürütme yetisi sektörel önlemler ve değişim kabiliyetine bağlı olacaktır.

Şekil 9: Sektörlere Göre Toplam Sera Gazı Emisyonları (CO₂ eşdeğeri, Milyon Ton)

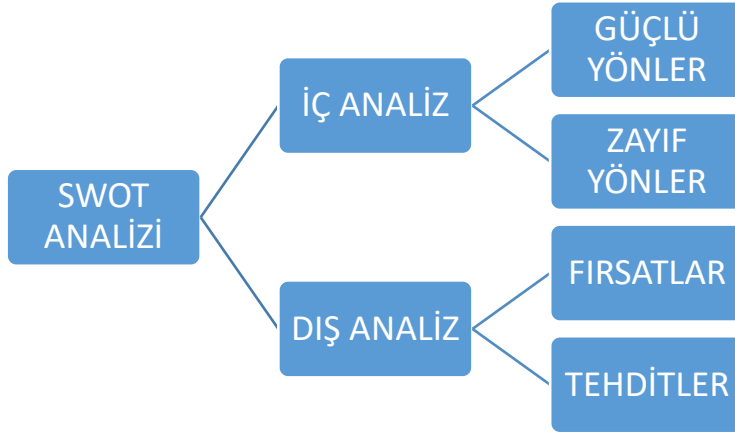
Kaynak: TÜİK, Sera Gazı Emisyonları İstatistikleri, 2021.

3. SWOT Analizi İle Türkiye'nin Uluslararası Ticaret ve İklim Değişikliği Politikalarının Değerlendirilmesi

SWOT analizi, Albert Humphrey tarafından Stanford Üniversitesinde 1960 ve 70'li yıllarda büyük şirketlerin analiz edilmesi ve neden başarısız olduklarının araştırılmasında bir araç olarak kullanılmıştır. İlk hali SOFT olarak kısaltılmışken daha sonra 1964 yılında Urik ve Orr tarafından SWOT olarak bir seminerde değiştirilmiştir. SWOT analizinin çıkış noktası her ne kadar firma bazlı çalışmalar olsa da daha sonra endüstriler, sektörler ve ülkelerin analiz edilmesine kadar genişletildiği görülmektedir (Sarsby, 2016). SWOT analizinde iyi sonuçlar elde edilebilmesi için belli bir durum ya da genel bir stratejinin parçası olma şartı aranmaktadır (Nyarko ve Agyapong, 2011).

SWOT analizi, bir kuruluşun kaynaklarını ve çevresini dört farklı bölgeye ayırarak incelemeye dayalı bir yöntemdir. Bu yöntemde güçlü yönler ve zayıf yönler olarak ikiye ayrılan bölgeler toplamda içsel analiz yani kontrol edilebilir faktörleri ifade etmektedir. Buna karşın fırsat ve tehditlerden oluşan iki bölge dışsal analiz ise kontrol edilemeyen faktörlerden oluşmaktadır. SWOT analizinin en bariz üstünlüğü kolay uygulanabilir olmasıdır. Zayıf olduğu yönler ise toplanan bilgilerin subjektif temelli olması ve yanlış yönlendirmeye açık olabilmesidir (Phadermrod, Crowder ve Wills, 2019, s. 195).

Şekil 10: SWOT Analizi ve 4 Temel Alan

Kaynak: Sarsby, 2016.

Bu bölümde SWOT Analizi yöntemiyle Türkiye'nin uluslararası ticaret ve iklim değişikliği politikalarındaki bağıntı incelenecektir. Önce Türkiye'nin bu iki alandaki içsel analizi yani kontrol edilebilir alanlarının neler olduğu tartışılacaktır. Bu tartışmayı yaparken Türkiye'nin her iki alandaki güçlü ve zayıf yönleri ele alınacaktır. Daha sonrasında ise dış analiz yani Türkiye'nin kontrol edemeyeceği fırsat ve tehditlerin tespitine geçilecektir. Nihayetinde

ortaya çıkan tablo ile Türkiye'nin gelecekte atması gereken adımlar ve politika önerileri tartışılacaktır.

Uluslararası ticaret ve İklim Değişikliği Politikalarında Türkiye'nin SWOT Analizi ile Matrisi oluşturan İçsel ve Dışsal Faktörler aşağıda yer almaktadır;

İÇ ANALİZ

Güçlü Yönler

- Hem uluslararası ticaret hem de iklim değişikliği ve çevre düzenlemelerinde kurumsal ve yasal altyapının varlığı
- Avrupa Birliğine aday ülke statüsü nedeniyle sıkı ekonomik ve politik ilişkilerin sürdürülmesi
- Uluslararası işbirliği tecrübesi
- Genç nüfusa dayalı değişim ve dönüşüm kapasitesi
- Türk girişimciliği ve sanayiciliğinin ülke geneline yayılmış olması ve girişimcilik geleneği

Zayıf Yönler

- 2018 yılından itibaren makroekonomik göstergelerdeki düşük performansa dayalı yabancı sermaye girişindeki yavaşlama (özellikle Avrupa Birliği fonlarındaki azalma)
- Mevzuatlardaki ani ve sık değişikliklerin yarattığı istikrarsızlık ortamı
- Doğal kaynakların kıtlığı
- Sera gazı emisyonlarındaki hızlı artış eğilimi
- Altyapı yatırımları ile iklim değişikliğine dair hedeflerin eşleşmemesi
- En fazla sera gazı salınımı yaratan sektörlerden ulaştırma alanındaki faaliyetlerin yoğun olması
- Son yıllarda yaşanan göç dalgasının olumsuz etkileri
- Hızlı nüfus artışı nedeniyle kaynakların sürdürülebilirliğinin risk altında olması
- Sera gazı salınımında başat rol oynayan sektörlerle yönelik planlama eksikliği
- Kamunun özel sektöre yön gösterici olamaması
- Kamunun yeterli finansman olanakları yaratamaması
- Küresel işbirliğine katılımında geç kalınması
- Sürdürülebilir tarım ve hayvancılık faaliyetlerinin nispi düşük seyri

DIŞ ANALİZ

Fırsatlar

- Avrupa Birliği ile olan ekonomik ilişkiler nedeniyle iklim değişikliği konusunda işbirliğinin artırılması, teknoloji transferi ve kaynak aktarımının sağlanması
- Teknoloji tüketen değil teknoloji üreten bir ekonomi olma potansiyeli
- Jeopolitik konumu ve ulaştırma maliyetlerindeki avantajlar
- Karbon ayak izinde rekabet edebilirlik potansiyeli
- Mevcut enerji kullanımında verimlilik fırsatları
- Yenilenebilir enerji yatırımlarının özel sektör açısından karlı hale gelmesi ve tercih edilmesi
- Zengin yenilebilir enerji kaynaklarının (güneş enerjisi, rüzgar enerjisi, jeotermal enerji) mevcudiyeti
- Yenilenebilir enerji kaynaklarının artmasıyla enerjide dışa bağımlılığın azaltılması, uluslararası ticaret ve iklim değişikliği politikalarına olumlu yansımaları

Tehditler

- Kamu ve özel sektör arasındaki koordinasyon ve görüş alışverişindeki eksiklikler
- Güvenilir orta ve uzun vadeli planlar yapılamaması
- Güvenilir veriye ulaşmaktaki zorluklar
- Ekonomik büyüme ve ticareti arttırmaya dayalı kalkınma politikaları ile iklim değişikliği politikalarının çatışması
- Öngörülebilir yatırım ortamının temin edilememesi
- Türkiye'nin sera gazı salınımını azaltabilmek için gerekli olan teknolojik yatırım yetersizliği
- Avrupa Birliği ile olan yakın ticari ilişkilere bağlı olarak Avrupa Birliği'nin Yeşil Mutabakat ve 2050 hedeflerinin vergi yükü ve ticari kısıtlamalara yol açması
- Kuraklık ve su kaynakları açısından kıtlık yaşanma ihtimali
- Doğal felaketlerin artması
- Su kaynaklarının yetersizliğinin önemli üretim faaliyetlerine zarar vermesi
- Uluslararası ticarete yaşanan ihracat kısıtlamaları

4. Tartışma ve Sonuç

Türkiye'nin dış ticaret ve iklim değişikliği politikalarındaki mevcut durumu SWOT analizinin iç analiz başlığı altında güçlü ve zayıf yönler ile belirlenmiştir. Güçlü yönlerde, Türkiye'nin her iki rejim için de geçerli olacak bir kurumsal ve yasal altyapısının mevcut olması, ayrıca bu yapının modernleşme ve batılılaşma hedefleri vasıtasıyla Avrupa Birliği ile 60 yılı aşkın sıkı ilişkilerle desteklenmesi ön plandadır. Avrupa Birliği'ne adaylık süreci Türkiye'nin dış ticarete güvenilirliğini artırmıştır. Diğer taraftan AB ile Gümrük Birliği Anlaşması sonrasında rekabetçi bir sanayi yapısının gelişmesine ve uluslararası standartların uygulanmasına olanak sağlamıştır.

Türkiye sadece Avrupa Birliği ile yakın ilişkilerle sınırlı kalan bir ülke değildir. İktisadi gelişiminde rol oynayacak tüm uluslararası işbirliklerine dahil olduğu görülebilir. Örneğin, Bretton Woods Kurumları olarak tanımlanan uluslararası örgütler; IMF, Dünya Bankası ve GATT'ın ilk üyeleri arasındadır. Diğer taraftan iklim değişikliğine yönelik anlaşmalara da iç siyasi dengeleri gözetenerek dahil olunmuş ve bu anlaşmaların gereklerini yerine getirmek amacıyla gerek özel sektör gerekse kamu kesimi tarafından destek sağlanmıştır.

Türk girişimci geleneği yeni nesil girişimcilik anlayışıyla ülke ekonomisine dönüşüm ve değişimi beraberinde getirmektedir. Özellikle son yıllarda Anadolu Kaplanları olarak adlandırılan sanayici grubun Türkiye ekonomisine katkıları dikkat çekicidir. Eski sanayi bölgeleri olarak tanımlanan, İstanbul, Kocaeli, Ankara, Bursa, İzmir ve Adana'nın yanında yeni sanayi bölgeleri olarak Gaziantep, Kahramanmaraş, Kayseri, Denizli ve Konya büyük işletme gelişiminde lider konuma gelmiştir. Türkiye'nin Birinci ve İkinci 500 Büyük Sanayi Kuruluşu istatistiklerine bakıldığında yeni sanayi bölgelerinin hızlı gelişimi takip edilebilir. Bu bağlamda Türk özel sektör girişimciliğindeki değişim girişimci örgütleri olarak tanımlanan TÜSİAD, MÜSİAD, TUSKON, ASKON VE TÜRKONFED üyelik yapıları ve siyasal iktidarla olan ilişkileri açısından da farklılaşmaktadır (Buğra ve Savaşkan, 2014). Yeni yapı, rekabetçiliği ve yenilikçiliği destekleyecek şekilde örgütlenmektedir.

Güçlü yanlar içinde ön planda olan en önemli husus ise Türkiye'nin dinamik genç nüfusedir. 2020 yılı TÜİK verilerine göre, Türkiye nüfusunun %15,4'ü 15-24 yaş arasındadır. Ayrıca Türkiye'de genç nüfustaki artışa paralel olarak yüksek öğrenim seviyesindeki gelişme, Türkiye'nin üretim ve ticaretinde etkin rol oynayacak eğitilmiş ve kalifiye işgücü potansiyeline işaret etmektedir. Girişimcilik ve liderlik özelliklerinin desteklenmesiyle, küresel ekonomilerle entegre olan bu dinamik genç nüfus 2030 ve 2050 yılları için Türkiye'nin ana dayanak noktası halindedir.

Zayıf yönler bakımından, Türkiye'nin gerek dış ticareti gerekse teknolojik dönüşümünde rol oynayan yabancı sermaye yatırımlarındaki azalma başat rol oynamaktadır. 2000'li yıllardan sonra özelleştirme politikalarıyla yabancı sermaye akımlarında artış yaşanmıştır. Ancak yabancı yatırımların, 2008 Küresel Finansal Krizinden olumsuz etkilendiği ve 2018 yılından itibaren de Türkiye'nin makroekonomik göstergelerindeki bozulma ve finansal kırılganlıklarındaki artış ile büyük ölçüde azaldığı görülmektedir. Dünya Bankası yabancı sermaye yatırımları istatistiklerine göre Türkiye'ye giren yabancı sermaye yatırımları 2019 yılında 9,2 milyar dolar ile 2010 yılı seviyelerine gerilemiştir. Türkiye'ye gelen yabancı

sermayenin menşei Avrupa Birliği ülkeleridir. Bu ülkelerden gelen yabancı sermayedeki azalma gerek üretim kapasitesini gerekse dış ticareti olumsuz etkilemektedir.

Sera gazı salınımında ilk sıralarda yer alan enerji ve endüstriyel üretimde yenilenebilir enerji yatırımlarına ihtiyaç duyulmaktadır. Yenilenebilir enerji alanındaki tüm yatırımları Türkiye'nin kendi kaynakları ile finanse etmesi mümkün değildir. Bu nedenledir ki, AB ile olan ilişkilerin enerji verimliliğini ve çeşitliliğini arttıracak şekilde yönlendirilmeye ve teşvik edilmeye ihtiyacı vardır. Bu teşvik politikaları hem maliye hem de para politikaları ile desteklenmelidir. Son yıllarda para politikalarındaki belirsizlik ortamı yabancı yatırımların önünde bir engeldir. Güvenilir ve istikrarlı para politikası ile yabancı yatırımcılara doğru sinyallerin verilmesi birincil önceliklidir.

Yerli ve yabancı yatırımları negatif yönde etkileyen diğer bir unsur mevzuat değişikliklerinin ani ve sık aralıklarla gerçekleşmesidir. Bu değişiklikler özel sektörün finansal ve operasyonel faaliyetlerinin öngörülebilir olmasını zorlaştırmaktadır. Özellikle kamunun enerji alanında baskın bir aktör olması rekabet edilebilirliği zayıflatırken, kamunun özel sektöre liderlik ve yol gösterici olma vasfını arka plana itmektedir (<https://yased-api.yased.org.tr/Uploads/Reports/YASED-Rapor---Turkiye-Enerji-Sektoru.pdf>, Erişim Tarihi: 20.12.2021). Özel sektörün yeterli kamu finansman olanaklarına ulaşamaması da diğer bir olumsuz etkidir. Ayrıca kamunun, sera gazı salınımında en fazla paya sahip olan enerji, endüstri, tarım ve hayvancılık faaliyetlerinde sürdürülebilirlik amacıyla yürütülen projelerdeki etkinliği düşük seviyededir.

Ulaştırma ve taşımacılık faaliyetleri en fazla sera gazı salınımına yol açan sektörler arasındadır. Hizmet sektörü içinde ulaştırma ve taşımacılık Türkiye'nin temel ihracat kalemleridir. Türkiye'de ulaştırma faaliyetleri gerek yolcu gerekse yük taşımacılığı ağırlıklı olarak karayoluna dayanmaktadır. Avrupa Birliği'nin 2050 yılında kadar sera gazı azaltım hedeflerinde ulaştırmanın payı %60 seviyelerinde belirlenmiştir (On Birinci Kalkınma Planı, Ulaştırma, Özel İhtisas Komisyonu Raporu, 2018) . Türkiye'nin özellikle bu hedeflerle ilgili gelecekte sorun yaşamaması adına deniz yolu ve havayolu taşımacılığına doğru kayması ve bu taşımacılık faaliyetlerinde de yeni teknolojileri kullanması gerekmektedir. Hibrit elektrikli araçların geliştirilmesi, biyoyakıt kullanımının geliştirilmesi ve yaygınlaştırılması, ileri uçak teknolojilerinin kullanılması, turbo dizel kamyonların kullanımı, deniz taşımacılığında yeni teknolojilerin adapte edilmesi, sürdürülebilir ulaştırma sistemlerinin hayata geçirilmesi için öncelikli hedefler olmalıdır. Ancak sektörler için yönelik düzenleme ve teknolojik iyileştirmelerde yetersiz planlama ve yatırım olduğu dikkat çekmektedir.

Türkiye doğal kaynak bakımından çeşitliliğe sahip olmasına karşın doğal kaynak zengini bir ülke değildir. Özellikle tarım arazilerinin verimsizleşmesi, tarım ve hayvancılık için gerekli olan arazilerin yapılaşmayla kaybedilmesi kişi başına düşen tarım arazisi ve su miktarını azaltmaktadır. Diğer taraftan şehirleşmenin hızlanmasıyla birlikte kişi başına düşen gıda tüketimi artmaktadır. Buna ek olarak 2010 yılından bu yana Suriye ve Afganistan'da yaşanan savaş nedeniyle Türkiye'ye 4 milyondan fazla göçmen gelmiştir. Göçmenlerin insani yaşam koşullarının tesis edilmesi özellikle kaynak kullanımında Türkiye'nin üzerine ayrı bir yük getirmiştir. Türkiye'nin sürdürülebilir tarım ve hayvancılık politikalarını düzenleyerek kendi kendine yeterli bir ülke konumuna kavuşturulması gerekmektedir.

İçsel analiz ile Türkiye'nin mevcut durumu incelenirken, orta ve uzun vadeli gelecek planlarında Türkiye'nin karşılaştığı fırsat ve tehditler dış analiz başlığı altında ele alınmıştır. Küresel iklim değişikliğinin olası etkilerinin makroekonomik göstergeler vasıtasıyla tahmin edilmesine yönelik birçok uluslararası çalışma bulunmaktadır. Birleşmiş Milletlerin 2030 yılı Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri, Uluslararası Enerji Birliğinin 2050 Net Sıfır Emisyon Hedefleri, Avrupa Birliğinin Yeşil Mutabakat Anlaşması ilk akla gelenlerdir. Gelecek tahminleri incelendiğinde, Türkiye'nin karşılaştığı fırsatların başında Avrupa Birliği ile olan ekonomik ve politik ilişkilerin iklim değişikliği politikalarında daha sıkı işbirliğine dönüşme potansiyeli yer alıyor. Türkiye'nin jeopolitik konumu ve sanayi-imalat alanındaki kaliteli üretim profili bu işbirliğini destekleyecek unsurlardır. Bulunduğu coğrafi konumun avantajları yenilenebilir enerji kaynaklarında özellikle, güneş, rüzgar ve jeotermal enerjide yatırımların artmasına ve mevcut verimliliğin yükseltilmesine olanak sağlamaktadır (Yılmaz ve Öziç, 2018). Son dönemde küresel piyasalarda konvansiyonel enerji fiyatlarındaki artışa paralel olarak özel sektör yenilenebilir enerji alanına yönelmektedir. Yenilenebilir enerji yatırımlarının özel sektör açısından karlı hale gelmesi, karbon ayak izinin azaltılmasına ve uluslararası piyasalarda daha rekabetçi konuma ulaşılmasının yolunu açacaktır.

Türkiye'de yenilenebilir enerji potansiyeli yüksektir. Ancak bu potansiyelin üretime dönüştürülmesi için mevcut kurulu gücün verimliliğinin artırılmasına ve yeni yatırımlara ihtiyaç vardır. Türkiye 2023 yılı için belirlenen yenilenebilir enerjiden elektrik üretiminin payının %30 olma hedefine 2017 yılında ulaşmıştır. Mevcut koşullar itibarıyla Türkiye'de elektrik üretiminin %37'si kömürden, %30'u doğalgazdan, %6,6'sı rüzgardan, %2,5'u jeotermal enerjiden elde edilmektedir. Diğer taraftan yenilenebilir enerji üretiminde en yüksek payın hidrolik enerjisinde olduğu söylenebilir. Hidrolik enerjiyi takiben, güneş, rüzgar, jeotermal enerji ve biyokütle en fazla üretim yapılan yenilenebilir enerji alanlarıdır (<https://enerji.gov.tr/bilgi-merkezi-enerji-elektrik>, Erişim Tarihi: 10.01.2022). Türkiye sera gazı salımını azaltabilmek adına enerji üretiminde kömüre olan bağımlılığı azaltarak, yenilenebilir enerji potansiyelini kullanacak teknoloji yatırımları yapmak zorundadır. Bu yatırımlar iklim değişikliğine olumlu katkılar sağlarken diğer yandan da enerjide dışa bağımlılığın ve maliyetlerin düşürülmesine yardımcı olacaktır.

Covid 19 salgınıyla birlikte küresel tedarik zincirlerinde yaşanan sorunlar, üretim ve ticarete taşımacılık faaliyetleri ve coğrafi yakınlığın ne denli önemli olduğunu gösterdi. Bu tecrübelerin ışığında özellikle Asya bölgesindeki uluslararası yatırımların yavaşlama sürecine girdiği, Türkiye gibi coğrafi olarak bir çok bölgeye yakın olan ülkelerin ise uluslararası yatırımlar açısından yeniden değerlendirildiği görülmektedir. Bu aşamada Türkiye yatırımlar açısından cezbedici bir konuma getirilmelidir. Türkiye'nin avantajına olan konjoktürden faydalanmak adına istikrarlı politikalar yürütülmesi zorunluluktur. Türkiye'nin bu avantajları kullanırken teknoloji üreten bir ekonomi haline evrilmesiyle dışa bağımlılığını da azaltacaktır.

Türkiye orta ve uzun vadeli planlar içinde karşılaştığı fırsatları değerlendirmenin ötesinde tehditleri bertaraf etme stratejileri belirlemelidir. Tehditler kategorisinde dikkat çekici başlık, Türkiye'nin küresel iklim değişikliğinden etkilenen ülke grubunda yer almasıdır. Türkiye 2030 ve 2050 yılı tahminlerine göre su kıtlığı ve çölleşme ile yüz yüze gelecektir (<https://cem.csb.gov.tr/turkiye-collesme-modeli-ve-hassasiyet-haritasi-i-103686>, Erişim

Tarihi: 05.10.2021). Su kıtlığının yaşanması hem sanayi hem de tarımsal üretimi olumsuz etkilerken, çölleşme nedeniyle gıda üretimi sektöre uğrayacaktır. Bunun dışında küresel iklim değişikliğinden hali hazırda olumsuz etkilenen Türkiye, doğal felaketlerdeki artış ile farklı maliyetlerle karşılaşabilir. Atlantik Konseyi'nin açıklamalarına göre 2015-2020 yılları arasında gerçekleşen doğal afetlerin dünyaya maliyeti 1 trilyon dolar civarındadır. Türkiye'de ise son yıllarda yaşanan sel felaketleri Avrupa, Orta Doğu ve Afrika bölgesinin ortalamasından daha fazla bir zarara sebep oldu. Aon Sigorta Şirketinin yayınladığı 2021 Küresel Doğal Afetler Raporuna göre, sadece 2021 yılında Türkiye'de yaşanan doğal felaketlerin toplam maliyeti 621 milyon dolar olarak tespit edildi (<https://www.cumhuriyet.com.tr/ekonomi/dogal-afetler-milyon-dolarlik-ekonomik-kayba-neden-oldu-1908169#:~:text=T%C3%BCrkiye'nin%20de%20i%C3%A7inde%20yer,y%C3%BCzde%2092%20daha%20fazla%20oldu>). Erişim Tarihi: 15.02.2022). Bu doğal afetlerin dolaylı yansımaları birçok alanda görülebilir. Turizm bunlardan ilki olarak sıralanabilir. Türkiye'nin önemli hizmet ihrac kalemleri arasında yer alan turizm sektörünün bu tip doğal afetlerden zarar göreceği aşikardır. Turizmin kimyadan tekstile, yiyecek içecekten mobilyaya, iletişime kadar bir çok alanla girdi-çıkı ilişkisi halinde olması, iklim değişikliğinin olumsuz etkilerinin yayılma ihtimalini artırmaktadır. Nihayetinde Türkiye'nin dış ticaretini farklı boyutlarla etkileyecek iklim değişikliğine yönelik risk değerlendirmesi ve çözüm yollarına yönelik uzun vadeli planlama yapması gerekmektedir.

Covid 19 salgını döneminde küresel tedarik zincirinde yaşanan sorunlara bağlı olarak ekonomiler içe kapanma politikaları uygulamış ve birçok üründe özellikle gıda ürünlerinde ihracat kısıtlaması ve kota uygulamasına geçmiştir (Kerr, 2020). Benzer bir durumun küresel iklim değişikliğinin yaratacağı kıtlık sebebiyle tekrarlanması ise muhtemeldir. Türkiye'nin gıda ürünlerinde kendine yeterli bir ekonomiden çıkıp ithalata bağımlı olması soru işaretlerini barındırmaktadır.

Avrupa Birliği'nin küresel iklim değişikliği politikalarındaki kesin adımları ve liderlik rolü Türkiye açısından en önemli tehdittir. Avrupa Birliği'nin karbon emisyonları ticaretini azaltmak için sınırda karbon vergilendirme uygulaması ya da ticarete engel getirmesi olası senaryolardır. Son yıllarda çok taraflı ticaret anlaşmalarındaki sorunlarla birlikte bölgesel ve ikili ticaret anlaşmalarına doğru bir kayma yaşanmaktadır. Avrupa Birliği de bir çok ülke ile ikili anlaşmalar yapmaya başlamıştır. Brexit süreci de bunu tetiklemiştir. Türkiye'nin AB ile olan Gümrük Birliği anlaşmasının gelecek yıllarda bir avantaj sunabilmesi için Türkiye'nin diğer ülkelerden ayrışması gerekir. Yani AB karbon emisyonları amacıyla uygulamayı planladığı karbon vergilerini hayata geçirdiğinde, Türkiye'nin bu standartları yakalamış olması gerekir. Aksi halde ise Türkiye karbon vergisinden en fazla etkilenen ülke konumuna düşebilir. Her ne kadar AB içinde alınan kararlar yavaş işlese de nihayetinde uygulama alanı bulmaktadır. Türkiye'nin AB ile olan ticaretinin yaklaşık %45 olduğu düşünüldüğünde, 2030 ve 2050 yıllarına yönelik dış ticaret ve üretim stratejileri bu yapıya uygun dizayn edilmelidir.

Türkiye'nin orta ve uzun vadeli planlarında temel makroekonomik göstergelerde istikrarlı bir yapıya kavuşturulması gerekmektedir. Özellikle 2018 yılından itibaren para politikalarında, Merkez Bankası tarafından açıklanan hedeflerden büyük sapmaların olması özel sektörün yatırım kararlarını etkilemektedir. Belirsizlik ortamı hem iç hem de dış yatırımcılar açısından

olumsuz gelişmeleri beraberinde getirmektedir. Enflasyon oranlarının yükselmesi, faiz politikalarına sürekli müdahale edilmesi, dış denge açısından anahtar rol oynayan kurlardaki dalgalanma reel sektörün gelecek öngörülerini muğlaklaştırmaktadır. Ayrıca kamu kurumları tarafından sağlanan güvenilir veriye ulaşım imkanı piyasalardaki şeffaflığın artmasına yardımcı bir unsurdur. 2018 yılından itibaren kamu kurumları ile özel sektör arasında uyumun azaldığı, görüş alış verişlerinin yetersiz kaldığı bir sürece girilmiştir. İklim değişikliği ve dış ticaret kapsamında alınacak önlemlerde bu uyumun yeniden tesis edilmesi ve yönetişimin iyileştirilmesi önceliklendirilmelidir.

Türkiye'nin, SWOT analizine dayalı uluslararası ticaret ve iklim değişikliği politikalarında kesişme noktası ya da belirleyici değişken Avrupa Birliği ile olan ilişkilerdir. Avrupa Birliği bir taraftan Türkiye'nin dış ticaretini etkilerken, diğer taraftan da iklim değişikliği politikalarında çıpa görevini üstlenebilir. Eğer Türkiye yakın gelecekte iklim değişikliği nedeniyle oluşacak fırsatları Avrupa Birliği ile işbirliği içine girerek çözümlenmeye çalışırsa daha hızlı yol alacaktır. Avrupa Yeşil Mutabakat Planı, Avrupa'nın 2050 yılı sera gazı emisyonlarını nötr hale getirmeyi hedeflemektedir. Hedefe ulaşmak için vergilendirme politikasıyla sınırda karbon emisyon azaltılması planlanmaktadır. En yakın hedef 2030 yılında sera gazlarının 1990 yılı seviyelerine göre %55 oranında düşürülmesidir. Bu bakımdan enerji yoğun alanlar içinde demir-çelik, alüminyum, çimento, gübre ve elektrik ithalatına yeni düzenlemeler uygulanacaktır. Türkiye açısından bakıldığında AB ile olan ticaretimizdeki en temel kalemler olarak demir-çelik, alüminyum, çimento ve elektrik alanında Yeşil Mutabakata uyum sağlanması zorunlu haldedir. Kamu ve özel sektör işbirliği ile bu alanda yatırımların artırılması ve teknolojik dönüşümün sağlanması Türkiye'nin diğer gelişmekte olan ülkeler içinde farklılaşmasına ve rekabet gücünün artmasına olanak sağlayacaktır. Ekonomik istikrarı sağlayacak düzenlemelerle eş güdümlü olarak yürütülecek bu politikalar Türkiye'nin hem dış ticaretinin gelişmesine hem de iklim değişikliği etkilerinin azaltılmasında önem taşımaktadır.

“Türkiye'nin Dış Ticaret ve İklim Değişikliği Politikaları: SWOT Analizi Yöntemi” Başlıklı Makalenin Araştırma ve Etik Beyanı Bilgileri

Bu çalışma “Araştırma ve Yayın Etiği” değerlerine uygun olarak Hazırlanmıştır.	
Bilgilendirme	Çalışma herhangi bir bildiri veya tez benzeri çalışmadan üretim değildir.
Yazar Çıkar Çatışması Beyanı	Çalışmada herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.
Yazar Katkı Oranı Beyanı	Çalışmayı şahsım Bilge ÇAĞATAY olarak tek başıma hazırladığımı beyan ederim.
Teşekkür	Çalışmada teşekkür gerektiren bir durum bulunmamaktadır.

Etik Kurul Onay Belgesi	Çalışmada etik kurul onayı gerekmemektedir.
Ölçek İzni	Çalışmada ölçek izni onayı gerekmemektedir.

Kaynakça

- Amador, O.F., Francois, J.F., Tomberger, P. (2016). Carbon Dioxide Emissions and International Trade at the Turn of the Millennium. *Ecological Economics*, 125, 14-26.
- Baldos, U.L.C. ve Hertel, T.W. (2015). The Role of International Trade in Managing Food Security Risks from Climate Change. *Food Security*, 7,275–290.
- Bellora, C. ve Foure, J. (2019, Nisan). Trade under the Paris agreement: Do global value chains hinder climate change mitigation? *22nd Annual Conference on Global Economic Analysis*, Warsaw, Poland.
- Buğra, A. ve Savaşkan, O. (2014). *Türkiye’de Yeni Kapitalizm: Siyaset, Din ve İş Dünyası*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Cai, Y., Riezman, R., Whalley, J. (2013). International Trade and the Negotiability of Global Climate Change Agreements. *Economic Modelling*, 33, 421-427.
- Dellink, R., Hwang, H., Lanzi, E., Chateau, J. (2017). International Trade Consequences of Climate Change. *OECD Trade and Environment Working Papers*, 2017/01.
- Esty, D.C. (2001). Bridging the Trade-Environment Divide. *Journal of Economic Perspectives*, 15(3), 113-130.
- Hoekman, B. (2002). The WTO: Functions and Basic Principles. Development, Trade, and the WTO: A Handbook. Washington, DC: World Bank (2002), 41-50.
- Horn, B., Ferreira, C., Kalantari, Z. (2021). Links between food trade, climate change and food security in developed countries: A case study of Sweden. *AMBIO A Journal of the Human Environment*, 51(4). DOI:10.1007/s13280-021-01623-w.
- <http://www.globalcarbonatlas.org/en/CO2-emissions>, Erişim Tarihi: 20.11.2021.
- <https://cem.csb.gov.tr/turkiye-collesme-modeli-ve-hassasiyet-haritasi-i-103686>, Erişim Tarihi: 05.10.2021.
- <https://climate.nasa.gov/evidence/>, Erişim Tarihi: 22.01.2022.
- <https://commonslibrary.parliament.uk/the-history-of-global-climate-change-negotiations/> Erişim Tarihi: 22.11.2021.
- <https://iklim.csb.gov.tr/paris-anlasmasi-i-98587> , Erişim Tarihi: 20.12.2021.
- <https://news.un.org/en/story/2021/09/1098662>, Erişim Tarihi: 08.11.2021.

- <https://ukcop26.org/> Erişim Tarihi: 10.01.2022.
- <https://worldpopulationreview.com/country-rankings/carbon-footprint-by-country>, Erişim Tarihi: 12.01.2022.
- <https://www.cfr.org/timeline/un-climate-talks>, Erişim Tarihi: 24.11.2021.
- <https://www.cumhuriyet.com.tr/ekonomi/dogal-afetler-milyon-dolarlik-ekonomik-kayba-neden-oldu-1908169#:~:text=T%C3%BCrkiye'nin%20de%20i%C3%A7inde%20yer,y%C3%BCzde%2092%20daha%20fazla%20oldu>. Erişim Tarihi: 15.02.2022
- https://www.europarl.europa.eu/infographic/climate-negotiations-timeline/index_en.html#event-2015-12, Erişim Tarihi: 24.11.2021.
- <https://www.imf.org/external/np/exr/ib/2001/110801.htm>, Erişim Tarihi: 07.10.2021.
- <https://enerji.gov.tr/bilgi-merkezi-enerji-elektrik>, Erişim Tarihi: 10.01.2022
- <https://www.unep.org/gef/multilateral-environmental-agreements>, Erişim Tarihi: 17.10.2021.
- <https://yased-api.yased.org.tr/Uploads/Reports/YASED-Rapor---Turkiye-Enerji-Sektoru.pdf>, Erişim Tarihi: 20.12.2021.
- Huang, H., Lampe, M. V., Tongeren, F. V. (2011). Climate Change and Trade in Agriculture. *Food Policy*, 36, 9-13.
- IMF (2021). World Economic Outlook Database.
- Janssens, C., Havlík, P., Krisztin, T., Baker, J., Frank, S., Hasegawa, T., Leclère, D., Ohrel, S., Ragnauth, S., Schmid, E., Valin, H., Lipzig, N.V., Maertens, M. (2020). Global Hunger and Climate Change Adaptation Through International Trade. *Nature Climate Change*, 10, 829-835.
- Kang, S.J.; Lee, S.; Lee, S.J. (2021). Impacts of Environmental Agreements on Bilateral Trade of Climate Industry. *Energies* 2021, 14, 7277. <https://doi.org/10.3390/en14217277>.
- Kerr, W.A. (2020). The COVID-19 Pandemic and Agriculture: Short- and Long-Run Implications for International Trade Relations. *Canadian Journal of Agricultural Economics*, 68, 225-229.
- Kirişçi, K. ve Kaptanoğlu, N. (2011). The Politics of Trade and Turkish Foreign Policy. *Middle Eastern Studies*, 47(5), 705-724.
- Kono, D.Y. (2019). The Politics of Trade and Climate Change. *Oxford Research Encyclopedias*.
- Koubi, V. (2019). Climate Change and Conflict. *Annual Review of Political Science*, 22, 343-360.

- Leal-Arcas, R. (2013). Climate Change Mitigation from the Bottom Up: Using Preferential Trade Agreements to Promote Climate Change Mitigation. *Carbon & Climate Law Review*, 7(1), 34-42.
- Nyarku, K. ve Agyapong, G. (2011). Rediscovering SWOT Analysis: The Extended Version. *Academic Leadership: The Online Journal*, 9(2), Article 28.
- Paroussos, L., Mandel, A., Fragkiadakis, K., Fragkos, P. (2019). Climate Clubs and the Macro-Economic Benefits of International Cooperation on Climate Policy. *Nature Climate Change*, 9(7), 542-550.
- Paterson, M. (2021). Climate Change and International Political Economy: Between Collapse and Transformation. *Review of International Political Economy*, 28(2), 394-405.
- Peters, G. P., Minx, J. C., Weber, C. L., Edenhofer, O. (2011). Growth in Emission Transfers via International Trade from 1990 To 2008. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 108.
- Phadermrod, B., Crowder, R.M. ve Wills, G.B. (2019). Importance-Performance Analysis Based SWOT Analysis. *International Journal of Information Management*, 44, 194-203.
- Saghaian, S., Aghasafari, H., Aminizadeh, M., Riahi, A. (2020). Factors Influencing Climate-Smart Goods Trade in Some Developing Countries in the Middle East and North Africa Region: An Application of the Spatial Panel Model, *The International Trade Journal*, 34(3), 281-296.
- Sarsby, A. (2016). Swot Analysis : A Guide to Swot for Business Studies Students. United Kingdom: Spectaris Ltd.
- Schenker, O. (2013). Exchanging Goods and Damages: The Role of Trade on the Distribution of Climate Change Costs. *Environmental and Resource Economics*, 54(2), 261-282.
- Steve Charnovitz, S. (2003). Trade and Climate: Potential Conflicts And Synergies. Pew Center on Global Climate Change, Working Draft, July 2003.
- Su, C.W., Naqvi, B., Shao, X.F., Li, J.P., Jiao, Z. (2020). Trade And Technological Innovation: The Catalysts for Climate Change and Way Forward for COP21. *Journal of Environmental Management*, 269. DOI:10.1016/j.jenvman.2020.110774.
- TÜİK (2021). Dış Ticaret İstatistikleri, Fasıllara Göre Dış Ticaret.
- TÜİK (2021). Dış Ticaret İstatistikleri, Geniş Ekonomik Grupların Sınıflamasına (BEC) Göre Dış Ticaret.
- TÜİK (2021). Dış Ticaret İstatistikleri, Ülke Gruplarına Göre Dış Ticaret.
- TÜİK (2021). Sera Gazı Emisyonları İstatistikleri.
- Turhan, E., Mazlum, S.C., Şahin, Ü., Şorman, A. H., Gündoğan, A.C. (2016). Beyond Special Circumstances: Climate Change Policy in Turkey 1992-2015.

- Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı, Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, 2000.
- Türkiye Cumhuriyeti Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı, Strateji Çalışmaları, <https://strateji.csb.gov.tr/strateji-calismalari-i-3375> , Erişim Tarihi, 01.01.2022.
- Türkiye Cumhuriyeti Kalkınma Bakanlığı, On Birinci Kalkınma Planı (2019-2023). Ulaştırma, Özel İhtisas Komisyon Raporu.
- Uddin, Md. K. (2017). Climate Change and Global Environmental Politics: North-South Divide. *Environmental Policy and Law*, 47/3-4, 106-114.
- Vale, P.M. (2016). The Changing Climate of Climate Change Economics. *Ecological Economics*, 121, 12-19.
- Weber, C.L., Peters, G.P (2009). Climate Change Policy and International Trade: Policy Considerations in the US. *Energy Policy*, 37, 432-440.
- Weber, C.L., Peters, G.P., Guan, D., Hubacek, K. (2008). The Contribution of Chinese Exports to Climate Change. *Energy Policy*, 36, 3572-3577.
- World Bank (2021). Total Greenhouse Gas Emissions Data.
- World Meteorological Organization (2021). WMO Greenhouse Gas Bulletin (GHG Bulletin) No.17: The State of Greenhouse Gases in the Atmosphere Based on Global Observations through 2020.
- Xiea, W., Huang, J., Wang, J., Cui, Q., Robertson, R., Chen, K. (2020). Climate Change Impacts on China's Agriculture: The Responses From Market and Trade. *China Economic Review*, 62. <https://doi.org/10.1016/j.chieco.2018.11.007>.
- Yılmaz, E.A. ve Öziç, H.C. (2018). Türkiye'nin Yenilenebilir Enerji Potansiyeli ve Gelecek Hedefleri. *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 8(3), 525-535, Kasım 2018.
- Yunfeng, Y. ve Laike, Y. (2010). China's Foreign Trade and Climate Change: A Case Study of CO2 Emissions. *Energy Policy*, 38, 350-356.
- Yunfeng, Y., Laike, Y. ve Priewe, J. (2011). The Impact of China-EU Trade on Climate Change. *Geopolitics, History, and International Relations*, 3(2), 122-138.

Turkey's Foreign Trade and Climate Change Policies: SWOT Analysis Method

Bilge ÇAĞATAY

Extended Abstract

Our climate is influenced by greenhouse gases, aerosol emissions, and land use. Our planet is warming as a result of human activity. Climate change is a term that refers to changes in the climate system. Climate change can have a variety of effects on our climate system including warmer land, air, and oceans, melting ice, rising sea levels, global greening, ocean acidification, and more extreme weather events. Water supplies will be jeopardized, the conflict will erupt, and climate migrants will be displaced as a result of these changes to our climate system. Flooding in isolated areas, coastal flooding is a serious problem in many parts of the world. Marine ecosystems are being harmed, fisheries are in trouble. The Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC) recently published a report that showed the difference between 1.5°C and 2°C of global warming. However, unless we reduce emissions quickly, the world is likely to warm by more than 2°C. Warming could reach 4 degrees Celsius, if not more, by the end of the century. Because the global climate is such a complex system that is influenced by a wide range of factors, the consequences almost always result in positive or negative feedback. This refers to changes that are self-enhancing as a result of the occurrence of certain circumstances.

Climate change will exacerbate a variety of issues around the world. Despite the fact that developed countries produce the majority of greenhouse gas emissions, developing countries are expected to bear the brunt of the negative consequences. With fewer resources to adapt to these changes, the impact on people in these communities will be greater.

Combating climate change is critical to achieving equitable global development and poverty reduction, and international trade can play a key role in this effort. By providing consumers with lower-emission goods and services and facilitating the use of climate-friendly technology, trade can help countries adapt to rising average temperatures and more extreme weather events. However, as extreme weather events increase the cost of trade by

destroying or degrading transportation infrastructure and reducing agricultural production, climate change may have a negative impact on trade.

There is a bidirectional relationship between climate change and trade. Climate change has the potential to affect global trade and vice versa. In this respect, the analysis of the relationship between both variables constitutes the basis for the formation of future predictions. The effect of climate change on trade can be listed as direct and indirect effects. Natural disasters and their negative reflections on production supply, supply chains and transportation are among the direct effects. Indirect effects, on the other hand, are the possibility of change in trade structures depending on the different levels of impact of countries and regions from climate changes. Thus, climate change will affect the global order in different areas and at different

The aim of this study is to examine the effects of climate change on Turkey. In the study, first of all, the global effects of climate change are examined with scientific evidence. Among these effects, the most prominent topics in the global structure were determined as trade and production. Based on this determination, the correlation between global climate change and international trade has been clarified. Then, climate change and trade policies implemented in Turkey were discussed. SWOT analysis was used in order to understand the current situation of Turkey and to determine its future strategies. In the SWOT analysis, four main regions, weaknesses, strengths, opportunities and threats, and variables including climate change and trade policies in these regions are discussed. In the light of the findings, Turkey's weaknesses outweigh its strengths. In terms of future projections, it is expected that Turkey will rise to a competitive position based on its geographical location and potential in renewable energy sources for climate change. With a dynamic structure, Turkey's foreign trade structure and its relationship with the European Union will determine the level and form of implementation of measures against climate change. Increasing investments in the energy sector and providing technological transformation with the cooperation of the public and private sectors will allow Turkey to differentiate among other developing countries and to increase its competitiveness. These policies, which will be carried out in coordination with the regulations that will ensure economic stability, are important both in the development of Turkey's foreign trade and in reducing the effects of climate change.

Mustafa Kemal Atatürk'ün Liderlik Tarzının Sürdürülebilir Liderlik Açısından Değerlendirilmesi

Fulya MISIRDALI YANGIL¹

Nuran ÖZTÜRK BAŞPINAR²

Öz

Makale Türü

Araştırma Makalesi

Başvuru Tarihi

21.04.2022

Kabul Tarihi

21.05.2022

DOI

10.53306/klujfeas.1107008

Son on beş yıldır birçok araştırmada ve alanda incelenmeye devam eden ve çok boyutlu bir kavram olan sürdürülebilirlik, geleceğin yaşam koşullarının gasp edilmemesi için bugüne odaklanılmasını temel almaktadır. Ancak bu gelecek bakış açısının hâkim olabilmesi ve bunun istenilen geleceğin oluşturabilmesi için sürdürülebilirlik eylemlerini yürütebilecek nitelikte liderlere ihtiyaç vardır. Bu liderler sürdürülebilir lider olarak adlandırılmakta ve yaşadıkları dönemin sosyal, kültürel, ekonomik ve çevresel sorunlarını gören, anlayan ve bunlara ilişkin kaygılarıyla beraber çevrelerinde yer alan bireylere vizyon çizen, onları organize eden kişiler olarak tanımlanmaktadır. Türkiye Cumhuriyeti'ne yön veren, halkın sosyal, kültürel, ekonomik ve çevresel sorunlarını çözmek adına harekete geçerek cumhuriyeti kuran Mustafa Kemal Atatürk bu liderlik tarzının önemli örneklerinden biridir. Atatürk askeri başarıları, devlet adamlığı, reformcu özellikleri ve liderliği ile birçok araştırmada incelenmiştir. Bu çalışmada ise Atatürk'ün liderliğinin sürdürülebilir liderlik çerçevesinde değerlendirilmesi amaçlanmıştır. Çalışmanın amacı doğrultusunda Atatürk'ün özellikleri, sürdürülebilir liderlik özellikleri kapsamında ele alınarak kendi sözleri, eylemleri ile bu söylem ve eylemlere tanık olanların hatıralarındaki düşünceler değerlendirilmiştir. Çalışmada Atatürk'ün liderlik özellikleri sürdürülebilir lider özelliklerine göre - dürüstlük, gelecek odaklılık, ilham vericilik, yetkinlik ve özyeterlik tartışılmıştır. Atatürk'ün sıralanan bu sürdürülebilir lider özelliklerinin tümüne sahip bir lider olduğu ve sürdürülebilir lider olarak tanımlanabileceği sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar sözcükler: Mustafa Kemal Atatürk, sürdürülebilirlik, liderlik, sürdürülebilir liderlik, sürdürülebilir liderlik özellikleri.

¹ Sorumlu Yazar: Doç. Dr., Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Kütahya Uygulamalı Bilimler Fakültesi, Finans ve Bankacılık Bölümü, fulya.myangil@dpu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-5746-3458

² Doç. Dr., Anadolu Üniversitesi, Eskişehir Meslek Yüksekokulu, Büro Hizmetleri ve Sekreterlik Bölümü, nbozturk@anadolu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-0913-4350

Evaluation of Mustafa Kemal Atatürk's Leadership Style in Terms of Sustainable Leadership

Fulya MISIRDALI YANGİL³

Nuran ÖZTÜRK BAŞPINAR⁴

Abstract

Sustainability, which is a multidimensional concept, is based on focusing on the present in order not to usurp the living conditions of the future. Leaders who can carry out sustainability actions are needed in order for this perspective to be dominant and for the desired future to be created. These leaders are sustainable leaders. Sustainable leaders are people who see and understand the socio-cultural, economic and environmental problems of the period in which they live, and draw a vision for the individuals around them with their concerns and organize them. Atatürk, the founder of Turkey, is one of the important examples of this leadership style. Atatürk has been studied in many aspects. The aim of this study is to evaluate Atatürk's leadership within the framework of sustainable leadership. In this direction, Atatürk was evaluated with his own words, actions and the memories of those who witnessed the actions with these discourses, within the scope of his sustainable leadership characteristics. In the study, Atatürk's leadership characteristics were discussed according to his sustainable leader characteristics. It has been concluded that Atatürk is a leader who has all the characteristics of a sustainable leader and can be defined as a sustainable leader.

Key words: Mustafa Kemal Atatürk, sustainability, leadership, sustainable leadership, sustainable leadership characteristics.

ArticleType

Research Article

Application Date

2022-04-21

AcceptanceDate

2022-05-21

DOI

10.53306/klujeas.1107008

³ Corresponding Author: Assoc. Prof., Kutahya Dumlupınar University, Kutahya Faculty of Applied Sciences, Finance and Banking Department, fulya.myangil@dpu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-5746-3458

⁴ Assoc. Prof., Anadolu University, Eskisehir Vocational School, nbozturk@anadolu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-0913-4350

Giriş

Dünya nüfusunun hızla artması insanlığın geleceği için olumsuz sonuçlar oluşturacak önemli bir etkidir. Dünya; mevsim değişikliği, su kaynaklarının tükenmesi gibi pek çok ekolojik, işsizlik, yoksulluk gibi ekonomik; ayrımcılık gibi sosyolojik, sağlık hizmetlerine erişim gibi tıbbi...pek çok sorunla mücadele etmek durumundadır. İnsanlığın karşı karşıya olduğu bu sorunlarla mücadele edebilmek için yirminci yüzyılın sonlarında sürdürülebilirlik kavramı ortaya konulmuştur. Gelecek odaklı bir bakış açısı içermekte olan sürdürülebilirlik geleceğe odaklanan bir yönetim tarzının oluşması eğilimini yansıtmaktadır. Gelecek odaklı bakış açısı eğilimini verimli ve etkin bir biçimde yönetebilmek için de sürdürülebilirlik fikrini benimsemiş ve bunu değerleri arasına yerleştirmiş liderlere ihtiyaç duyulmaktadır. Alan yazında bu liderlik tarzı sürdürülebilir lider olarak tanımlanmaktadır.

Sürdürülebilir liderlerin güçlü değeriyle olağanüstü yetenekleri bulunmakta ve bu liderler karşılaştıkları zorlu sorunları yanlışsız okuyabilmekte, bu problemlere çözüm üretebilmekte ve ileride yaratacakları tesirleri öngörebilmektedirler (Yangil, 2016, s. 140). Bu bağlamda sürdürülebilir liderler; yaşadıkları devrin sosyal, kültürel, ekonomik ve çevresel sorunlarını görebilen, anlayabilen ve çevrelerinde yer alan bireylere bunlara ilişkin kaygılarıyla beraber vizyon oluşturarak ve onları bu yönde örgütleyen kişilerdir.

Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucu önder Mustafa Kemal Atatürk sürdürülebilir liderin sahip olduğu tüm özellikleri taşıyan en önemli örneklerden biridir. Liderlikle ilgili genel kanı her dönemin kendine özgü özelliklerinin yeni liderlik tarzlarının ortaya çıkmasını teşvik ettiği yönündedir. Diğer ifadeyle, her dönem kendi liderlik özelliklerini de şekillendirmektedir. Ancak Atatürk dönüşümsel, stratejik, vizyoner, etik ve sürdürülebilir liderlik gibi birçok yeni liderlik tarzının özelliklerini bünyesinde barındırarak diğer liderlerden farklılaşmakta ve her döneme hitap edebilmektedir. Bu özel durum, ölümünden sonra da gerek ulusal gerekse uluslararası düzeyde liderlik konulu araştırmalarda Atatürk'ün sıkça incelenmesi sonucunu doğurmuştur. Bu çalışmada ise Atatürk'ün özelliklerinin sürdürülebilir liderlik kapsamında ele alınıp değerlendirilmesi amaçlanmıştır. Amaca yönelik olarak çalışmada öncelikle sürdürülebilir liderlik, sürdürülebilir liderliğin boyutları ve özellikleri ele alınmış ve daha sonra da Atatürk'ün özellikleri sürdürülebilir liderlik özellikleri olan dürüstlük, gelecek odaklılık, ilham vericilik, yetkinlikler ve özyeterlik kapsamında değerlendirilmiştir.

Literatür Taraması

Sürdürülebilir Liderlik Kavramı

Aslında insanlık tarihi kadar eski bir kavram olan liderlik bilimsel düzeyde 1900'lü yıllarda araştırılmaya başlanmıştır. Liderliğin "*her şeyden önce zarar verme*" prensibinin Hipokrat'tan türediği düşünülmekte ve ilk olarak Platon tarafından adlandırıldığı sanılmaktadır (Şahne ve Şar, 2015, s. 110). Julius Sezar'ın Roma Senatosunda yaptığı konuşmalarda (M.Ö. 58-52) liderlik özelliklerinden bahsettiği belirtilmektedir. Eski dönemlerde liderlik; daha ziyade kitleler üstünde büyük tesiri bulunan kişilerle birlikte hatırlanmış ve kimi zamanda mitolojideki tanrılarla özdeşleştirilmiştir (Çakiroğlu ve Öztürk Başpinar, 2021, s. 1907). Bireylerin tutum ve davranışlarını gözlemleyerek ve öykünerek

öğrendikleri varsayımında bulunan sosyal öğrenme kuramı (Bandura, 1986, s. 37) liderleri, izleyenlerinin davranışlarını yönlendirmede rol model şeklinde konumlandırılmaktadır. En yalın anlatımla liderlik, belli amaçlara ulaşabilmek için izleyenleri ikna etme ve eyleme geçirebilmedir. Hedefleri gerçekleştirebilme ve süreklilik açısından organizasyonların liderliği önemsendiği görülmektedir.

Alan yazında; çoğunlukla örgüt amaçlarına ulaşabilmede örgüt çalışanlarını etkileme süreci şeklinde tanımlanan liderliğe dair birçok tanım vardır. Örneğin; liderlik, iknaya veya örnek olarak insanları etkileme sanatı; öncelikle neyin doğru olduğu açığa çıktıktan sonra bunun izleyenlere anlaşıldığı gibi değil duymak istedikleri gibi anlatılması işidir (Dubrin, 2012, s. 3) denilmektedir. Geleneksel bakış açısıyla liderlik; bir grubun müşterek amaçlar yönünde eyleme geçmesini sağlayan vasıf, yetenek ve tecrübe gibi öğelerin tümü şeklinde tanımlanmakta (Eraslan, 2011, s. 2) ve başkalarını etkileyen güç olarak ele alınmaktadır (Esmer ve Özdaşlı, 2018, s. 43). Liderlik; önderlik edilen grubun açığa çıkmamış fakat erişmeyi hedefledikleri sonuçları belirleyip onları etkilemek ve davranışa yönlendirme eylemidir. Liderlik bir bireyin müşterek bir görevin gerçekleştirilmesinde diğer bireylerden destek alabildiği sosyal etki süreci (Chemers, 2000) şeklinde de tanımlanmaktadır. Liderlik süreci kişisel ve örgütsel kaynakların verimli kullanımına ihtiyaç duymaktadır. Örgütün her üyesi zekâ, yaratıcılık, beceriklilik, örtülü ve açık bilgi gibi kişisel kaynaklarını etkin biçimde kullanabilirken; lider, örgütsel kaynakların görev ortamına göre en verimli şekilde kullanılabilmesi için kaynakları koordine edebilmeli ve dağıtabilmelidir (Peterlin vd., 2013, s. 202). Bu durumda liderlik bir konum olarak değil bir süreç şeklinde ele alınmakta (Hughes vd., 2002, s. 1) ve bu süreç liderle takipçiler arasındaki etkileşimi içermektedir.

Liderliğe yönelik yapılan tanımlamalar önemli ölçüde benzerlik içerse de ilgili dönemin özelliklerine göre liderin sahip olduğu niteliklerin, süreçte ortaya koydukları amacın ve üye etkileşiminde kullandıkları bireysel ve örgütsel kaynakların değişiklik gösterdiği görülmektedir. Bu bağlamda II. Dünya Savaşı sonunda hızla değişmeye başlayan dünya yeni bir söylemle karşı karşıya kalmış ve bu hızlı değişim dönemin liderlik özelliklerini de yeniden şekillendirmiştir. Bu söylem sürdürülebilirliktir. Sürdürülebilirlik; kaynakların israf edilmeden, yerine yenisi konularak, geleceğin yaşam hakkı ihlal edilmeden yaşayabilmeyi betimlemektedir. Yaygın olarak incelenmeye başlanan sürdürülebilirlik kavramı ve sürdürülebilirliğin yönetilmesi sorunu, sürdürülebilirlik amaçlarını belirleyen ve uygulayan lider ihtiyacı yaratmıştır. Sürdürülebilir liderlik tarzının önemi giderek artmaya başlamış ve dolayısıyla kavramı inceleyen araştırma sayısı da artmıştır. Sürdürülebilir liderler; bireylerin görerek, anlayarak ve etkileşimde bulunarak ileriye birlikte oluşturacaklarını varsaymaktadır (Ferdig, 2007, s. 32). Sürdürülebilir lider; sürdürülebilirlik görüşlerini kendi çıkarlarından ayırıştırıp ve davranışlarında kişisel etiği önceleyen kişi olarak tanımlanmaktadır.

Sürdürülebilir Liderliğin Boyutları ve Özellikleri

Avrupa Komisyonu'na göre (2011) bir örgütün sosyal, çevresel, insan hakları ve tüketici kaygılarını, iş faaliyetlerini ana stratejileriyle bütünleştirmeye ilişkin çalışmalarla diğer paydaşlarla işbirliği yaparak örgütü temsil eden kişiler sürdürülebilir liderdir (Knight, 2017, s. 3). Örgütlerin sürdürülebilirliği ekonomik, sosyal ve çevresel boyutlardaki başarının ortak meyvəsi niteliğindedir. Örgütsel başarıyı getirecek olan bu üç boyutlu entegrasyon süreci

yalnızca bu özellikleri taşıyan sürdürülebilir liderlerle sağlanabilmektedir. Sürdürülebilir liderliğe ilişkin yapılan tanım ve açıklamalar genel itibarıyla kurumsal sürdürülebilirlik kapsamında değerlendirilse de bu liderlik tarzı makro düzeyde de önemlidir. Makro bağlamda tanımlamayla sürdürülebilir lider; ekonomik, sosyal ve çevresel ilişki uyumunu yöneten kişidir (Pelinescu ve Rădulescu, 2011, s. 85). Bu tür liderler bugünün kaynaklarını gelecek kuşaklara aktarma amacına ve bu amaca yönelik özelliklere sahiptirler. Şimanskiene ve Župerkiene (2014, s. 88-89) sürdürülebilir liderlerin karakteristik özelliklerini Tablo 1'deki gibi belirlemiştir.

Tablo 1. Sürdürülebilir Liderlerin Karakteristik Özellikleri

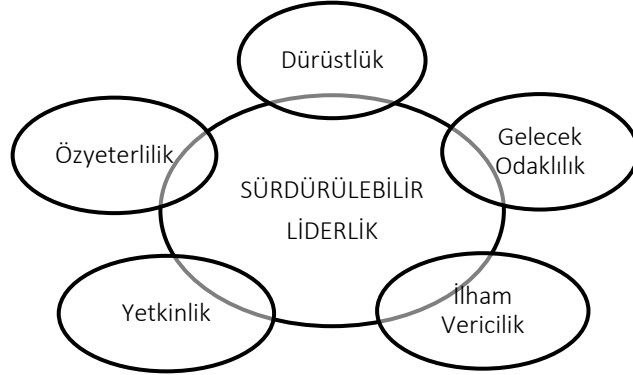
Boyutlar	Karakteristik	Sürdürülebilir Liderlik
Gelecek Odaklı	<i>Vizyon</i>	Vizyon açık olarak belirtilir ve sürdürülebilirlik odaklıdır.
	<i>Amaçlar</i>	Uzun dönemlidir.
	<i>Değişim</i>	Mevcut unsurlar yenilenecek kullanılır, dışarı atılabilir ya da birleştirilir.
İlişki Odaklı	<i>Örgüt Kültür</i>	Güçlü, sürdürülebilir kalkınmaya yönlendirilmiş örgüt kültürü bulunmaktadır.
	<i>Sadakat</i>	İzleyenler sadıktır. Onların ihtiyaçları karşılanmakta ve güvenlikleri sağlanmaktadır.
	<i>Dayanışma</i>	Ortaklaşa çabaya dayanan karşılıklı yardımlaşma vardır.
	<i>Güven</i>	İleri düzeyde güven ve iyi niyet sahibidir.
	<i>İşbirliği</i>	Düzenli işbirliği sağlar.
	<i>Takım merkezli yönelim</i>	Eki çalışması sağlanır.
	<i>İş ilişkileri</i>	İşbirliği aranmaktadır.
Süreç Odaklı	<i>Sorumluluk</i>	Bireylere, gruplara, örgüte ve topluma ilişkin sorumlulukları vardır.
	<i>Faaliyet sonuçları</i>	Grup üyelerinin ortak çabalarının sinerjisi görülür.
	<i>Kalite</i>	Başarı sürdürülebilirlik odaklı kültür aracılığıyla sağlanır.
	<i>Sürdürülebilirlik</i>	Sürdürülebilirlik prensiplerine dayanır.
İnsan Odaklı	<i>Çalışanların gelişimi</i>	Tüm ekip üyeleri eğitilmektedir.
	<i>Profesyonel gelişim</i>	Düzenli olarak gerçekleşir.
	<i>İnovasyon/Yaratıcılık</i>	Yaratıcılık için gerekli fonlar sistemli olarak dağıtılır.

Kaynak: Şimanskiene & Župerkiene, (2014, s. 88-89) ve Yangil, (2016, s. 136-137) uyarlanmıştır.

Bu bağlamda sürdürülebilirlik felsefesini benimsemiş lider, geleceği tekrar oluşturmaya odaklanırken günümüz toplumu için değil gelecek kuşakların varlığını sürdürebilmesi için ilişkilerin ve insanın etkin kullanılabileceği süreçler oluşturabilmelidir. Özellikle değişim ve kaosun hakim olduğu bir dünyada daha iyi eylemler için teşvik eden, ilham veren ve bunları destekleyen sürdürülebilir liderlere ihtiyaç duyulmakta (Visser ve Courtice, 2011, s. 3; Aktaş, 2017, s. 70) ve yöneticilerin bu özelliklere sahip olması beklenmektedir. Goolamally ve Ahmad (2014, s. 131) ise sürdürülebilir lider özelliklerini odaklandıkları alanlar kapsamında

Şekil 1'deki gibi sıralamışlardır: dürüstlük, gelecek odaklılık, ilham vericilik, yetkinlik ve özyeterlilik olarak sıralamışlardır.

Şekil 1. Sürdürülebilir Lider Özellikleri

Dürüstlük Özelliği

Dürüstlük, köken olarak doğruyu ve gerçeği söyleme; içtenlikli, güvenilebilir ve sadık olmayı belirtmektedir (Yalnız ve Yılmaz, 2018, s. 653). Dürüstlük; liderlerde etik duygu nasıl olmalıdır sorusu yanıtlanırken akla gelen ilk kavramdır. Etik ve liderlik birbirinden ayrılmayan kavramlardır (Özdemir, 2003, s. 153). Bireylerin etik davranışı, onların birbirleriyle ilişkilerinde dürüst olmasını ve içten davranmasını gerektirmektedir. Sürdürülebilir liderin dürüstlük niteliğinin iki alt bileşeni bulunmaktadır, bunlar ilkeli olmak ve alçakgönüllü olmaktır.

İlkeli lider, kararlı ama anlayışlı, kararlı ama adil, her zaman dikkatli ve şeffaftır (Goolamally ve Ahmad, 2014, s. 130). Ayrıca ilkeli lider, kendi menfaatleri doğrultusunda hareket etmeyen ve yanlış görüp bundan vazgeçebilen kişidir. Alçakgönüllülük ise bireyin ölçülülüğü elden bırakmayarak narsist davranışlardan kaçınmasını ve diğer bireylerin yanlışlarını veya hatalarını bilmesine rağmen, o bireyi olduğu gibi kabul etmesi durumudur (Korkmaz, 2020, s. 242). Alçakgönüllülük, kibirli olmayan, egoist olmayan, kibar ve başkalarına karşı saygılı olan asil bir liderlik özelliğidir (Goolamally ve Ahmad, 2014, s. 130). Bu özellikler bütün olarak değerlendirildiğinde liderle takipçileri arasında güvene dayalı ilişkilerin gelişmesinde liderin dürüstlüğü önem taşımakta, bireyler tarafından güvenilir olarak değerlendirilmesini ve bundan dolayı peşinden gidilmesini sağlamaktadır.

Güven; belirli sonuçlar/olaylar grubu hesaba katıldığında bir kişiye/sisteme güvenilme durumu olan itimattır. Buradaki güven karşı tarafın dürüstlüğüne, seviyesine veya teknik bilgisinin doğruluğuna karşı beslenen inancı anlatmaktadır (Giddens, 2014, s. 40). Güvene ilişkin tanımların temelinde güvenen tarafın karşısındaki kişinin kendisi yönünden mühim sonuçlar yaratacak ve çıkarlarına etki edecek davranışları, kararlarına bağımlılığı ve diğer kişinin güvenen tarafın çıkarlarını göz önünde bulundurarak karar alacağına inanması yatmaktadır (Tüzün, 2007, s. 96). Dürüstlük sonucu oluşan güven, sadakati arttıran ve

insanlar arasındaki işbirliğini destekleyen bir özelliktir (Cohen ve Prusak, 2001, s. 52). Sadakat; içten ve sağlam dostluk, samimi bağlılık, his ve duygularda sağlamlık, aldatmama, gerçeğe uygunluk demektir. Ayrıca sadakat bir kişinin bir “davaya” pratikte, gönüllü ve derin bağlılığıdır. Burada dava ile kastedilen bir kuruma/örgüte, ideal bir olaya/amaca bağlanmanın nesnesidir (Koç, 2002, s. 49, 50). İşbirliği ise ortak bir amacı veya hedefi gerçekleştirmeye yönelik olarak kişilerin birlikte çalışması veya birlikte yerine getirilen eylemler, faaliyetlerdir. Kısaca, işbirliği ortak amaç için birden fazla kişinin birlikte hareket etmesini sağlamaktadır. Bu bileşenlerin tümü dürüstlük kavramının bileşenidir.

Gelecek Odaklılık Özelliği

Vizyon, gelecekte gerçekleşmesi istenen duruma ilişkin bir resmi veya hayali belirtmektedir. Ancak bu resmin veya hayalin gerçekleşebilmesi için belli tedbirlerin alınması neyin elde edileceğini etkilemektedir (Clayton, 2000, s. 153). Vizyon; ayrımlaşmak ve başarı sağlamak amacıyla tatmin ve yaratıcılık özellikleriyle stratejilerin, güdülenmenin, duyguların, değerlerin yönlendirileceği eylemlerin tespit edilmesidir (Akdemir, 2008, s. 15). Bu bağlamda vizyon kavramı resmin ve hayalin ötesinde, geniş kitlelerce kabul edilerek eyleme geçilmesidir ve stratejik planlama sürecinin önemli bir unsurudur. Liderin vizyon sahibi olması; geçmişten günümüze olayları doğru okumayı, olayların nasıl değişeceğini veya evrileceğini tahmin edebilmeyi ve olayların gidişatını etkileyebilmeyi içerdiğinden önemlidir. Geleceğe ilişkin belirsizlik sistemler açısından risk içerirken sahip olunan bilgi ve becerilerle belirsizlik ve risk en aza indirilmeye çalışılmaktadır. Sürdürülebilir lider, geleceği öngörme ve lideri olduğu yapıyı ona göre şekillendirme yeteneğine sahip olan liderdir. Sistemler karar verme aşamasında yarına odaklanmazlarsa gelecek yaşamları tehdit altına girmektedir.

Sürdürülebilir liderin gelecek odaklılığına ilişkin özelliklerinden biri stratejik katalizör rolünün olmasıdır. Bu rolde lider yeni bir oluşumu başlatabilmekte veya oluşumun hızını arttırabilmekte, risk almaya, statükoyu değiştirmeye, paradigma değişiklikleri yapmaya ve zorlukları fırsat olarak görmeye cesaret etmektedir. Aynı zamanda fikirleri kavramsallaştırmada ve görselleştirmede hızlı davranmakta, analitik düşünmekte ve problem çözmede sistematik davranmaktadır. Gelecek odaklılığa ilişkin diğer özellik ise zihinsel motivasyonu sağlamaktır. Zihni motivasyonu sağlayan lider, kendileri için veya lideri oldukları yapı için yüksek hedeflere ulaşmaya çalışmakta ve takipçilerini entelektüel sorunları tartışırken cesur olmaya teşvik etmektedir (Goolamally ve Ahmad, 2014, s. 130). Bu yüzden belli yöntem ve davranış türleriyle izleyenlerinin entelektüel gelişimlerine ve yetişmelerine önyak olmaktadır. Bu nitelik izleyenlerin entelektüel yeteneklerini yansıtmasını sağlayarak, bilimsel düşünme, sorun tanımlama ve çözme yeteneklerini geliştirmektedir (Özalp ve Öcal, 2000, s. 216). Sürdürülebilir liderin gelecek odaklılığına ilişkin özellikler liderin vizyon sahibi olmasını, amaç belirlemesini ve değişimi uyumlu yönetebilmesini içermektedir.

Vizyon sahibi lider, gelecekte olabileceklere geniş yönden bakarak görebilen ve uygun zaman önce inisiyatif kullanarak harekete geçebendir (Başbuğ, 2012, s. 281). Vizyon, amaç belirlemeyi ve değişimi yaratabilmeyi de içermektedir. Sürdürülebilir liderin amaç özelliği, uzun döneme odaklanmaktadır. Bu bağlamda amaçların belirlenmesi vizyonun temel ögesi durumundadır (Akdemir, 2008, s. 22). Amaç, en kısa anlatımla ulaşılmak istenen sonucu

belirtmekteyken, bu sonuç aslında "neyi başarmaya kararlı olduğunu" ve "uzun dönemde neye yönelindiğini" (Kılıç, 2010, s. 90) göstermektedir. Dolayısıyla amaç, vizyonun belirli zaman sürecinde belirtilmesidir (Ülgen ve Mirze, 2007, s. 70). Sürdürülebilir liderlikte gelecek odaklı diğer karakteristik özellik değişimdir. Değişim, bir evreden/aşamadan bir başka evreye/aşamaya geçişi anlatmaktadır (Sağlam, 1979, s. 9). Değişime direnen zihniyetin tersine, yeni ve değişik şeyleri denemek ve yaratıcı olmak anlamı taşımaktadır (Eraslan, 2011, s. 20). İyi bir lider gelecekte oluşabilecek durumlara karşı hazırlıklı olan ve buna dayanarak vizyon oluşturan liderdir. Bu bağlamda liderin değişimi anlaması ve statükoyu nasıl bozacağını bilmesi önemlidir. Diğer anlatımla liderlik, eski alışkanlıkları ortadan kaldırmayı gerektirebilir, bu da çok yönlü ve sistematik düşünme yeteneğini zorunlu kılmaktadır. Liderin vizyoner olarak tanımlanması için (Başbuğ, 2012, s. 281) entelektüel birikim, sentezci düşünme ve iletişim olmak üzere üç temel yeteneğinin olması gerekmektedir.

Entelektüel kişi, sorunlara zihni veya akli yeteneğiyle çözüm arar (Batuhan, 2002, s. 95). Livaneli, "Eğer bir kişi yaşamını akli öne alarak ve her şeyi akli melekelerine göre, bilgiye ulaşarak düzenliyorsa, bu onun yaşama metodu ise, o kişi entelektüeldir" (Saybaşı, 1995, s. 157) cümlesiyle entelektüelliği bir yaşam biçimi olarak değerlendirmiştir. Said ise (2005, s. 2) "diyalektik bakımdan muhalif olması itibarıyla toplumda var olan her türlü yozlaşmayı, çekişmeyi ve tahakkümü ifşa edip aydınlığa kavuşturan, hem topluma dayatılmış suskunluğa hem de göze görünmeyen gücün normalleştirilmiş sükûnetine mahkûm olan, her yerde ve zamanda meydan okuyup bu eğilimleri kırmaya çalışmakla yükümlü" kişiyi entelektüel olarak tanımlamıştır. Sentezci düşünme yetisi ise bilinenlerden özgün bir ürün oluşturmaktır. Sentezci düşünme, bilişsel yönden en fazla beceriye yol açan kategoridir. Sentez gücü olan birey, farklı kaynaklardan uygun unsurları toplayarak bunları anlamlı bütün oluşturacak şekilde birleştirmekte ve bunun sonucunda yeni ve özgün ürünler ortaya koymaktadır (Kolburan ve Tasa, 2017, s. 87). Vizyoner liderin iletişim ustalığının temelinde ise empati ve dinleme yatmaktadır. Bu iki özellik vizyoner liderin iletişime geçilen bireyi, grubu veya kitleyi tanımasını ve anlamasını sağlayarak mesajını bireye doğru zamanda, doğru araçlarla verebilmesini içermektedir.

İlham Vericilik Özelliği

İlham verme; esinlendirmek veya yeni bir fikrin, düşüncenin veya duygunun oluşmasını sağlamak anlamına gelmektedir. Sorunlar, hızlı değişim ve beraberlerindeki belirsizlik bireylerin takım çalışmasına coşkuyla katılmaları ve belirlenen hedefleri paylaşmaları için onlara ilham verebilecek kararlı liderler gerektirmektedir (Bass, 1990, s. 31). Bu bağlamda ilham verme liderin önemli özelliklerinden biridir. Amaçların, hedeflerin, misyonun ve vizyonun gerçekleşmesinde lider kendi davranışlarıyla veya diğer semboller aracılığıyla takipçilerine ilham kaynağı olmaktadır. Sürdürülebilir liderlikte ilham verici özellikler, takipçilerin ruhunu beklenenin veya tayin edilenin ötesinde ileriye taşıyabilecek liderlik özelliğidir. İlham veren lider, takipçilerinin benliklerini kendi vizyonuna nasıl bağlayacağını bilmekte, onların ve yapılacak işlerin ilerlemesi için güven yaratmakta ve takipçilerin kalbini kazanmak için ince beceriler kullanmaktadır. İlham vericilik özelliği motive edicilik ve etkili olmak üzere iki bileşeni barındırmaktadır.

Motive edici lider, yapılması gereken işlerde diğer bireylerin güvenini oluşturma yeteneğine sahiptir (Goolamally ve Ahmad, 2014, s. 131). Motive edici liderin takipçilerinin öz farkındalıklarını artırıcı, onlara yeni ufuklar açıcı, geçmişi ile geleceği arasında bağ kurucu bir rolü bulunmaktadır (Şentürk vd., 2016, s. 191). Bu liderler, yapılması gereken iş konusunda net, çabalamaya devam etmeleri için bireylerin kalbini kazanmakta becerikli ve değişikliklerle yüzleşmede cesurdurlar. Bu özellikleri takipçilerinin çalışmasını daha anlamlı kılmakta, onlara çalışma şevki aşılama ve bunun sonucunda performanslarını arttırmaktadır. Etkili liderler ise takipçilerini kendileriyle birlikte ilerlemeye yönlendirmekte, motive edici söylemleriyle inisiyatif kullanmaları için teşvik etmekte ve onlara rehberlik etmekten asla vazgeçmemektedir (Goolamally ve Ahmad, 2014, s. 131). Dolayısıyla etkili lider çevresindeki bireylere duyarlı ve kendine güvenen kişilik özellikleriyle ön plana çıkarken, güvene dayalı ilişkiler geliştirmektedir. Güvene dayalı ilişkiler, lider gibi takipçilerinin de değişim fırsatlarını değerlendirebilmesini ve değişime uyumlarını sağlamaktadır.

Yetkinlik Özelliği

Yetkinlik, bireyin etkili performansı ile ilişkili niteliğini betimlemektedir. Dolayısıyla yetkinlik, etkili performansı ortaya çıkarabilecek bilgiyle becerinin toplamından daha fazlasıdır (Turan, 2015, s. 28). Geniş anlamıyla yetkinlik; üstün performans sergileyen bireyin güdülerini, özelliklerini, benlik kavramını, değerlerini, bilgilerini veya becerilerini tanımlayan temel davranış özellikleridir. Bu anlamıyla yetkinlikler, insanların ne yaptıklarıyla değil, ne oldukları ve yapabilecekleriyle ilgilidir (Palan, 2003, s. 7). Yetkinlik bir yetenek veya yapabileceği şeklinde de tanımlanmaktadır. Yetkinlikle eylem gerektiren bir dizi davranış ve bir yapı etrafında örgütlenmiş niyet kastedilmektedir. Dolayısıyla yetkinlikler hem niyet olarak durulan noktayı hem de ilerlemek için gerekli olan yol haritasını verme kapasitesini sunabilirler (Saatçi ve Ovacı, 2021, s. 134). Yetkinlik; yalnız işle ilgili sonuçlarla değil aynı zamanda liderlik, bireylerarası ilişkiler yeteneği gibi sosyal yaşamla da ilgilidir (McClelland, 1973; akt: Ünal, 2012, s. 187). Liderin sahip olduğu yetkinlik onun etkinliğini ve performansını göstermektedir. Bu bağlamda sürdürülebilir liderin sahip olduğu yetkinlikler sürdürülebilirlik performansını etkilemektedir. Sürdürülebilir liderin yetkinlik özellikleri iş yetkinliği, duygusal ve manevi yetkinlik olarak sıralanabilir.

İş yetkinliği bir işi yapabilme, görevi gerçekleştirebilme ve sonuç üretebilmedir (Gander, 2006: 38, akt: Turan, 2015, s. 41). İş yetkinliğinde bireyin işle ilgili bilgi ve becerisi, icra edilen mesleğin gerektirdiği liyakata sahip olması ön plandadır. Buna göre iş yetkinliğine sahip liderler, kendilerini mükemmelliğe, yüksek standartlara ulaşmaya adanmış, odaklanmış, risk almaya cesaretli ve proaktiftirler. Böyle liderler sadece kendi mükemmelliklerine ulaşmaya çalışmamakta takipçilerini de geliştirmek için çeşitli stratejiler uygulamakta ve liderlik tekniklerini etkin kullanmaktadırlar.

Yetkinlikler konusunda büyük ayırım zihinle kalp arasında diğer anlatımla biliş ve duygu arasındadır. Analitik akıl yürütme veya teknik uzmanlık gibi bazı yetkinlikler bilişsel yetkinlik; hisleri düşünceyle birleştirenler duygusal yetkinlik olarak değerlendirilmektedir (Geçikli, 2012, s. 21). Duygusal yetkinlik, bireyin kendisinin ve başkalarının duygularını (duyarlılık, kişilerarası beceriler) izleme ve eldeki bilgiyi kendi düşüncesine ve bir sonraki eylem planına

rehberlik etmek için kullanma yeteneğidir (Goolamally ve Ahmad, 2014, s. 131). Alan yazında duygusal yetkinliğin bu tanımı duygusal zekâ kavramı içerisinde değerlendirilmekte ve duygusal zekâ, duyguların doğru kullanılabilmesini tanımlamaktadır. Duygusal zekâ; kişinin kendisinin ve başkalarının duygularını anlama, bunlar arasında ayırım yapma ve türettiği bilgiyi, düşünceleriyle davranışlarını yönlendirmek için kullanma yeteneği olarak da tanımlanmaktadır (Salovey ve Mayer, 1990, s. 189). Liderler, kişilerin duygularına dokunarak ikna etmede güç sahibidirler. Vizyon oluşturup ve vizyona ilişkin güçlü inanç gösterirlerse, takipçilerine vizyonu birlikte gerçekleştirme yönünde heyecan aşırlar. Duygular çoşku boyutun aitildiğinde, performans artabilir, fakat bireyler kin, nefret ve kaygıya sevk edilirse dengeler bozulabilir. Mikro yönden örgütlerin, makro yönden ülkelerin zayıflaması ve güçlenmesi önemli ölçüde liderlerin bu yeni duygusal boyuttaki etkinliğine ilişkindir (Goleman, vd., 2002; akt: Geçikli, 2012, s. 26). Duygusal yetkinlik liderin her durumda farkındalık ve duygusal kontrol yoluyla kendilerini yönetme, diğer bireylerle bağlarını koruma adına olumsuz duygularını kenara bırakarak, ihtiyaçlara ve farklılıklara karşı anlayışlı ve özenli olma yeteneğini anlatmaktadır.

Liderin yetkinliklerinden biri temelini anlam ve değer sorunlarının ele alındığı ve çözüldüğü manevi zekânın oluşturduğu manevi yetkinliktir. Manevi zekâ bireyin eylemlerine ve yaşamına daha geniş, daha zengin anlam veren bir bağlama yerleştirilmektedir. Manevi zekâ bir hareket tarzının veya bir yaşam yolunun diğerinden anlamlı olduğunun değerlendirildiği zekâ türüdür (Zohar ve Marshall, 2000; akt: Ahangar ve Khan, 2015, s. 117). Diğer ifadeyle manevi zekâ birinin kendisinin ve varlığın aşkın yönünün bilincinde olması, benliğinin anlamını güçlendirmesi ve ustalıklı yardım etmenin zihinsel kapasitesidir. Manevi zekâ; yaratıcı olma, kuralları ve durumları değiştirme, düşleme, ilham alma ve hem anlayış hem de sevecenliğin sınırlarını bilerek kullanma olarak tanımlanmaktadır (Söylemez, 2016, s. 27). Manevi zekâ, bireyin uzmanlık bilgisinin bileşeni olabilen bazı yetenek ve yetkinliklerinden oluşmaktadır. Manevi bilgi, kişinin uyum sağlamaya yönelik problem çözme davranışına rehberlik eden bilgi tabanının bir ögesidir (Karakaş, 2017, s. 55). Bu bağlamda manevi yetkinlik bireyin önyargıları ve dünya görüşü hakkında bilgiye ve kültürel farklılıklara göre şekillenen bakış açısına yönelik empati kurma ve müdahale stratejileri geliştirerek diğer bireylerin dünya görüşünü dikkate alma bileşenlerinden oluşmaktadır (Ulutaş ve Kırloğlu, 2021, s. 1373). Bu üç temel bileşen (Goolamally ve Ahmad, 2014, s. 131) liderin, çalışma hayatıyla, zihnini ve ruhunu içeren duygularını bütünlendirme yeteneğine sahip olmasını sağlamaktadır.

Özyeterlik Özelliği

Bireylerin sahip oldukları bilgi ve becerileri etkin kullanabilmesinin temelinde kendi yeteneklerine inanmaları yatmaktadır. Bu inancı tanımlayan kavram özyeterliktir. Özyeterlik, bireylerin zorlu talepleri ve kendi işlevlerini uygulamalarındaki kontrol yeteneklerine olan inançlarını tanımlamaktadır (Luszczynska vd., 2005, s. 441). Bandura'ya göre (1986) özyeterlik kişilerin, belli performans tarzlarına ulaşabilmek için gerekli davranış türlerini düzenleme ve yürütme yeteneklerine yönelik yargılarıdır (Bilginöğlu vd., 2021, s. 128). Bu yargı; kişinin öngörülen hedeflere ulaşmak için organize olma ve eylemde bulunma yeteneğini değerlendirmesini sağlayan içsel özelliktir (Goolamally ve Ahmad, 2014, s. 131).

Özyeterlik, insanların hangi zorluklarla karşılaşmaya karar verdiklerini ve hedeflerini ne kadar yükseğe koyduklarını etkilemektedir. Bir alanda öz yeterliliği yüksek olan kişiler, daha zorlu ve iddialı hedefler seçmektedirler. Yüksek özyeterlik, yalnızca hedef belirlemeyi iyileştirmekle kalmamakta hedefe ulaşmada da daha ısrarcı olmaya yol açmaktadır. Bu nedenle, özyeterlik sahibi bireylerin daha güçlü niyetleri bulunmaktadır (Luszczynska vd., 2005, s. 441). Kısaca özyeterliği yüksek bireyler zorlu hedeflerden kaçınmamakta, bu hedefleri deneyim kazanabilecekleri durumlar olarak algılamaktadırlar. Bu anlamda özyeterliğin bireyin motivasyonu üzerinde pozitif yönlü etkisi bulunmaktadır.

Bandura (1997) bir görevin gerçekleştirilmesinde özyeterliğin çok etkili olduğunu belirtmektedir. Özyeterliğin bireylerin amaçlarını seçmede, duygularını belirtmede ve engeller karşısında gösterdikleri direnme gücünde etkili olması bunun temel nedenini oluşturmaktadır. Bireyde özyeterlik inancı sonucunda özüksenecek *"ben bunu yapabilirim"* olgusu bireyin yaşamı süresince karşılaştığı olaylara yönelik etkin çözümler geliştirmesine ve proaktif davranış sergilemesine neden olabilmektedir (Sığırcı vd., 2010, s. 53). Bu bağlamda özyeterliğe sahip liderler, kendilerini tanımakta ve yeteneklerini bilmektedirler. Kendi özelliklerine olan inançları yüksek hedeflere odaklanmalarını etkilemekte, bu hedeflere ulaşmak için eylemlerini geri adım atmadan sürdürebilmektedirler. Hedeflerini yerine getirmek için ihtiyaç duydukları içsel motivasyonları yüksek olmakta ve strese dayanıklı olmaktadır. Ayrıca özyeterlikleri takipçilerin çabalarını ve direncini değerlendirme ve takdir etme güvenine sahip olma özelliklerini de ortaya çıkarmaktadır.

Sürdürülebilir Lider Olarak Mustafa Kemal Atatürk

Sürdürülebilir lider; sürdürülebilirlik düşüncesini kendi çıkarlarının ötesine ulaştıran, davranışlarında kişisel etiği esas alan kişidir. Sürdürülebilir liderler; takipçilerinin görerek, anlayarak, iletişim ve etkileşimde bulunarak geleceği takipçileriyle beraber kuracaklarını anlayışındadırlar. Sistematik düşünce yapısıyla sürdürülebilir lider; ekonomik, sosyal ve çevresel yapıları ilişkilendiren bunların birbirlerine etkisini anlayan ve aralarında denge kurabilen liderdir. Sürdürülebilir lider bütüncül ve gelecek odaklı bakış açısına sahiptir. Kendi sözleri, eylemleri ile bu söylem ve eylemlere tanık olanların hatıralarındaki düşünceler değerlendirilerek Atatürk'ün sürdürülebilir liderlik özellikleri aşağıda irdelenmiştir.

Atatürk'ün Dürüstlüğe İlişkin Özellikleri

Sürdürülebilir lider olarak Atatürk'ün etik ile doğrudan bağlantılı olan ve ilkeli olmak, doğruları, gerçekleri söylemek; alçakgönüllü, samimi, güvenilir ve sadakatli olmak anlamına gelen dürüstlüğüne ilişkin özellikleri Atatürk'ün yine kendi ifadeleriyle açıklanabilir (İnan, 1996; akt: Kolburan ve Tasa, 2017, s. 94).

"Olayları yaşarken duyarlılığa kapılmadan gereken ne ise onu yapma, gerçeğe uygun düşünüp karar verme, bunu belirlemek için çabuk ve doğru karar verme yeteneği, kişisel çıkar ve duygulara önem vermeme, küçük olumsuzluk ve eksikliklerde hoşgörüyü elden bırakmama, ulusal konularda ise ödün vermeyen bir kişilik."

cümlesiyle etik davranış;

"Benim ihtiraslarım var, hem de pek büyükleri... Fakat bu ihtiraslar yüksek mevkiler işgal etmek veya büyük meblağlar elde etmek gibi adi emellerin tatminine tealluk etmez (dayanamaz). Ben bu ihtirasların gerçekleşmesini vatanıma büyük faydaları dokunacak, bana da liyakatla ifa edilmiş (hakkıyla yerine getirilmiş) bir vazifenin canlı iç rahatlığı verecek büyük fikrin başarısında arıyorum."

cümlesiyle ilkeli olması;

"Bir adam ki, büyük olmaktan bahseder, benim hoşuma gitmez, büyüklük odur ki; hiç kimseye eğilmeyeceksin, hiç kimseyi aldatmayacaksın, memleket için hakiki mefkûre ne ise onu göreceksin, o hedefe yürüyeceksin. Önüne sayısız engeller yığılacaktır. Kimseden yardım gelmeyeceğine inanarak bu engelleri aşacaksın. Ondan sonra da sana büyüksün derlerse, bunu diyenlere güleceksin!"

cümlesiyle alçakgönüllü oluşu;

"Ben düşündüklerimi sevdiğime olduğu gibi söylerim. Aynı zamanda lüzumu olmayan sırrı kalbimde taşımak iktidarında olmayan bir adamım. Çünkü ben bir halk adamıyım. Ben düşündüklerimi daima halk huzurunda söylemeliyim. Yanlışım varsa halk beni tekzip eder. Fakat şimdiye kadar bu açık konuşmamda halkın beni tekzip ettiğini görmedim."

cümlesiyle de dürüstlüğü göze çarpmaktadır.

1922 yılında General Tawsand'la görüşmesinde (Palazoğlu, 2004, s. 88); General Atatürk'e "Siz Napoleon'a benziyorsunuz" demiştir. Atatürk ise bunu reddederek, *"Napoleon, arkasına bir sürü muhtelif milliyetteki insanı toplayarak macera aramaya çıktı. Ve bunun içindir ki yarı yolda kaldı. Ben bir anadan ve babadan gelen kardeşlerimle kendi vatanımı kurtarmak davası yolundayım. Ve muhakkak muvaffak olacağım"*, cevabını vermiştir. Atatürk'ün bu cümlesinde onun bağımsızlığa ve Türk Milletine sadakati ve sadece Türk Milletiyle işbirliğine olan inancı yatmaktadır. Bu sadakati ve inancı sonucunda toplumun ona duyduğu güveni yerine getirmenin mutluluğunu 10. Yıl Nutkunda *"Büyük Türk Milleti; On beş yıldan beri, giriştiğimiz işlerde muvaffakiyet vaat eden çok sözlerimi işittin. Bahtiyarım ki, bu sözlerimin hiçbirinde milletimin hakkımdaki itimadını sarsacak bir isabetsizliğe uğramadım."* sözleriyle ifade etmiştir (Başbuğ, 2012, s. 263).

Atatürk'ün Gelecek Odaklılığa İlişkin Özellikleri

Vizyon geçmişle gelecek arasındaki ilişki kurmakta ve ilgili olduğu yapıyı daha ileriye taşımayı sağlamaktadır. Diğer anlatımla vizyon değişimler karşısında yapının yaşamına devam edebilmesine ve varılmak istenen sonuca ulaşılmasına olanak vermektedir. Atatürk'ün 1930 yılında *"Yolunda yürüyen bir yolcunun yalnız ufku görmesi yeterli değildir. Muhakkak ufkun ötesini de görmesi ve bilmesi gerekir"* cümlesi (Sönmez, 2006, s. 36) temelde bugün vizyon olarak tanımlanan kavramı anlatmaktadır. Vizyon, uzak görüşlü ve uzun vadeli bakış açısıyla nelerin farklılaşacağına tespit edilmesini ve ulaşılmak istenen sonucun şekillendirilmesini içermektedir. Yukarıda sayılan özellikler bütün olarak değerlendirildiğinde Atatürk vizyoner bir liderdir. Atatürk, entelektüel kişiliğiyle her zaman gerçeğe akıl ve bilimle ulaşılacağına inanmıştır. *"Dünyada her şey için, medeniyet için, hayat için, muvaffakiyet için en hakiki*

mürşit ilimdir, fendir" (Gökğiray, 2013, s. 70) sözü bunu göstermektedir. Sentezci düşünce sistemi ise, Norveçli bir konuk tarafından 18 Mayıs 2002'de İtalya'nın Perugia kentinde gerçekleştirilen Türkiye ve Atatürk reformları toplantısında şöyle ifade edilmiştir: *"Norveç dilinde, 'Mustafa Kemal' gibi düşünmek diye bir deyim vardır... Herhangi bir problem karşısında çözümü imkânsız olduğu düşüncesiyle hemen kestirmeden teslim olma eğiliminde olan, ne yapıp edip çözüm üretmek için yaratıcılığını zorlama zahmetine katlanmak istemeyen ruh ve zihin tembeli kişilere karşı söylenir bu söz"* (Başbuğ, 2012, s. 279-280).

Atatürk yürütmüş olduğu Kurtuluş Savaşı ve kurucusu olduğu Türkiye Cumhuriyeti ile dünyanın diğer ülkelerine örnek olmuş ve en önemlisi O'nun düşünce sistemi *"problemlerle mücadele etme"* ile eş anlamlı olarak işlemiştir. Atatürk, olaylar ve problemler karşısında önce düşünür, gereken araştırmaları yapar, tartışır, kararını daha öyle verirdi (Gökğiray, 2013, s. 71) ve verdiği bu karar kendine has özellikler taşırdı. Atatürk'ün düşünce sistemine diğer bir örnek, batılı bir gazetecinin *"işlerinizde nasıl başarılı oluyorsunuz?"* sorusuna karşılık *"Ben bir işte nasıl başarılı olunacağını düşünmem. O işe neler engel olur, diye düşünürüm. Engelleri kaldırdım mı iş kendi kendine yürür"* (Gökğiray, 2013, s. 104) cevabında görülmektedir.

Zaferden sonra başarısının sırrı başka bir gazeteci tarafından tekrar sorulduğunda, Atatürk bu defa iletişim yeteneğini ön plana çıkararak *"Dinlerim. İyice dinlerim"* demiştir. İletişim yeteneğine ilişkin başka bir anekdot ise Yaveri ile Atatürk arasında geçmektedir. Yaveri *"Paşam şu danışıklarının içinde bazen öyleleri var ki, şaşırıyorum. Bunların mütalaalarına nasıl olsa sonunda iştirak etmeyeceksin. O halde onları, ne diye birer birer çağırıp karşında söyletirsın?"* diye sormaktadır. Atatürk ise *"Bazen hiç umulmadık adamdan ben çok şeyler öğrenmişimdir; hiç bir kanaati değersiz görmemek lazımdır. Neticede, kendi fikrimi bile edecek olsam, herkesi ayrı ayrı dinlemekten zevk alırım"* demiştir. Atatürk'ün aşağıdaki cümlesinde empatinin bugünkü tanımını görülmektedir: *"Komutanlar (Yöneticiler); emir vermiş olmak için emir vermezler. Emir verirken, kendini o emri yürütecek olanın yerine koymak ve emrin nasıl uygulanıp yürütüleceğini düşünmek ve bilmek zorundadırlar"* (Tulgar, 2007, s. 11-15).

Atatürk'ün *"Büyük davamız en medeni ve en çok refaha kavuşmuş bir millet olarak varlığımızı yükseltmektir. Bu yalnız kurumların değil düşüncelerin de temelli bir inkılap yapmış olan Türk Milletinin dinamik idealidir"* (Taş, 2009, s. 3) cümlesi onun vizyonuna örnek oluşturmaktadır. Atatürk'ün ortaya koyduğu bu vizyona yönelik oluşturduğu amacı ise *"Yaptığımız ve yapmakta olduğumuz devrimlerin amacı, Türkiye Cumhuriyeti'ni, halkını, tamamen çağdaş, bütün anlamda ve şekilleriyle uygar ve sosyal toplum haline ulaştırmaktır"* cümlesinde değerlendirilebilmektedir.

Atatürk'ün vizyon ve amacına yaşanmışlıkları ile örnek verilecek olursa; bunlardan ilki 1907 yılında Salih Bozok ve Fuat Bulca'yla imparatorluğun kurtuluşuna ilişkin yaptığı sohbette görülmektedir. Bu sohbet esnasında Atatürk Fuat Bulca'ya *"yanında bir kâğıt var mı?"* diye sormuştur. Sonra bu kâğıdın üzerine bir harita çizip *"İmparatorluktan işte bu kalacaktır. İstersen cebine koy, sakla, göreceksin!"* demiştir. Atatürk'ün çizdiği harita bugünkü Türkiye haritasının aynısıdır (Bozdağ, 2008, s. 16-17).

İkinci örnek ise İstanbul'da Harbiye Nezareti'nde görevli Nurettin Paşa Ankara'ya geldiğinde yaşanmıştır. Nurettin Paşa'nın geliş maksadı İstanbul-Ankara hükümetleri arasındaki uyumsuzlukları ortadan kaldırmaya arabuluculuk etmektir. Ziraat Okulu'ndaki karargâhında Mustafa Kemal ve Fevzi Paşalarla görüştü. Öğrenmek istediği hususlar şunlardı: Saltanat ve hilafet makamının akıbeti ne olacaktır, Ankara İngilizlere karşı savaş açmak niyetinde midir? Mustafa Kemal Paşa kısaca şöyle yanıtladı: *"Tek gayemiz, milli sınırlarımız içinde vatan ve milletin istiklalini teminden ibarettir. Bu milli hedefimize engel olacak her kuvvete, gücü ne olursa olsun, gayemize ulaşınca kadar çarpışarak, karşı koyacağız. Bu kesin kararımızın hiçbir tartışmaya tahammülü yoktur"* (Ünsay, 2017, s. 271). Atatürk bu amaca ve vizyona ulaşabilmek için birçok inkılabı gerçekleştirmiş ve böylelikle değişimin temsilcisi olmuştur. Örneğin; din ve devlet işlerini birbirinden ayırma ve laiklik ilkesi, kılık kıyafet kanunu, eğitim ve öğretim birliği kanunu, yazı devrimi vb. Aşağıdaki örnek bu inkılabların en göze çarpan olaylarından biridir:

Ankara *"Muallimler Birliği"* salonunda bir toplantı düzenlenmişti. Kadın öğretmenler kuytu bir köşeye çekilmiş, konuşmaları ses çıkarmadan izlemişlerdi. Kadın ve erkek öğretmenlerin böyle bir araya gelmeleri Meclis'in sarıklı mebuslarını pek öfkelendirmişti. Bu düpedüz ahlaksızlıktı. Hemen aralarından bir heyet seçip Mustafa Kemal Paşa'nın çalışma odasına girdiler: *-Paşa Hazretleri, böyle kadınlı erkekli toplantılar şer'i şerife mugayir hareketlerdir, hiçbir suretle cevaz verilemez!* Mustafa Kemal'in kaşları çatıldı: *-Kimdir Muallimler Birliği reisi? Çağırın onu bana!* Hocalar memnundu. Biraz sonra Birliğin başkanı Mazhar Müfit Bey ürkek adımlarla odaya girdi. *-Mazhar Bey, siz dün ne yapmışsınız? Ne ayıp şey bu! -Efendim, ben... -Bırak bırak! Ben hepsini biliyorum. Toplantıya muallim hanımları da çağırınız. Sonra onları salonda ayrı bir yere oturtunuz. Sizin kendinize mi itimadınız yok, Türk kadınının faziletine mi? Bakın, sizi ihtar ediyorum. Bundan sonra böyle ayrı-gayrılıklar olmayacak! Kadın erkek tüm muallimler bir arada, yan yana oturup kendi meselelerini görüşecekler, hep birlikte karar verecekler! Anlaşıldı mı?* (Ünsay, 2017, s. 314). Gazi Mustafa Kemal'in görüşüne göre *"Bir toplumda yalnız erkeğin çağdaş haklara sahip olması, toplumun yarından fazlasını zaafa düşürür"* (Ünsay, 2017, s. 388). Bu düşünce kadının sosyal ve ekonomik alanda hak ettiği yeri elde etmesi sonucunu yaratırken toplumun alışlagelmiş yaşam biçimini topyekün yıkmaya ve değiştirmeye yöneliktir.

Atatürk'ün İlham Vericiliğe İlişkin Özellikleri

Bir bütün olarak değerlendirildiğinde Atatürk'ün ilham verme özelliğine ilişkin aşağıdaki olaylar ve cümleler ele alınabilir. Bunlardan ilki Cumhuriyet'in 10. Yıl Nutkunda (1933) yer almaktadır (Çotuksöken, 1994, s. 146):

"Yurttaşlarımız! Az zamanda çok ve büyük işler yaptık. Bu işlerin en büyüğü, temeli Türk kahramanlığı ve yüksek Türk kültürü olan Türkiye Cumhuriyeti'dir. Bundaki başarıyı, Türk ulusunun ve onun değerli ordusunun bir ve beraber olarak kararlı bir biçimde yürütmesine borçluyuz. Fakat yaptıklarımızı asla yeterli görmeyiz. Çünkü daha çok ve büyük işler yapmak zorunda ve kararındayız. Yurdumuzu dünyanın en bayındır ve en uygar ülkeleri düzeyine çıkaracağız. Ulusumuzu en geniş refah araç ve kaynaklarına sahip kılacağız. Ulusal kültürümüz, çağdaş uygarlık düzeyinin üzerine çıkaracağız..... Geçen zamana oranla daha çok çalışacağız. Daha az

zamana oranla daha büyük işler başaracağız. Bunda başarılı olacağımıza kuşku yoktur. Çünkü Türk ulusunun karakteri yüksektir. Türk ulusu çalışkandır. Türk ulusu zekidir. Çünkü Türk ulusu birlik ve beraberlikle güçlükleri yenmesini bilmıştır."

Ulu önder bu söylevinde başarının birlikle elde edildiğine, birliğe, Türk ulusunun ileride ulaşmayı amaçlayacağı yeni hedeflere ve bu hedeflere ulaşmak için Türk ulusuna duyduğu güvene vurgu yaparak ilham vermiştir. Bu sözler Türk ulusunun geçmişi ile geleceği arasında bağ kurmuş ve yeni ufuklar açmıştır. Dolayısıyla Atatürk, tükenmez enerjisi ve üstün devlet adamlığı yeteneğiyle ve tarihe biçim veren bağımsız eğilimlere sahip parlak ve ilham verici liderdir. Atatürk'ün bu ilham verici liderliği; bir hareketi, bir orduyu ve bir ulusu yenilemekle başlamışsa da gerçek büyüklüğü, toplumun ve kültürün yapısında yaptığı reformlarda görülmektedir. Öyle ki Atatürk sembolü, bütün Asya için ilham kaynağı olmuştur (Bursalioğlu, 1990, s. 276). Atatürk'ün *"Ben diktatör değilim. Gerçi benim arzu edipte yapamayacağım bir şey yoktur. Çünkü ben zoraki ve insafsız davranmayı bilmem. Ben kalpleri kırarak değil, kazanarak hükmetmek isterim"* (Karal, 1986, 140, akt: Tulgar, 2007, s. 42) cümlesinde onun ilham verici lider olarak bireylerin kalbini kazanmaya ilişkin bakış açısı görülmektedir. Atatürk motivasyonu ve motive ediciyi de şu şekilde betimlemiştir:

"İnsanları istediği gibi kullanan kuvvet, düşünceler ve bu düşünceleri tanıyan ve genelleştiren kimselerdir. Düşüncenin niteliği de hiçbir şekilde karşı koymanın bozamayacağı kesin bir biçimde kendi kendisini kabul ettirmektir. Bu da düşüncenin yavaş yavaş duygulara, duyguların inanca dönüşmesiyle mümkündür. Ve böyle olduktan sonradır ki, onu sarsmak için bütün mantık ve başka yargıların geçerliliği kalmaz. Şimdi bizim yönlendireceğimiz ve yöneteceğimiz insanların umutları, düşünceleri, ruhlarında saklı özellikleri nedir? Biz komuta ettiğimiz insanların hangi umutlarını kişiliklerimizde toplayarak ve şekillendirerek onların kalplerini, güvenlerini kazanacak ve onlara manevi güçleri aşılayacak araçları belirleyeceğiz."

Atatürk etkili bir lider olarak bireylerin inisiyatif almasını da önemli görmektedir. Atatürk'e göre (Tulgar, 2007, s. 132), *"Muharebede zafere ulaşmak ve galibiyet, en küçüğe kadar bütün rütbe sahiplerinin, bizzat düşünce üreterek durumun gereğine göre kendi kendine önlemler almaya alışmış olmalarına bağlıdır."*

Atatürk'ün Yetkinliğe İlişkin Özellikleri

Atatürk'ün iş yetkinliğine ilişkin bakış açısı şu cümlelerinde yer almaktadır: *"Çalışmak, gerçekte zahmetli değildir. Yalnız tutulan iş ile şahsın kabiliyetleri ve zevkleri arasında uygunluk olmalıdır"* (Atatürk'ün el yazmaları, akt: Gökgiray, 2013, s. 124), *"Benim gözümde hiçbir şey yoktur; ben yalnız liyakat aşığıyım"* (Gökgiray, 2013, s. 240). Bu bağlamda Atatürk yeteneklere ve bu yeteneklere dayalı olan işi gerçekleştirme gücüne inanan bir liderdir.

Atatürk'ün bu bakış açısı onun çalışmalarında zaman, mekân ve imkânsızlıkların engelleyici faktörler olmaması sonucunu doğurmuştur. Atatürk devlet idaresinden ağaç dikmeye, traktörle tarla sürmeden yeni harfleri öğretmeye kadar hemen her alanda yer almıştır (Aslan, 2008, s. 246). Atatürk nerede ve hangi durumda olursa olsun, bir görevle karşılaştığında, hiç zaman kaybetmeksizin, görevin gereklerini yerine getirmiştir. Buna ilişkin önemli örneklerden biri Büyük Taarruz planı tartışmaları esnasında gerçekleşmiştir:

Atatürk'ün ordunun çoğunu Afyon güneyine alarak, ağırlık merkezi oluşturma düşüncesine komutanlardan biri: *Düşman bunun farkına varırsa ve Akarçay istikametinde taarruz ederse halimiz ne olur? Türk Milleti'nin nesi var nesi yoksa hepsi bu. Siz onu bir tek ihtimal için nasıl harçayabilirsiniz,* diye sormuştur. Bunun üzerine Mustafa Kemal *"Türk Milleti'nin bütün verebileceği bundan mı ibarettir?"* diye sormuştur. Komutandan *"Evet"* cevabını alınca, *"O halde kati neticeyi onunla almaya mecburuz"* demiştir. Komutanın *"Böyle bir kararın tarih karşısında günahı çok ağır olur"* sözlerine karşılık Atatürk *"Tarihe karşı bütün mesuliyeti ben kendi üzerime alıyorum,"* cevabını vermiştir. Böylelikle Atatürk büyük bir risk ve sorumluluğu tereddüt etmeden göze almış ve başarılı olmuştur (Durmuşoğlu, 1996, s. 561, 562).

Atatürk'ün cesaretinin, sorumluluk üstlenmesinin ve proaktif kişilik özelliğiyle başarıya odaklı olmasının sözlü ifadesi ise şu cümlesinde yer almaktadır:

"Mesuliyeti üzerine almak cesaret ve hevesi, her işte en çok lazım olan bir haslettir. Birçok insan, mesuliyetin başkalarında olduğunu bildikleri zaman, en cesur ve cüretkâr olurlar, fakat eğer mesuliyet kendilerinde olursa, bu cesaret ve cüretin azaldığı ve çekingen oldukları görülür. Hâlbuki mesuliyeti bilerek, hesaplayarak üzerine alan insanlar, küçük ve büyük aldıkları işlerde başarı gösterirler" (İnan, 1969, s. 317-318 akt: Arıkan, 2001, s. 252).

Atatürk'ün mükemmeliyetçi bakışı ise *"Ben, ancak daha iyisini yapabildiğim şeyi tahrip edebilirim; yapamayacağım şeyi de tahrip edemem"* (Gökçiray, 2013, s. 238) cümlesinde görülmektedir. Atatürk'ün iş yetkinliğinin önemli bir örneği Çanakkale Zaferi'dir. Atatürk Çanakkale Zaferi esnasında verdiği kararlarla İstanbul'un düşmesini de engellemiştir. Zaferde kazandığı ilk askeri başarı muharebelerin ilk gününde 25 Nisan 1915'te gerçekleşmiştir:

"Düşman Arıburnu kıyısına asker çıkarmıştır. Kıyıda çok zayıf bir kuvvet vardır ve düşmanı durduramaz durumdadır. Düşman Conkbayırı'na doğru ilerlemektedir. Conkbayırı düşman eline geçtiği takdirde Çanakkale'de savunma imkânsız hale gelir, buradaki kuvvetlerimiz imha olur; sonucunda İstanbul'a hem deniz hem karayolu açılır ve İstanbul düşer. Bu önemli durumun yaşandığı sırada Yb. Mustafa Kemal, Arıburnu'na çıkan düşmana taarruz edilmesi gerektiğini düşünür ve Kolordu Komutanından müsaade ister. Kolordu Komutanı Mustafa Kemal'in Tümeninin ordu ihtiyatı olmasından dolayı kendisi karar veremez. Bu tümenin kullanılması için Ordu Komutanından emir alınması gereklidir. Ayrıca düşmanın üç ayrı yere birden çıktığı öğrenilmiştir. Mustafa Kemal'in 19. Tümeni Arıburnu'nda kullanıldığı takdirde diğer bölgelerde meydana gelebilecek tehlikelere karşı elde kuvvet kalmayacaktır. Ordu Komutanının da Saros Körfezi bölgesine gittiği öğrenilmiş ve bu bölgeye çıkarma başlayıp başlamadığı konusunda da bilgi mevcut değildir. Bu nedenlerle Kolordu Komutanı karar verememekte ve Ordu Komutanına danışılması hususunda ısrar etmektedir. Ordu komutanıyla telefonla temas kurulamaması sonucu Kolordu Komutanı görüşmek üzere Saros Bölgesine gider. 40 km'lik mesafe, en azından iki saat sürecektir. En erken öğleden sonra dönebilecektir. Fakat düşman onun dönmesini beklemeyecektir. Bu durumda Yb. Mustafa Kemal, Çanakkale

Muharebelerinin kaderini değiştiren kararı verir ve taarruz eder. Sorumluluğu üzerine almış ve büyük riske girmiştir" (Görgülü, 2020, s. 497).

Atatürk 25 Nisan'da en önemli emirlerinden birini vermiş; tümenine *"Size ben taarruz emretmiyorum. Ölmeyi emrediyorum. Biz ölüncüye kadar geçecek zaman zarfında yerimize başka kuvvetler ve kumandanlar kaim olabilir"* demiştir (Çeliker, 2015, s. 691). Atatürk mantığının ve iş yetkinliğinin yanında kalbine ve duygularına da yer veren bir liderdir. Duygularını yönetebilmiş ve başkalarının duygularını anlayabilmiştir. Sivas ve Erzurum kongreleri incelendiğinde; ilgilerin, düşüncelerin ve yöntemlerin kesişme noktalarında beyin fırtınası yaparak Atatürk'ün halkı anlamaya çalıştığı görülmektedir. Atatürk halkın görüşüyle kucaklaşmış, halkla iletişime özel önem vermiştir. Konuşmalarında özgüvenli duruşu dinleyenlerce algılanmasını ve güvenilmesini kolaylaştırmıştır. Karşısındakinin gözlerine sorgular şekilde bakması yetkeci ve dürüst bir algılama sağlamıştır (Geçikli, 2012, s. 35). Bu bağlamda Atatürk'ün duygusal yetkinliğinin üst seviyede olduğu söylenebilir. Atatürk ülkenin yararlanabileceği hiçbir insanı dışlamamış karşısındaki kişiyi anlamaya çalışmıştır. Buna örnek ise; Halk Fıkrasının adayları dışında *"bağımsız"* aday olarak meclise giren (örn: Emin Sazak gibi) şahıslara diğer milletvekillerinden gelen tepkilere karşı *"mademki bu arkadaşlarımız halkın teveccühünü kazanmışlardır, biz de onları kazanmak ve kabiliyetlerini milletin hizmetine sunmak zorundayız"* diye büyük hoşgörü göstermesidir. Atatürk bu insanlarla yakın diyaloglar kurarak onlardan azamî ölçülerde yararlanmıştır (Vahapoğlu, 1998, s. 652).

Atatürk'ün manevi yetkinliğine ilişkin olarak aşağıdaki konuşması örnek olarak verilebilir: 17 Mart 1937 tarihinde Romanya Dışişleri Bakanı Nicolae Titulescu Ankara'ya gelmiştir. O gece Atatürk Balkan Pakti'nin amaçlarını, Türkiye'nin barış politikasını açıklayan konuşması şu şekildedir:

"Bütün dünya milletleri kardeştir. Ulusların siyasi kaderini ellerinde bulduranlar, kendi toplumlarının mutluluğu kadar başka milletlerin huzur ve emniyetini de düşünmek zorundadır. Bütün insanlık âlemi bir tek vücut, milletler bu vücudun organlarıdır. Parmağın ucundaki bir yaradan nasıl bütün beden ıstırap duyarsa, dünyanın herhangi bir yerinde meydana gelen bir rahatsızlık da bütün bünyeye acı verir. Hiçbirimiz buna yabancı kalamayız. Hadise ne kadar uzakta olursa olsun, bu söylediğim esastan ayrılmamak lazımdır" (Ünsay, 2017, s. 798- 799).

Hem manevi hem duygusal yetkinliğine en güzel ve özel örneklerinden biri de Atatürk'ün İçişleri Bakanı Şükrü Kaya'ya yazdırdığı ve Gelibolu'da okunan sözlerinde yer almaktadır.

"Bu memleketin toprakları üstünde kanlarım döken kahramanlar! Burada bir dost vatanın toprağındaınız. Huzur ve sükûn içinde uyuyunuz. Sizler, Mehmetçiklerle yan yana, koyun koyunasınız. 'Uzak diyarlardan evlâtlarını harbe gönderen analar! Gözyaşlarınızı dindiriniz. Evlâtlarınız, bizim bağırmızdadır. Huzur içindedirler ve huzur içinde rahat uyuyacaklardır. Onlar bu topraklarda canlarını verdikten sonra, artık bizim evlâtlarımız olmuşlardır" (Şimşir, 2001, s. 637-638).

Atatürk'ün bu sözlerinde vatanını bölmek için dünyanın diğer ucundan gelen düşmanına bile empati, anlayış ve onlarla bağ kurabilme özelliği sergileyebildiği görülmektedir. Bu durum

düşmanları için söylediği "Ben onları affederim, çünkü kalbim vardır; onlar beni affetmezler, çünkü kalpsizdirler" (Gökğiray, 2013, s. 240) cümlesinde de görülmektedir.

Atatürk'ün Özyeterliğe İlişkin Özellikleri

Özyeterliğe sahip bir lider olarak Atatürk incelendiğinde onun engellere ve zorluklara karşı dirençli, ümitsizliğe düşmeyen biri olduğu söylenebilir (Gökğiray, 2013, s. 74). Bu özelliklerle birlikte Atatürk'ün ortaya koyduğu yüksek hedefler, hedeflere ulaşmaya yönelik sergilediği tavır da özyeterliğinin yüksek olduğunu göstermektedir. Atatürk'ün kendi ve Türk Milleti için belirlemiş olduğu yüksek hedefler İngiliz tarihçi Arnold J. Toybee'nin "Bir an için tahayyül ediniz ki, Batı dünyasında Rönesans, Reformasyon, 17. yüzyıl sonundaki bilim ve düşünce ihtilali, Fransız İnkılâbı ve sanayi inkılabı, bir insan ömrünün içine sığdırılmıştır..." sözlerinde görülmektedir (Geçikli, 2012, s. 31). Benzer şekilde Prof. Dr. Justine McCarthy (Gökğiray, 2013, s. 363) Atatürk'ün zorluklarla mücadelesini şöyle açıklamıştır: "Yıkılmış bir ülkeyi eline alıp onu sonunda demokrasiye kavuşturdu. İşlerliği olan bir ekonomiye sahip kıldı. İnsanların eğitim-öğretim gördüğü, dillerini öğrendiği bir ülkeye dönüştürdü. Ama bütün bunları rahatı yerinde zengin bir ülkede değil, son derece yoksul, yakılıp yıkılmış bir ülkede yaptı. Çiftlik yapmak için hayvan kalmamıştı. Kentler yıkılmıştı."

Atatürk'ün kendi yapabileceklerine dair inancı ise aşağıdaki örneklerle açıklanabilir:

...Vakit hayli ilerlemişti. Aralarından bir ikisi ayrılıp evlerine gitmiş, masada Mustafa Kemal, Kazım (Özalp), Tevfik Rüştü (Aras), Salih (Bozok), bir de Mustafa Nuri (Conker)kalmıştı. Kamil Paşa hükümetinin dış politikasını eleştiriyorlardı. Bir aralık Mustafa Kemal, biraz şaka yollu konuştu, "Bir gün Tevfik Rüştü ile bu sakim siyaseti değiştireceğim" dedi. Nuri Bey alaylı bir gülüşle dudak büktü: -Sen mi değiştireceksin? Evet, doktoru Hariciye Nazırı yapacağım...Nuri Bey dayanamadı, "Peki ama birader" dedi. Allah'ını seversen, sen ne olacaksın ki hepimize böyle büyük büyük rütbeler dağıtıyorsun? Yoksa Padişah falan mı olacaksın?" Mustafa Kemal cevapladı: "Hayır, ondan da büyük!" (Ünsay, 2017, s. 86.)

Diğer bir örnekte General Harbord başkanlığında Amerikan askeri heyetinin Sivas'a geldiklerinde yaşanmıştır. Heyetle görüşmesinde Atatürk'e "Almanya ile birlikte Avrupa İtilaf blokuna karşı yapamadığınız işi, şimdi ordudan ve silahtan yoksun olduğunuz halde başarmaya çalışıyorsunuz. İnsanların intihar ettiği ara sıra görülür. Lakin bütün bir milletin intihara kalkışması görülmüş bir şey değildir. Bütün bu yokluklar içinde ne yapmayı tasarlıyorsunuz?" denilmiştir. Bu ifadeler karşısında Atatürk'ün parmakları asabiyetle gerilmiş ve elindeki tespih koparak taneleri her yana yayılmıştır. Atatürk ayağa kalkarak dağılan taneleri toplamaya başlamıştır. Bu iş bitince dolu avucunu General Harbord'a doğru uzatarak: "İşte Sayın General, bunu yapmak istiyorum. Dağılan, yerinden oynayan Türk camiasını aynı gaye uğrunda bir araya toplayacağım, yeniden düzene sokacağım" demiştir. General ise "Çok güzel ama ya milletin her türlü gayret ve fedakârlığı gösterdikten sonra da muvaffak olamazsınız?" sorusu üzerine ise Atatürk "Millet, varlığını ve istiklalini elde etmek için bütün gayret ve fedakârlıkları göze alırsa mutlaka başarıya ulaşır. Türk halkı son ferdine kadar can vermedikçe başarısızlık söz konusu olamaz!" demiştir (Ünsay, 2017, s. 239). Atatürk'ün bu sözlerinde yüksek hedeflerine ulaşmak için sahip olduğu içsel

motivasyonun sözel anlatımı görülmektedir. Nitekim kendi yetenekleri ile Türk Milletinin yeteneklerine dair inancı koyduğu hedeflerin temelini oluşturmaktadır.

Sonuç

Sürdürülebilirlik, modern çağın temel sorunu olarak ortaya çıkan, tanımlanan ve sınırları halen çizilmeye çalışılan görece yeni bir kavramdır. Tanım itibarıyla günümüze değil geleceğe odaklanan sürdürülebilirlik kavramı, dünün sonuçlarının bugün, bugünün sonuçlarının ise yarın yaşanmasını içermektedir. Bu bakış açısı gerçekleştirilen veya gerçekleştirilecek eylemlerin sonuçlarının önceden öngörülmesini ve bu eylemler esnasında kaynakların etkin ve verimli kullanılarak geleceğin yaşam koşullarını değiştirmeden geliştirerek oluşturmayı zorunlu kılmaktadır. Toplumların veya örgütlerin kaynaklarının verimli ve etkin kullanılmasında ise liderler ön plana çıkmaktadır. Davranış bilimlerinde önemli bir inceleme alanı olan lider, üyesi olduğu toplumun veya örgütün örtük amaçlarını belirleyen ve bu amaçlara dayanarak toplumun/örgütün geleceğini inşa eden stratejik role sahiptir. Alan yazında geleceğin yaşam hakkını ekolojik, sosyal ve ekonomik boyutlarda koruyarak bugünü oluşturan liderler sürdürülebilir liderler olarak tanımlanmaktadır. Sosyal psikoloji lideri, liderlik niteliklerine sahip kişiler olarak tanımlamakta ve bu niteliklerin oluşumunu rastlantısal değil, sistemli bir eğitim ile yaşam deneyimine dayandırmaktadır. Buna göre sürdürülebilir lider de bireysel deneyimlerini ve almış olduğu eğitimi sürdürülebilirlik çerçevesinde harmanlayan ve üyesi olduğu toplumla kurduğu etkileşim sayesinde mevcut yapıları şekillendiren kişi olarak tanımlanabilir. Sürdürülebilir liderin sürdürülebilirlik çerçevesinde faaliyetleri yerine getirebilmesi için belirli kişilik özelliklerine sahip olması gerekmektedir. Alan yazında sürdürülebilir liderin bu özellikleri, Goolamally ve Ahmad (2014) tarafından dürüstlük, gelecek odaklılık, ilham vericilik, yetkinlik ve özyeterlik olarak belirlenmiştir.

Bu çalışmada sürdürülebilir liderlik özelliklerine göre Atatürk'ün kişilik özelliklerinin incelenmesi amaçlanmıştır. Amaç kapsamında öncelikle sürdürülebilir liderlik kavramsal olarak irdelenmiş ve sürdürülebilir liderin özellikleri ele alınmıştır. Daha sonra Atatürk'ün kişilik özellikleri sürdürülebilir liderlik açısından irdelenmiştir. Yapılan alan yazın araştırması sonucunda Atatürk'ün liderlik anlayışı ve uygulamaları ile yönetim alanında birçok araştırmada örnek bir lider olarak tanımlandığı ve sürdürülebilir liderlik özelliklerine sahip bir lider olduğu ortaya konmuştur. Atatürk'e ilişkin liderlik tanımlamaların temelinde ise kişilik özellikleri ve nitelikleri sonucunda ortaya koymuş olduğu başarılar bulunmaktadır. Çağcılarının farklı olarak Atatürk imkânların yok denecek kadar az olduğu yıkılmış bir imparatorluktan modern bir ülke kurmuş ve bu ülkenin temel değerlerini o günün koşullarına göre değil geleceğin koşullarına göre belirlemiştir. Kısaca Atatürk'ün Türkiye Cumhuriyeti için belirlediği amaç ve elde edilmesini sağladığı başarılar, onun liderlik özelliklerinde bulunmakta ve bu özellikler günümüzde sürdürülebilir liderler için ortaya konmuş olan özelliklerle örtüşmektedir.

Sürdürülebilir liderlik özelliklerine göre Atatürk incelendiğinde; dürüstlük özelliği başta gelmektedir. Atatürk'ün dürüstlük özelliğine ilişkin bakış açısı "*Hakikati konuşmaktan korkmayınız*" sözünde görülebilmektedir. Nitekim Atatürk'ün bu sözü eylemlerine de

yansımış ve bu özelliği toplumun ona olan inancını güçlendirerek onun izinden gitmesini sağlamıştır.

Atatürk'ün gelecek odaklılık özelliğinde ise stratejik bilince sahip olduğu görülmektedir. Atatürk'ün zorluklarla mücadele eden, yeni oluşumlara öncülük eden ve onları destekleyen bunlara karşıt oluşan dayatılmış eğilimlere meydan okuyan bir lider olduğu dikkatleri çekmektedir. Ayrıca Atatürk entelektüel birikimi ile geleceği öngörebilen ve karşısına çıkabilecek olası durumları analiz ederek çözüm üreten bir liderdir. Buna yönelik en güçlü örnek ise Atatürk'ün Türk İnkılabını gerçekleştirirken kesin hedefi olan bağımsız Türkiye Cumhuriyeti'ni kurma vizyonunu belirlemiş olması verilebilir. Nitekim tüm bunları gerçekleştirirken stratejik yönetimindeki vizyonun tüm öğelerini uygulamış (Koroğlu, 2014, s. 41) ve 29 Ekim 1923 tarihinde bağımsız Türkiye Cumhuriyeti'ni kurmuştur.

İlham verici bir lider olarak Atatürk'ün toplumla güven temelli ilişki kurduğu görülmektedir. Atatürk kendisini toplumdan soyutlamamış gerek savaş meydanlarında askerin gerekse reformları yaparken milletin içinde yer almıştır. Bu ilişkilerde ve birliktelikte toplumun veya diğer bireylerin kendi farkındalıklarını önemsemıştır. Topluma yeni ufuklar çizerek onların geçmişleri ve gelecekleri arasındaki bağlantıları kurabilmelerini sağlamış ve onları motive ederek topluma rehberlik etmiştir. Atatürk'ün ölümünün üzerinden 84 sene geçmiş olmasına rağmen "*Büyük şeyleri büyük milletler yapar*" sözü hala Türk halkına ilham kaynağı olmaya devam etmektedir.

Yetkinlikleri açısından Atatürk irdelendiğinde ise Gazi unvanıyla bir başkomutan, cumhuriyetin kurucu önderi ve reformların düşünce adamı olduğu dikkat çekmektedir. Lord Kinross Atatürk'ün bu özelliklerini "*Atatürk bir yandan savaş adamıdır; öte yandan da barış adamıdır. İçindeki büyük askeri deha, ulusunu çökmekten kurtarmış; gene içindeki devlet adamı niteliği, hayatına ışık saçtığı milletin yeniden doğuşunu sağlamıştır*" sözleriyle anlatmıştır (Gökçiray, 2013, s. 384). Nitekim yetkinlikleri Atatürk'ün başarılarında vücut bulmaktadır. Atatürk'ün bu başarıları sadece bilişsel yetkinliklerine dayanmamakta duygusal ve manevi yetkinliğini de içermektedir. Atatürk, duygularını kontrol edebilen ve empati kurarak karşısındaki bireyleri anlayabilen bir liderdir. Dolayısıyla Atatürk'ün iletişimdeki başarısı duygusal ve manevi yetkinliğe sahip olduğunun önemli bir göstergesidir.

Sürdürülebilir liderin son özelliği olan özyeterliğe göre Atatürk incelendiğinde; kendi yeteneklerine ve birlikte ilerlediği diğer bireylerin yeteneklerine olan inancının yüksek olduğu görülmektedir. Atatürk proaktif tutum ve davranışlarıyla yüksek amaç ve hedefler belirleyen, bu amaçlara ulaşılabilmesi için yanındakilere de güç verebilmiştir. Bu bağlamda Atatürk'ün özyeterliğinin yüksek olduğu söylenebilir. Dönemin en önemli devlet adamlarından olan Churchill Atatürk'ün ölümünden sonra "*Atatürk sağ olsaydı, dünyanın görüntüsü başka olurdu. Gerçekten Atatürk sağ olsaydı ya da biz o büyük insanın yolundan gidebilseydik, dünyadaki Türkiye başka olurdu*" sözleri Atatürk'ün başarılarına ilişkin ne denli kuvvetli bir bakışın hâkim olduğunun göstergesidir. Nitekim Atatürk'ün kendisi "*ben bunu başarırım*" düşüncesine hâkim olduğu gibi çağcılarının da Atatürk "*bunu*" başarabilir dediği görülmektedir.

Özetle Atatürk döneminin en önemli liderlerinden biri olarak kabul edilmesinin ötesinde kurucusu olduğu ülke adına belirlemiş olduğu amaç ve hedeflerle bunlara kısa zamanda ulaşılmasını sağlayarak ve geleceğe bakıp bugün ki adımları atarak günümüzde de örnek lider olarak tanımlanmaya devam etmektedir. Bunun en güzel örneği de milenyum girişte ABD başkanı tarafından verilen mesajda görülmektedir (Ercan, 2011, s. 128): "...Hiç kuşku yoktur ki bugün milenyumun tek devlet adamı Mustafa Kemal Atatürk'tür. Çünkü o yılın değil yüzyılın lideri olabilmeyi başarmış tek liderdir". Ayrıca UNESCO'ya (www.unesco.org.tr) göre de "Atatürk; uluslararası anlayış, işbirliği, barış yolunda çaba göstermiş üstün kişi, olağanüstü devrimler gerçekleştirmiş bir devrimci, sömürgecilik ve yayılmacılığa karşı savaştan ilk önder, insan haklarına saygılı, dünya barışının öncüsü, bütün yaşamı boyunca insanlar arasında renk, dil, din, ırk ayırımı göstermeyen, eşi olmayan devlet adamı, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu"dur.

"Mustafa Kemal Atatürk'ün Liderlik Tarzının Sürdürülebilir Liderlik Açısından Değerlendirilmesi" Başlıklı Makalenin Araştırma ve Etik Beyanı Bilgileri

Bu çalışma "Araştırma ve Yayın Etiği" değerlerine uygun olarak hazırlanmıştır	
Bilgilendirme	Herhangi bir bildiri veya tezden üretilmemiştir.
Yazar Çıkar Çatışması Beyanı	Yazarlar arasında herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.
Yazar Katkı Oranı Beyanı	Yazar katkı oranı 1. Yazar %50, 2. Yazar %50 şeklindedir.
Teşekkür	Çalışmada teşekkür gerektiren bir durum bulunmamaktadır.
Etik Kurul Onay Belgesi	Çalışmada etik kurul onayı gerekmemektedir.
Ölçek İzni	Çalışmada ölçek izni onayı gerekmemektedir.

Kaynakça

- Ahangar, M. M., & Khan, M. A. (2015). Gender Difference on Spiritual Intelligence Among University Students. *International Journal of Research in Management & Social Science*. 3(2), 117-120.
- Akarçay-Ulutaş, D., & Kıriloğlu, M. (2021). Adaptation of Spiritual Competency Scale (SCS-R-II) to Turkish: Validity and Reliability Study. *Toplum ve Sosyal Hizmet*, 32(4), 1371-1387.

- Akdemir, A. (2008). *Vizyon Yönetimi*. Bursa: Ekin Yayınları.
- Aktaş, H. (2015). İşletmelerde Sürdürülebilirliğin Sağlanmasında Lider Yöneticilerin Rolü ve En İyi Uygulama Örnekleri. *İşletmelerde Sürdürülebilirlik Dinamikleri*, (1.Mendeş Pekdemir, Edi.). İstanbul: Beta Yayınları.
- Arıkan, S. (2001). Otoriter ve Demokratik Liderlik Tarzları Açısından Atatürk'ün Liderlik Davranışlarının Değerlendirilmesi. *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 19(1), 231-257. Yeniden erişim <https://dergipark.org.tr/tr/pub/huniibf/issue/29681/319222>.
- Aslan, T. (2008). Siyasi, Sosyal ve Kültürel Açından Atatürk'ün Liderliği Üzerine Bir Deneme. *C.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi*, 32(2), 241-261.
- Bandura, A. (1977). *Social Learning Theory*. Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall.
- Bandura, A. (1986). *Social Foundations of Thought and Action: A Social Cognitive Theory*. Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall.
- Bass, B. M. (1990). From Transactional to Transformational Leadership: Learning to Sharethevision. *Organizational Dynamics*, 18(3), 19-31.
- Başbuğ, İ. (2012). *20. Yüzyılın En Büyük Lideri Atatürk* (4. b.). İstanbul: Remzi Yayınevi.
- Batuhan, H. (2002). Entelektüel Kavramı Üzerine, *Cogito, Yapı Kredi Yayınları Üç aylık Düşünce Dergisi*, 31, 94-96.
- Bilginoğlu, E., Yozgat, U.,& Artan, İ. E. (2021). Atatürk'ün Özdeyişleri ve Yönetim: Sevgi–Saygı, İtimat–İtaat, İş Disiplini ve Özyeterliliğin Algılanan Kariyer Başarısına Etkisi. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 23(1), 125-138.
- Bozdağ, İ. (2008). *Atatürk'ün Evrensel Boyutları* (2. b.). İstanbul: Emre Yayınevi.
- Bursaloğlu, Z. (1990). Yabancı gözüyle Atatürk. *Atatürk Yolu Dergisi*, 2(6), 275-279.
- Chemers, M. M. (2000). Leadership Research and Theory: A Functional Integration. *Groups Dynamics: Theory, Research, and Practice*, 4, 27-43.
- Çakıroğlu, D., & Öztürk Başpınar, N. (2021). Etik Liderlik Davranışlarının Örgüt İklimi ve Örgütsel Özdeşleşmeye Etkisi. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 18(3), 1903-1927.
- Çeliker, F. H. (2015). Çanakkale Muharebeleri ve Atatürk. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 10(30), 685-694.
- Clayton, S. (2000). (M. Zaman, Çev.) *Takımınızın Yeteneklerini Geliştirmede Yönetim*, İstanbul: Hayat Yayınevi.
- Cohen, D. & Prusak, L. (2001). (A. Kardam, Çev.) *Kavrayamadığımız Zenginlik Kuruluşların Sosyal Sermayesi*, İstanbul: MESS Yayınları.
- Çotuksöken, Y. (1994). *Atatürk'ten Seçme Düşünceler*, İstanbul: Özgül Yayınevi.

- Dubrin, A. J. (2012). *Leadership: Research Findings, Practice, and Skills*. South Western: Cengage Learning.
- Durmuşoğlu, H. (1996). Toplam Kalite Yönetimi ve Atatürk. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 12(35), 561-567. Yeniden erişim <https://dergipark.org.tr/tr/pub/aamd/issue/61243/911538>
- Eraslan, L. (2011). Liderlikte Post-Modern Bir Paradigma: Dönüşümcü Liderlik. *Journal of Human Sciences*, 8(1).1-32.
- Ercan, Y. (2011). Bizim Atatürk. *Belgi*, 2(1), 119-134.
- Esmer, Y., & Özdaşlı, K. (2018). *Akademik Yönetimde Psikolojik Sözleşme İhlali, Etik Liderlik ve Prososyal Davranışlar*. Konya: Çizgi Kitabevi.
- Ferdig, M. A. (2007). Sustainability Leadership: Co-Creating a Sustainable Future. *Journal of Change Management*, 7(1), 25-35.
- Geçikli, F. (2012). Liderlik ve Duygusal Zekâ: Mustafa Kemal Atatürk Örneği. *Atatürk İletişim Dergisi*, (3), 19-38.
- Giddens, A. (2014). (E. Kuşdil, Çev.) *Modernliğin Sonuçları* (6. b.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Goolamally, N., & Ahmad, J. (2014). Attributes of School Leaders Towards Achieving Sustainable Leadership: A Factor Analysis. *Journal of Education and Learning*, 3(1), 122-133.
- Gökgiray, A. K. (2013). *Atatürk'ün Liderlik Sırları*. İstanbul: Kum Saati Yayınevi
- Görgülü, İ. (2020). Çanakkale Zaferi ve Atatürk. *Atatürk Yolu Dergisi*, 4(16), 491-500.
- Hughes, R. L., Ginnett, R. C., & Curphy, G. J. (2002). *Leadership: Enhancing The Lessons of Experience* (4th Ed). Boston: McGraw-Hill Irwin.
- Karakaş, C.A. (2017). Manevi Zekânın İç Yönelimli Dindarlık, Affetme Esnekliği ve Öznel İyi Oluşla İlişkisi. *Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 53-63.
- Kılıç, M. (2010). Stratejik Yönetim Sürecinde Değerler, Vizyon ve Misyon Kavramları Arasındaki İlişki. *Sosyo-Ekonomi*, 13(13), 81-97.
- Knight, B. (2017). Behavioural Competencies of Sustainability Leaders: An Empirical Investigation. <https://www.cisl.cam.ac.uk/graduate-study/master-of-studies-in-sustainability-leadership/pdfs/abehavioural-competency-model-for-sustainability.pdf/view>.
- Koç, E. (2002). İnsan ve Sadakat. *Felsefe Dünyası Dergisi*, 1(35), 49-57.
- Kolburan, Ş. G., & Tasa, H. (2017). Atatürk'ün Lider Kişiliği: Bilişsel Faktörler Çerçevesinde Bir Değerlendirme. *Aydın İnsan ve Toplum Dergisi*, 2(4), 79-98.
- Korkmaz, S. (2020). Ölçülülük ve Aşkınlık Erdemi: Affetme, Alçakgönüllülük ve Dindarlık İlişkisi. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 20(1), 240-252.

- Koroğlu, V. (2014). Örgütlerin Stratejik Yönetiminde Vizyon ve Atatürk'ün Türkiye Cumhuriyeti'ni Kurmak İçin Ortaya Koyduğu Vizyon Yönetimi. *Çağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11(2), 41-55.
- Luszczynska, A., Scholz, U., & Schwarzer, R. (2005). The General Self-Efficacy Scale Multicultural Validation Studies. *The Journal of Psychology*, 139, 439-457.
- Özalp, İ., & Öcal, H. (2000). Örgütlerde Dönüştürücü (Transformational) Liderlik Yaklaşımı. *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 3(4), 207-227.
- Özdemir, E. (2003). Liderlik ve Etik. *Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 22(2), 151-168.
- Palan, R. (2003). *Competency Management - A Practitioner's Guide*. Malaysia: Rosetta Solutions.
- Palazoğlu, A. B. (2004). *Atatürk Kimdir? Atatürk'ün Kişiliği*. Ankara: Nobel Yayınevi.
- Pelinescu, E., & Rădulescu, M. (2011). New Times, New Economy ... A Newborn leader: The eco-leader. *Hyperion International Journal of Econophysics & New Economy*, 4(1), 81-94.
- Peterlin, J., Dimovski, V., & Penger, S. (2013). Creation of Sustainable Leadership Development: Conceptual Model Validation. *Managing Global Transitions*, 11(2), 201-216.
- Sağlam, M. (1979). *Örgütsel Değişim*. Ankara: TODAİE Yayınları.
- Saatçi, E.Y., & Ovacı, C. (2021). Sosyal Girişimciliğe İlişkin Bireysel İş Yetkinlik Algısı Ölçek Geliştirme Çalışması. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 22(1), 133-149.
- Said, E. (2005). (O. Akınbay, Çev.), *Hümanizm ve Demokratik Eleştiri*, İstanbul: Agora Yayınları.
- Salovey, P., & Mayer, J. D. (1990). Emotional Intelligence. *Imagination, Cognition and Personality*, 9(3), 185-211.
- Saybaşıllı, K. (1995). *Münevver, Entelektüel, Aydın. Türk Aydını ve Kimlik Sorunu*. İstanbul: Bağlam Yayınevi.
- Sıgır, Ü., Tabak, A., & Güngör, H. (2010). Öz-Yeterliğin Dönüştürücü Liderlik Üzerine Etkisi: Kamu Sektöründe Bir Araştırma. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* (17), 51-66.
- Šimanskienė, L., & Župerkienė, E. (2014). Sustainable Leadership: The New Challenge for Organizations. *Forum Scientiae Oeconomia*, 2(1), 81-93.
- Şahne, B. S., & Şar, S. (2015). Liderlik Kavramının Tarihçesi ve Türkiye'de İlaç Endüstrisinde Liderliğin Önemi. *Marmara Pharmaceutical Journal*, 19(2), 109-115.
- Şentürk, F. K., Durak, M., Yılmaz, E., Kaban, T., Kök N., & Baş, A. (2016). Dönüşümcü ve Etkileşimci Liderlik Tarzlarının Bireysel Yenilikçiliğe Etkisini Belirlemeye Yönelik Bir

- Araştırma. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8(17), 173-198.
- Şimşir, B. N. (2001). Kanberra'da Atatürk Anıtı Tasarısı. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 51(17), 633-726.
- Sönmez, S. (2006). Millî Bir Lider Olarak Motivasyon Dehası Atatürk. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 12(31), 23-72.
- Söylemez, A. (2016). *Manevi Zekanın Yaşamın Anlamı ve Yaşam Doyumunun Yordayıcısı Olarak İncelenmesi* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Sakarya Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Eğitim Bilimleri Anabilimdalı, Sakarya.
- Taş, S. (2009). Atatürk'ün Dönüşümcü Liderliği. *Uluslararası Teknolojik Bilimler Dergisi*, 1(2), 1-9.
- Tulgar, K. (2007). *Mustafa Kemal Şirket Yönetseydi*. İstanbul: Alfa Yayınevi.
- Turan, N. (2015). *Çalışma Yaşamında Yetenek, Beceri, Yetkinlik, Yeterlilik*. Ankara: Nobel Yayınevi.
- Tüzün, İ. K. (2007). Güven, Örgütsel Güven ve Örgütsel Güven Modelleri. *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 2007(2), 93-118.
- Ülgen, H., & Mirze, K. (2007). *İşletmelerde Stratejik Yönetim* (4.b.). İstanbul: Arıkan Yayınları.
- Ünal, Ö. F. (2012). Temel Yetkinliklerin Belirlenmesine Yönelik Süreç ve Model Önerisi (Vaka Çalışması). *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 7(2), 185-205.
- Ünsay, B. (2017). *Mucize Dirilişin Önderi Gazi Mustafa Kemal Atatürk*. İstanbul: Ceres Yayınları.
- Visser, W., & Courtice, P. (2011). *Sustainability Leadership: Linking Theory and Practice*. (Erişim tarihi: 10.01.2022).
- Vahapoğlu, H. (1998). Atatürk ve Liderlik. *Erdem*, 32, 647-658. Yeniden erişim <https://dergipark.org.tr/tr/pub/erdem/issue/44373/548864>.
- Yalnız, A., & Yıkılmaz, Y. (2018). Değerler Eğitimi Kavramı Olarak Dürüstlük ve Dürüstlük Ölçeği (Dö) Türkçe Formu: Geçerlik ve Güvenirlilik Çalışması. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17(34), 649-666.
- Yangil, F. M. (2016). Bilgi Toplumunda Liderlik: Sürdürülebilir Liderlik. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (48), 128-143. Yeniden erişim <https://dergipark.org.tr/tr/pub/dpusbe/issue/26800/283336>.
- <https://sozluk.gov.tr/> .
- <https://www.unesco.org.tr/Home/AnnouncementDetail/162>.

Evaluation of Mustafa Kemal Atatürk's Leadership Style in Terms of Sustainable Leadership

Fulya MISIRDALI YANGIL

Nuran ÖZTÜRK BAŞPINAR

Extended Abstract

Purpose and Significance

Each period encourages the emergence of new leadership styles with its unique characteristics. The rapid change experienced at the end of World War II caused the world to face the sustainability discourse and reshaped leadership characteristics. The concept of sustainability, which has been widely studied, and the problem of managing sustainability have created a need for leaders who determine and implement sustainability goals. The importance of sustainable leadership style has started to increase gradually and therefore the number of studies examining the concept has also increased. However, Atatürk differs from other leaders by embodying the features of many new leadership styles such as transformational, strategic, visionary, ethical and sustainable leadership and can appeal to every period. This special situation has resulted in the frequent examination of Atatürk in both national and international leadership research. In this study, it is aimed to evaluate Atatürk's characteristics within the scope of sustainable leadership.

Method

In line with the purpose of the study, Atatürk's characteristics were discussed within the scope of his sustainable leadership characteristics, and his own words, actions and thoughts in the memories of those who witnessed these discourses and actions were evaluated. In the study, Atatürk's leadership characteristics were discussed according to the sustainable leader characteristics determined by Goolamally and Ahmad (2014, p. 131), honesty, future-oriented, inspiring, competence and self-efficacy.

Findings

Sustainable leader; is a person who takes the idea of sustainability beyond his own interests and bases his actions on personal ethics. Sustainable leaders; they understand that their followers will establish the future together with their followers by seeing, understanding, communicating and interacting. Sustainable leader with a systematic mindset; He is a leader who relates economic, social and environmental structures, understands their

effects on each other and can balance them. By evaluating his own words, actions, and the memories of those who witnessed these discourses and actions, Atatürk's sustainable leader characteristics determined by Goolamally and Ahmad (2014, p. 131) can be exemplified as follows:

Atatürk, to be principled, to tell the truth and the truth, which is related to the quality of honesty and directly related to ethics; It has the characteristics of being humble, sincere, reliable and loyal. Atatürk's loyalty to independence and the Turkish Nation and his cooperation only with the Turkish Nation are constant in his various discourses. As a result of this loyalty and belief, I was happy to fulfill the trust of the society in him. In his 10th Anniversary Speech, *"Great Turkish Nation; Over the last fifteen years, you have heard my words promising success in the works we have undertaken. I am happy that I have not suffered a misstep in any of these words that would shake the confidence of my nation in me."* expressed in his own words (Basbug, 2012, p. 263).

Atatürk has the features of future-oriented, sustainable leader characteristics. Atatürk's sentence in 1930, *"It is not enough for a traveler walking on his way to see the horizon alone. He must see and know beyond the horizon"* (Sönmez, 2006, p. 36) basically describes the concept that is defined as vision today.

Atatürk is inspiring with his sustainable leader characteristics. This feature is clearly seen in Atatürk's speeches -for example, in the Speech of the 10th Anniversary of the Republic (1933): *"My fellow citizens! We have done a lot and great things in a short time...But we never see what we do as enough... We will work harder compared to the past time. We will achieve great things. I have no doubt that we will be successful in this. Because the character of the Turkish nation is high. The Turkish nation is hardworking. The Turkish nation is smart. Because the Turkish nation has overcome difficulties with unity and solidarity."* (Çotuksöken, 1994, p. 146):

It has the competency characteristic of the sustainable leader characteristics determined by Atatürk. Atatürk is a leader who includes his heart and feelings as well as his logic and business competence. He was able to manage his emotions and understand the emotions of others. Atatürk's words read in Gallipoli can be given as an example of both his spiritual and emotional competence: *"Mothers who sent their children to war from distant lands! Soothe your tears. Your children are in our bosom. They are at peace and will sleep peacefully. After they gave their lives on this land, they became our children now."*

Atatürk has the characteristic of self-efficacy, one of the sustainable leader characteristics. After the death of Churchill Atatürk, one of the most important statesmen of the period, the words *"If Atatürk was alive, the world would look different. If Atatürk were alive or if we could follow that great man's way, Turkey would be different in the world"* is such a strong statement about Atatürk's achievements. It is a sign of dominance. As a matter of fact, just as Atatürk himself had the idea of *"I can achieve this"*, it is seen that his contemporaries also said that Atatürk can achieve *"this"*.

Conclusions

Beyond being accepted as one of the most important leaders of Atatürk's period, he continues to be defined as an exemplary leader today by looking to the future and taking the steps today. The best example of this is seen in the message given by the President of the USA at the beginning of the millennium (Ercan, 2011, p. 128): *"...There is no doubt that today the only statesman of the millennium is Mustafa Kemal Atatürk. Because he is the only leader who managed to become the leader of the century, not that year."* In summary; The great leader Mustafa Kemal Atatürk, the founder of the Republic of Turkey, is one of the most important examples that have all the characteristics of a sustainable leader.

The Effect of R&D Expenditures and Number of Patents on Employment in Turkiye: An Evaluation with the ARDL Analysis

Ayça DOĞANER¹

Abstract

Article Type

Research Article

Application Date

2022-07-04

Acceptance Date

2022-07-19

DOI

10.53306/klujfeas.1140229

Unemployment is one of the important macroeconomic problems all over the world. As a matter of fact, employment is one of the most important targets in macroeconomics. For this reason, countries implement various policies in line with the goal of reaching the employment level closest to full employment. The diversity of the instruments preferred while the said policies are being implemented and the content of the investments made in reaching the target is extremely important. Recently, investments in research and development (R&D) expenditures have been increasing rapidly in all countries. At the same time, the total number of patents in countries tends to increase. The aforementioned increases, which are considered the key to technological development, reveal positive economic statements. In this context, this study examines the relationship between R&D expenditures and the total number of patents and employment. In this study, in which 2000-2020 annual data for Turkiye are used, whether the series is stationary or not has been determined by traditional unit root tests. After the stationarity determination of the series, the autoregressive distributed lag model ARDL test was performed. According to the results of the analysis, it has been determined that there is a cointegration effect between the variables of R&D expenditures and number of patents and employment variables in Turkiye. According to the results of the analysis, it has been determined that a 1% increase in R&D expenditures reduces employment rates by 0.72%, while a 1% unit increase in the total number of patents increases employment rates

by 0.04%.

Keywords: R&D Expenditures, Number of Patents, Employment, ARDL Analysis.

¹ Dr., Istanbul Chamber Commerce, ayca.doganer@gmail.com, ORCID: 0000-0003-4277-9326

Türkiye’de Ar-Ge Harcamaları ve Patent Sayılarının İstihdam Üzerindeki Etkisi: ARDL Sınır Testi İle Bir Değerlendirme

Ayça DOĞANER²

Öz

İşsizlik tüm dünyada önemli makroekonomik sorunlardan bir tanesidir. Nitekim makroekonomide istihdam en önemli hedeflerden bir tanesidir. Bu nedenle, ülkeler tam istihdama en yakın istihdam düzeyine ulaşma hedefi doğrultusunda çeşitli politikalar uygulamaktadır. Söz konusu politikalar uygulanırken tercih edilen araçların çeşitliliği ve hedefe ulaşma konusunda gerçekleştirilen yatırımların içeriği son derece önemlidir. Son zamanlarda tüm ülkelerde araştırma ve geliştirme harcamalarına olan yatırımlar hızla artmaktadır. Aynı zamanda ülkelerdeki toplam patent sayıları da artış eğilimindedir. Teknolojik gelişmenin anahtarı olarak sayılan söz konusu artışlar ekonomik anlamda olumlu tablolar ortaya çıkarmaktadır. Bu bağlamda bu çalışmada Ar-Ge harcamalarının ve toplam patent sayılarının istihdam ile ilişkisi incelenmektedir. Türkiye için 2000-2020 yıllık verilerinin kullanıldığı bu çalışmada serilerin durağan olup olmadıkları geleneksel birim kök testleri ile tespit edilmiştir. Serilerin durağanlık tespitinden sonra otoregresif dağıtılmış gecikme modeli ARDL testi gerçekleştirilmiştir. Yapılan analiz sonuçlarına göre, Türkiye’de Ar-Ge harcamaları ve patent sayıları değişkenleri ile istihdam değişkeni arasında eşbütünleşme etkisi bulunmakta olduğu tespit edilmiştir. Analiz sonuçlarına göre, Ar-Ge harcamalarındaki %1 oranındaki artışın istihdam oranlarını %0.72 oranında azaltmakta, toplam patent sayılarındaki %1 birim artışın ise istihdam oranlarını %0.04 oranında artırmakta olduğu tespit edilmiştir.

Anahtar sözcükler: Ar-Ge harcamaları, patent sayıları, istihdam, ARDL testi.

Makale Türü

Araştırma Makalesi

Başvuru Tarihi

04.07.2022

Kabul Tarihi

19.07.2022

DOI

10.53306/klujfeas.1140229

² Dr., İstanbul Ticaret Odası, E-posta: ayca.doganer@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-4277-9326>

Introduction

One of the most important problems of economic policies in all countries in the world is high unemployment rates. Since unemployment negatively affects both the economy and the social structure, economic policies focus on measures to eliminate unemployment. In this direction, in the formation of economic policies, primarily employment and unemployment rates are evaluated, and studies are carried out to increase employment rates and reduce unemployment rates.

Employment rates, one of the most important economic indicators, determine whether a job is provided to everyone who wants to work within the economic structure. In this context, the fact that the labor supply participates in production at high rates and how the potential workforce in the country can be transformed into employment come to the fore. In this respect, it is important to create new business areas or develop existing business areas. Employment rates also interact with other macroeconomic variables and are significantly affected by macroeconomic variables (Çolak and Kara, 2017, p. 259).

Technology has a very important place in the studies carried out to reduce unemployment and provide employment. Technological progress as a result of globalization is very important for the economies of countries and provides positive contributions in terms of development and economic growth. Technological progress also leads to changes in the production processes of countries, contributing to the differentiation of employment structures and the creation of new employment areas (Aydın, 2018, p. 464).

One of the most important indicators of technology is R&D expenditure activities. In innovations that result from R&D expenditures activities, costs and energy consumption are reduced, and new products and production methods are developed. As a result, the competitiveness of the countries increases, and positive contributions are made in the economic sense (Özcan and Özer, 2017, p. 16).

Especially in developed countries, R&D expenditures are used intensively to support economic growth, create new business channels, increase industrial competitiveness, increase the welfare of the society and provide technological progress as it provides significant effects in many other areas (Konya and Durgun, 2022, p. 18). Looking at the world in general, according to the latest data for 2019, the world's top 10 economies make up 84.7% of their total R&D expenditures, while the G7 countries make up 53.5% themselves (OECD, 2022). In this sense, it is revealed how much importance developed countries attach to R&D expenditures.

One of the most important indicators of technology is patents. All details of an invention with patents are communicated. The information formed in this way becomes freely available and contributes to the production of useful products by other companies or individuals from the idea that is the subject of the invention (Özcan and Özer, 2017, p. 16). Patent numbers, on the other hand, can be considered as outputs of creative activity in the industrial sense. The increase in the number of inventions with patents is an indicator of the development of innovation processes. The increase in the number of patents is the most direct indicator of the increase in technology.

The aim of this study is to test the effects of R&D expenditures and the total number of patents on employment in Türkiye. It is very important to determine what the issues affecting employment are in order to reduce unemployment. Investments in R&D expenditure areas are increasing day by day. There are also other studies in the literature on whether the increased expenditures in question contribute to employment. In this study, the effects of the total number of patents and R&D expenditures on employment are determined. For this purpose, the relationship was investigated with the most recent data available.

Literature

The effect of R&D expenditures on macroeconomic variables is among the main research topics of the economics literature. While economic growth and employment are considered to be the two main variables of macroeconomics, their interaction with R&D expenditures has been among the most important research topics of macroeconomics for many years. Among these studies, when the studies carried out with empirical analyzes are evaluated, the first studies that draw attention are Brouwer et al. (1993) examined the US manufacturing industry companies with the EKK method, and as a result of the study, a strong relationship was determined between the absolute deviation t period, the increases in firm sales and employment, and the R&D expenditures realized in the t+1 period. In another study, Bogliacino and Vivarelli (2010), in their study where they discussed 25 manufacturing and service sectors for 16 European countries, and determined that R&D expenditures positively affected employment in the manufacturing and service sectors as a result of the GMM-SYS panel estimation. Examples of other studies dealing with the relationship between R&D and employment are given in the table below.

Table 1: Literature Review

Writers	Time	Scope	Analyses	Result
Tamayo and Huergo	2016	Spain (on the basis of companies)	Two Stage Least Squares	A positive relationship was determined between R&D and qualified employment.
Piva and Vivarelli	2017	674 Europe companies	Least Squares	R&D expenditures have a positive effect on employment, but they do not apply to low-technology companies.
Aydın	2018	Türkiye	ARDL	It has been determined that technological progress has changed the employment structure in line with the demand for employees with a high education level.

Bayraktar and Uysal	2019	Türkiye	ADF Least Squares Granger Causality	It has been determined that population and R&D expenditures are the cause of employment, but there is no causal relationship between employment to population and R&D expenditures.
Gerçekler, Özmen and Mucuk	2019	G7 Counties	Panel bootstrap Granger causality test	While a reciprocal relationship was found between R&D expenditures and unemployment in Germany, France, Italy and Japan, a one-way correlation was found between R&D expenditures and unemployment in Canada and the USA.
Bukut and Yenipazarlı	2020	81 Countries	Generalized least squares	While technological developments in production processes reduce employment, technological developments resulting in the production of new products increase employment and it has been observed that they have an effect. It has been determined that technological developments in the production processes have a negative effect on employment.
Bogliacino, Piva and Vivarelli	2021	677 Avrupa companies	GMM estimator	R&D activities have a positive impact on job creation for services and high-tech manufacturing, but not for traditional sectors.
Tiftik	2021	Compilation	Systematic Compilation and Thematic Analysis	It has been observed that the employment-reducing effects of technology are higher than the employment-increasing effects.

Bayar and Öztürk	2021	Türkiye	Johansen Cointegration VAR	It has been determined that exports of high-tech products have a reducing effect on employment, while R&D expenditures and the number of patent applications have an increasing effect on employment.
Konya and Durgun	2022	G7 Countries	Panel data analysis	It has been determined that there is a long-term relationship between R&D expenditures and employment.

Method

The econometric model analysis based on time series data are widely used in the literature. The time series properties of the series in question must be determined and these properties must be taken into account. In economic time series, there are irregular movements such as trend, conjuncture and seasonality. There are two types of time series properties of data deterministic and stochastic. While deterministic features determine whether there are components such as constant, trend and seasonality in the series, stochastic processes are concerned with whether the variables are stationary or not. One of the most important issues in time series is the stationary or nonstationary status of the series (Tarı, 2006, p. 380).

The fact that time series data do not experience continuous increases or decreases in a certain time period and scatter on a horizontal axis means that they are stationary. That is, the time series should fluctuate around a fixed mean and the variance of the fluctuation should be constant, especially over time. In order to create a time series model, the series must be stationary. There are two ways to measure the stationarity of a time series. The first of these is the evaluations made on the autocorrelation and partial autocorrelation coefficients in the time path graph of the series and its correlogram. The second is to perform formal statistical tests for the existence of unit roots (Sevüktekin, Çınar, 2017, p. 239, 240, 302, 317).

Traditional Unit Root Tests

After determining the linearity of the series, appropriate unit root tests were carried out. Conventional linear unit root tests were applied for series with linear structure. In this direction, Augmented Dickey-Fuller (ADF), Philips-Perron (PP) and Kwiatkowski-Philips-Schmidt-Shin (KPSS) unit root tests were performed.

Augmented Dickey Fuller (ADF) Unit Root Test

Augmented Dickey-Fuller unit root test is a test created to solve the autocorrelation process in series. The test statistic result should be negative. This test is based on the assumption that there is an autoregression process for the relevant time series and they are derived from this process, expressing that the time series will not be stationary if they interact with their lagged values.

$$\Delta y_t = \delta y_{t-1} + \sum_{i=1}^k \alpha_i \Delta y_{t-1} + \varepsilon_t \qquad \Delta y_t = \mu + \delta y_{t-1} + \sum_{i=1}^k \alpha_i \Delta y_{t-1} + \varepsilon_t$$

$$\Delta y_t = \mu + \beta_t + \delta y_{t-1} + \sum_{i=1}^k \alpha_i \Delta y_{t-1} + \varepsilon_t \qquad H_0: \delta = 0 \qquad H_1: \delta < 0$$

Phillips-Perron (PP) Unit Root Test

The Phillips-Perron unit root test is based on non-parametric functions. The test statistic result should be negative.

$$\Delta y_t = \delta y_{t-1} + \varepsilon_t \qquad \Delta y_t = \mu + \delta y_{t-1} + \varepsilon_t \qquad \Delta y_t = \mu + \beta_t + \delta y_{t-1} + \varepsilon_t$$

$$H_0: \delta = 0 \qquad H_1: \delta < 0$$

In both the ADF test and the PP test, the null hypothesis states that the series have unit roots, while the alternative hypothesis states that the series is stationary.

Kwiatkowski-Philips-Schmidt-Shin (KPSS) Unit Root Test

The purpose of the KPSS unit root test is to make the series stationary by removing the deterministic trend in the time series. It is done according to the LM test statistic. While the null hypothesis states that the series is trend stationary, the alternative hypothesis states the unit root process.

Autoregressive Distributed Lag Bound Test-ARDL

It is a "Boundary Test" developed by Pesaran et al. (2001), which is used to determine possible long-term relationships between economic variables. Distributed lag autoregressive models are used in the ARDL Boundary test.

The idea that the Engle-Granger (1987) model, which is estimated due to the equilibrium deviation obtained from the estimated long-term equilibrium, causes a specification error because the lagged values of the variables are not taken into account, leading to the development of the ARDL model. In ARDL model, cointegration relations are explained with an autoregressive distributed lag model instead of an equation (Sevüktekin, Çınar, 2017, p. 576).

$$\Delta Y_t = \alpha_0 + \sum_{i=1}^m \alpha_{1i} \Delta Y_{t-i} + \sum_{i=0}^m \alpha_{2i} \Delta X_{t-i} + \alpha_3 Y_{t-1} + \alpha_4 X_{t-1} + \varepsilon_t$$

$$\Delta X_t = \alpha_0 \sum_{i=1}^m \alpha_{1i} \Delta X_{t-i} + \sum_{i=0}^m \alpha_{2i} \Delta Y_{t-i} + \alpha_3 Y_{t-1} + \alpha_4 X_{t-1} + \alpha_5 trend + \varepsilon_t$$

In the ARDL Boundary test, the analysis is performed even if the stationarity levels of the variables are different. In the bounds test, the unconstrained error correction model (UECM) is established first. This model tests the existence of long-run relationships between variables.

$$H_0 : \alpha_3 = \alpha_4 = 0$$

If the calculated F statistical value found as a result of the analysis is smaller than the lower bound test, the null hypothesis is accepted. This indicates that there is no cointegration relationship between the variables. If the calculated F statistic value falls between the lower and upper limit values, it is not possible to reach a definite decision about whether there is a cointegration relationship between the variables. If the calculated F statistical value is greater than the upper limit value, the null hypothesis stating that there is no cointegrated relationship between the variables is rejected, and the alternative hypothesis stating that there is a cointegrated relationship between the variables is accepted.

After this stage, if a cointegrated relationship between the variables is detected, the stage of estimating short and long term ARDL models is started.

$$Y_t = \alpha_0 + \sum_{i=1}^m \alpha_{1i} Y_{t-i} + \sum_{i=0}^n \alpha_{2i} X_{t-i} + \varepsilon_t$$

$$X_t = \alpha_0 + \sum_{i=1}^m \alpha_{1i} Y_{t-i} + \sum_{i=0}^n \alpha_{2i} X_{t-i} + \alpha_3 trend + \varepsilon_t$$

The long-run ARDL model is as shown above. The short-term ARDL model is;

$$\Delta Y_t = \alpha_0 + \sum_{i=1}^m \alpha_{1i} \Delta Y_{t-i} + \sum_{i=0}^n \alpha_{2i} \Delta X_{t-i} + \delta EC_{t-1} + \varepsilon_t$$

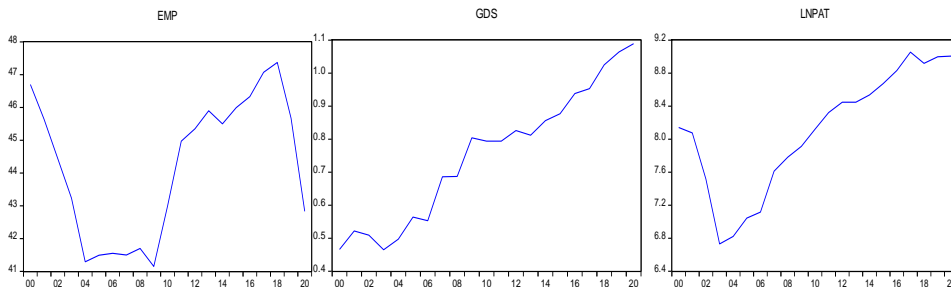
$$\Delta X_t = \alpha_0 + \sum_{i=1}^m \alpha_{1i} \Delta X_{t-i} + \sum_{i=0}^n \alpha_{2i} \Delta Y_{t-i} + \delta EC_{t-1} + \alpha_5 trend + \varepsilon_t$$

expressed as.

Findings

In this study, the relations between employment rate, R&D expenditures and number of patents were investigated by using annual time series in 2000-2020 periods in Türkiye. Data in the form of a percentage of the population representing the employment rate and patent numbers data were obtained from the World Bank (WB) website. Data on R&D expenditures were obtained from the website of the Organization for Economic Cooperation and Development (OECD). The logarithm of the total number of patents data was used in the analysis.

Shape 1: Graphs of Variables

The cointegration relationship between employment, R&D expenditures and the number of patents will be made using ARDL analysis. For this purpose, first of all, descriptive statistics for the variables were determined.

Table 2: Descriptive Statistics of Variables

	Average	Median	Max	Min	Std dev.	Skew	Kur.	Jarque-bera
Emp	44.22	44.97	47.37	41.15	2.15	-0.18	1.51	2.05 (0.35)
Gds	0.75	0.79	1.08	0.46	0.20	0.02	1.78	1.29 (0.52)
LnPat	8.10	8.14	9.05	6.72	0.73	-0.44	2.06	1.45 (0.48)

Note: The value in parentheses is the probability value.

Table 2 shows the descriptive statistics of the variables. As seen in the table, the employment variable has a normal distribution with a probability of 0.10 and other variables with a probability of 0.05.

Table 3: Traditional Unit Root Tests

Series	ADF		PP		KPSS	
	Test sts.	Critc value	Test sts.	Critc value	Test sts.	Critc value
Emp	-2.17*	-3.02	-1.72*	-3.02	0.23*	0.46
Gds	-4.76**	-3.73	-2.72*	-3.65	0.62**	0.46
LnPat	-2.24*	-3.71	-2.90*	-3.65	0.10*	0.14

Note: H0 acceptance is expressed with * and H1 acceptance is expressed with **.

H₀: The series has a unit root.

H₁: The series is stationary.

As seen in Table 3, the employment variable was found to be unit rooted in the ADF, PP and KPSS tests, while the R&D expenditures variable was found to be stationary in the ADF and KPSS tests, and unit rooted in the PP test. The variable of the number of patents whose logarithm was taken was determined as unit rooted in ADF, PP and KPSS tests. The first-order differences of the variables with unit root at the level were taken.

Table 4: Traditional Unit Root Tests– First Differences

Series	ADF		PP		KPSS	
	Test sts.	Critc value	Test sts.	Critc value	Test sts.	Critc value
Emp	-1.64	-1.60	-1.64	-1.60	0.17	0.11
LnPat	-2.18	-1.60	-2.51	-1.60	0.14	0.11

Note: H0 acceptance is expressed with * and H1 acceptance is expressed with **.

H₀: The series has unit root.

H₁: The series is stationary.

In Table 4, traditional unit root tests were performed by taking the first differences. As can be seen in the table, all series are stationary in the 1st order.

Table 5 : ARDL Model

Test Statistics	Value	Poss.	n=1000	
F ist	12.77148	%10	4.19	5.06
		%5	4.87	5.85
		%1	6.34	7.52
k	2			

H₀: There is no cointegration relationship between the variables.

H₁: There is a cointegration relationship between the variables.

According to the results in Table 5, since the F statistic is 12.77>5.85 with a probability of 5%, the null hypothesis was rejected and it was concluded that there is a cointegrated relationship between the variables. Since there is a cointegrated relationship between the variables, long-term relationship analysis and error correction model can be performed.

Table 6 : ARDL Long Term Model

Variables	Coef.	Std. dev.	t-sts	Poss.
GDS	-0.724342	0.006499	-111.4609	0.0057
LnPat	0.049218	0.000688	71.56662	0.0089

$$EC=EMP-(-0.724342 * GDS + 0.049218 * LnPat)$$

The long-term coefficients calculated are shown in Table 6. As seen in the table, both of the independent variables were found to be statistically significant. The fact that the coefficient of R&D expenditures is negative means that it affects the employment variable negatively. The coefficient of the total number of patents variable is positive. Accordingly, it can be concluded that it affects employment rates positively. The coefficients indicate how much the 1% unit changes will affect the employment rates.

Table 7: ARDL Short-Run Relationship and Error Correction Model

Variables	Coef.	Std. dev.	t-sts	Poss.
C	295.8832	27.59513	10.72230	0.0592
Trend	2.013851	0.187907	10.71729	0.0592
$\Delta(LNEMP(-1))$	64.99203	6.021213	10.79384	0.0588
$\Delta(LNEMP(-2))$	56.23360	5.320069	10.57009	0.0600
$\Delta(LNEMP(-3))$	27.49830	2.615573	10.51330	0.0604
$\Delta(GDS)$	-8.663872	0.793054	-10.92470	0.0581
$\Delta(GDS(-1))$	37.07602	3.483136	10.64444	0.0596
$\Delta(GDS(-2))$	26.52724	2.520401	10.52501	0.0603
$\Delta(GDS(-3))$	12.23252	1.170859	10.44747	0.0608
D(LNPAT)	-1.298118	0.124406	-10.43453	0.0608
D(LNPAT(-1))	-6.899792	0.651020	-10.59843	0.0599
D(LNPAT(-2))	-4.973018	0.466265	-10.66565	0.0595
D(LNPAT(-3))	-2.872246	0.277122	-10.36454	0.0612

CointEq(-1)*	-81.32517	7.585464	-10.72119	0.0592
--------------	-----------	----------	-----------	--------

The error correction term must be statistically significant and negative. According to the results in Table 7, the error correction term is statistically significant at the 10% significance level and has a negative value. Therefore, it can be said that short-term imbalances tend to normalize in the long-term.

Conclusion

In this study, the relationships between R&D expenditures, the total number of patents and employment were investigated by using the data used annually in Türkiye in the 2000-2020 periods, time series analysis. Data in the form of percent of the population, data on total patent numbers and R&D expenditures are used to represent the employment rate. In order to determine the stationarity of the variables, Augmented Dickey-Fuller (ADF), Phillips-Perron (PP), and Kwiatkowski-Philips-Schmidt-Shin (KPSS) Unit Root Tests, which are traditional unit root tests, were used. As a result of the unit root tests, the employment variable was found to be unit rooted in the ADF, PP and KPSS tests, the R&D expenditures variable was found to be stationary in the ADF and KPSS tests, and unit rooted in the PP test. The variable of total number of patents whose logarithm was taken was determined as unit rooted in ADF, PP and KPSS tests. The series of all variables were made stationary by taking the first-order differences of the variables with unit root at the level. Then, the Autoregressive Distributed Latency Model-ARDL test was performed to determine the long-term relationships between the variables. As a result of the test, the null hypothesis was rejected and it was concluded that there is a cointegrated relationship between the variables. Due to the cointegrating relationship between the variables, long-term relationship analysis and error correction model was carried out.

According to the results obtained from the study, R&D expenditures and the total number of patents and increases and decreases in employment rates affect each other. Using the data for Türkiye between 2000 and 2020, it has been determined that R&D expenditures are negative in employment rates and the total number of patents is positive. According to the results of the analysis, both of the independent variables were found to be statistically significant. Accordingly, a 1% increase in R&D expenditures reduces employment by 0.72%. A 1% unit increase in the total number of patents increases employment rates by 0.04%. According to the results of the study, R&D expenditures in Türkiye do not create positive results in terms of the development of employment policies. It was concluded that the total number of patents created in Türkiye produced positive results in terms of improving employment policies. In this context, while creating employment policies, the evaluations of the said results should be taken into consideration.

Ethical Statement Information of the Article Titled As “The Effect of R&D Expenditures and Number of Patents on Employment in Türkiye: An Evaluation with the ARDL Analysis”

	This study has been prepared in accordance with the values of “Research and Publication Ethics”
Acknowledgement	“The Effect of R&D Expenditures and Number of Patents on Employment in Türkiye: An Evaluation with the ARDL Analysis” was not reproduced from any paper or thesis.
Conflict of Interest Statement	There is no conflict of interest in the study titled as “The Effect of R&D Expenditures and Number of Patents on Employment in Türkiye: An Evaluation with the ARDL Analysis”.
Author Contributions	I declare that I, Ayça Doğaner, prepared the work titled “The Effect of R&D Expenditures and Number of Patents on Employment in Türkiye: An Evaluation with the ARDL Analysis” by myself.
Support	Not any.
Ethics Committee Certificate Of Approval	Ethics Committee Permission is not required for the study titled as “The Effect of R&D Expenditures and Number of Patents on Employment in Türkiye: An Evaluation with the ARDL Analysis”.
Scale Permission	Not any.

References

- Aydın, E. (2018). Türkiye’de Teknolojik İlerleme İle İstihdam Yapısındaki Değişme Projeksiyonu: Endüstri 4.0 Bağlamında Ampirik Analiz. *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 16 (31), 461-471 .
- Bayar, H.T. & Öztürk, M. (2021). Teknolojinin İstihdam Üzerine Etkisi:VAR Analizi. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 26(2), 119-127.
- Bayraktar, M. & Uysal, Ö. (2019). Türkiye’de Ar-Ge Yatırımlarının ve Nüfusun İstihdam Üzerindeki Etkisi. *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Ek Sayı*, 23-42 .
- Bogliacino, F. & Vivarelli, M. (2010). The Job Creation Effect of R&D Expenditures, *IZA Discussion Papers*, 4728.
- Bogliacino, F., Piva, M. & Vivarelli, M. (2012). R&D And Employment: An Application Of The LSDVC Estimator Using European Microdata. *Economics Letters*, 116(1), 56-59.

- Brouwer, E., Kleinknecht, A. & Reijnen, J.O.N. (1993). Employment Growth and Innovation at The Firm Level. *Journal of Evolutionary Economics*, 3, 153-159.
- Bulut, E. & Yenipazarlı, A. (2020). Endüstri 4.0 ve Teknolojinin İstihdam Üzerindeki Etkisi, Panel Veri Analizi. *Pamukkale Journal of Eurasian Socioeconomic Studies*, 7(2), 15-35.
- Çolak, M. & Kara, O. (2017). Türkiye’de Makroekonomik Göstergelerin İstihdama Etkisi. *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Afro-Avrasya Özel Sayısı*, 259-272.
- Engle, R.F. & Granger, C.W.J. (1987). Co-Integration and Error Correction: Representation, Estimation, and Testing. *The Econometric Society*, 55(2), 251-276.
- Gerçeker, M., Özmen, İ. & Mucuk, M. (2020). Ar-Ge Harcamaları Ve İşsizlik Arasındaki Nedenselliğin Ampirik Analizi: G7 Ülkeleri Örneği. *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 41(2), 413-431.
- Konya, S. & Durgun, Ö. (2022). G7 Ülkelerinde Ar-Ge Harcamaları İle İstihdam İlişkisi. *Sakarya İktisat Dergisi*, 11(1), 17-32.
- OECD (2022), Gross Domestic Spending on R&D (indicator). doi: 10.1787/d8b068b4- en (Accessed: 5 June 2022)
- Özcan, S.E. & Özer, P. (2017). Ar-Ge Harcamaları ve Patent Başvuru Sayısının Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkileri: OECD Ülkeleri Üzerine Bir Uygulama. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 18(1), 15-28.
- Pesaran, M.H., Shin, Y. & Smith, R.J. (2001). Bounds Testing Approaches to the Analysis of Level Relationships. *Journal of Applied Econometrics*, 16(3), 289-326.
- Piva, M. & Vivarelli, M. (2017). Is R&D Good for Employment? Microeconomic Evidence from the EU, IZA World of Labor DP, 10581 ; Vivarelli, M. (2015). Innovation and Employment, IZA World of Labor, 154.
- Sevüktekin, M. & Çınar, M. (2017). *Ekonometrik Zaman Serileri Analizi E-views Uygulamalı*. Bursa: Dora Yayınları.
- Tamayo, M.P. & Huergo, E. (2016). The Effect of R&D Services Offshoring on Skilled Employment: Firm Evidence, *The World Economy*, 39(9), 1414-1433.
- Tarı, R. (2006). *Ekonometri*. (4. Bsm), İstanbul: Avcı Yayınları.
- Tiftik, C. (2021). Teknoloji Temelli Araştırma Ve Geliştirme Faaliyetlerinin Genel İstihdam Üzerine Etkisi: Sistemik Derleme Çalışması. *İstanbul Kent Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, 2(2), 95-111.

Türk Vergi Hukukunda Vergi Kaçakçılığı Suçuna Yönelik Son Düzenlemeler: OECD'nin Birinci Küresel İlkesi Çerçevesinde Bir Değerlendirme

Rana DAYIOĞLU ERUL¹

Öz

Makale Türü
Araştırma Makalesi

Başvuru Tarihi
24.06.2022

Kabul Tarihi
04.08.2022

DOI
10.53306/klujfeas.1135222

Vergi suçlarıyla küresel düzeyde mücadelenin her geçen gün artan önemi doğrultusunda OECD, vergi suçlarıyla mücadelede on küresel ilke yayınlamıştır. Bu ilkeler, OECD'nin raporunda yer alan 33 ülke için incelenmiş ve gelişmekte olan ülkeler için örnek teşkil edecek nitelikte düzenlenmiştir. Çalışmada Türkiye'ye ilişkin olarak ise herhangi bir veri ya da düzenleme yer almamaktadır. Bu çalışmada, suç ve cezaların kanuniliği ilkesine dayanan ve diğer tüm küresel ilkeler için hukuki altyapı oluşturan birinci küresel ilkenin, Türkiye'de vergi kaçakçılığı suçuna ilişkin olarak yapılan son yasal düzenlemeler çerçevesinde incelenmesi amaçlanmıştır. Birinci küresel ilke; vergi suçları ve bu suçlara neden olan fiillerin tanımlanması, bu fiillerin genel ve özel kanunlarda yer alması, uygulanacak cezaların açıkça belirlenmesi, daha ağır suçlara daha ağır yaptırımların uygulanması, suç kanıtlanırsa cezai yaptırım uygulanması ve cezai yaptırımların fiili olarak uygulanması gibi bazı hukuki düzenlemeleri kapsamaktadır. İncelemeler sonucunda, raporda yer alan yabancı ülke örneklerinde olduğu gibi, Türkiye'de de vergi kaçakçılığıyla mücadelede birinci küresel ilkeye uygun düzenlemelerin yer aldığı sonucuna ulaşılmış; daha etkin mücadele için birtakım öneriler sunulmuştur.

Anahtar sözcükler: vergi kaçakçılığı, vergi suçlarıyla mücadele, OECD, OECD'nin küresel ilkeleri.

¹ Dr. Öğretim Üyesi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Maliye Bölümü, mrana.erul@hbv.edu.tr, ORCID: 0000-0001-9073-6430

Last Regulations on Tax Evasion in Turkish Tax Law: An Evaluation within The Framework of The First Global Principle of OECD

Rana DAYIOĞLU ERUL²

Abstract

In line with the increasing importance of the global fight against tax crimes, OECD has published ten global principles on fighting tax crimes. These principles have been examined for 33 countries in the report of OECD and have been arranged as a sample for developing countries. There is no data or regulation about Turkey in the study. In this study, It is aimed to examine the first global principle, which is based on the principle of legality of crimes and punishments and constitutes the legal infrastructure for all other global principles, within the framework of the latest legal regulations regarding tax evasion in Turkey. The first global principle includes some legal regulations such as defining tax crimes and the actions that cause these crimes, including these actions in general and special laws, determining clearly the penalties to be applied, imposing heavier sanctions for more serious crimes, imposing criminal sanctions if the crime is proven and actual application of criminal sanctions. As a result of the examinations, it is concluded that there are regulations in accordance with the first global principle in fighting tax evasion in Turkey, as in foreign countries in the report; some suggestions have been presented for a more effective struggle.

Key words: tax evasion, fighting tax crimes, OECD, global principles of OECD.

Article Type

Research Article

Application Date

2022-06-24

Acceptance Date

2022-08-04

DOI

10.53306/klujfeas.1135222

² Assist. Prof., Ankara Hacı Bayram Veli University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of Public Finance, mrana.erul@hbv.edu.tr, ORCID: 0000-0001-9073-6430

1. Giriş

Vergi suçları, günümüzde dünya genelinde gerek ulusal gerekse uluslararası düzeyde mücadele edilmesi gereken bir olgu olup hem vergi gelirlerini olumsuz etkileyerek mali ve ekonomik düzenin bozulmasına neden olmakta hem de suçu işleyen ve işlemeyen veya suçu işleyip yakalanan ve yakalanmayan mükellefler arasında adaletsizliğe neden olmaktadır.

Vergi kaçakçılığı suçu, vergi suçları arasında en yaygın olarak işlenen suç olup adli nitelikli suçlar arasında yer almakta ve kamu düzenini bozucu nitelikte ağır ihlalleri içermektedir. Bu nedenle vergi kaçakçılığı fiillerine uygulanacak olan cezalar da önem taşıdığından, son dönemde Türk vergi mevzuatında vergi kaçakçılığı suçlarına ilişkin pek çok yeni düzenleme yapılmıştır.

Bu çalışmada, mücadelenin büyük bir önem taşıdığı vergi kaçakçılığı suçu ve cezalarına ilişkin son dönemlerde yapılan düzenlemelerin, OECD'nin vergi suçlarıyla mücadelede belirlediği on küresel ilkenin hukuki altyapısına temel oluşturan birinci ilke bağlamında değerlendirilmesi amaçlanmıştır. Birinci küresel ilkenin seçilmesinin nedeni, diğer tüm ilkelere hem kavramsal hem de hukuki çerçevede temel oluşturması ve suç ve cezada kanunilik ilkesine dayanmasıdır. Vergi kaçakçılığı suçunun incelemelerde temel alınması ise vergi suçları arasında en yaygın olarak rastlanan suç olması ve son düzenlemelerin bu suça ilişkin olması nedenlerinden ileri gelmektedir.

Çalışmanın amacı doğrultusunda, öncelikle OECD'nin birinci küresel ilkesi ve bu ilke bağlamında bazı yabancı ülkelerde vergi suçlarına ilişkin yaptırımlar ele alınacak; daha sonra ise Türkiye'de vergi kaçakçılığına ilişkin getirilen yeni düzenlemeler çerçevesinde vergi kaçakçılığı suçları, OECD'nin birinci küresel ilkesi bağlamında karşılaştırmalı olarak değerlendirilecektir.

2. Vergi Suçlarıyla Mücadele: OECD'nin On Küresel İlkesi

Vergi suçlarıyla mücadele, günümüzde hem ulusal hem de uluslararası düzeyde yaygın bir biçimde sürdürülmektedir. OECD'nin vergi suçlarıyla mücadelede küresel prensipler üzerine yaptığı çalışma, vergi suçlarıyla mücadelenin hükümetler tarafından dünya çapında aktif olarak yürütüldüğünü göstermektedir. Sonuncusu 2021 yılında yayınlanan bu çalışma, 33 ülkenin³ vergi suçlarına ilişkin deneyimleri konusunda yapılan anket verileri çerçevesinde oluşturulmuştur.

OECD vergi suçlarıyla mücadelede on küresel ilke belirlemiştir. Vergi suçlarıyla mücadele raporunda, her ülkenin kendi ülkesini her bir ilke ile karşılaştırması tavsiye edilmektedir. Buna göre rapor; soruşturma veya uygulama yetkilerinin türünü artırmak, hükümet tarafından tutulan bazı verilere erişimi genişletmek, vergi suçlarını tespit etmek ve engellemek için strateji tasarlamak veya güncellemek ve vergi suçlarını ölçmek için daha etkin çalışmak gibi

³ Almanya, Amerika Birleşik Devletleri, Arjantin, Avustralya, Avusturya, Azerbaycan, Birleşik Krallık, Brezilya, Çek Cumhuriyeti, Estonya, Fransa, Güney Afrika, Gürcistan, Hollanda, Honduras, İrlanda, İspanya, İsrail, İsveç, İsviçre, İtalya, İzlanda, Japonya, Kanada, Kolombiya, Kore, Kosta Rika, Macaristan, Meksika, Norveç, Şili, Yeni Zelanda, Yunanistan.

yasal veya fiili olarak değişiklik yapılması gereken alanların belirlenmesini içermektedir (OECD, 2017, s. 9). Özellikle gelişmekte olan ülkeler bu faaliyetlerin geliştirilmesi bakımından teşvik edilmektedir. Ayrıca OECD'nin bu çalışmaları, ülkelerin zaman içerisinde vergi suçlarıyla mücadelede ne gibi aşamalar kaydettiğinin ve hangi düzeye ulaştığının tespiti açısından da önem taşımaktadır (APEC/OECD, 2019, s. 8). Bu on küresel ilke temel başlıkları itibarıyla aşağıdaki gibidir.

Tablo 1. Vergi Suçlarıyla Mücadelede OECD'nin On Küresel İlkesi

1.	Vergi suçlarının yasa dışı faaliyet olarak değerlendirilmesi
2.	Vergi suçlarının tespitinde etkili bir strateji tasarlanması
3.	İdarenin vergi suçlarını araştırmaları ve tespit etmesi için yeterli güce sahip olması
4.	İdarenin varlıklara el koymak için etkili yetkilere sahip olması
5.	Organizasyon yapısının tanımlanmış sorumluluklarla donatılması
6.	Vergi suçlarına ilişkin araştırmalar için yeterli kaynak ayrılması
7.	Vergi suçlarının kara para aklamada öncül suç haline getirilmesi
8.	Yurt içi kurumlar arası iş birliği için etkili bir çerçeveye sahip olunması
9.	Uluslararası iş birliği mekanizmalarının olması
10.	Şüphelilerin haklarının korunması

Kaynak: OECD (2017); OECD (2021).

Belirtilen nedenlerle OECD'nin on küresel ilkesi, aynı zamanda sınır ötesi unsurları olan vergi suçlarını ele almak amacıyla küresel bir strateji oluşturmak için iş birliği yapmayı da içermekte olup bu bakımdan on küresel ilkenin dünya çapında uygulanması, vergi kayıp ve kaçaklarının tespiti ve yerel kaynakların korunması açısından kritik öneme sahiptir (OECD, 2017, s. 9).

3. OECD Ülkelerinde Vergi Suçlarına Uygulanan Cezalar: OECD'nin Birinci Küresel İlkesi

3.1. OECD'nin Birinci Küresel İlkesi

OECD'nin on küresel ilkesinden birincisi, vergi suçlarının yasa dışı faaliyet olarak değerlendirilmesidir. Bu ilke; vergi suçları için ceza adaleti sisteminin temellerini atarken, diğer tüm ilkeler için yasal çerçeveye bağlı olarak rehberlik etmektedir (OECD, 2020, s. 10). Her ülkede yargı alanları belirli kültür, politika ve yasama ortamını yansıtan ve bunlarla etkileşim gösteren farklı yasal sistemlere sahip olduğundan vergi kanunlarını ihlalin suç olarak değerlendirilmesi yargı alanlarına (ülkeden ülkeye) göre farklılık göstermekte; ancak temel çerçevede, kanuni ihlallere ilişkin yasal düzenlemeler ancak aşağıdaki gibi uygulandığında etkin olmaktadır (OECD, 2021a, s. 16):

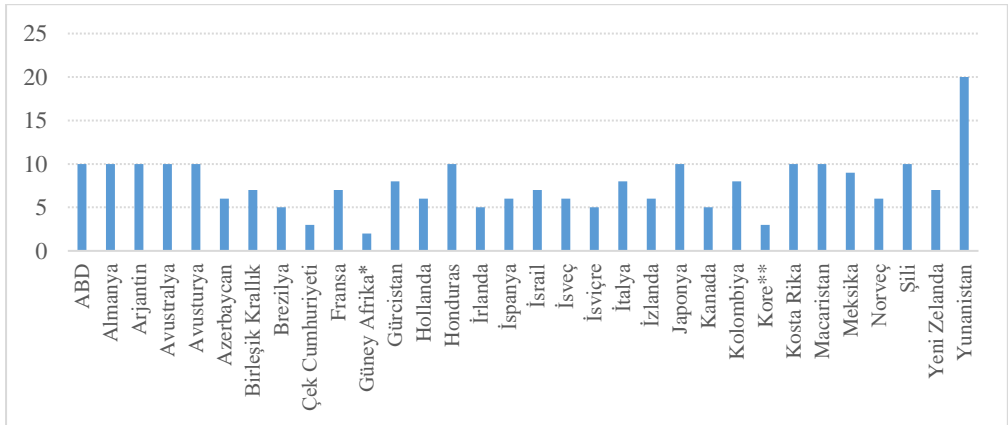
- Suç sayılan fiiller ve vergi suçları kanunlarda açıkça tanımlanmıştır.
- Suç kanıtlanırsa cezai yaptırım uygulanır.
- Daha ağır suçlar, daha ağır yaptırımlarla cezalandırılır.
- Cezai yaptırımlar fiili olarak uygulanır.

Sayılan bu uygulamalar, OECD'nin birinci küresel ilkesinin temelini oluşturmaktadır. Buna ek olarak bu ilke; mali soruşturma, gerçeğin tespit edilmesi için gerekli olan cezai soruşturma, suçluları suç gelirinden mahrum bırakma gibi yetkiler doğrultusunda vergi suçlarını caydırma hedefine yönelik düzenlemeleri içermektedir. Ayrıca vergi suçları ve cezalarına ilişkin düzenlemelerin kanunlarda açıkça düzenlenmesi; tüm suç faaliyetlerinin belirtilmesi ve bu faaliyetleri kapsayan bir kanuna (genel veya özel) dahil edilmesi, suç fiilini oluşturan davranışların tanımlanması, faaliyetin gerçekleşmesindeki unsurlar (kasıt, taksir vb.) gibi hususları kapsamaktadır.

3.2. Birinci Küresel İlke Çerçevesinde Bazı Ülkelerde Vergi Cezaları

Her ülkenin vergi sisteminde bir fiilin suç olarak değerlendirilip değerlendirilmediği, değerlendiriliyorsa hangi düzeyde ceza alması gerektiği farklılık göstermektedir. Örneğin; bir vergi yükümlülüğü kasıtlı olarak yerine getirilmediğinde, aynı suç tekrar işlendiğinde, kaçırılan veya vergi kaybına neden olunan miktar belirli bir parasal eşiği aştığında uygulanacak cezalar konusunda birtakım ağırlaştırıcı faktörlere başvurulabilmekte, cezalar daha yüksek bir eşikten başlayarak uygulanabilmektedir. Bu bağlamda, gelir vergisi ve KDV'ye ilişkin olarak işlenen vergi suçlarına verilen hapis cezalarının üst sınırları bazı yabancı ülkeler itibarıyla aşağıda Şekil 1'de gösterilmektedir.

Şekil 1. Vergi Suçlarına Verilen Maksimum Hapis Cezaları (Yıl)

Kaynak: OECD, 2021a, s. 19.

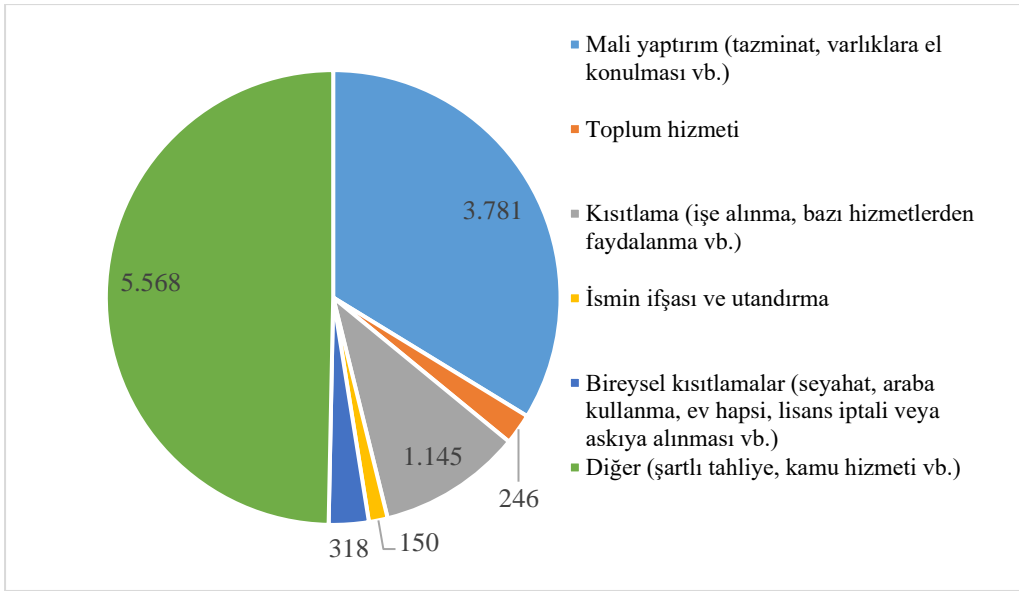
* Güney Afrika, birden fazla suçun olduğu ve cezaların art arda işlendiği durumlarda, çok daha ağır cezalar uygulayabilmektedir.

** Kore'de ise yılda 500 milyon Kore wonunun üzerinde vergi kaçırılması durumunda belirsiz süreli hapis cezasına çarptırılabilceği öngörülmektedir.

Vergi suçlarına uygulanan cezalar, duruma göre para cezası olarak da verilebilmekle birlikte; hapis ve para cezası dışında toplum hizmeti, ismin ifşası ve utandırma, belirli görevlerden diskalifiye, lisans veya diğer ayrıcalıkların askıya alınması gibi pek çok alternatif yaptırım da uygulanabilmektedir. Bu yaptırımlar aşağıda Şekil 2’de 2015-2018 yılları itibarıyla gösterilmekte olup OECD raporunda yer alan ülkelerden dokuzu 2015-2018 yılları arasında alternatif yaptırımlar uyguladıklarını belirtmiştir. Verilere göre en çok başvurulan alternatif yaptırım yolunun şartlı tahliye ve kamu hizmeti uygulanması gibi diğer yollardan sonra mali yaptırım ve kısıtlama yoluyla yaptırımlar olduğu görülmektedir.

Şekil 2. Vergi Suçlarına Uygulanan Alternatif Yaptırımlar (2015-2018)

Kaynak: OECD, 2021a, s. 21.

3.3. Vergi Suçlarına Uygulanan Alt ve Üst Sınırlara Örnekler

OECD'nin birinci küresel ilkesi gereği; hangi fiillerin suç sayıldığı, vergi suçlarına uygulanan cezaların alt ve üst sınırları, zamanasını süreleri, idarenin hangi cezaları uygulamaya yetkisinin olduğu, vergi suçlarına uygulanan alternatif yaptırımlar gibi bilgilerin verilmesi gerekmektedir. Nitekim raporda incelenen tüm ülkelerde bu bilgiler, vergi suçuna neden olan fiillerin gerçekleşme düzeyi, kaç kişinin hangi fiiller nedeniyle hüküm giydiği vb. verilerle niceliksel olarak desteklenerek yer almaktadır.

Aşağıda Tablo 2'de, örnek teşkil etmesi amacıyla, bazı yabancı ülkelerde vergi kaçakçılığı suçuna uygulanan yaptırımların alt ve üst sınırları gösterilmektedir. Buna göre, tüm ülkelerde, birinci ilkenin öngördüğü biçimde, hangi fiillerin suç sayıldığı, hangi fiillere hangi cezanın verildiği ile cezaların alt ve üst sınırları net olarak belirlenmiştir. Ayrıca bu düzenlemelerin tümü, ilgili ülkenin mevzuat düzenlemelerinde detaylarıyla yer almaktadır.

Tabloya bakıldığında, vergi kaçakçılığı suçlarına genellikle hapis cezası uygulandığı dikkat çekmekle birlikte; bazı ülkelerde para cezası veya hapis cezasına ek olarak para cezasının da uygulanabildiği görülmektedir. Buna ek olarak, bazı ülkelerde para cezası uygulanması için de alt ve üst sınırlar yer almaktayken, bazılarında ise alt sınır düzenlenmeksizin üst sınır tutar veya süreleri uygulanmaktadır. Ayrıca gerçek kişi ve tüzel kişi ayrımı yapılmak suretiyle yaptırımların uygulanması da farklı ve dikkat çeken bir uygulamadır. Tüm bu düzenlemeler, OECD'nin raporunda incelenen 33 ülkenin de vergi suçlarıyla mücadelede birinci küresel ilkeye uygun düzenlemelere yer verdiğini göstermektedir.

Tablo 2. Vergi Kaçakçılığı Suçlarına Uygulanan Cezaların Alt ve Üst Sınırları

Ülke	Vergi Suçu	Alt Sınır	Üst Sınır
Almanya	- Vergi idaresine yanlış veya eksik beyanda bulunma	Para cezası	5 yıl hapis cezası
	- Ağır vergi kaçakçılığı (yüksek tutarlı ödemelerini kasten olduğundan düşük gösterme)	6 ay hapis cezası	10 yıl hapis cezası
	- Ağır vergi kaçakçılığı (başka bir ülkenin şirketini kullanarak vergileri gizleme)	6 ay hapis cezası	10 yıl hapis cezası
Arjantin	Vergi kaçakçılığı	2 yıl hapis cezası	6 yıl hapis cezası
Avusturya*	Vergi kaçakçılığı	Kaçırılan verginin %20'si tutarında para cezası	Kaçırılan verginin iki katı para cezası ve dört yıl hapis cezası.
	En az üç kişi ile işlenen vergi kaçakçılığı suçu	Kaçırılan vergi 100.000 €'yu geçmiyorsa kaçırılan vergi tutarının %30'u, 100.000 €'yu geçiyorsa minimum para cezası düzenlemesi bulunmamakta, tüzel kişiler için ise kaçırılan vergi tutarının %30'u uygulanmaktadır.	Kaçırılan vergi 100.000 €'yu geçmiyorsa kaçırılan vergi tutarının üç katı ve üç aya kadar hapis cezası, 100.000 €'yu geçiyorsa beş yıla kadar hapis cezası veya dört yılı aşmayan hapis cezasına ek olarak 1.500.000 €'ya kadar para cezası, tüzel kişiler için ise kaçırılan verginin üç katı tutarında para cezası uygulanmaktadır.
Azerbaycan	Vergi kaçakçılığı	Kaçırılan verginin iki katı para cezası	7 yıl hapis cezası
Brezilya	Vergi kaçakçılığı	2 yıl hapis cezası ve para cezası	5 yıl hapis cezası ve para cezası
Çek Cumhuriyeti	Vergi kaçakçılığı	6 ay hapis cezası ve bazı faaliyetlere ilişkin yasaklar**	3 yıl hapis cezası ve bazı faaliyetlere ilişkin yasaklar
Fransa	Vergi kaçakçılığı	-	5 yıl hapis cezası ve suçun işlenmesinden elde edilen kazancın iki katı para cezası
Honduras	Kaçırılan vergi miktarı 50.000 ile 250.000 HNL (Honduras lempirası) arasında ise	3 yıl hapis cezası	6 yıl hapis cezası ve kaçırılan verginin %120'si tutarında para cezası
	Kaçırılan vergi miktarı 250.000 HNL üzerinde ise	6 yıl hapis cezası	10 yıl hapis cezası ve kaçırılan verginin %140'ı tutarında para cezası

İspanya	Kaçırılan vergi miktarı 120.000 €'nun üzerinde ise	1 yıl hapis cezası ve kaçırılan vergi tutarında para cezası	5 yıl hapis cezası ve kaçırılan verginin altı katı tutarında para cezası
	Kaçırılan vergi miktarı 600.000 €'nun üzerinde ise	2 yıl hapis cezası ve kaçırılan verginin iki katı tutarında para cezası	6 yıl hapis cezası ve kaçırılan verginin altı katı tutarında para cezası
İsveç	Kasıtlı yanlış bilgi vermek veya beyanname vermeyerek vergi suçuna teşebbüs etmek	-	2 yıla kadar hapis cezası
	Hafif vergi suçu	-	Para cezası
	Ağır vergi suçu	6 ay hapis cezası	6 yıla kadar hapis cezası
İtalya	Sahte fatura düzenleme	4 yıl hapis cezası	8 yıl hapis cezası
	Muhasebe kayıtlarının gizlenmesi	3 yıl hapis cezası	7 yıl hapis cezası
İzlanda	Vergi kaçakçılığı	Kaçırılan verginin en az iki katı tutarında para cezası	Kaçırılan verginin on katına kadar para cezası
Japonya	Vergi kaçakçılığı	-	10 yıl hapis cezası veya 10 milyon Japon yeni para cezası veya her ikisi birlikte
Kosta Rika***	Vergi kaçakçılığı	5 yıl hapis cezası	10 yıl hapis cezası
Meksika	Vergi kaçakçılığı	3 ay hapis cezası	9 yıl hapis cezası
Şili	Vergi kaçakçılığı	541 ile 818 gün arasında hapis cezası ve kaçırılan verginin yarısı kadar para cezası	819 ile 1.095 gün arasında hapis ve kaçırılan verginin üç katı para cezası
Ülke	Vergi Suçu	Maksimum Yaptırım (Gerçek Kişi)	Maksimum Yaptırım (Tüzel Kişi)
ABD	Vergiden kaçınmaya veya vergi kaçırmaya yönelik kasıtlı girişim	5 yıl hapis cezası ve/veya maksimum 250.000 \$ para cezası	Maksimum 500.000 \$ para cezası
	Dolandırıcılık ve yanlış beyan	3 yıl hapis cezası ve/veya maksimum 250.000 \$ para cezası	Maksimum 500.000 \$ para cezası

Kaynak: OECD, 2021b'den yararlanılarak tarafımızca oluşturulmuştur.

* Avusturya'da kaçırılan vergi miktarı 100.000 €'yu aştığında cezai yaptırım uygulanmaktadır.

** Bu yasaklar, belirli bir mesleğin icrası veya bu mesleğin icrası için özel izin gerektiren faaliyetlerin yasaklanması şeklindedir.

*** Kosta Rika'da kaçırılan vergi miktarı, 500 temel maaş düzeyini aştığında cezai yaptırım uygulanmaktadır.

4. Türkiye’de Vergi Kaçaklığına Uygulanan Cezalar: OECD’nin Birinci Küresel İlkesi ve Türk Vergi Hukukundaki Son Gelişmeler Işığında Karşılaştırmalı Bir Değerlendirme

4.1. Türk Vergi Hukukunda Vergi Kaçakçılığı Suçu

Türk vergi hukukunda vergi kabahatleri ve vergi suçları, Vergi Usul Kanunu’nda ayrı ayrı düzenlenmiştir. Kabahatler idari nitelikli olduğundan yaptırım bakımından idari para cezası ve diğer idari tedbirler yer almaktayken, suçlar adli nitelikli olduğundan yaptırım türü olarak hapis cezası ve adli para cezası uygulanmaktadır.

Kaçakçılık suçu, kanunda sayılmış olan fiillerin işlenmesiyle meydana gelmekte; dolayısıyla kanuna aykırı fiiller yoluyla vergi ödevlerinin yerine getirilmemesi ve vergi kaybına yol açması şeklinde ortaya çıkmaktadır. Vergi Usul Kanunu’nun 359. maddesinde kanuna aykırı olan bu fiiller maddeler halinde sayılmış olup bu fiillerin ceza mahkemelerinde yargılanarak hürriyeti bağlayıcı ceza ile cezalandırılması hükme bağlanmıştır (Öncel, Kumrulu ve Çağan, 2012, s. 212).

Vergi kaçakçılığı suçlarına uygulanan cezalar Vergi Usul Kanunu’nun 359. maddesinde dört grup halinde, hapis cezası sınırlarına yer verilmek suretiyle sayılmıştır. Buna ek olarak, vergi ziyanına 359. maddede yazılı fiillerle sebebiyet verilmesi halinde bu ceza üç kat, bu fiillere iştirak edenlere ise bir kat olarak uygulanmaktadır (Vergi Usul Kanunu m. 344/2). Çalışmanın bir sonraki kısmında, son dönemlerde yapılan değişiklikler vergi kaçakçılığı suçuna yönelik olduğundan, vergi kaçakçılığına yönelik düzenleme ve değerlendirmelere yer verilecektir.

4.2. Vergi Kaçakçılığı Suç ve Cezasına İlişkin Son Düzenlemeler

7394 sayılı Hazineye Ait Taşınmaz Malların Değerlendirilmesi ve Katma Değer Vergisi Kanununda Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun ile Bazı Kanunlarda ve Kanun Hükmünde Kararnemelerde Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun⁴ ile vergi mevzuatında pek çok önemli değişiklik yapılmış olup bunlardan bazıları da vergi suçlarına ilişkin değişikliklerdir. Bu kanun ile vergi kaçakçılığı suçuna uygulanan hapis cezalarının üst sınırı yükseltilmiş, etkin pişmanlık müessesesi getirilmiş ve birden fazla takvim yılı veya vergilendirme dönemi içinde aynı suçun işlenmesi halinde zincirleme suç kapsamında tek cezanın verilmesi uygulamaya konulmuştur.

Belirtilen değişikliklerden ilki, Vergi Usul Kanunu’nun 359. maddesinde düzenlenen vergi kaçakçılığı suçlarına ilişkin olup buna göre vergi kaçakçılığı suçlarına ilişkin hapis cezası üst sınırı artırılmış; üç yıl olanlar beş yıla, beş yıl olanlar ise sekiz yıla çıkarılmış, böylelikle kaçakçılık suçlarına uygulanan cezalar ağırlaştırılmıştır. Bu düzenleme öncesinde ve sonrasında uygulanan cezalar aşağıdaki gibi gösterilebilir.

⁴ 15.04.2022 tarih ve 31810 tarihli Resmi Gazete’de yayımlanmıştır.

Tablo 3. Vergi Kaçakçılığı Suçlarına Uygulanan Cezalarda Değişiklik

Kanun	Fiil	Eski Düzenleme	Yeni Düzenleme
VUK m. 359/a	<ul style="list-style-type: none"> - Defter ve kayıtlarda hesap ve muhasebe hileleri yapılması - Gerçek olmayan kişiler adına hesap açılması - Çift defter tutulması - Defter, kayıt ve belgelerin tahrif edilmesi veya gizlenmesi - Muhteviyatı itibarıyla yanıltıcı belge düzenlenmesi veya kullanılması	18 aydan 3 yıla kadar hapis	18 aydan 5 yıla kadar hapis
VUK m. 359/b	<ul style="list-style-type: none"> - Defter, kayıt ve belgelerin yok edilmesi - Defter sayfalarını yok ederek yerine başka sayfalar koyulması - Sahte belge düzenlenmesi veya kullanılması	3 yıldan 5 yıla kadar hapis	3 yıldan 8 yıla kadar hapis
VUK m. 359/c	<ul style="list-style-type: none"> - Hazine ve Maliye Bakanlığı ile anlaşması bulunan kişilerin basabileceği belgelerin Bakanlık ile anlaşması olmadığı halde basılması veya bilerek kullanılması	2 yıldan 5 yıla kadar hapis	2 yıldan 8 yıla kadar hapis
VUK m. 359/ç ⁵	<ul style="list-style-type: none"> - Ödeme kaydedici cihaz mührünün kaldırılması, donanım veya yazılımının değiştirilmesi - Ödeme kaydedici cihaza müdahale ederek gerçekleştirilen satışlara ait bilgilerin kayıt altına alınmasının engellenmesi - Cihazda kaydedilen bilgilerin değiştirilmesi veya silinmesi - Elektronik ortamda iletilmesi gereken belge, bilgi veya verilerin iletilmesinin önlenmesi	3 yıldan 5 yıla kadar hapis	3 yıldan 8 yıla kadar hapis

⁵ 29.04.2021 tarih ve 7318 sayılı Vergi Usul Kanunu ile Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun ile 213 sayılı Vergi Usul Kanunu'na eklenmiştir.

Tablo 3'te görüldüğü gibi, 29 Nisan 2021 tarih ve 7318 sayılı Vergi Usul Kanunu ile Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun ile Vergi Usul Kanunu m. 359'a (ç) bendi eklenerek vergi kaçakçılığı suçlarının arasına yeni bir suç eklenmiştir. Bu bağlamda kanun koyucunun, son dönemlerde gelişen teknoloji ve ödeme yöntemleri nedeniyle ortaya çıkabilecek yeni ihlal yöntemlerinden birine karşı önlem alma ihtiyacı duyduğu, bu nedenle vergi kaçakçılığı suçunun kapsamını genişlettiği ifade edilebilir (Ömercioğlu, 2022, s. 190).

7394 sayılı kanun ile getirilen ikinci düzenleme, Vergi Usul Kanunu m. 359'da sayılan suçlar bakımından etkin pişmanlık hükümlerinin uygulanabilmesine yöneliktir. İlgili düzenlemeler Vergi Usul Kanunu m. 359'a eklenmiş olup bu düzenlemeye göre; kaçakçılık fiilleriyle verginin ziyaa uğratıldığına tespit edilmesine bağlı olarak tarh edilen verginin, gecikme faizi ve gecikme zammının tamamı ile kesilen cezaların yarısı ve buna isabet eden gecikme zammının soruşturma evresinde ödenmesi halinde verilecek ceza yarı oranında, kovuşturma evresinde hüküm verilinceye kadar ödenmesi halinde verilecek ceza üçte bir oranında indirilmekte; tarh edilen vergi ve vergi aslına bağlı olarak kesilen cezanın bulunmadığı durumlarda ise verilecek ceza yarı oranında indirilmektedir. Mükelleflerin bu indirimden faydalanabilmeleri için vergi mahkemesinde dava açmamaları, açılmışsa feragat etmeleri, kanun yollarına başvurmamaları veya başvurmuşlarsa vazgeçmeleri gerekmektedir.

Vergi kaçakçılığı suçlarına uygulanacak yaptırımlar için Türk Ceza Kanunu'nun 43. maddesinde yer alan "zincirleme suç" hükümlerinin uygulanması da aynı kanunla getirilen bir diğer düzenlemedir. Bu hüküm, Vergi Usul Kanunu m. 359'da *"bu maddede düzenlenen suçların birden fazla takvim yılı veya vergilendirme dönemi içinde aynı suç işleme kararının icrası kapsamında işlenmesi halinde, Türk Ceza Kanunu'nun 43. maddesi uygulanır"* ifadesi ile belirtilmiş olup ilgili düzenleme Türk Ceza Kanunu'nun 43. maddesinde *"bir suç işleme kararının icrası kapsamında, değişik zamanlarda bir kişiye karşı aynı suçun birden fazla işlenmesi durumunda, bir cezaya hükmedilir. Ancak bu ceza, dörtte birinden dörtte üçüne kadar artırılır. Bir suçun temel şekli ile daha ağır veya daha az cezayı gerektiren nitelikli şekilleri, aynı suç sayılır. Mağduru belli bir kişi olmayan suçlarda da bu fıkra hükmü uygulanır"* hükmü ile düzenlenmiştir.

4.2. OECD'nin Birinci Küresel İlkesi Çerçevesinde Bir Değerlendirme

4.2.1. Türk Hukuk Sisteminde Suç ve Cezada Kanunilik İlkesi

OECD'nin birinci küresel ilkesi esasen, hukuk devletinde "kanunsuz suç ve ceza olmaz" ilkesine, diğer bir ifadeyle "suç ve cezada kanunilik ilkesi"ne dayanmaktadır. Bu ilke Türk hukuk sisteminde;

- 1982 Anayasası'nın 38. maddesinde yer alan "kimse, işlendiği zaman yürürlükte bulunan kanunun suç saymadığı bir fiilden dolayı cezalandırılmaz; kimseye suçu işlediği zaman kanunda o suç için konulmuş olan cezadan daha ağır bir ceza verilemez" ifadesiyle "suçta kanunilik ilkesi" ve "ceza ve ceza yerine geçen güvenlik tedbirleri ancak kanunla konulur" ifadesiyle de "cezada kanunilik ilkesi" esas alınmaktadır.

- Türk Ceza Kanunu'nun 2. maddesinde de “kanunun açıkça suç saymadığı bir fiil için kimseye ceza verilemez ve güvenlik tedbiri uygulanamaz. Kanunda yazılı cezalardan ve güvenlik tedbirlerinden başka bir ceza ve güvenlik tedbirine hükmolunamaz” hükmüyle anayasaya uygun bir biçimde suç ve cezada kanunilik ilkesine yer verilmektedir. Bu ilke aynı zamanda, ceza hukukunun kanunilik ilkesi ile ilişkili olan belirlilik ilkesini de temsil etmektedir.

Kanunilik ilkesine göre, ceza uygulanabilmesi için fiilin kanunlarda açık bir şekilde kabahat veya suç olarak tanımlanması şartı bulunmaktadır (Eroğlu, 2013, s. 163). Diğer bir ifadeyle tipiklik olarak ifade edilen kanuni unsur, somut fiilin kanunda yer alan soyut hukuk normuna uygun olması anlamına gelmektedir (Öncel, Kumrulu ve Çağan, 2012, s. 31). Bu bakımdan, bir fiilin suç sayılması için gerekli olan unsurlardan biri olan tipiklik gerçekleştirilmeden suç meydana gelmiş sayılmamaktadır (Şenyüz, Yüce ve Gerçek, 2020, s. 259).

4.2.2. Birinci Küresel İlke Çerçevesinde Türk Hukuk Sistemi

Çalışmanın bu bölümünde, Türk hukuk sisteminde vergi kaçakçılığı suçuna uygulanan yaptırımların OECD'nin birinci küresel ilkesine uygunluğu veya bu ilke çerçevesinde düzenlenip düzenlenmediği irdelenecektir. Buna göre, birinci küresel ilkeyi oluşturan özellikler kapsamında aşağıdaki gibi değerlendirmeler yapılabilir.

Suç fiilini oluşturan davranışların tanımlanması, suç oluşturan tüm faaliyetlerin ve cezalarının belirtilmesi

Vergi kaçakçılığı suçu da dahil olmak üzere tüm vergi kabahat ve suçlarında, bu kabahat ve suçları oluşturan fiiller Vergi Usul Kanunu'nda maddeler halinde sayılmak suretiyle yukarıda belirtildiği gibi tanımlanmış ve bu fiillere uygulanacak olan yaptırımlar da belirtilmiştir.

Suç sayılan faaliyetlerin bir kanuna (genel veya özel) dahil edilmesi

Tek tek sayılmak suretiyle mevzuatta vergi suçu olduğu açıkça belirtilen fiiller Vergi Usul Kanunu'nda yer almaktadır. Buna ek olarak örneğin Vergi Usul Kanunu'nun 5. maddesinde yer alan vergi mahremiyetinin ihlali suçunun cezası, aynı kanunun 362. maddesinde genel bir kanun olan Türk Ceza Kanunu'nun 239. maddesine atıf yapılmak suretiyle belirlenmiştir. 2022 yılında vergi kaçakçılığına ilişkin olarak getirilen son düzenlemeler de yine kanunlara atıf yapılmak suretiyle mevzuat hükümleriyle açık ve net bir biçimde düzenlendiğinden, birinci küresel ilkeye uygundur.

Faaliyetin gerçekleşmesindeki unsurların (kasıt, taksir vb.) belirlenmesi

Yasal düzenlemeler ile suç sayılan faaliyetlerin gerçekleşmesinde kasıt, taksir vb. unsurların gerekli olup olmadığı da belirlenmiştir. Bu bakımdan, vergi kaçakçılığı suçlarının işlenmesi için kast unsuru aranmaktadır; diğer bir ifade ile mahkeme ceza verirken fiilin işlenmesinde sanığın kasıt içinde bulunmasını aramaktadır (Şenyüz, Yüce ve Gerçek, 2020, s. 284). Nitekim vergi kaçakçılığına sebebiyet veren fiillerden birini işleyen bir kişi, kasıtlı olmadığını iddia etse bile suç yine oluşmaktadır (Öz ve Armağan, 2018, s. 5).

Türk Ceza Kanunu'nun 21. maddesinde de “Suçun oluşması kastın varlığına bağlıdır. Kast, suçun kanuni tanımındaki unsurların bilerek ve istenerek gerçekleştirilmesidir. Kişinin, suçun

kanuni tanımındaki unsurların gerçekleşebileceğini öngörmesine rağmen, fiili işlemesi halinde olası kast vardır” hükmü yer almaktadır. Böylelikle kaçakçılık suçunun manevi unsuru kast olarak değerlendirilmektedir (Saraçoğlu ve Pürsünlerli Çakar, 2020, s. 214).

Daha ağır suçların daha ağır yaptırımlarla cezalandırılması

Bu husus, Türk Ceza Kanunu’nun 3. maddesinde yer alan “suç işleyen kişi hakkında işlenen fiilin ağırlığıyla orantılı ceza ve güvenlik tedbirine hükmolunur” biçiminde ifade edilmekte ve ceza hukukunun orantılılık ilkesini göstermektedir. Diğer taraftan, Vergi Usul Kanunu m. 359’da düzenlenen vergi kaçakçılığı suçları, dört grup halinde sayılmakta olup bu sınıflandırmanın nedeni, işlenen suçlardaki hukuki ihlalin yoğunluğu dolayısıyla daha ağır yaptırımların uygulanması amacıdır. Dört grup halinde sayılan vergi suçlarına, suçun ağırlığına göre farklı hapis cezası uygulanmaktadır. Nitekim 2022 yılında vergi kaçakçılığı suçlarına uygulanan hapis cezası üst sınırının artırılması da bu amaca yöneliktir. Buna ek olarak, son düzenleme ile getirilen zincirleme suça ilişkin düzenlemeler ve bu kapsamda Türk Ceza Kanunu’nun ilgili maddesinin uygulanması da daha ağır suçların daha ağır yaptırımlarla cezalandırılmasına yönelik düzenlemeler yapıldığını göstermektedir.

Suç kanıtlanırsa cezai yaptırım uygulanması

Suç kanıtlandığında cezai yaptırım uygulanması hususu, 1982 Anayasası’nda yer alan masumiyet karinesi ile açıklanabilir. Masumiyet karinesi, Anayasanın 38. maddesinin dördüncü fıkrasında, “suçluluğu hükmen sabit oluncaya kadar kimse suçlu sayılamaz” hükmüyle yer almaktadır. Vergi hukukunda ise şüpheli bakımından masumiyet karinesinin başlangıcı “emarelerin varlığı”, sona ermesi ise “makul şüpheye yer bırakmayacak şekilde ispat” ölçülerine bağlanmıştır (Özdiler Küçük, 2014, s. 207), dolayısıyla suça ilişkin deliller neticesinde cezai yaptırım uygulanmaktadır. Örneğin belgelerde yer alan bilgilerin gerçeğe aykırı olduğunun tespiti ödeme bilgileri, alım satım bilgileri, alıcı ve satıcı bilgileri vb. bilgiler ile ispat edilebilmektedir.

Vergi hukuku yazılılık esasına dayandığından, mükelleflerin vergilendirme ile ilgili işlemlere ilişkin olarak Vergi Usul Kanunu’nda yer alan usul ve esaslara göre belge düzenine uymaları gerekmektedir; ki belge düzenine uymamanın en önemli sonucu yapılan işlemlerin ispatlanması açısından ortaya çıkmaktadır (Karataş Durmuş, 2014, s. 505). Mükellefler defter, kayıt ve belgelerine dayanarak vergi suçuna sebebiyet veren bir fiil işlemediklerini ispat edebilecekleri gibi, bu belgeler suçun ispatında ve böylelikle cezanın uygulanmasında da delil teşkil edebilmektedir.

Cezai yaptırımların fiili olarak uygulanması

Türk vergi hukukunda yer alan düzenlemelere dayanılarak vergi suçlarına uygulanan yaptırımlar, Adli Sicil ve İstatistik Genel Müdürlüğü tarafından her yıl düzenli olarak veri bazında açıklanmakta olup bu durum, cezai yaptırımların fiili olarak uygulandığını göstermektedir. Örneğin, Vergi Usul Kanunu hükümlerine göre ceza mahkemelerinin vermiş olduğu mahkumiyet kararları bu veriler arasında yer almaktadır.

5. Sonuç

Vergi suçları, devletin önemli derecede gelir kaybına uğraması ve mükellefler arasında adaletsizliğe neden olması dolayısıyla devletlerin hem tek başına ulusal düzeyde hem de uluslararası düzeyde mücadele etmeleri gereken bir olgudur. Günümüzde teknoloji ve dijital ortamın gelişimi nedeniyle vergi suçlarına eğilim gün geçtikçe artış göstermekte, özellikle vergi kaçakçılığı suçu giderek yaygınlaşmaktadır. Bu nedenle OECD, vergi suçlarıyla mücadelede tüm ülkeler için tavsiye niteliğinde olan on küresel ilke yayınlamıştır. Bu ilkeler, OECD'nin çalışmasında 33 ülke için ayrıntılarıyla ve başlıklar halinde ayrı ayrı incelenmiş; gelişmekte olan ülkeler için ise vergi suçlarıyla mücadelede örnek teşkil etmesi amaçlanmıştır.

Suç ve cezaların kanuniliğini temel alan OECD'nin birinci küresel ilkesi gereğince Türk hukuk sisteminde; vergi suçları ve bu suçlara neden olan fiiller (genel ve özel) kanunlarda maddeler halinde sayılmakta, bu fiillere uygulanacak cezalar açıkça belirlenmekte, daha ağır suçlara daha ağır yaptırımlar uygulanmakta, suç kanıtlanırsa cezai yaptırım uygulanmakta ve cezai yaptırımlar fiili olarak uygulanmaktadır. Diğer bir ifadeyle, bu düzenlemelerle ceza hukukunun temel ilkeleri olan suç ve cezada kanunilik, belirlilik, orantılılık gibi ilkeler temel alınmaktadır. Esasen, bu ilkelerin 7394 sayılı kanun ile getirilen son düzenlemeler öncesinde de temel alındığı görülmekle birlikte; söz konusu düzenlemeler sonrasında bu ilkelere ve böylelikle vergi kaçakçılığıyla mücadelede OECD'nin birinci küresel ilkesine uygunluğun güçlendiği ifade edilebilir. Bu açıardan bakıldığında vergi suçlarıyla mücadelede, OECD raporlarında incelenen 33 ülkede olduğu gibi, gerek kanunlarda yapılan düzenlemeler gerekse bu düzenlemelerin uygulanış biçimi açısından birinci küresel ilkenin temel alındığı görülmektedir. Nitekim bu çalışmanın bir sonraki aşaması, ülkemiz uygulamalarının diğer tüm ilkeler açısından değerlendirilmesi olacaktır.

Vergi kaçakçılığına uygulanan cezalar yabancı ülkelerle karşılaştırıldığında; bazı ülkelerde gerçek ve tüzel kişi ayrımı yapıldığı, bazı ülkelerde alt sınır yer almayıp yalnızca üst sınır uygulandığı, bazılarında ise hem hapis cezası hem para cezası uygulandığı görülmüştür. Diğer taraftan, vergi kaçakçılığı suçlarına uygulanan hapis cezası üst sınırı açısından bakıldığında, Türkiye'de birinci küresel ilkeye uyulmakla birlikte söz konusu sınırın, 2022 yılında getirilen yeni düzenleme hükümlerine göre bile diğer ülkelere kıyasla düşük kaldığı ifade edilebilir.

Birinci küresel ilke gereği, daha ağır suçlara daha ağır cezaların uygulanması hususunun, 2022 yılı Nisan ayında yapılan son değişiklikler olan hapis cezasında üst sınırın beş veya sekiz yıla çıkarılması ve zincirleme suç müessesesinin getirilmesi gibi düzenlemelerle sağlandığı ifade edilse de hapis cezasına ek olarak uygulanan para cezasında kademelendirme ve hapis cezası üst sınırlarının yabancı ülke örneklerinin geneline biraz daha yakınlaştırılması gibi düzenlemelerle birinci küresel ilkeye uygunluğun ve dolayısıyla bu ilke bağlamında vergi suçlarıyla mücadelenin hukuki anlamda daha etkin hale getirilebileceği söylenebilir.

Hapis cezasına ek olarak uygulanan para cezası yabancı ülke örneklerinde genellikle kaçırılan vergi tutarı (belli bir oranı veya katı) esas alınarak belirlenmektedir. Ülkemizde ise böyle bir uygulamanın, vergi ziyanının ağır hareketlerinde kademelendirme yoluyla yapılabileceği belirtilebilir. Bu bağlamda vergi ziyayı; doğrudan Vergi Usul Kanunu'nun 359. maddesine bağlı olarak uygulanmasından ziyade, a bendinde yazılı fiiller için iki kat, b bendinde yazılı fiiller için

üç kat gibi artırılarak uygulanabilir. Böyle bir uygulama, birinci ilkenin daha ağır suçlara daha ağır yaptırımlar uygulanması esas çerçevesinde yerinde bir uygulama olacaktır. Bununla birlikte, hapis cezası üst sınırları da yabancı ülke örneklerinin geneline biraz daha yakınlaştırılarak on yıl gibi bir sınıra yükseltilebilir.

“Türk Vergi Hukukunda Vergi Kaçakçılığı Suçuna Yönelik Son Düzenlemeler: OECD’nin Birinci Küresel İlkesi Çerçevesinde Bir Değerlendirme “ Başlıklı Makalenin Araştırma ve Etik Beyanı Bilgileri

Bu çalışma “Araştırma ve Yayın Etiği” değerlerine uygun olarak Hazırlanmıştır.	
Bilgilendirme	Çalışma herhangi bir bildiri veya tez benzeri çalışmadan üretim değildir.
Yazar Çıkar Çatışması Beyanı	Çalışmada herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.
Yazar Katkı Oranı Beyanı	Çalışmayı şahsım Rana DAYIOĞLU ERUL olarak tek başıma hazırladığımı beyan ederim.
Teşekkür	Çalışmada teşekkür gerektiren bir durum bulunmamaktadır.
Etik Kurul Onay Belgesi	Çalışmada etik kurul onayı gerekmemektedir.
Ölçek İzni	Çalışmada ölçek izni onayı gerekmemektedir.

Kaynakça

- APEC/OECD (2019). *Combatting Tax Crimes More Effectively in APEC Economies*. Organisation for Economic Co-operation and Development and Asia-Pacific Economic Cooperation. www.oecd.org/tax/crime/combating-tax-crimes-more-effectively-in-apec-economies.htm, 01.06.2022.
- Eroğlu, O. (2013). Vergi Ceza Hukuku Açısından Kanunilik İlkesi. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 8(3), 157-179.
- Karataş Durmuş, N. (2014). Vergi Hukukunda İspat ve Delil. *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, XVIII(3-4), 505-528.
- OECD (2017). *Fighting Tax Crime: The Ten Global Principles*. OECD Publishing, Paris.
- OECD (2021a). *Fighting Tax Crime-The Ten Global Principles*. Paris: OECD Publishing (Second Edition).

- OECD (2021b). *Fighting Tax Crime-The Ten Global Principles*, Second Edition: Country Chapters, Paris: OECD.
- OECD (2020). *Tax Crime Investigation Maturity Model*. Paris: OECD.
- Ömercioğlu, A. (2022). 7318 Sayılı Kanun ile Eklenen Vergi Kaçakçılığı Suçları. *Erciyes Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, XVIII(1), 167-192.
- Öncel, M., Kumrulu, A. ve Çağan, N. (2012). *Vergi Hukuku*. Ankara: Turhan Kitabevi.
- Öz, E. ve Armağan, A. (2018). Yargı Organları Kararlarına Göre Vergi Kaçakçılığı Suçlarını Önlemede Adli Vergi Cezalarının Rolü. *Türkiye Adalet Akademisi Dergisi*, 33, 1-38.
- Özdiler Küçük, E. (2014). Vergi Suçlarında Masumiyet Karinesi. *İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 5(2), 195-208.
- Saraçoğlu, F. ve Pürsünlerli Çakar, E. (2020). *Vergi Hukuku*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Şenyüz, D., Yüce, M. ve Gerçek, A. (2020). *Vergi Hukuku (Genel Hükümler)*. Bursa: Ekin Basın Yayın Dağıtım.

Last Regulations on Tax Evasion in Turkish Tax Law: An Evaluation within The Framework of The First Global Principle of OECD

Rana DAYIOĞLU ERUL

Extended Abstract

Tax crimes both cause deterioration of the financial and economic order by negatively affecting tax revenues, and cause injustice between the taxpayers who commit the crime and those who do not, or who are caught and not caught. In this context, tax crimes are a phenomenon that needs to be tackled both locally and internationally throughout the world today. However, the study made by OECD about fighting tax crimes through global principles shows that the fight against tax crime is being actively pursued by governments around the world. This study is created within the framework of survey data on the experiences of 33 countries on tax crimes.

Ten global principles of OECD for fighting tax crimes are ensure tax offences are criminalised, devise an effective strategy for addressing tax crimes, have adequate investigative powers, have effective powers to freeze, seize and confiscate assets, put in place an organisational structure with defined responsibilities, provide adequate resources for tax crime investigation, make tax crimes a predicate offence for money laundering, have an effective framework for domestic inter-agency co-operation, ensure international cooperation mechanisms are available, protect suspects' rights. In the study, the explanations of these principles are given in detail on the basis of countries.

It is recommended in the fighting tax crimes report of OECD that jurisdictions benchmark themselves against each of the 10 global principles. According to this, it includes identifying areas where changes in law or actual aspects are needed, such as increasing the type of investigative or enforcement powers, expanding access to some government-held data, designing or updating the strategy to detect and prevent tax crimes and working more effectively to measure the impact of tax crimes. For these reasons, ten global principles of OECD also include cooperating to develop a global strategy to address tax crimes with cross-border elements. In this regard, the implementation of the ten global principles around the world is critical in addressing of tax losses and evasion and protecting domestic resource.

In this study, it is aimed to evaluate the recent changes in tax evasion in Turkey within the framework of the first global principle by choosing it along the ten global principles. The reason for choosing this principle is that it forms the basis for all other principles in both conceptual and legal framework and is based on the principle of legality in crimes and

punishments. The reason why tax evasion is based in this study is that it is the most common crime among tax crimes and the latest regulations in tax legislation in Turkey are especially related to tax evasion.

In accordance with the first global principle of the OECD, which is based on the legality of crimes and punishments, tax crimes and the acts that cause these crimes (general and special) are counted as articles in the laws, the penalties to be applied to these acts are clearly determined, heavier sanctions are applied to more serious crimes, if the crime is proven, criminal sanctions are applied and criminal sanctions are actually applied. From these perspectives, it is seen that the regulations on tax evasion in Turkey, as in all foreign countries included in the report, comply with the first global principle, and therefore the first principle in fighting tax crimes has been realized in our country.

On the other hand, when the sanctions for tax evasion are compared with foreign countries, it is seen that in some countries there is a distinction between natural person and legal person, in some countries there is no minimum sanction, only a maximum sanction is applied, and in some, both prison sentences and fines are applied. In this respect, it can be stated that, in accordance with the first global principle, the issue of imposing heavier sanctions for more serious crimes is ensured by the latest amendments made in April 2022, such as increasing the maximum sanction for imprisonment to five or eight years and introducing a chain crime system for tax evasion. However, regulations such as imposing a fine in addition to the imprisonment and increasing maximum sanction of imprisonment to a limit such as ten years by bringing it closer to the samples of foreign countries may be included. Thus, it can be stated that compliance with the first global principle and therefore the fighting tax crimes in the context of this principle can be made more effective in legal terms.

Haklı Savaş Geleneğinde Savaş Sonrası Adalet (Jus Post Bellum)

Erdiñç ÖZDEMİR¹

Öz

Makale Türü
Araştırma Makalesi
Başvuru Tarihi
16.05.2022
Kabul Tarihi
07.08.2022
DOI
10.53306/klujfeas.1117031

Savaş ve etik konularını ele alan haklı savaş kuramı, savaşın yıkıcılığını kısıtlamak, sivillere verilen zararı en aza indirmek, mülklere ve çevreye gereksiz zarar önlemek ve muhariplere karşı şiddeti sınırlamak için savaşın başlatılmasına ve yürütülmesine yine ondan türetilen standartları uygulamaktadır. Haklı savaş teorisinin temel önermesi, bazen devletlerin savaşa girme konusunda ahlaki olarak haklı olabileceğidir. Amacı ise, bir savaşın adil sayılabilmesi için tümünün karşılanması gereken bir dizi kriter aracılığıyla o savaşın ahlaki olarak haklı gösterilmesini sağlamaktır. Geleneksel olarak iki kategoriye ayrılmaktadır: *jus ad bellum* (savaşı başlatmanın ne zaman haklı olduğu) ve *jus in bello* (başladıktan sonra savaşın nasıl olması gerektiği). Ancak savaş ve barış etiğini ele alan haklı savaş teorisinin tamam olması için *jus post bellum* adında üçüncü bir ahlaki analiz kategorisini içermesi gerekmektedir. Adil ve sürekli bir barış dönemine geçiş çabalarına uygulanabilecek kural ve ilkeleri tanımlamada kullanılan *jus post bellum* kavramı nispeten yeni olsa da kökleri eski zamanlara dek uzanmaktadır. Mevcut çalışmada haklı savaş geleneği ile *jus post bellum*'un kökenine ilişkin düşünceler, *jus post bellum*'un tanımı ve özellikleri, kavrama yöneltilen eleştiriler, *jus post bellum*'un diğer haklı savaş bileşenleri olan *jus ad bellum* ve *jus in bello* ile ilişkisi ve uluslararası hukukta kodifikasyon ihtiyacı tartışılmaktadır.

Anahtar sözcükler: Jus Post Bellum, haklı savaş, savaş sonrası adalet, adil barış, Jus Ad Bellum, Jus In Bello.

¹ Doktora Adayı, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, erdincozdemir1919@gmail.com, ORCID: 0000-0003-2713-2858

Justice After War In Just War Tradition (Jus Post Bellum)

Erdirinç ÖZDEMİR²

Abstract

Addressing the issues of war and ethics, just war theory applies standards derived from war to the initiation and conduct of war in order to limit the destructiveness of war, minimize harm to civilians, prevent unnecessary damage to property and the environment, and limit violence against combatants. The basic premise of just war theory is that sometimes states can be morally justified in going to war. Its purpose is to provide moral justification for a war through a set of criteria, all of which must be met for it to be considered just. It is traditionally divided into two categories: *jus ad bellum* (when it is just to start a war) and *jus in bello* (how it is just to fight war after it has started). However, for a just war theory that deals with the ethics of war and peace to be complete, it must include a third category of moral analysis called *jus post bellum*. Although the concept of *jus post bellum*, used to describe the rules and principles applicable to efforts to transition to a just and lasting peace period, is relatively new, its roots go back to ancient times. In this study, thoughts on the tradition of just war and the origin of *jus post bellum*, definition and characteristics of *jus post bellum*, the criticism of *jus post bellum*, the relationship of *jus post bellum* with other just war components, *jus ad bellum* and *jus in bello*, and the need for codification in international law to be discussed.

Key words: Jus Post Bellum, just war, justice after war, just peace, Jus Ad Bellum, Jus In Bello.

ArticleType

Research Article

Application Date

2022-05-16

AcceptanceDate

2022-08-07

DOI

10.53306/klujfeas.1117031

² PhD Candidate, Ankara Hacı Bayram Veli University, Graduate School of Education, Department of International Relations, erdirincozdemir1919@gmail.com, ORCID: 0000-0003-2713-2858

Giriş

Savaş, siyasi topluluklar arasında gerçekleşen, kasıtlı ve yaygın silahlı çatışmalardır (Orend, 2005). Clausewitz'in klasik tanımına göre ise, "politikanın yalnızca başka araçlarla sürdürülmesi" ve "düşmanı irademizi kabule zorlamak için bir kuvvet kullanma eylemi"dir (2018, s. 45 ve s. 29). Walzer'e göre "siyaset barışçıl bir çekişme biçimi iken, savaş örgütlü şiddettir" (2004, s. ix). "Kısaca savaş, siyasi sonuçlar elde etmek için kullanılan şiddet anlamında bir 'siyasi eylem'dir" (Kolasi, 2017, s. 5).

Savaşın şiddet içeren doğası ve tartışmalı toplumsal etkileri, düşünen herhangi bir insan için rahatsız edici ahlaki sorular ortaya çıkarmaktadır. Savaş her zaman yanlış (haksız) mıdır? Haklı, hatta akıllıca olabileceği durumlar olabilir mi? Savaş her zaman insan deneyiminin bir parçası mı olacak yoksa onu ortadan kaldırmak için bir şeyler yapılabilir mi? Savaşmak için adil ve mantıklı yol var mıdır, yoksa barbarca bir katliamdan ibaret midir? Savaşlar sona erdiğinde, savaş sonrası yeniden yapılanma nasıl devam etmeli ve sorumlu kim olmalıdır? Kendi toplumumuz savaşa gitmek için harekete geçtiğinde haklarımız ve sorumluluklarımız nelerdir? (Orend, 2006, s. 4)

Haklı savaş teorisi, etik ve savaş tartışmalarını ele alan üç rakip felsefi gelenekten biridir, diğer ikisi ise realizm ve pasifizmdir (Hall, 2019, s. 1).

Realizm, ulusların ahlaki olarak hareket etme kapasitesini küçümsemesi ve belirli ahlaki normlara bağlı olduğu gerçeğini görmezden gelmesi nedeniyle; pasifizm, insanın kötülük kapasitesi konusundaki saflığı ve pratik olmaması nedeniyle savunulamaz durumdadır. Bu aşırı uçların tam ortasında yer alan haklı savaş teorisi ise, dış politikanın etikten ayrılmayacağı hususunda pasifizmle ve savaşın bazen korkunç bir gereklilik olduğu hususunda realizmle hemfikirdir. Haklı savaş teorisi, savaş alanının ahlaki bir ufukla sınırlandırıldığını kavrayarak sivillere verilen zararı en aza indirmek, mülklere ve çevreye gereksiz zararı önlemek ve muhariplere karşı şiddeti sınırlamak için savaşın başlatılmasına ve yürütülmesine ilişkin yine ondan türetilen standartları uygulamaktadır. Kanımızca, haklı savaş kuramı, sorunsuz olmasa da, realizm veya pasifizmden daha savunulabilir bir haldedir (Hall, 2019, s. 5).

Haklı savaş teorisi tarafından belirlenen şiddet üzerindeki kısıtlamalar, aslında pasifistlerin de inandıkları daha barışçıl bir dünya için gerekli koşullardır (Orend, 2006, s. 250). Bu noktada Walzer de haklı olarak "savaşın kısıtlanması, barışın başlangıcıdır" sonucuna varmaktadır (Walzer, 2017, s. 432).

Antik çağlardan II. Dünya Savaşı'nın sonuna kadar, savaşın çatışma sonrası evresi galipler tarafından neredeyse tamamen göz ardı edilmiştir. Aslında devletler arası savaşların çatışma sonrası aşaması, barışın kurulabileceği ve kurulması gerektiği safhadır. Esas soru, böyle bir savaştan sonra eski düşmanlar arasında bu barışın nasıl sağlanacağıdır (Klein, 2020, s. 2).

Son zamanlara kadar haklı savaş kuramı, savaşa başvurmanın haklılığını ele alan *jus ad bellum* ile bir kere başladıktan sonra savaşın yürütülmesine ilişkin adaleti ele alan *jus in bello* arasındaki ayrımı esas almaktaydı. *Jus ad bellum* ve *jus in bello* kriterlerinin içeriği ve önem sırası düşünürden düşünöre ve zamandan zamana farklılık göstermiş, ilk zamanlarda *jus ad*

bellum kriterleri ön plandayken, modern döneme yaklaştıkça *jus in bello* kriterleri savaşın haklılığı konusunda belirleyici olmaya başlamıştır (Taslaman, 2011, s. 10).

Haklı bir şekilde başlatılan ama haksız bir biçimde yürütülen bir savaş olabileceği gibi haksız başlatılan ve adil bir biçimde yürütülen ve birtakım haksız çözüm terimleriyle bitirilen bir savaş da var olabilir (Orend, 2000, s. 118). Kanımızca, haklı savaş kuramı üç bileşenden (*jus ad bellum* - *jus in bello* - *jus post bellum*) oluşmaktadır. Ancak *jus post bellum*, diğer iki bileşene göre daha az bilinmektedir ve son yirmi yıla kadar çağdaş akademi tarafından göz ardı edilmiştir. Soğuk Savaş sonrası dönemde etkili olan dönüştürücü işgal ve barış inşası gibi kavramlar, *jus post bellum* kavramının ortaya çıkması için zemin hazırlamıştır.

Bu makale haklı savaş teorisinin eksik kaldığı varsayımına dayanmaktadır. Savaş ve barış etiğini ele alan haklı savaş teorisinin tamam olması için yeni, üçüncü bir ahlaki analiz kategorisini içermesi gerekmektedir. Bu ahlaki analiz kategorisi ise *jus post bellum*'dur. Yani savaştan sonra adaletin sağlanması veya savaş sonrası duruma adaletin egemen olması için savaşın taraflarının uyması ve uygulaması gereken normlar olmalıdır.

Jus post bellum, silahlı çatışmadan adil ve sürdürülebilir bir barışa geçiş yapmaya odaklanmaktadır. "Silahlı çatışmadan adil ve sürdürülebilir bir barışa başarılı geçiş" ile sadece düşmanlıkların tamamen sona ermesi değil, daha ziyade aynı anlaşmazlık nedeniyle silahlı çatışmaya geri dönme olasılığının düşük olduğu adil bir barışa geçiş kast edilmektedir (Iverson, 2018, s. 74).

Bu bağlamda birinci bölümde haklı savaş geleneği ile *jus post bellum*'un tarihine yönelik olarak kavramın kökenine ilişkin yapılan araştırma kapsamında çeşitli düşünürlerin ve haklı savaş teorisyenlerinin görüşleri ve fikirleri ele alınarak *jus post bellum* ile ilgili yanları öne çıkarılacaktır. Makalenin esasını teşkil eden ikinci bölümde *jus post bellum*'a ilişkin tanım yapılarak kavramın özellikleri sıralanacak ve kavrama yöneltilen eleştirilere yer verilecektir. Üçüncü bölümde, *jus post bellum*'un diğer haklı savaş bileşenleri olan *jus ad bellum* ve *jus in bello* ile ilişkisi incelenecektir. Dördüncü bölümde ise kavrama yönelik kodifikasyon ihtiyacı ele alınacaktır.

1. *Jus Post Bellum* 'un Tarihsel Kökleri

1.1. Haklı Savaş Geleneği

Haklı bir savaş, sadece bu savaşı sahiplenenin değil, herkesin doğru veya haklı kabul ettiği bir savaştır. Çünkü savaşı yapanların son derece haklı sebepleri vardır. Ancak bilindiği kadarıyla insanlık tarihi boyunca tümüyle haklı bir savaş henüz yoktur. Bu da kavramın ampirik değil, daha ziyade ulaşılmaması gereken bir ideal olduğu fikrini vermektedir.

Genellikle haklı savaş kavramı ile karıştırılan ve özünde ondan farklı olan kutsal savaş (*bellum sanctum*) ise, Tanrı tarafından onaylanan ya da izin verilen bir savaştır ve onayın kutsal kitaplardan veya papa gibi dini otoritelerden geldiği düşünülmektedir. Kutsal savaşın (İslam geleneğinde *cihat*) bir diğer temel özelliği, dava için savaşan askerlerin günahlarını temizlediklerine ve cennete girmelerini sağladıklarına inanılmasıdır. Kutsal savaşın aksine, haklı bir savaşın (*bellum justum*) ise, yalnızca ahlaki olduğu düşünülür. Tanrısal onaya

(Allah'ın rızasına) sahip olmak gibi bir bahanesi yoktur, sadece savaşmak için iyi sebepler (meşru müdafaa gibi) vardır (Orend, 2006, s. 13-14).

Haklı savaş geleneği, hayat kurtarmak için öldürmenin gerekli olabileceği, derinden bağlı olunan değerlerin yok edilmesini önlemek için savaşın yıkımının gerekli olabileceği paradoksuna dayanmaktadır (Williams & Caldwell, 2006, s. 309). Buna göre, yalnızca savaşmamamız gerektiği halde savaşa gitmek hata değildir, aynı zamanda insanları bazı felaketlerden korumak için savaşmamız gerektiği zaman savaşa gitmemek de hatadır (Evans, 2006, s. 722).

Haklı savaş teorisinin temel önermesi, bazen ülkelerin savaşa girme konusunda ahlaki olarak haklı olabileceğidir. Buna karşılık pasifizizm, savaşın asla ahlaki olarak haklılaştırılmayacağını savunurken; realizm savaşın ahlakla hiçbir ilgisi olmadığını, tamamen kişisel çıkar, hayatta kalma ve rakipler üzerinde hakimiyet kurmanın peşinde olduğunu ileri sürmektedir. Savaşın ahlakına ilişkin hemen tüm görüşler, bu üç temel tutumdan birine yerleştirilebilir. Kanımızca realizm ve pasifizizm, aşırı doktrinler oldukları için reddedilmelidir. Haklı savaş teorisi ise mantıklı bir orta yol gibi görünmektedir. Ancak bu, haklı savaş teorisinin mükemmel veya tamamen tatmin edici olduğu anlamına da gelmemektedir (Orend, 2006, s. 4-5). Sadece ütöpik ve saldırganlığa karşı tepkisiz olacak kadar iyimser değil, toplulukları kendi ulusal çıkarlarından daha yüksek bir standarda bağlı tutmayı inkar edecek kadar da kötümser değildir (Orend, 2006, s. 263).

Haklı savaş teorisi, savaş zamanında sistematik ve ilkeli ahlaki yargıları mümkün kılmak için tasarlanmış tutarlı bir kavramlar ve değerler dizisidir. Amacı ise, bir savaşın haklı sayılabilmesi için tümünün karşılanması gereken bir dizi kriter aracılığıyla o savaşın ahlaki olarak haklı gösterilmesini sağlamaktır. Geleneksel olarak iki kategoriye ayrılmaktadır: *jus ad bellum* (savaşı başlatmanın ne zaman haklı olduğu) ve *jus in bello* (başladıktan sonra savaşın nasıl olması gerektiği) (Orend, 2007, s. 571).

Haklı savaş, geçmişten günümüze, Batı kültürünün siyasal amaçlar doğrultusunda zor kullanımının ne zaman haklı görülebileceğini belirlemeye ve böylece haklı durumda bile zor kullanımını sınırlamaya çalışan bütün düşünce ve pratiklerini içermektedir (Taşdemir, 2020, s. 114).

Haklı savaş kavramını Antik Yunan medeniyetine dek götürmek mümkün görünmektedir. Bu kavramın Antik Yunan'da ortaya çıkmasının altında yatan temel düşünce ise savaşı meşrulaştırmaktan ziyade savaşı engellemek veya bunun mümkün olmadığı durumlarda ise belli oranda kısıtlamaktır (Yalçınkaya, 2008, s. 108).

Haklı savaş geleneği, Batı'da yüzyıllar boyunca gelişme göstermiş ve hukuk, siyaset ve silahlı kuvvet kullanımı konusundaki deneyim ve düşünceler kadar Yunan felsefesi, Roma hukuku, Hristiyan teolojisi ve kilise kanunu gibi fikirlerden yararlanmışır. Hristiyanlık ve Batı bağlamında sistematik bir fikir olarak ortaya çıkmasına rağmen, haklı savaş geleneği, o toplum veya ulus içinde geçerli olan seküler ve dini dinamikler ve değerler ne olursa olsun, herhangi bir toplumun normatif düşünmesi ve katılımı için uygun bir çerçeve sağlayabilmektedir. Gelenek, uluslararası hukukun, silahlı çatışma hukukunun ve uluslararası

arenada savaşın uygulanması ve yürütülmesine ilişkin beklentilerin temelini oluşturmaktadır (Demy, 2015, s. 351).

Haklı savaş kuramının tüm teorisyenlerini bir araya getiren temel önermesi şudur: bazen bir siyasi topluluğun savaşa gitmesi, en azından ahlaken caizdir. Bu, ahlaki olarak haklı bir savaş gibi bir şeyin olabileceği anlamına gelir. Müttefikler tarafından II. Dünya Savaşı, çoğu zaman bu konuda modern örnek olarak gösterilmektedir. Haklı savaş kuramının amacı, savaşın hem ortaya çıkışını hem de yıkıcılığını sınırlamak olduğu için savaşa izin verilen nedenleri en aza indirmeye ve toplulukların savaşabilecekleri araçları kısıtlamaya yöneliktir. Bununla birlikte haklı savaş kuramı savaş yanlısı değildir. Yalnızca savaşan tarafların savaşın acımasız koşullarında insan haklarına mümkün olan en iyi şekilde saygı göstermeleri gerektiğine vurgu yaparak bu tehlikeleri azaltmaya ve savaşı bu zalimliklerden arındırmaya çalışmaktadır (Orend, 2006, s. 31).

Haklı savaş düşüncesi kapsamında savaşı başlatma hukuku (*jus ad bellum*) ve savaşın yürütülmesi hukukunun (*jus in bello*) yanı sıra üçüncü bir bileşen olarak savaş sonrası hukuk (*jus post bellum*) çatışmadan sürdürülebilir bir barışa geçişi yönetmek için önerilen ve yeni fark edilen bir normlar bütünüdür.

20. yüzyılın büyük bir bölümünde, hukuk biliminde çatışmadan barışa geçiş dönemi ihmal edilmiştir. Oppenheim ve Phillipson gibi bilim adamlarının çalışmaları, savaşların sona ermesine ve barış anlaşmalarının oluşturulmasına rehberlik eden bir dizi ilkeyi özetlemiş olmakla birlikte, genellikle uluslararası hukuk alanındaki bilimsel incelemeler, uluslararası hukuk kurallarının, barışın sağlanmasının içeriğini ve büyük stratejilerini şekillendirip şekillendirmediği ve ne ölçüde şekillendirdiği sorusuna yanıt vermemiştir (Stahn, 2008, s. 95).

Jus ad bellum ve *jus in bello* bağlamında geleneğe muazzam bir külliyat kazandıran haklı savaş geleneğinin tanınmış klasik ve modern filozofları, savaşların çatışma sonrası aşamasının nasıl yürütülmesi gerektiği konusunda sessiz kalmışlardır (Bilmen, 2018, s. 235).

Peki neden bunca zaman *jus post bellum* göz ardı edilmiştir?

Patterson'a göre (2012b, s. 5-8);

1. Tarihsel süreçte savaş, hep iki devlet arasında meydana gelen bir faaliyet olarak görülmüş ve savaşın sonunda herkes evine dönmüştür. Yani, zayıf veya despotik olsun, devletin kendi ülkesinde ne yaptığı kimseyi ilgilendirmemiştir.
2. Haklı savaş geleneğinin ilk motivasyonları günümüzdekinden oldukça farklıdır. Aquinas, Grotius ve daha birçoğu haklı savaş düşüncelerini "iyi yaşam" peşinde koşmanın ahlaki hedefleri ve sınırlamaları hakkında geniş bir tartışmaya dayandırmıştır. Şimdi ise, siyasi ve ahlaki kuramdan arınmış, askeri taktikler ve silahlanmaya ilişkin daha dar tartışmalar söz konusudur.
3. Birçok siyaset kuramcısı, her zaman devletlerin ya devam eden fiili çatışmalarla "sıcak" bir savaş halinde ya da bilinen düşmanlara karşı ticari rekabet, stratejik diplomasi ve gerilimin olduğu "soğuk" bir savaşın içinde olduğunu kabul etmiştir.

4. Haklı savaş geleneğinin tarihsel olarak *jus post bellum*'a ihtiyacı yoktu; çünkü adil yönetimin etiği hakkında Eski Ahit'ten Aristoteles'e ve Aquinas'a kadar çok sağlam dini, ahlaki ve felsefi öğretiler vardı. Hükümdarların barış içinde nasıl hareket edeceklerini gösteren şövalyelik ve feodal yükümlülük gibi ahlaki gelenekler varken ayrıca bir *jus post bellum* doktrinine gerek yoktu.
5. Haklı savaş geleneğinin kapsamlı bir *jus post bellum*'dan yoksun olmasının en az bir başka nedeni daha vardır. Bu Walzer'in "legalist paradigma" dediği, geleneğin sekülerleşmesi ve resmileştirilmesiyle ilgilidir. 19. yüzyılın sonlarından beri, haklı savaş düşüncesi uluslararası hukukun bir direği ve savaş sözleşmesinin temeli haline gelmişti, ancak bu ilkeler sabitti ve esnek değildi. Bununla birlikte, 1945'in vaatleri Soğuk Savaş ile hızla buharlaşmıştı ve atom saldırısından ayaklanmayı bastırmaya kadar yeni sorunlar, haklı savaş teorisinde var olan ahlaki hesap için daha düşünceli bir şekilde esnetmeyi gerektiriyordu. Bosna, Ruanda ve Darfur gibi yerlerde insani müdahale sorunları veya kitle imha silahlarını veya potansiyel soykırımı durdurmak için ön-alıcı (*pre-emptive*) veya önleyici (*preventive*) saldırı sorunu da aynı şekilde. Bu vakaların hepsinin odak noktası, savaşa gitme kararının etiği (*jus ad bellum*) ve savaşın nasıl yapıldığı (*jus in bello*) olduğu için, savaşları sona erdirmek için bir çerçevenin geliştirilmesi eksiktir.

Orend'e göre tipik haklı savaş teorisyenlerinin *jus post bellum*'u görmezden gelme ve hatta reddetmelerinin nedenleri ise şöyledir (2008, s. 33-34):

Birinci neden, geleneğin ataletidir: Haklı savaş teorisi, *jus ad bellum* ve *jus in bello* ile ilgili yerleşik iki düşünce ile başlamış olup bu iki kategoriden ayrılma konusunda oldukça anlaşılabilir bir isteksizlik vardır. İkinci neden, *jus post bellum*'a atıfta bulunan haklı savaş teorisyenlerinin, onu *jus ad bellum* başlığı altında toplama eğilimidir. Ancak *jus ad bellum*'u çok karmaşık hale getirmemek ve karar vericilerin dikkatini savaşın bu üçüncü ve son aşamasının önemine daha güçlü bir şekilde çekmek için *jus post bellum*'u kendi başına bir kategori olarak ele almak daha faydalı olacaktır. Üçüncü neden ise, savaş sonrası adaletin savaş suçları davalarıyla sınırlı olması gerektiği inancıdır. Buna göre savaş sonrası adalet, yalnızca *jus ad bellum* ve *jus in bello* yasalarını ve normlarını ihlal edenlerin yargılanması ve cezalandırılmasıyla ilgili olmalıdır. Ancak teslim olma, saldırganlık için resmi özür, olası tazminat ve yaptırımlar, kurumsal yeniden yapılanma, ekonomiyi canlandırma, isyancılarla mücadele gibi o kadar çok konu vardır ki, *jus post bellum*'un kapsamının savaş suçları davaları ile bittiğine inanmak zordur.

Johnson, kutsal savaşların yapıldığı bir çağda yazan teorisyenlerin özellikle de Vitoria ve Grotius'un yalnızca Batı kültürünün bir eserini değil, evrensel bir haklı savaş anlayışını, dolayısıyla din veya diğer ideolojilere değil, yalnızca haklı gerekçeye dayanan ilkeleri savunmuş olduklarını iddia etmektedir (Johnson, 1995, s. 151).

Aynı şey, haklı savaş geleneğinin bir parçası olan *jus post bellum* için de söylenebilir. Bu başlık altında söylenmemiş veya tam olarak şimdiki kavramı karşılamıyor olsa dahi bazı filozofların savaş sonrası döneme ilişkin düşünceleri mevcuttur. Başka bir ifadeyle, *jus post*

bellum terimi modern bir eser olsa da, haklı savaş geleneğinde savaş bittikten sonra yenilenlerin durumuna ilişkin çok sınırlı şeyler bulmak mümkündür (Bilmen, 2018, s. 239).

Savaş sonrasında anlaşmanın ve yeniden yapılanmanın ahlakıyla ilgilenen üçüncü bir haklı savaş teorisi (*jus post bellum*) kategorisinin dâhil edilmesine dair tartışmalar sürmektedir.

1.2. Haklı Savaş Geleneğinde Jus Post Bellum İzleri

Jus post bellum'un yakın zamanda (yeniden) ortaya çıkmasından önce, Augustine, Aquinas, Vitoria, Suárez, Gentili, Grotius ve Kant gibi hukuk bilginleri ve "haklı savaş" teorisyenleri savaşın haklı nedeninin zorunlu bir sonucu olarak "haklı savaş" anlayışına "haklı" bir savaş sonrası düzenlemeyi dâhil etmiştir. Bununla birlikte, mevcut *jus post bellum* kavramlarının tarihsel *jus post bellum* nosyonunda bir temele sahip olduğu fikri aşırı gibi görünebilir (De Brabandere, 2014, s. 127).

Cryer da geçmiş bilim adamlarının yazılarının bugünkü bağlayıcı hukuku oluşturduğunu iddia edersek, bunun yanlış olacağı hususunda elbette haklıdır (2012, s. 226). Ancak geçmişteki teorisyenlerin fikirlerini irdelemek, bize kavramın tarihsel gelişimini anlamak hususunda yardımcı olacaktır.

Augustine'e göre (Letter 189, p. 6) savaş, ancak barış amacıyla yapılabilir ve en baştan beri arzu edilir bir şeydir, ama her türlü barış da makbul değildir. Elde edilen barışın, adalete dayanması ve savaşın sebep olduğu acıları devam ettirmemesi gerekir. Ayrıca savaş süresince gösterilen merhamet, barışa başarılı bir geçişe imkan verecektir.

Aquinas'ın (Question 40) haklı savaş düşüncesine katkısı derin ve herkesçe kabul edilen bir gerçektir. Her şeyden önce onun haklı savaş koşullarını basit bir şekilde (doğru ya da meşru otorite, iyi ya da doğru niyet ve orantılılık olarak) somutlaştırması önemli bir fark yaratmıştır. Müreffeh bir barışın nihai hedefi ise, çatışma sonrası adaleti gerçekleştirmek olmalıdır.

Vitoria, galip gelenin elindeki gücü kötüye kullanmamasını, bir yargıç gibi ölçülü, tarafsız ve adil davranmasını tavsiye etmektedir. Böylece orantılılık ve uzlaştırma özelliklerine gönderme yaparak *jus post bellum*'un bu ilkelerinin önemini ve değerini ortaya koymaktadır. Yazıları çatışma sonrası adalet, *jus ad bellum*, *jus in bello* ve *jus post bellum*'un bütünlük görünümüne ve savaş sonrası rejim değişikliğine katkı sağlamıştır (Iverson, 2017, s. 86).

Suárez savaşı başlangıcı, zafer elde edilmeden önceki icra safhası ve zaferden sonraki dönem olacak şekilde değerlendirmektedir. Bu üçlü bölümlendirme, her ne kadar doğrudan *jus post bellum*'a ilişkin kapsamlı muhakeme yapmamış olsa da, savaş sonrası dönemin de dikkate alınarak savaş kararı verilmesi ve savaşın buna göre yürütülmesi gerektiğini belirtmesi bakımından değerlidir (Suarez, 1944).

Carsten'a (2008, s. 94) göre Augustine, Vitoria ve Suárez zorlayıcı bir argüman ortaya koymuştur: Bir savaşın haklı bir nedeni varsa ve adil bir şekilde savaşıyorsa, aynı zamanda savaş sonrası adil bir anlaşmaya da yol açmalıdır. Bu ifade, *jus post bellum*'un temel önermesidir.

Gentili'ye göre herhangi bir "adil ve kamusal silahlı çatışmanın" amacı barış olduğundan, silahlı kuvvetlerin hedefleri, savaşların nasıl ve ne zaman sona erdirileceği, haklı bir barışın içeriği gibi *jus post bellum* ile bağlantılı konuların hepsi savaş hukukunda ayrı bir yere sahiptir ve ayrı bir muameleyi hak etmektedir. Bunu sağlamak için çalışmasının Üçüncü Kitabının tamamını savaşa son verme kurallarına ayırmıştır. Gentili'ye göre savaşta galip gelenler, düşmanlarının evrensel insan topluluğunun vatandaşları olarak kaldığını akıllarında tutmalıdırlar. Yani barış koşulları yalnızca geçmişteki zararları ele almamalı, aynı zamanda geleceğe yönelik bir gözle hazırlanmalıdır. Savaş barışı inşa etmek için yapılıp ve savaş sonrası düzenin inşa edilmesi, savaşın hukuksal olarak ele alınması için gereklidir (Gentili, 1933).

Grotius (1967, s. 305-307) için epey güvenlik sağlayacak bir barış elde etme yolu varsa, savaşta yapılmış haksızlıkları bağışlayarak, zarar ve giderler bakımından düşmanla ödemiş sayarak, böyle bir barışı gerçekleştirmek yapılabilecek en iyi şeydir. Bu barış, umutla beklenen bir zaferden çok daha değerlidir.

Her ne kadar haklı savaş düşünürleri arasında adı geçmese de Kant, Hukuk Doktrini'nde şöyle yazmıştır: "Savaş durumuyla ilgili olarak uluslararası hukuk şu bölümlere ayrılabilir: 1. Savaşa girme hukuku 2. Savaş esnasındaki hukuk ve 3. Amacı, milletleri karşılıklı olarak bu savaş durumundan geçmeye zorlamak ve ebedi barışı tesis eden ortak bir anayasa oluşturmak olan savaş sonrası hukuk" (Kant, 1877, s. 214). Dahası Kant, barış anlaşmalarının adaleti, mağlup edilen devletin egemenliğine saygı ve uyrklarının cezalandırılmasının sınırlarına ilişkin fikirleriyle *jus post bellum*'a katkıda bulunmuştur.

Walzer, her ne kadar eski tarihli yazılarında *jus post bellum* kavramına değinmemiş olsa da 2002 yılından itibaren bu konu üzerinde düşünmeye başlamıştır. Özellikle 11 Eylül terör saldırılarından sonra Amerika Birleşik Devletleri (ABD)'nin giriştiği Afganistan ve Irak işgalleriyle birlikte savaş sonrası adaletin nasıl sağlanması gerektiğini "haklı işgal" deyimiyile dile getirmiştir (Walzer, 2004, s. 162-168).

Johnson, haklı savaş düşüncesini tarihsel olarak ele almış, genellikle bu geleneği klasik düşünürler gibi iki bileşenli olarak düşünmüştür. Johnson, barış elde etmek amacıyla olanların, savaş sırasında belli sınırları gözeterek hareket etmesi gerektiğini savunmuş ve adını zikretmeden hem *jus ad bellum - jus post bellum* hem de *jus ad bellum - jus post bellum* ilişkisine değinmiştir (Johnson, 2001, s. 158).

Savaşın ve barışın adaleti üzerine eski normatif ve yasal düşünce geleneklerini tartışmak faydasız değildir ve aslında çağdaş uluslararası hukuku doğuran gelenekleri yeniden değerlendirip dikkate almamak, kişinin kendini tuhaf bir körlüğe mahkum etmesidir (Iverson, 2017, s. 138).

Peki neden *jus post bellum*'un yeniden ele alınmasına ihtiyaç vardır?

Bu konuda Bass, daha eksiksiz bir haklı savaş teorisi için savaş sonrası adaleti kuramlaştırmanın önemini vurgulamıştır (Bass, 2004, s. 384). Walzer'e göre, savaş sonrası hedeflerin elde edilmesi, savaşın genel yargısı üzerinde bir etkiye sahiptir - bu argüman özellikle Irak müdahalesi hakkındaki tartışmalarda oldukça dikkat çekmektedir (Walzer,

2004, s. 163). Stahn'a göre ise *jus ad bellum* ve *jus in bello* gibi *jus post bellum* da haklı savaş geleneğinde ortaya çıktığı halde hukuk disipliniinde büyük ölçüde göz ardı edilmiştir. Bu nedenle hem haklı savaş teorisi bağlamında hem de hukuk camiasında yasal bir paradigma olarak ciddiye alınmalıdır (2008, s. 94)

Çağdaş *jus post bellum*, haklı savaş düşünce tarihinin bilincinde olarak, geçmiş tecrübeler ve bilime saygı duyarak, günümüzün hukuki standartlarını sağlayan ya da pozitif barış³ inşa etmek gibi zor bir görevin ihtiyaçlarını karşılayan geçmişteki ahlaki veya hukuki ilkelere bağlı olarak kurulabilir.

2. *Jus Post Bellum* Kavramı⁴

2.1. Tanım

Günümüzde tartışılan *jus post bellum*, özünde hem teknik hem de normatif anlamda savaştan sonra iyi bir toplum oluşturmayı amaçlamaktadır. *Jus post bellum*, silahlı bir çatışmayı sonuçlandıran ve savaştan sonra geçerli olacak koşulları ayrıntılı olarak düzenleyen bir barış anlaşmasından çok daha fazlasını ifade etmektedir (Osterdahl, 2012, s. 271-272). *Jus post bellum* bağlamında bir barış antlaşması, tarafların kaçınılmaz olarak, katı adalet kurallarına uymadığı bir uzlaşmadır; aksi takdirde barış yapmak imkansız olurdu. Bu barış anlaşması, savaşa yol açan herhangi bir şikayeti ortadan kaldırmakta ve en azından bu konuyla ilgili olarak kalıcı barışı korumak için karşılıklı bir yükümlülük yaratmaktadır (Vattel, 2011, s. 348-349).

Bununla birlikte *jus post bellum*'un tam olarak tanımı veya içeriğine dair hâlâ mutabakat sağlanamamıştır. Hatta bazı gözlemciler, çatışma sonrası geçiş durumunu kapsayan ayrı bir hukuk kategorisinin gerekliliğini veya gerekçesini bile sorgulamaktadır (Bellamy, 2008). Aksine bazıları ise, çatışma sonrası bağlamda fiilen uygulanan farklı hukuk türlerinde halihazırda zaten *jus post bellum*'un var olduğunu, çatışma sonrası bağlamın bugün hukuksuz olmadığını ve uygulanan bir hukukun mevcut olduğunu iddia etmektedir (Osterdahl, 2012, s. 272).

³ Açıkça özne-nesne ilişkisi olan şiddet, eylem olarak kendini göstermektedir. Hem özne hem de nesne kişi olduğu için kişiseldir. Ancak özne-fiil-nesne ilişkisi olmadan var olan şiddet yapısaldir, yapının içine yerleştirilmiştir. Doğrudan başkalarına saldıran somut aktörler olmasa bile şiddet uygulanmaktadır. Negatif barış, silahlı çatışmanın ya da "kişisel şiddet" in salt yokluğudur. Pozitif barış ise, "yapısal şiddet" in bulunmama halidir. (Galtung, 1969, ss. 171, 183)

⁴ Latince bir kavram olan *jus post bellum*'un sözcük anlamı her ne kadar "savaştan sonra adalet" olsa da Türkçe yazında savaş sonrası adalet veya savaş sonrası hukuk olarak kullanılmasının daha uygun olacağı değerlendirilmektedir. Bununla birlikte Latince *jus* kelimesinin hem adalet hem de hukuk manasına gelmesi ve Türkçe'de bunu tek başına karşılayacak bir sözcüğün olmaması sebebiyle çalışma boyunca kavram özgün haliyle *jus post bellum* olarak kullanılacaktır. ("Jus" kavramı, basitçe "jus" un Latince tanımına dayanan *jus post bellum* spektrumu fikrinin açık bir örneğini sunar. Terim, oldukça geniş ve esnek bir kavram olan "adalet" veya daha sabit ve sınırlı bir "hukuk sistemi" anlamına da gelebilir. (Easterday, 2012, s. 335) Bu kullanım biçimi diğer bazı Latince söz öbekleri için de geçerli olacak, öbeklerin ilk kullanımında ayrıca içerisinde Türkçe karşılıkları verilecek ve sonraki kullanımlar ise Latince ve italik olacaktır.

Jus post bellum, savaştan barışa geçiş yapanlara rehberlik edecek bir dizi ilkedir. Nasıl ki *jus ad bellum* ilkeleri, savaş başlamadan önceki dönemde savaşa başvurmanın etiği hakkında sorular sorarak politika yapıcılara yol göstermek için ve *jus in bello* ilkeleri, savaşın yürütülmesinde savaşçılara rehberlik etmek için var ise, *jus post bellum* ilkeleri de savaşın sonunda ahlaki rehberlik yapmaktadır (Williams, 2014, s. 171).

Jus post bellum, savaşları iyi bir şekilde sona erdirmek için devletlerin ve karşılarında bulunan savaşçıların sorumluluğuna atıfta bulunan nispeten yeni bir bilimsel kavramdır. Amacı silahlı çatışma sonrasında kalıcı ve adil bir barış kurmaya çalışmak, özellikle gelecekteki çatışmaları daha muhtemel kılacak eylem veya ihmallerden kaçınmaktır (Lucas, 2018).

Jus post bellum, *jus gentium* gibi, öncelikle bir hukuk sistemi veya kanunlar bütünü ve ilgili ilkeler olarak anlaşılmalıdır. Pratikte her zaman belirli bir siyasi bağlamda var olsa da özünde hukukidir. Kısaca siyasi sonuçları olan, öncelikle hukuki bir kavramdır (Iverson, 2017, s. 258).

Özet olarak, *jus post bellum* “silahlı çatışmadan sürdürülebilir barışa kadar geçiş sürecini düzenleyen ve ilgili taraflarca adil olduğu hissedilen, bağlayıcı olsun ya da olmasın, hem yasalaştırılmış hukuk hem de yumuşak hukuk niteliğindeki hükümlerin, iyi uygulamaların ve tavsiyelerin bütünü” olarak tanımlanabilir (Hilpold, 2015, s. 292).

2.2. *Jus Post Bellum*'un Özellikleri

Haklı savaş geleneği uzun bir süredir *jus post bellum* endişelerini içeriyor olsa da, ona özellikle bir *jus post bellum* çerçevesi eklemeyi öneren ilk kişi, 1994 yılında Michael Schuck olmuştur. O zamandan beri, birçok bilim adamı *jus post bellum* için taslak önermiş, bazıları ahlaki, bazıları hukuki meseleleri ve bazıları her ikisini de ele almıştır (Clifford, 2012, s. 42).

Jus post bellum üzerinde mutabık kalınan bir tanım olmadığı gibi, *jus post bellum* ilkeleri açısından da henüz bir anlaşma söz konusu değildir. Bu zamana kadar önerilen ilkeler, *jus post bellum*'un kavramsal yönlerini tartışmayı amaçlayan çalışmalarda genel yollarla formüle edilmiş ve sistematik bir analize tabi tutulmamıştır. Her yazar daha önce formüle edilen ilkeleri tartışmadan yenilerini önermektedir. Ayrıca önerilen bu ilkeler esas olarak uluslararası silahlı çatışmalara yöneliktir. Bu durum, uluslararası olmayan silahlı çatışmaların günümüzde uluslararası silahlı çatışmalardan daha yaygın olduğu gerçeğine ve *jus post bellum* kavramına tutarlılık sağlama ihtiyacına uygun değildir (Rojas-Orozco, 2021, s. 32).

2003'ten bu yana Irak'ta yaşanan olaylar neticesinde, savaş sonrasındaki ahlaki yükümlülüklerin ciddi ve sistematik bir şekilde ele alınmayı hak ettiği hususunda artan bir eğilim bulunmakla birlikte, henüz *jus post bellum* ilkeleri üzerinde sağlanan bir fikir birliği yoktur. *Jus post bellum* hakkında yapılan çalışmaların çoğu, ya haklı savaş geleneğiyle bağlantılı yerleşik ilkeleri savaş sonrası sorunlara uyarlamayı ya da savaş sonrası en iyi olduğu düşünülen ilkelerden *jus post bellum* ilkeleri türetmeyi amaçlamaktadır. Böylece soyut ilkeler ile pratik problemler arasındaki spektrum boyunca farklı başlangıç noktaları, potansiyel *jus post bellum* ilkelerinin çok farklı listelerini ortaya çıkarmaktadır (Williams, 2012, s. 90).

Muhtemel savaş sonrası durumların farklılığı, haklı galibin sahip olduğu ahlaki hak ve ödevlerin de çok değişebileceği ve örneğin üç farklı boyutta olabileceği anlamına gelmektedir (Evans, 2008, s. 535):

- a) Eski düşmanlarına neler yapabilirler? (cezalandırma ve tazminat gibi)
- b) Eski düşmanları için neler yapabilirler? (yeniden inşa etme gibi)
- c) Eski düşmanları ile doğrudan ilişkili olmanın ötesinde gelecekte barış ve güvenliğe katkı olarak daha çok ne yapabilirler? (örneğin barışı destekleyen uluslararası örgütlerin ve mekanizmaların tesis edilmesine yönelik olarak)

Farklı yazarlar, *jus post bellum* için farklı içerikler önermektedirler. Ama neredeyse tüm yorumcular, insan haklarını gerekli bir bileşen gibi görmektedirler (Wilde, 2008, s. 163-186; Bell, 2008, s. 271-272; Boon, 2009, s. 69-72). Hukukçu bir bakış açısıyla bakıldığında uluslararası insancıl hukukun unsurları da hemen her zaman *jus post bellum* tartışmalarına dâhil edilmektedir (Bell, 2008, s. 269-271; Charlesworth, 2007, s. 233-247).

Jus post bellum çerçevesine dâhil edilmesi gerektiği öne sürülen hukuki alanlardan bazıları ise şunlardır: uluslararası insancıl hukuk, uluslararası insan hakları hukuku, uluslararası ceza hukuku, ulusal ceza hukuku, ulusal idare hukuku, ulusal anayasa hukuku ve ulusal askeri hukuk. Ayrıca, ekonomik yeniden yapılanma çatışma sonrası aşamanın çok önemli bir parçası olduğu için, mali ve ekonomik sektörle ilgili uluslararası ve ulusal yasaların da bu çerçeveye dâhil edilmesi düşünülebilir (Osterdahl & van Zadel, 2009, s. 181-182). Garraway (2008, s. 154-161) ise (çatışma sonrası durumda) işgal, zor kullanma, gözaltı ve ceza hukuku ile ilgili yasanın da *jus post bellum*'a dâhil edilmesi gerektiğini öne sürmektedir.

Kavramın bilinen ilk çağdaş savunucusu olan Schuck (1994, s. 982-984), bir savaştan sonra doğru davranışın üç ilke (*jus post bellum* ilkeleri) gerektirdiğini belirtmiştir:

“1. Pişmanlık: Haklı bir savaşın *jus post bellum* koşullarının merkezinde pişmanlık ilkesi yer alacaktır. Bir savaştan sonra galiplerin alçakgönüllü davranmaları beklenmektedir. Halkın teşhiri istendiğinde, galipler sadece yoldaşları tarafından değil, aynı zamanda mağlup olanlar tarafından da ödenen savaşın bedeli için pişmanlık göstermelidir.

2. Onurlu teslimiyet: Galiplerden teslim olma koşullarını ve yöntemini, mağlupların temel insan haklarını koruyacak tarzda oluşturmaları beklenmektedir. Bu ilkeyle (1919 Versay Antlaşması'ndaki gibi) cezalandırıcı terimler ve mağlupları alçaltan yöntemler yasaklanmaktadır.

3. Restorasyon: Asgari bir gereklilik olarak, galipler savaş alanlarına dönmeli ve savaş araçlarının kaldırılmasına yardım etmelidir. Azami bir gereklilik olarak, galipler sosyal altyapının onarımına yardımcı olmalıdır. Bu ilke ile, yenilenlerin ihmal edilmesi ve birçok mağdur için savaşın teslim olduktan sonra bile devam ettiği gerçeğinin göz ardı edilmesi yasaklanmış olacaktır.”

Orend (2000, s. 128-129) ise, *jus post bellum* ilkelerini ilk olarak şöyle sıralamıştır:

1. Savaşı bitirmek için haklı neden: Bir devletin, ilk etapta ihlalleri savaşa başvurmayı gerektiren hakları makul bir şekilde kazanması durumunda, söz konusu haklı savaşın sona ermesini istemek için haklı bir nedeni vardır.
2. İyi niyet: Bir devlet, savaşın sona ermesini yalnızca diğer *jus post bellum* kuralları açısından gerçekleştirme niyetinde olmalıdır. İntikam kesinlikle harekete geçiren bir güç olarak kabul edilemez.
3. Kamu beyanı ve meşru otorite: Barış şartları, meşru bir otorite tarafından kamuya ilan edilmelidir.
4. Ayrım gözetme: Barışın şartlarını belirlerken, haklı ve muzaffer devlet, saldırgan içerisindeki siyasi ve askeri liderler, askerler ve sivil nüfus arasında ayrım gözetmelidir. Özellikle sivil nüfusa aşırı ve haksız zorluklar getirilmemeli, cezai önlemler, saldırganlıktan sorumlu olan seçkinlere uygulanmalıdır.
5. Orantılılık: Herhangi bir barış şartı, makul hakların kazanılmasının sona ermesiyle orantılı olmalıdır. Saldırganlığa karşı aşırı ve acımasız cezalardan özellikle kaçınılmalıdır. Mağlup saldırganın halkı insan haklarını asla kaybetmez ve dolayısıyla milletler topluluğundan "silinmeme" hakkına sahiptir.

Orend, 2006 yılında kaleme aldığı *Savaşın Ahlakı (Morality of War)* adlı kitabında savaşın sona ermesi aşamasındaki bir duruma aşağıdaki normların rehberlik etmesini önermiştir (Orend, 2006, s. 180-181):

1. Orantılılık ve Aleniyet: Barış anlaşması hem ölçülü hem de makul olmalı, ayrıca kamuoyuna duyurulmalıdır.
2. Hakların Korunması: Anlaşma, ihlali haklı savaşı tetikleyen temel hakları güvence altına almalıdır. İlgili haklar, yaşam ve özgürlük için insan haklarını ve toprak ve egemenlik için topluluk haklarını içermektedir.
3. Ayrım Gözetme: Müzakere edilen mağlup ülkedeki liderler, askerler ve siviller arasında ayrım yapılması gerekmektedir.
4. Cezalandırma #1: Mağlup devlet, hak ihlalinde bulunan bir saldırgan olduğunda, orantılı ceza verilmelidir. Özellikle rejimin liderleri, savaş suçları için adil ve halka açık uluslararası yargılamalarla karşı karşıya kalmalıdır.
5. Cezalandırma #2: Askerler de savaş suçları işlerler. Savaştan sonra adalet, her iki tarafın askerlerinin aynı şekilde soruşturma ve yargılamaya tabi olmasını gerektirir.
6. Tazminat: Bu konuda makul ve orantılı davranılmalıdır. Mağlup ülkenin yeniden inşasına başlayabilmesi için yeterli kaynağın bırakılması gerekir.
7. Rehabilitasyon: Savaş sonrası ortam, saldırgan bir rejimde yıpranmış kurumları reforme etmek için umut verici bir fırsat sunmaktadır. Rehabilitasyon şunları içerebilir: askersizleştirme ve silahsızlandırma; koluğun ve yargının yeniden eğitimi; insan hakları eğitimi ve hatta meşru bir rejim tarafından yönetilen asgari düzeyde adil bir topluma doğru derin yapısal dönüşüm.

Orend'e göre (2012, s. 179- 180) savaş sonrası adaletin iki baskın ve karşıt modeli vardır: intikam (*revenge*) ve rehabilitasyon. İntikam modelinin daha eski olduğu söylenebilir, ancak bu rehabilitasyon modeli, II. Dünya Savaşı'nın sona ermesinden beri kendisini güçlü bir şekilde göstermiştir.

İntikam modeline göre ve sözde iyi tarafın kazandığını ve saldırgan tarafın kaybettiğini varsayarsak, savaş sonrası düzgün bir barışın temel yönleri şunlardır:

1. Kamuya açık barış anlaşması
2. Savaş esirlerinin karşılıklı değişimi
3. Saldırganın (resmi) özür dilemesi
4. Sorumluların savaş suçları mahkemesinde yargılanması
5. Saldırganın kazandıklarından vazgeçmesi
6. Saldırganın aynı şeyi tekrar etmemesi için askersizleştirilmesi
7. Saldırganın pişman edilmesi (Savaştan önceki halinden beter hale getirilmesi.)

İntikam modelinin en belirgin ve kötü şöhretli tarihsel örneklerinden ikisi, I. Dünya Savaşı ve Birinci Körfez Savaşı sonrasında yapılan anlaşmalarla ilgilidir. I. Dünya Savaşı'nı sona erdiren Versay Antlaşması, geniş çapta tartışmalı bir başarısızlık olarak kabul edilmiş ve bir anlamda II. Dünya Savaşı'nı tetikleyen koşullara katkıda bulunmuştur.

Rehabilitasyon modelinin iki örneği, II. Dünya Savaşı'ndan sonra Batı Almanya ve Japonya'dır. Savaş sonrası yeniden inşa edilen bu ülkeler, bugün muazzam serbest piyasa ekonomilerine sahip olarak siyaseten barışçıl, istikrarlı ve düzgün demokrasiler olmaya devam etmektedir. Ayrıca, ne Almanya ne de Japonya ABD'nin birer klonu ya da kolonisi olmuştur; ikisi de ABD'den oldukça farklı siyasi yollar izlemiştir (Orend, 2012, s. 193-194).

İntikam ve rehabilitasyon modelleri arasında keskin bir ayrım yoktur. Rehabilitasyon modeli, özellikle tarihsel olarak sivillere zarar verdiği ve dolayısıyla ayrımcılığı ihlal ettiği gerekçesiyle yaptırımları ve tazminat ödemelerini reddeder. Aslında model, yenilmiş bir saldırganı, onun yeniden inşa edilmesine ve savaşın yaralarının sarılmasına yardımcı olmak için yatırım yapmayı tercih etmektedir. Rehabilitasyon modeli rejim değişikliğine zorlamayı tercih ederken, intikam modeli bunu çok riskli ve maliyetli görmektedir (Orend, 2012, s. 183).

Stahn (2008, s. 108), çalışma yaptığı alanın önde gelen ahlak felsefecileri tarafından öne sürülen *jus post bellum* ilkelerini şöyle sıralamaktadır: Barış anlaşmalarının adil ve kapsayıcı olması, saldırganlığın cezası olarak toprak alınmasının dışlanması, tazminat ve yaptırımların insancillaştırılması, ortak sorumluluk ile bireysel sorumluluk arasındaki ayrım ve toplu suçlar için hesap verebilirlik.

Williams ve Caldwell'e göre (2006, s. 317-318) haklı bir savaşı kazanmak adil bir barışı garanti etmez. Bir halkı boyunduruk altına almak ve insan haklarını çiğnemek için bir zaferden yararlanmak, (saldıran ya da savunan) hangi taraf sorumlu olursa olsun, büyük bir haksızlıktır. Adil barış, çatışmanın tüm taraflarının insan haklarını savunan bir barıştır. Bu

temel ilkeyi destekleyen diğer bazı *jus post bellum* ilkeleri ise şunlardır: galip gelen tarafın düzeni yeniden sağlaması, ekonomik yeniden yapılanma, egemenliğin ya da self-determinasyonun yeniden tesisi ve savaş ve nedenleri ile ilgili insan hakları ihlallerinin cezalandırılması.

Osterdahl ve van Zadel'e göre (2009, s. 180-181) düzenin (yeniden) sağlanması, egemenliğin (yeniden) sağlanması, ekonomik (yeniden) yapılanma, kalıcı bir barış arayışı, çatışma sonrası tazminatların alınması ve hak ihlal edenlerin cezalandırılması hukuk literatüründe yaygın olarak öne sürülen ve *jus post bellum* kavramının altında yatan ilkelere aittir.

Patterson (2012, s. 3) tarafından "Düzen-Adalet-Uzlaşma" olarak ortaya konan bir *jus post bellum* modeli, çatışma sonrası yükümlülükleri ve öncelikleri göz önünde bulundurarak tedbirli ve etik bir yöntem sunmaktadır. Üç katmanlı bir piramidi andıran bu modelde alt katman olan düzen, tüm taraflar için güvenliği içermektedir ve iç siyasetin yeniden tesis edilmesi, rehabilitasyonu veya sürdürülmesi söz konusuysa bir zorunluluktur. "Düzen, öldürmeyi sonlandırmakla başlar." Düzen, çatışma sonrası aşamada en acil ihtiyaçtır, aynı zamanda elde edilmesi en zor olanıdır. "Düzen olmadan siyaset olmaz" (2012, s. ix-x). Piramidin ikinci basamağı adalettir. Bu aşamada silahlı çatışma hukukunu ihlal edenler giriştikleri eylemler sebebiyle sorumlu tutulmalıdır. Benzer şekilde siyasi liderler de muharıpler gibi kanunsuz emirlerinden ve eylemlerinden sorumlu tutulmalıdır. Adalet, hem mağdurlara veya temsilcilerine iade etmeyi hem de yanlış yapanları cezalandırmayı gerektirir. Uzlaşma ise, piramidin en üstünde yer almaktadır. Uzlaşma, bütün tarafların yararına, gelecekteki ortaklar olarak çalışan eski düşmanları gözetken, gelecek odaklı ve uzun erimli bir faaliyettir. Ortak ihtiyaçlara ve paylaşılmış hedeflere dayandırılır. Sadece savaşın soruşturulması adil olmamalı, aynı zamanda sona erdirilmesi ve sonrası da uzlaşmayı kapsayacak şekilde adil olmalıdır (2012, s. 221-229).

Haklı savaş geleneği, asırlardır süregelen olgun bir gelenektir, onun *jus post bellum* kısmı ise emekleme çağındadır. Henüz kapsamlı bir model geliştirilmiş değildir ve bu nedenle diğer modellerle örtüşen, rekabet eden veya paralel olan uygulanabilir bir model oluşturma çabalarında yer alan tüm fikirleri tek tek değerlendirmek gerekmektedir. Birçok yazar *jus post bellum*'un geliştirilmesini teşvik etmiş olsa da, üzerinde uzlaşmış bir plan yoktur (Demy, 2015, s. 352).

Bununla birlikte Amerikan Uluslararası Hukuk Derneği, 2013 yılında *jus post bellum* ve geçiş dönemi adaletini araştırmak için Larry May ve Elizabeth Edenberg'in editörlüğünde çok sayıda akademisyeni bir araya getirmiştir. *Jus post bellum* barışı sağlamayı, geçiş dönemi adaleti ise demokratikleşmeyi amaçlamaktadır. Bu çalışmanın editörleri, *jus post bellum* kavramının altı unsurunu belirlemiştir (May & Edenberg, 2013, s. 3).

Saul da (2014, s. 466), *jus post bellum*'un yasal bileşenlerini May'in ilkelerini izleyerek uygulamada keşfetmek gerektiğini, onlara doğal esnekliklerini "tamamen kaybetmeden daha somut bir biçim" vermek gerektiğini savunmaktadır. Biz de mevcut çalışmada bu yaklaşımı kabul edeceğiz ve hesap sorma (*retribution*), uzlaştırma (*reconciliation*), yeniden

inşa etme (*rebuilding*), iade etme (*restitution*), onarma (*reparations*) ve orantılılık (*proportionality*) kavramlarını daha ayrıntılı olarak inceleyeceğiz.

Bu tür normlar ve ilkeler, orta ve uzun vadeli gelecekte pek çok silahlı çatışmanın sona ermesiyle bağlantılı olarak bir *jus post bellum* anlayışını yönetebilir ve aynı zamanda güvenli bir barışın ve makul bir tazminatın ortaya çıkmasına yardımcı olabilir; adil bir biçimde hukuken hesap sormanın ve savaş sonrasında aşırı cezalardan veya galiplerin adaletinden⁵ kaçınmanın temelini oluşturabilir (Lech, 2020, s. 12).

2.2.1. Hesap Sorma (*Retribution*)

Hesap sorma ile “hem haksız yere bir savaş başlatarak hem de savaşı haksız bir şekilde yürüterek yanlış yapanlardan hesap sormak” kastedilmektedir (May & Edenberg, 2013, s. 3). Yani, çatışma sırasında savaş suçu işlediğinden şüphelenilen tüm savaşçılar, sonlandırılan çatışmanın hangi tarafında savaştıklarına bakılmaksızın cezai kovuşturmayaya tabi tutulmalıdır (Pensky, 2013, s. 154).

Savaş zamanında önemli bir rol oynayan bireyler, eylemlerinden ve ortaya koyduklarından sorumlu tutulmalıdır. İki büyük savaş suçu kategorisi vardır. *Jus ad bellum* savaş suçları, saldırı savaşını “planlamak, hazırlamak, başlatmak ve yürütmek” ile ilgilidir. Bu tür bir suçun işlenmesinin sorumluluğu, saldırgan rejimin siyasi lider(ler)inin omuzlarına düşer. Gelişmiş bir Batı demokrasisindeki normal koşullar altında, saldırgan bir savaş yürütmenin yükünün büyük kısmı, savaşı destekleyen yönetici seçkinler ve entelijansiya (aydınlar) üzerine düşecektir. Bu suçlar, Nürnberg savcılarının deyimiyle “barışa karşı suçlar”dır (Orend, 2006, s. 170-171).

Jus in bello suçları ise şunları içermektedir: kasıtlı olarak ayırım gözetmeyen ve/veya orantısız güç kullanmak; sivil nüfusu ölümcül şiddetten korumak için gereken özeni göstermemek; kitle imha silahları gibi doğası gereği ayırım gözetmeyen ve/veya orantısız silahlar kullanmak; tecavüz kampanyaları gibi esasında çirkin yöntemler kullanmak ve teslim olmuş savaş esirlerine işkence yapmak gibi insanlık dışı bir şekilde muamele etmek. Bu savaş suçlarının birincil sorumluluğu, göreve aktif şekilde katılan askerlerin, subayların ve komutanların omuzlarına düşmektedir. Subaylar ve komutanlar, savaş sırasında kendi başlarına önemli ahlaki yükler taşırlar ve savaş hukukunun herhangi bir yönünü ihlal eden emirler vermemekle yükümlüdürler (Orend, 2006, s. 177).

Peki neden savaştan sonra ceza olmalı? Neden sadece saldırganın kazanımlarını iptal edip hayata kaldığımız yerden devam etmiyoruz? İlk olarak, geçmişteki saldırganlığı cezalandırmak, gelecekteki saldırganlığı caydırmakta veya en azından, hiç ceza almamış olmasından daha fazla etki yapmaktadır. İkinci olarak, uygun ceza, saldırgan için kefarettir,

⁵ Galiplerin adaleti, genellikle mağlup tarafın aşırı veya haksız şekilde cezalandırılmasını ve galiplerin işlediği suçlar için hafif ceza almalarını veya aflatlarını kastetmektedir. Bu duruma karşı olanlar, kurallardaki farklılığın, cezalandırıcı adalet kisvesi altında ikiyüzlülük ve intikam anlamına geldiğini ve adaletsizliğe yol açtığını iddia etmektedirler. (Vikipedi, 2022)

değişim ve rehabilitasyon için etkin bir teşvik olabilmektedir. Son olarak, saldırganı cezalandırmamak, mağdurun statüsünü ve acısını alçaltıp itibarsızlaştırmaktadır (Orend, 2006, s. 165).

Mağlup edilen düşmanların cezalandırılması, savaş ya da barış konusunda çok önemli bir meseledir. Eğer bu, II. Dünya Savaşı'ndan sonra Almanya'da olduğu gibi iyi yapılırsa, istikrarlı bir dünya düzeninin kurulmasına yardımcı olabilir. Napolyon'un 1815 yılında Elbe'den kaçarak Napolyon Savaşlarının son ve çarpıcı bir tekrarını alevlendirdiği zaman olduğu gibi, kötü yapılırsa, tamamen felaket de olabilir (Bass, 2002, s. 1036).

Uluslararası Ceza Mahkemesi (UCM) savaş suçlarıyla suçlanan bireyleri yargılayarak ulusların savaş suçlularını kovuşturmak için adil yollar oluşturmalarına yardımcı olmaktadır. Çünkü uluslararası ceza hukuku, silahlı çatışma esnasında işlenmiş olan uluslararası suçlardan sorumlu olan bireysel faillerin kovuşturulmasını ve cezalandırılmasını sağlayarak, gelecekteki failleri suç işlemekten caydırmayı ve böylece yeniden şiddet içeren bir çatışmanın patlak vermesini önlemeyi amaçlamaktadır. (Ryngaert & Gould, 2011, s. 92).

Bir savaşın iyi bitmesi için, çatışmanın sona ermesinden ziyade bu savaşın nedenlerini ortadan kaldıracak bir mücadelenin başlaması gerekmektedir. "Büyük bir kötülükten sonra ilerlemek için bir ülke aynı zamanda geriye bakmalıdır." Bunu, kötülüğün ve çatışmanın nedenleriyle yüzleşerek, bunlara direnerek ve bunlarla mücadele ederek yapar. Bunu da ancak geçmişle ilgili gerçeği ortaya çıkararak yapabilir (Crocker, 2012, s. 169).

Örneğin 2005'ten bu yana Kolombiya, paramiliter grupların silah bırakması için uluslararası hukukun gereklerini barışın pratik ihtiyaçlarıyla uzlaştırmanın yenilikçi bir yolunu sunan bir geçiş dönemi adaleti sistemi geliştirmiştir. Adalet ve Barış Yasası, ciddi insan hakları ihlalleri için af yasağını ve silahlı grupların müzakere halindeki normal cezai yaptırımları kabul etmeyecekleri gerçeğiyle uluslararası insancıl hukuk arasında bir denge kurmuştur (Rojas-Orozco, 2021, s. 137).

2.2.2. Uzlaş(tır)ma (*Reconciliation*)

Patterson'a göre uzlaşma, geçmişle hesaplaşmak demektir. Eski düşmanları ortak bir geleceğin paydaşları olarak gördüğü için geleceğe odaklıdır. Bazen, özellikle devlet içi çatışmalarda, ortak bir geçmişi olan taraflar arasında köprüler kurmaktır. Amacın makul bir uzlaşma olduğu uluslararası çatışmalarda ise, her iki tarafın da geçmişteki düşmanlığın üstesinden gelmek ve ilişkiyi bir ortaklık olarak yeniden tasarlamak için karşılıklı çaba göstermek olabilir. Her iki durumda da uzlaşma, gelişen ortak çıkarlara dayanır ve doğru koşullar altında düzeni ve adaleti genişletebilir ve geliştirebilir (Patterson, 2012, s. 226).

Savaş sona erdiğinde başarılması en zor şeylerden biri olan uzlaştırma sadece tarafları tekrar bir araya getirmekten ibaret değildir. Uzlaştırma, tarafların birbirini rahat bırakıp birbirlerine karşı düşmanca hareket etmeyeceklerine karar verdikleri bir *modus vivendi*⁶yi

⁶ Modus vivendi, "yaşam tarzı" anlamına gelen Latince bir deyimdir. Geçici olması amaçlanan, ancak süresi boyunca bağlayıcı olan geçici bir anlaşma. Uluslararası uygulamada, bir modus vivendi genellikle devletler

kapsayabilir veya daha fazla olarak tarafların karşılıklı saygı ve işbirliği içerisinde yan yana yaşamasını da sağlayabilir (May, 2012, s. 75).

Kolombiya’da olduğu gibi eşitsizlik ve siyasi dışlanmayla ilgili çatışmanın temel nedenlerini ele almak, uzlaşmaya doğrudan katkıda bulunacaktır(Rojas-Orozco, 2021, s. 142).

En başarılı uzlaşma süreçleri mutlaka üst düzey siyasi diyalog masalarında veya yargı tarzı süreçlerde gerçekleşmez. Gerçek uzlaşma, en iyi, eski düşmanlar, toplumlarını yeniden inşa etmek veya yeni yerleşim yerlerinde makul yaşam ve iş koşulları yaratmak için el ele verdiğinde, alt düzeydeki yeniden yapılanma çabalarıyla sağlanır (ICISS, 2001, para. 5.4).

2.2.3. Yeniden İnşa Etme (*Rebuilding*)

Savaşın yıkıcı ve yok edici etkilerinin zorunlu kıldığı yeniden inşa etme ilkesi savaş sırasında yıkıma katılan herkesi adil bir barışa katkı olarak yeniden inşa etmeye çağırmaktadır (May & Edenberg, 2013, s. 4).

Bu ilke iki tür yükümlülüğü bünyesinde barındırmaktadır: Çatışmalar sırasında etkilenen fiziksel altyapıyı ve kurumsal kapasiteleri yeniden inşa etme yükümlülüğü ile çatışmanın temel nedenlerini ele alma ve silahlı çatışmaya yol açan koşulları dönüştürme yükümlülüğü (Rojas-Orozco, 2021, s. 134).

Haklı bir savaşta⁷ olsun ya da olmasın, galip devletlerin, yenilen devleti vatandaşlarının insan haklarını koruyabileceği düzeye getirme sorumluluğu vardır. Bu, yalnızca fiziksel yapıları yeniden inşa etmekten ziyade, uygun hukuki ve siyasi kurumlara bir hukuk devletinin yeniden inşa edilmesini içermektedir (May, 2012, s. 177).

Müteakip yeniden inşa faaliyetleri olmaksızın yapılan askeri müdahale ters tepebilir ve bunun asıl sonucu, despotik bir rejimin başarısız bir devlet ile değiştirilmesi olur (Hilpold, 2015, p. 304). Bunun en güncel örneği –ne kadar haklı olursa olsun- 2011 yılında gerçekleştirilen Libya müdahalesi ve sonrasında ülkede bir türlü sağlanamayan düzen ve istikrardır. Adil ve sürdürülebilir bir barışın net bir vizyonunu tanımlamada ve alenen hazırlamada ya da güç kullanımını Birleşmiş Milletler (BM) Güvenlik Konseyi tarafından yetkilendirilen belirli amaçlarla sınırlandırmada başarısız olan, Libya’daki çatışma sonrası durum felaket olarak tanımlanmaktadır. Ayrıca, Rusya’da ve başka ülkelerde, BM Güvenlik Konseyi’nin sınırlı insani müdahale yetkisinin dürüst olmayan bir şekilde kötüye kullanılmasının muhtemel olduğu görüşünü pekiştirmiştir (Iverson, 2018, s. 99).

---

tarafından daha ayrıntılı veya kalıcı bir anlaşma yapılan kadar statükoyu korumak amacıyla benimsenir. Sıklıkla, çatışan tarafların barış içinde bir arada yaşamasına izin veren bir düzenleme veya anlaşma anlamında kullanılır. (Fellmeth & Horwitz, 2009, s. 188).

⁷ Yeniden inşa sorumluluğunun haklı savaş kuramından ayrı olarak ele alınmasını savunanlar da mevcuttur: “Bir kavram olarak yeniden inşa etme sorumluluğunun, her halükarda güç kullanımının yasaklanmasıyla pek bağdaşmayan ve iç savaş uygulanması uygun olmayan adil bir savaş kavramıyla ilişkilendirilmesine gerek yoktur.” (Hilpold, 2015, s. 304)

Aslında bir ülke, başka bir ülkeye yeni bir toplumsal yapıyı dayatamaz. Ancak o ülkenin kendisini yeniden inşa etmesi için ihtiyaç duyduğu gereçleri ona vermek zorundadır (May, 2012, s. 168).

Yeniden inşa etmenin hedefi, kendi vatandaşlarının gözünde meşru ve uluslararası devletler topluluğunun eşit bir üyesi olan egemen devlettir. Bu hedefe ulaşılır ulaşılmaz, muhtemelen işgalci güçlerden ayrılmaları istenecek ve onların da gitmeleri gerekecektir (Walzer, 2012, s. 44). “Yeniden inşa sorumluluğunun yerine getirilebilmesi için genellikle müdahale eden devletlerin öncülüğünde BM Misyonları kurulmakta ve sorumluluk BM’ye devredilmektedir” (Karaoğlu, 2019, s. 209).

2.2.4. İade Etme (*Restitution*) ve Onarma (*Reparation*)

Bir şeyi eski haline getirmek, genel olarak, zarar görmeden veya kaybolmadan önceki durumuna döndürmek demektir. Ancak eski haline getirme ahlaki bir kavram olarak tartışıldığında, burada bir yanlışın düzeltilmesi düşüncesi de vardır. Düzeltme, dengesi bozulan teraziye doğru ayarlamaktır ve bir yanlış doğultmanın en önemli ahlaki yollarından biridir (May, 2012, s. 184).

Önceki durum (*status quo ante*), ilk olarak, mülkiyetinden yoksun bırakılmış kişinin onu yeniden elde etmesidir. Eğer o şey iade edilemezse veya en azından kullanılabilir şekilde iade edilemezse, o zaman ikinci en iyi uygulama, kaybı yaşayan kişiye o şeyin para olarak karşılığının ödenmesidir. Bunun temelinde ise, yanlış yapanın yaptığı yanlıştan kazanç sağlamasına izin verilmemesi düşüncesi yatmaktadır. Çünkü haksızlık, birisi bir başkasının kaybindan kazanç sağladığında ortaya çıkmaktadır (May, 2012, s. 185-187).

İade etme ilkesi, haksız elde edilen bir menfaatten feragat edilmesi ve uygunsuz bir yolla ele geçirilen paranın veya mülkün, alındığı kişiye geri verilmesini gerektirmektedir.

Onarma ilkesi de “hasar görmüş malları tamir etme veya neden olunan hasarları düzeltme” olarak açıklanabilir. Normalde, onarmanın genel tazminatın farklı olduğu düşünülür, çünkü onarım belirli bir hususta haksızlık olmasını gerektirdiği halde, genel tazminat herhangi bir haksızlığın meydana gelmesini gerektirmez. Tazminat ihtiyacı fikri, bir tarafın diğer tarafa adaleti ihlal ederek yanlış yapmış olmasıdır (May, 2012, s. 201).

İade etme kavramını onarma kavramından ayıran özelliklerden bir tanesi iade etmede şeylerin *status quo ante*’ye döndürülmesi mümkün iken, onarmada bunu gerçekleştirmenin çok daha zor olmasıdır. Ayrıca iade etmeden farklı olarak, onarma kapsamında duygusal ve diğer maddi olmayan zararlar için tazminat talep edilebilir (May, 2012, s. 202-205).

Tazminatlar, insan hakları hukuku veya insancıl hukukun ağır ve sistematik ihlallerini mağdurlara bir tür geri verme veya ödeme yoluyla telafi etmek için devlet tarafından alınan önlemlerdir. Bunlar doğrudan savaş mağdurlarının durumunu ele almaktadır. Tazminatlar, mağdurların acılarını tanımakla birlikte maruz kalınan ihlallere yönelik tazmin etme tedbirleri de sunmaktadır (De Greiff, 2006, s. 1-2).

2.2.5. Orantılılık (*Proportionality*)

Walzer'e göre "orantılılık, araçları amaçlara uyarlama meselesidir." (Walzer, 2017, s. 176-177). *Jus post bellum*'un orantılılık ilkesi söz konusu olduğunda, önceden belirlenmiş önemli bir son, yani adil ve sürdürülebilir bir barış vardır. Bu amaca yönelik çeşitli araçlar olduğu doğrudur, ancak bunlardan sadece bir tanesi uygundur. Buradaki sorun, adil ve sürdürülebilir bir barışın sonsuz değerde olmamasıdır ve bu nedenle değerini, bu sonu elde etmek için önerilen belirli araçlar tarafından üretilecek değersizlik ile kıyaslayacaksa, ne kadar değerli olduğunu bilmemiz gerekecektir. Eğer amaç sonsuz değere sahipse, o zaman bu amaca götüren, hatta çok sayıda insanı öldüren herhangi bir araç haklı görülebilir. Ancak bu mantıkdışı bir durumdur (May, 2012, s. 221).

Herhangi bir barış koşulu, makul hakların korunması ile orantılı olmalıdır. Saldırganlığa yönelik acımasız cezalandırmalardan özellikle kaçınılmalıdır. Mağlup olan saldırgan devletin halkı, evrensel insan haklarını hiçbir zaman kaybetmez ve dolayısıyla milletler topluluğundan "silinmeme" hakkına sahiptir (Orend, 2000, s. 129).

Savaşın sonundaki ve sonrasındaki adalet de gaddarca olmamalıdır. Elbette haklar savunulabilir ancak bu, kin güderek yapılamaz. Sözgelimi saldırgan, sınırları dâhilinde hukuk ve düzeni koruma görevini veya zayıfladığı takdirde onu işgal edebilecek diğer devletlerden ülkesini ve halkını koruma görevini yerine getiremeyecek derecede silahsızlandırılmamalıdır (Orend, 2000, s. 126).

Jus post bellum ile ilgili orantılılık ilkesi, savaş sonrası adil ve sürdürülebilir bir barışa ulaşma çabalarının, etkilenen insanlara yarardan çok zarar vermemesi gerektiği fikrine dayanmaktadır. Bu anlamda, *jus post bellum* orantılılık, *jus ad bellum* ve *jus in bello* orantılılık ilkeleriyle aynı düşüncelere dayanmaktadır. Ancak, *jus post bellum* orantılılık ilkesinin, diğer iki orantılılık ilkesinin yapmadığı şekilde, bir savaşın toplam etkisine ilişkin daha büyük bir sorunla yüzleşmeye zorladığı da doğrudur (May, 2012, s. 226).

Kolombiya örneğinde cezai sorumlulukla ilgili olarak, taraflar, uluslararası ceza hukukunun gereklerini ve UCM savcısının özgürlüğe önemli kısıtlamalar getirme ihtiyacına ilişkin mesajlarını, barış müzakeresinden sonra cezai sorumluluk yerine onarıcı yaptırımlar önermenin pratik ihtiyacına karşı dengelediler. Sonunda, özgürlük kısıtlamaları eşliğinde onarıcı önlemlerin yanı sıra resmi yargılamalar ve adli yaptırımlar oluşturan bir ara formül buldular (Rojas-Orozco, 2021, s. 144).

Ne de olsa haklı savaş geleneği, güç kullanımındaki araçlar ve amaçlarla ilgili ahlaki muhakeme için bir dizi standarttır. Kesin sonuçlara varabilecek bir kontrol listesi (*check list*) veya karar ağacı (*decision tree*)⁸ değildir. İlkeler, sadece zor bir uğraş olan ahlaki muhakemenin yapılmasına yardımcı olur; ancak karar vericileri bu işin sorumluluğundan kurtaramaz (Williams & Caldwell, 2006, s. 315).

⁸ Karar ağacı, olası tüm eylemlerin yönlerini, eylemlerin yönlerine etkisi olabilecek tüm olası faktörleri ve tüm bu faktörlere dayanan her bir olası sonucu, verilere bağlı olarak değerlendiren, çizgi, kare, daire gibi geometrik semboller kullanımı yoluyla karar vericiye sorunu anlamada kolaylık sağlayan bir karar analiz yöntemidir. Sezen, 2004, s. 4-5).

2.3. Kavrama Yöneltilen Eleştiriler

Jus post bellum, özellikle kavrama yaklaşımların hem kendi içindeki hem de birbirleri arasındaki tutarsızlıklar, çelişkiler ve belirsizlikler nedeniyle eleştiriye maruz kalmaktadır. Örneğin Bellamy, “*jus post bellum*’un farklı felsefi temelleri ve kapsamı, haklı savaş düşüncesinin diğer unsurlarıyla ilişkisi ve *jus post bellum*’un sorumluluklarının her savaş türünden sonra ne ölçüde uygulanacağı ile ilgili sorunların devam ettiğini” ileri sürmektedir. Etik alanına sıkıca bağlı olan haklı savaş geleneği ve ilkeleri, ayrıca hukuki ve siyasi mülahazaların herhangi bir askeri faaliyetin veya çatışmanın meşruiyetine ilişkin muhakemelerin bir parçası olduğu uluslararası bir arenada da işlev görmektedir. Bu nedenle Bellamy, *jus post bellum*’u üçüncü bir bölüm veya bileşen olarak köklü haklı savaş geleneğine bağlamanın henüz erken olduğuna inanmaktadır (Bellamy, 2008, s. 622).

Johnson ise, *jus post bellum* teriminin taraftarı olmadığını, çünkü *jus* teriminin, bir silahlı çatışmadan sonra sorumluluklar üzerine düşünmenin belirli kurallara indirgenebileceğini ima ediyor gibi görüldüğünü öne sürmektedir. Bazı çatışmalardan sonra bazı davranış türlerini belirleyen bu tür kurallar oluşturmak mümkün olabilir, ancak bu, her durumda koşulların ahlaki ve politik değerlendirmeleri temelinde alınan kararların sonucu olmalıdır. Silahlı çatışma sonrası sorumluluk gerçektir, ancak niteliği her somut olay için yeniden değerlendirilmelidir (Johnson, 2012, s. 32).

De Brabandere’ye göre çatışma sonrası dönem için insan hakları hukuku, işgal hukuku ve ikincil olarak güven ilkesi, yeterli ve halihazırda mevcut bir yasal çerçeve oluşturmaktadır. Ne mevcut kural ve ilkelerden ayrılmaya gerek vardır, ne de mevcut normları bu açıdan kategorize etmenin herhangi bir faydası vardır (De Brabandere, 2010, s. 149). Aslında, *jus post bellum* bağlamında önerilen “yeni” kurallar, *jus post bellum* kavramına ithal edilen uluslararası veya ulusal hukukun mevcut kurallarıdır. *Jus post bellum*’un mevcut uluslararası hukuk kurallarının yeni bir çerçeve altında gruplandırılmasından daha fazlası olduğu iddialarına rağmen, “yeni” normları dâhil etme önerileri nispeten belirsiz ve inandırıcı değildir. Bu ölçüde, *jus post bellum*’un normatif yeniliği nispeten sınırlıdır ve bu alanda iddia edilen “hukuki boşluk” yapay ve abartılmış görünmektedir (De Brabandere, 2014, s. 136).

Jus post bellum’a ilişkin ilkelerin belirlenmesine ve bunların özgünlüğüne yönelik bir eleştiri ise Royal’dan gelmiştir. Irak ve Afganistan farklı dersler sunmuş olsalar da, çatışmaların karmaşık ve geçici olarak belirlenmiş sonlarının ne kadar kolay olabileceği konusunda bizi uyardıkları ve bu, muhtemelen bir süre daha karşı karşıya kalacağımız çatışmaların genel yapısı olacaktır. Bu savaşlarda bize rehberlik edecek bazı çatışma sonrası ahlaki kriterleri geliştirmeye çalışabiliriz, ancak bunların geleneksel *jus ad bellum* ve *jus in bello* kategorilerinden kopuk ayrı bir *jus post bellum* olmak şöyle dursun, genel ilkelerden başka bir şey olması çok muhtemel değildir (Royal, 2012, s. 69).

Ayrıca, De Brabandere, çatışma sonrası yükümlülükler ve sorumluluklar ile *jus ad bellum* veya *jus in bello* kuralları arasında bağlantı kurmaya yönelik herhangi bir girişimin, her iki kural kategorisinin ayırt ediciliğini bulanıklaştırma ve böylece arka kapıdan çağdaş uluslararası hukuka “haklı savaş” unsurlarını yeniden ortaya koyma riski taşıdığını belirtmiştir (De Brabandere, 2014, s. 124).

Chayes (2013, s. 292), *jus post bellum* hususunda hiçbir yasal zorunluluğun bulunmadığını ve belki de ahlaki bir zorunluluk olması gerekirken, henüz böyle bir norm oluşturulmadığını savunmaktadır. Sadece savaş ya da silahlı çatışma sonrasını düşünme hususunda hem filozoflar hem de devlet adamları tarafından ahlaki bir gereklilik empoze edilmeye çalışılmıştır. Yine de, Chayes'e göre çatışma sonrası yeniden inşaya yönelik bazı çabalar, artık askeri harekâta girişmenin gerekli bir parçası olarak kabul ediliyor gibi görünmektedir.

Yukarıdaki eleştirilere göre pek çok eleştirmenin genel duruşu, silahlı çatışmadan barışa geçişte geçerli olan hukukun varlığını inkar etmek değil, hukukun diğer alanlarından bağımsız olarak var olduğunu inkar etmek ve ayrıca bu terimi kullanmanın hiçbir amaca hizmet etmediğini ileri sürmektir (Iverson, 2017, s. 322). Başka bir deyişle, hukukun henüz yasalaştırılmış bir *jus post bellum* tam anlamıyla kurulmuş olmasa da ahlaken savaş sonrası adaleti düşünmenin gerekliliği ortadadır. Kavram ve ilkeleri üzerinde an itibarıyla mutabakat sağlanmamış olması ise, terminolojik olarak gelişmekte olmasından kaynaklanmaktadır.

Birçok yazar, *jus ad bellum* ve *jus in bello* ile kıyaslandığında, *jus post bellum*'un tam teşekküllü bir hukuk düzeni olmadığı hususunda hemfikirdir. *Jus post bellum*, geçiş döneminde uygulanan uluslararası hukukun hem hukuki hem de ahlaki gereklerini idare eden, geliştirmekte olan normatif bir düzendir (Eskauriatza, 2020, s. 191).

3. Diğer Haklı Savaş Bileşenleri İle İlişkisi

Jus post bellum, silahlı çatışmalardan çıkan toplumlara sağlam bir barışa ulaşmaları için rehberlik edecek normatif bir çerçeve olarak tasarlanmıştır. *Jus post bellum*, kardeş terimleri olan *jus ad bellum* ile *jus in bello*'ya ve her üç terimin de temeli olan haklı savaş geleneğine başvurmadan anlaşılabilir. Bu nedenle haklı savaş teorisi altında, barışın haklılığı (*justness*) ile bağlantılıdır ve dolayısıyla *jus ad bellum* ve *jus in bello* bileşenlerinin her ikisine de bağlı (*interconnected*) ve bağımlıdır (*interdependent*) (Rojas-Orozco, 2021, s. 39).

3.1. *Jus Ad Bellum* ve *Jus Post Bellum*

Jus ad bellum, savaş yapma hakkı veya savaş hakkı, kuvvet kullanma gerekçesi, savaş nedenleri, savaşın önlenmesi ya da haklı savaş teorisi manasında kullanılmaktadır (Iverson, 2017, s. 165-166).

Jus ad bellum normları, savaşa girmeyi düşünen devletlerin, ciddi bir sorun veya meydan okuma karşısında dikkate alması ve yerine getirmesi gereken kurallardır. Bu normlar, söz konusu devletin siyasi liderlerinin yetki alanına girmektedir. Zorunlu ahlaki prensiplere göre, yalnızca haklı gösterilebilir bir dizi neden haricinde, devletini ve halkını savaşın aşırı koşulları içerisine sokmaları durumunda, yalnızca onlar sorumlu tutulacaklardır. Buna göre *jus ad bellum* ilkeleri şunları kapsamaktadır (Orend, 2000, s. 119):

1. Haklı neden: Buradaki temel ilke, temel hakların korunması ve savunulması ile bu haklara sahip olanların korunmasıdır.
2. İyi niyet
3. Yetkili otorite, kamu beyanı ve savaş sırasında ulusal insan hakları koruması

4. Kuvvet kullanırken aceleci olmama
5. Başarı umudu: Bu ölçütün amacı, nafile olacak şiddeti, öldürmeyi, acı çekmeyi ve yıkımı engellemektir.
6. (Makro-) Orantılılık: Yalnızca faydalar maliyetlerle makul ölçüde orantılı görünüyorsa, savaş eylemi devam edebilir.

Haklı bir savaşa başlamanın geleneksel dayanak noktası, kendini savunmanın özel bir biçimidir, yani bir devletin ülkesini başka bir devletin ele geçirmesine karşı koymasidir. Çünkü bir devletin toprak bütünlüğü, o devletin egemenliğini anlamamıza yarayan temel dayanaktır ve bir devletin egemenliğine yönelik saldırılar, o devletin savunmak için savaşa girme hakkına sahip olduğu başlıca şeylerden biridir (May, 2012, s. 171). Saldırı veya saldırganlık suçu, bir devletin toprak bütünlüğü ve siyasi egemenliğini ihlal eden bir askeri güç kullanımıdır (Orend, 2004, s. 139) ve Walzer'in deyişiyle (2017, s. 91) 'bir devletin diğer bir devlete karşı işleyebileceği tek suçtur.'

Jus ad bellum savaş suçları, saldırı savaşı "planlamak, hazırlamak, başlatmak ve yürütmek" ile ilgilidir. Bu tür bir suçun işlenmesine ilişkin sorumluluk, saldırganın veya rejimin siyasi liderine veya liderlerine aittir. Nürnberg mahkemelerinde bu tür suçlar "barışa karşı suçlar" olarak adlandırılmıştır (Orend, 2002, s. 53).

Walzer'in öne sürdüğü saldırganlık kuramı altı önermeyle özetlenebilir (Walzer, 2017, s. 103-105):

1. Bağımsız devletlerden oluşan uluslararası bir toplum mevcuttur.
2. Bu uluslararası toplumun hukuku, üyelerinin haklarını, her şeyin ötesinde de toprak bütünlüğü ve siyasi egemenlik haklarını belirlemektedir.
3. Bir devletin, başka bir devletin toprak bütünlüğüne veya siyasi egemenliğine karşı güç kullanması ya da güç kullanmakla tehdit etmesi saldırganlık sayılmakta ve suç eylemi kapsamına girmektedir.
4. Saldırganlık, iki tür şiddeti haklı çıkartır: Mağdur devletin nefsi müdafaa savaşı ve mağdurla uluslararası toplumun diğer üyelerinin hukuku yürürlüğe koyma savaşı.
5. Savaş sadece saldırganlık haklı kılmaktadır.
6. Saldırgan devlet, askeri olarak püskürtüldükten sonra ayrıca cezalandırılabilir de.

"Saldırganlık kuramı, haklı savaş doktrininin yeniden ifade edilmesidir: savaşmanın ne zaman suç sayılacağını, ne zaman savaşa izin verileceğini hatta ahlaken gerekli sayılacağını açıklar." (Walzer, 2017, s. 101)

Yeniden inşa etme ilkesi gibi *jus post bellum* ilkeleri, savaşa girme kararı verirken dahi akılda tutulmalıdır. Çünkü bu muhakemeyi yapmak gerçekten söz konusu savaşın göze alınmaya değer olup olmadığını ortaya çıkaracaktır. Böylelikle savaşın sonrasını düşünmek bazı başlangıçları önleyecektir.

Savaş sona erdiğinde ne olacağı savaşın ahlaki değerlendirmesi için kritik öneme sahiptir, *jus post bellum* kavramı hem savaş sonrası politikalarımızı hem de savaşla ilgili verdiğimiz nihai kararları bilgilendirmek açısından önemlidir (Williams & Caldwell, 2006, s. 319).

Jus post bellum ve *jus ad bellum* arasındaki ilişki söz konusu olduğunda, bazıları *jus post bellum*'un *jus ad bellum*'un bir parçasını oluşturduğunu iddia etmektedir. Buna göre, *jus ad bellum* ile *jus post bellum* arasında zorunlu bir ilişki vardır ve *jus ad bellum* kapsamında haklı bir neden olması için savaşın adil bir şekilde sona ermesi gerekir, yani savaşın adil sayılabilmesi için bu savaşı adil bir barış izlemelidir. En azından niyet, savaş için haklı bir nedene dayanan savaşı iyi bir şekilde bitirmek olmalıdır; savaşın haklı nedeni, iyi bir şey için çaba sarf edildiğini, savaşın belirli bir haklı etkisinin veya sonucunun amaçlandığını ima etmektedir (Koeman, 2007, s. 198-220). Dahası, iyi niyet ilkesi haksız sonuçların peşinden koşmayı yasaklamaktadır. Yani iyi niyetle savaşa gitmek, adil bir barış için savaşmaktır (Williams & Caldwell, 2006, s. 311-312).

Elbette haklı savaş geleneğine göre “iyi niyet” gereklidir. Ancak iyi niyet, zaferin garantisi değildir. Savaşa girme konusunda iyi (doğru) niyet, özünde barışın sona ermesini niyet etmek demektir. İyi niyet, doğru motivasyonu ve doğru eylemi gerektirir (Demy, 2015, s. 355).

Sonuç olarak *jus ad bellum* ve *jus post bellum* arasında çok güçlü bir ilişki var olduğunu söyleyebiliriz. En başta *jus ad bellum* ilkeleri tespit edilirken savaşa başlamak için muhakkak savaşın sonunun da düşünülmesi gerektiği göz önünde bulundurulmuştur. Tarihsel olarak, *jus post bellum*, *jus ad bellum* içerisinde değerlendirildiği için günümüze dek ayrı bir kategori olarak ele alınması göz ardı edilebilmiştir.

Güç kullanılmadan önce, neden kullanılması gerektiğine dair tam bir açıklama yapılmalıdır. Bu, yasal gerekçelendirmenin ötesinde, güç kullanımının arkasındaki hedeflerin kapsamlı bir şekilde ifade edilmesine ve bu hedeflere ulaşmak için bir plana kadar gitmektedir (Iverson, 2018, s. 106).

3.2. *Jus In Bello* ve *Jus Post Bellum*

Uluslararası hukukta ve akademik yazında “silahlı çatışma hukuku”, “uluslararası insancıl hukuk” ve hatta bazen savaşta uygulanan hukuk anlamında “savaş kanunları” *jus in bello* yerine kullanılmaktadır. Bu terimlerden uluslararası insancıl hukuk, çağımıza uygun olarak insancılık veya hayat kurtarma ve acıların azaltılması gibi belirli bir normatif değere vurgu yapması bakımından diğerlerine üstündür (Iverson, 2017, s. 146-147). Ancak mevcut çalışmada kavram kargaşası yaratmamak için *jus in bello* terimi tercih edilmiştir.

Jus in bello kuralları, bir kere savaş başladıktan sonra, insan davranışına rehberlik etmesi öngörülen normlardır. Bu nedenle, devletin bu normlara uyma sorumluluğunun öncelikle savaş politikasını formüle eden ve uygulayan komutanlarının, subaylarının ve askerlerinin omuzlarına düştüğü sonucu çıkmaktadır. Bu sayılanlar aşağıdakilerin ihlal edilmesinden sorumlu tutulacaklardır (Orend, 2004, s. 121):

1. Ayrım gözetme ve muharip olmayan dokunulmazlığı

2. (Mikro-) Orantılılık: Bir devlet ve onun silahlı kuvvetleri, ancak önerilen taktiğin faydaları maliyetlerle makul ölçüde orantılı görünüyorsa bunu kullanabilir.
3. Özünde korkunç olmayan yöntemlerin kullanılması: Kitleselel tecavüz kampanyaları veya nükleer, biyolojik ve kimyasal kitle imha silahları gibi olağanüstü derecede korkunç yöntemler asla kullanılmamalıdır.

Uluslararası Kızıl Haç Komitesi'ne göre ise modern *jus in bello*'nun temel prensipleri şu şekilde özetlenebilir: sivil ve savaşan arasında ayırım gözetme, *hors de combat* (savaş dışı) kabul edilenlere saldırma yasağı, gereksiz acı çektirme yasağı, askeri gereklilik⁹ ve orantılılık (gereğinden fazla güç kullanmamak) (Sassòli, Antoine, Bouvier & Quintin, 2006, s. 1).

Jus in bello'nun temel noktası, silahlı kuvvet kullanımına başvurma gerekçesinin esasına (veya eksikliğine) bakılmaksızın, *jus in bello* olarak bilinen savaş yasalarının ve ilkelerinin her türlü silahlı çatışmada geçerli olduğu argümanıdır (Iverson, 2017, s. 155). Burada dikkate alınması gereken bir diğer şey, *jus ad bellum* savaş suçlarının aksine, *jus in bello* savaş suçlarının, anlaşmazlığın tüm taraflarınca işlenebilir olması ve genellikle de işlenmesidir (Orend, 2002, s. 554).

Jus post bellum ile *jus in bello* arasındaki ilişki, *jus post bellum* ile *jus ad bellum* arasındaki ilişkiden daha yakın, daha doğal ve organik, ki bu daha çok ilkeseldir. *Jus in bello*'nun özü, yani insani kaygılar ve bazı temel insan haklarının korunması *jus post bellum*'un özüne benzemektedir. Ancak *jus in bello*, doğrudan savaş mağdurlarının korunmasına ilişkindir; *jus post bellum* ise, toplumun tümünü hedeflediğinden potansiyel olarak çok daha kapsamlıdır. Ayrıca benzerlikler konusunda *jus in bello*, savaş suçlarının ve geçiş dönemi adaletinin önemli bileşenlerini içermektedir. Muhtemelen bu, *jus post bellum*'un da önemli bir bölümünü oluşturmaktadır, ancak *jus post bellum*, savaş suçlarının kovuşturulmasından ve ağır insan hakları ihlallerinden daha fazlasını kapsamaktadır (Osterdahl, 2012, s. 290).

Bir örnek olarak Libya'da "geçiş dönemi adaleti uygulamaları sırasında hazırlanacak raporlar UCM önünde görülen davalar için de insanlığa karşı suçlar kapsamında faydalı veriler sağlayacaktır. Ancak UCM nezdinde görülen davanın sanıklarından olan Muammer Kaddafi ölmüş, oğlu Seyf'ül İslam Kaddafi ise UCM'ye teslim edilmemiştir ve hatta kendisi 10 Aralık 2018'de yapılması planlanan Başkanlık seçiminde aday olduğunu açıklamıştır. Bu durumda UCM yargılamasının Libya halkı üzerinde büyük bir etki yarattığını söylemek güçtür" (Karaoğlu, 2019, s. 213).

Tasarım gereği, *jus ad bellum* ve *jus in bello* soruları sağlam bir duvarla ayrılmıştır. Silahlı çatışma yasaları (*jus in bello*), tamamen yasal ve meşru bir kendini savunma savaşında bile ihlal edilemez. Benzer şekilde, silahlı çatışma hukukuna saygı gösterilmesi, BM Şartı m.

⁹ Amerikalı hukukçu Francis Lieber tarafından Amerikan İç Savaşı'nda uygulanması amacıyla hazırlanan Lieber Yasası'nın 14. Maddesine göre "askeri gereklilik, savaşın amaçlarını güvence altına almak için vazgeçilmez olan ve modern savaş hukuku ve teamüllerine göre meşru olan önlemlerin gerekliliği" anlamına gelmektedir.

2/4'te ifade edilen yasağı ihlal eden silahlı güç kullanımının haksızlığını azaltmaz (Iverson, 2018, s. 73).

Sonuç olarak, Orend'in (2006, s. 105) de belirttiği gibi, üç haklı savaş kategorisinin ahlaki olarak birbirine bağlanması gerekmektedir. Çünkü haklı savaş kuramında bu güne kadar yapılagelen *jus ad bellum* ve *jus in bello* arasındaki sözde "ayrılık", esas olarak dikkati farklı konulara çekmek içindir. Bu durum sanki birbirleriyle hiçbir ilgileri yokmuş gibi, ikisi arasında tam bir bölünmeyi ifade etmez. Kavramsal olarak, sanki tüm kurallar ve kriterler savaş sırasında kontrol edilecek ayrı "kutular"mış gibi, haklı savaş teorisine "kontrol listesi" yaklaşımını benimsemekten daha kötü bir şey yoktur. Kurallar ve kriterlerin tümü, saldırganlığı reddetme, savaşı kısıtlama ve meşru toplulukların devlet haklarını ve onların üyelerinin insan haklarını koruma gibi ortak değerleri varsayar (Orend, 2006, s. 105).

Jus post bellum ile kuvvet kullanımına ilişkin diğer iki bileşen arasındaki ilişki büyük ölçüde prensip olarak uyumludur. Eğer bu üç kategorinin her birinin yasal gerekliliklerini yerine getirmek için eşit çaba gösterilirse, aralarındaki ilişki birbirini tehdit edici değil, tam tersine, karşılıklı olarak güçlendirici olacaktır (Osterdahl, 2012, s. 291).

4. Kodifikasyon İhtiyacı

Hukuk ve ahlak, birbirinden soyutlanamaz. Bu ikisi arasındaki karşılıklı ilişkiler, *jus post bellum*'un hukuki ilkelerini ve kurallarını oluşturmanın temeli olabilir. Yeni bir yasanın oluşturulmasına yönelik bazı argümanların veya bakış açılarının etik olarak doğru olabileceği durumlarda, bunların yasal açıdan doğru olmaları gerekmeyebilir. Çünkü hukuki yükümlülük yaratmak için yasa yapmak gerekir (Lech, 2020, s. 24-25).

Jus post bellum, *jus ad bellum* ve *jus in bello* gibi, henüz uluslararası hukukun tanımlanmış bir dalı değildir. Bu nedenle söz konusu yaklaşımın savunucuları, *jus post bellum*'un uluslararası hukukta böyle bir statü kazanması gerektiğini iddia etmektedir. Çoğu, bu rejimin mevcut uluslararası hukuk normlarına dayandığını kabul ederken, hepsi yeni normların yaratılması gerektiğini öne sürmektedir (Rojas-Orozco, 2021, s. 24-31).

Stahn'a göre "mevcut haliyle *jus post bellum*, tam olarak gelişmiş bir ahlaki veya hukuki kavramdan ziyade bir metaforudur. Bu kavram, ahlaki ve hukuki teoriyi, *jus ad bellum* ve *jus in bello* tarafından açık bırakılan sistemsel boşluklara kadar genişletmektedir. Terimin kendisi, *jus ad bellum* ve *jus in bello* ile olan içkin bağlantıyı vurgulamaktadır." (Stahn, 2008, s. 233).

Österdahl ve van Zandel (2009, s. 207), "çatışma sonrası davranışların düzenlenmesindeki yasal boşluğun yarattığı sorunların üstesinden gelmek için etkin bir şekilde incelenmiş ve kodifiye edilmiş yeni uluslararası yasaların gerekli olduğunu" teyit etmekte ve bunun "tüm *jus post bellum* kurallarının yeni bir Cenevre Sözleşmesine dâhil edilerek" yapılması gerektiğini öne sürmektedirler.

Gallen (2014, s. 69), *jus post bellum* üzerinde bir kodifikasyon geliştirmenin uygun bir son olduğunu düşünse de, başarmanın zor olacağını kabul etmektedir. Bununla birlikte, "geleneksel bir *jus post bellum*'un yokluğunun, mevcut uluslararası hukuk ve politikanın

alternatif bir *jus post bellum* çerçevesi içinde yorumlanmasını engellemediğine” de dikkat çekmektedir.

May (2014, s. 23), *jus post bellum* ilkeleri henüz yasal belgelerde yer almasa bile, bunların çatışma sonrası ortamlarda nasıl bir yol izleneceğini belirleyen insanların vicdanında yazılı ahlaki yükümlülüklerin somutlaşmış hali olduğunu belirtmektedir. Onun için *jus post bellum*, “kesin olarak *lex lata* olmayan, aynı zamanda sadece *lex ferenda*’dan daha fazlası olan bir uluslararası hukuk rejimidir.”

Devletler ve uluslararası örgütler, kazananın kibrinin kurbanı olmadan, savaşların sona ermesine ve barışın sağlanmasına rehberlik eden ilkelerin normatif ve pratik bir şekilde ifade edilmesi için çalışarak uluslararası hukukun *jus post bellum* mimarisindeki bu boşluğu doldurabilirler(Rozpedowski, 2015, s. 494).

Tekrar eden veya süregelen çatışmalar, adil olmayan barışların beklenen sonuçlarıdır. Kanımızca savaş sonrası sorunlara çözüm olabilecek değerleri bünyesinde barındıran yeni bir Cenevre Sözleşmesine ihtiyaç vardır. Bu nedenle şimdi değilse bile yakın gelecekte *jus post bellum*’a dair yeni bir Cenevre Sözleşmesi’nin ele alınacağını söyleyebiliriz. “Böyle bir şeyin asla olmayacağını ileri sürenlere ise, sonunda gerçekleşen diğer anlaşmalar için de böyle söylendiğini” hatırlatabiliriz (Orend, 2007, s. 591).

Sonuç

Barışı sağlamak çoğu zaman savaşa gitmekten çok daha zordur. Uluslararası hukukta nihai amaç, barış ve adalet hedeflerini aynı anda gerçekleştirmenin ve dahası, bir çatışmanın taraflarını bu sonucu kabul etmeye ikna etmenin yollarını bulmaktır (Osterdahl, 2012, s. 279).

Bu yollardan biri olarak teklif edilen haklı savaş teorisi, savaş zamanında sistematik ve ilkeli ahlaki muhakemeleri mümkün kılmak için tasarlanmış tutarlı bir kavramlar ve değerler dizisidir (Orend, 2008, s. 31). Haklı savaş teorisi, rakipleri olan realizm ile pasifizmden daha ayrıntılı ve kapsamlı olmakla birlikte ne çok karamsar ne de çok iyimserdir. Amacı, saldırganlığa meyilli bir devleti haklı çıkarmak değil, sadece yürürlükte olan nesnel ilkeler olarak hizmet etmektir.

Haklı savaş teorisi, geleneksel olarak iki bölümden oluşmaktadır: *jus ad bellum* (savaşın adaleti) ve *jus in bello* (savaşta adalet). Bunlara bir de yakın zamanda üçüncü bir bileşen olarak *jus post bellum* eklenmiştir.

Jus post bellum, savaşların sona ermesini düzenlemeyi ve savaştan istikrarlı bir barışa geçişi kolaylaştırmayı, “haklı savaşın adil hedefinin, bir kez kazanıldığında, savaştan önce var olandan daha güvenli ve daha adil bir durum” olmasını sağlamayı amaçlamaktadır (Shapcott, 2010, s. 176).

Adil savaş teorisi literatürü *jus ad bellum* ve *jus in bello* ilkeleri ile doluyken,¹⁰ bir *jus post bellum* çerçevesinde çatışmanın adil bir çözümünü garanti etme kavramı maalesef eksik kalmıştır (Rozpedowski, 2015, s. 493).

Günümüzde *jus post bellum*'a yapılan atıflar ile kavram için tutarlı, iyi düşünülmüş teorik bir temel sağlamak arasında artan bir boşluk vardır. Birçok belirsizlik etrafını kuşatmışken *jus post bellum*'u çekici kılan şey, savaşın temel nedenlerinin üstesinden gelmeye çalışarak sürdürülebilir barışı sağlamaya katkıda bulunmasıdır.

Günümüz haklı savaş düşüncesinde haklı olarak savaşa girişmek ve hukuka uygun bir şekilde savaşmak artık yeterli değildir, savaştan etik bir "çıkış stratejisi"nin de olması gerekmektedir (Orend, 2002, s. 56).

Birinci Körfez Savaşı'nda belirtilen açık ve sınırlı hedefler ile sonuçlar arasındaki yakın eşleşme, açık savaş amaçlarının silahlı çatışmayı sınırlamada ve en azından adil ve sürdürülebilir bir barış olasılığını yaratmada yardımcı olduğu tezini desteklemektedir. Nitekim Kuveyt halkı için sonuç, yeni bir demokrasi ve insan hakları çağına girmek değil ama sürdürülebilir bir barışın geri dönüşü olmuştur. Çatışma sonrası adalet mekanizmaları, özellikle de BM Tazminat Komisyonu, büyük ölçüde başarılı olmuştur (Iverson, 2018, s. 92). 2003'teki İkinci Körfez Savaşı'nda ise işgalin hedeflerinden konvansiyonel olmayan silah programlarına son verilmesi, teröristlerle ilişkilere son verilmesi gibi bazıları gerçeğe dayanmadıkları için yerine getirilemez iken, bölgesel istikrar ve insan hakları gibi bazıları ise şimdiye kadar sefil kalmıştır. Feci bir iç savaştan ve bunun sonucunda ortaya çıkan etnik temizlikten Ebu Gureyb skandalına, IŞİD ile devam eden silahlı çatışmalara ve merkezi hükümet ile Kürt azınlık arasındaki potansiyel silahlı çatışmaya kadar birçok konuda işgal statükoya kıyasla adil ve sürdürülebilir bir barış yaratamamıştır (Iverson, 2018, s. 97).

Adil bir savaş, bir yanlış düzeltmeye çalışan ve düzeltilmiş yanlışın geride bırakılan yanlışlara tercih edilebilir olup olmadığını merak etmemize neden olmayacak bir savaştır (Williams & Caldwell, 2006, p. 310). Ayrıca bu savaşı iyi sonlandırmak çok önemlidir. Aksi takdirde savaş gerçekten kazanılabilir ama barış fırsatı yakalanmadığı müddetçe zaferin bir anlamı olmaz.

Nitekim *jus post bellum*'un ilk ampirik kapsamlı analizini yapan Rojas-Orozco (2019)'nun tezi barış süreçlerindeki uygulayıcılara ve taraflara, müzakerelerini uluslararası hukuk çerçevesinde yürütmenin sağlam barış anlaşmalarının sonuç vermesinin nasıl kolaylaştırabileceğini göstermektedir. Kolombiya vakası, uluslararası olmayan silahlı çatışma sonrası adaletin toplumda nasıl sağlanacağına ilişkin başarılı bir örnek teşkil etmektedir.

Kolombiya'daki barış müzakerelerinden en az üç örnek, *jus post bellum*'un oluşum sürecini gösterebilir. Birincisi, devlet içi barış anlaşmalarının normatif statüsüne ilişkin özel bir yasal düzenleme bulunmadığından, barış anlaşmalarının uluslararası hukuki niteliğini beyan etmek için tarafların barış anlaşmasına hukuki kesinlik sağlamak amacıyla uluslararası insancıl hukukun özel anlaşmalar mekanizmasına ve BM nezdindeki tek taraflı

¹⁰ Örneğin "lex lata" yani var olan hukuk bağlamında *jus in bello* kapsamında değerlendirilen işgal hukuku.

deklarasyonlara tanındıkları işlevdir. İkinci bir örnek, ilgili yasal yükümlülükleri yorumlamak ve uygulamak için yasal söylemleri ve yasal uygulamaları olarak geçiş dönemi adaleti modelinin oluşturulma şeklidir. UCM Savcılığı, BM temsilcileri ve sivil toplum kuruluşları tarafından yapılan açıklamalar ve Kolombiya Anayasa Mahkemesi'nin önceki kararları, hem uluslararası insancıl hukukun silahlı saldırı sonrasındaki aflara ilişkin hükümlerin hem de uluslararası ceza hukukunun ciddi uluslararası suçlarla ilgili af yasağının yorumlanması ve uygulamasının kapsamı, sınırları ve olanakları hakkında bir çerçeve oluşturmuştur. Üçüncü örnek, insan hakları örgütlerinin stratejik savunuculuğunun bir sonucu olarak 1325 sayılı BM Güvenlik Konseyi kararının kadınların ve farklı etnik grupların dâhil edilmesine ilişkin yetkisini genişleten barış sürecinin kapsayıcı yaklaşımıdır (Rojas-Orozco, 2021, s. 130-131).

Adil bir barış, savaşa katılanların insan hakları, her iki tarafta da savaş öncesine göre daha güvenli olduğunda var olur (Williams & Caldwell, 2006, s. 309). Kamm'ın (2012, s. 3) ifadesiyle "adil bir barış içinde olmak, savaş yoluyla haklı olarak değiştirilemeyecek bir durumda olmaktır."

Kosova'da savaştan barışa geçiş, BM ve uluslararası toplum tarafından savaş sonrası adaleti tesis etmek için alınan mevcut yöntemleri değerlendirmek için ideal bir örnektir. NATO'nun "yasadışı ama meşru" kabul edilen Kosova müdahalesi ile büyük bir insani felaket önlenmiştir. Ancak Kosova'nın bağımsız bir devlet olarak statüsüne ilişkin herhangi bir hedef olup olmadığı konusunda netlik sağlanamamış olması, yalnızca Kosova içerisinde değil, Kosova ve Sırbistan arasında da kalıcı pozitif bir barış sağlamamıştır. Ek olarak, bu muhtemelen Rusya'nın BM Güvenlik Konseyi'nde vetoyu kullanmasının yanı sıra Rusya'nın müttefiklerinin, NATO'nun konuşulmayan, gizli niyetleri olarak algıladığı şeylerden tehdit altında olduğunu hissetmesi için de bir temel sağlamıştır (Iverson, 2018, s. 94). Kosova örneğinde BM'nin, tepki vermedeki gecikmişliğini ve yetersizliğini kabul ederek, tüm kilit alanlarda *jus post bellum* doktrinini destekleyecek ve teşvik edecek kurumsal çerçeveyi uygulamaya çalıştığı gözlemlenebilir: düzenin yeniden sağlanması, ekonomik yeniden yapılanma yoluyla insan haklarının savunulması, egemenliğin yeniden tesisi ve insan hakları ihlallerinin savaş mahkemeleri ve UCM aracılığıyla cezalandırılması. (Rozpedowski, 2015, s. 514). 1999 yılında müdahaleyi müteakip kurulan BM Kosova Misyonu (UNMIK), 9 yılı tek başına olmak üzere, hâlâ Kosova'daki yönetimde söz sahibi olup sistemi yeniden kurgulamak için uğraşmaktadır. Kosova en başarılı örnek olsa da günümüzde dahi BM Misyonu'nun tamamen yönetimi yerel güçlere devretmesi mümkün olamamıştır (Karaoğlu, 2019, s. 210).

Libya'da ise müdahale kararının kendisi uluslararası hukuka uygun olsa da kararın uygulanması rejim değişikliğini beraberinde getirmiştir. Bu durum kararın geçerliliğini etkilememekle birlikte artık yapılması gereken *jus post bellum*'un işletilmesi ve detaylı düzenlemeler öneren yeniden inşa sorumluluğunun yerine getirilmesidir. Ancak BM Libya Destek Misyonu (UNSMIL) öncülüğünde yürütülen bu sürecin ise pek başarılı bir şekilde devam ettiği söylenemez (Karaoğlu, 2019, s. 220).

Jus post bellum kavramı, *jus ad bellum* veya *jus in bello*'nun yerini almayı değil, onları tamamlamayı hedeflemektedir. Uluslararası insancıl hukuk, insan hakları hukuku veya uluslararası ceza hukuku gibi farklı yapıların da yerine geçmeyi gözetmemektedir. Aslında

sürdürülebilir bir barışa geçiş için uygulanabilir hukukun tamamını birbirine entegre etmek için geçmişten bu yana bütün uluslararası kamu hukukuna meydana okumaktadır (Iverson, 2017, s. 212).

Nasıl ki *jus ad bellum*, kuvvet kullanımını kısıtlamayı ve *jus in bello* savaşın sebep olduğu acıları sınırlamayı gözetmektedir; *jus post bellum* da galibin kazandığı zaferi sınırlamayı gözeterek adil ve istikrarlı bir barışa ulaşmayı hedeflemektedir. Haklı savaş kuramı, *jus ad bellum* ve *jus in bello* ile başlattığı çabayı *jus post bellum* ile tamamlamalıdır.

Uluslararası hukukta *jus post bellum* için kodifikasyon yapılmasına ihtiyaç bulunmaktadır. Çünkü silahlar sustuğunda konuşmaya hazır hukuk kuralları mevcut olmalı ki, silahlar tekrar konuşmaya başlamasın. Hatta mümkünse bu hukuk kurallarının sesi o kadar gür çıksın ki, silahların sesini bastırsın.

“Haklı Savaş Geleneğinde Savaş Sonrası Adalet (Jus Post Bellum)“ Başlıklı Makalenin Araştırma ve Etik Beyanı Bilgileri

Bu çalışma “Araştırma ve Yayın Etiği” değerlerine uygun olarak hazırlanmıştır	
Bilgilendirme	Erdinç ÖZDEMİR’in “Uluslararası Hukukta Haklı Savaş Geleneği ve Eksik Parçası: Savaş Sonrası Adalet (Jus Post Bellum) Konsepti” adlı doktora tezinden üretilmiştir.
Yazar Çıkar Çatışması Beyanı	Çalışmada herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.
Yazar Katkı Oranı Beyanı	Çalışmayı şahsım Erdinç ÖZDEMİR olarak tek başıma hazırladığımı beyan ederim.
Teşekkür	Bu makalenin ortaya çıkmasında emeği geçen danışmanım Prof. Dr. Fatma TAŞDEMİR’e çok teşekkür ederim.
Etik Kurul Onay Belgesi	Çalışmada etik kurul onayı gerekmemektedir.
Ölçek İzni	Çalışmada ölçek izni gerektiren bir araştırma yöntemi kullanılmamıştır.

Kaynakça

Aquinas, Question 40, Of War (Four Articles), Secunda Secundae in the Summa Theologica. <https://www.newadvent.org/summa/3040.htm#article1> Erişim Tarihi: 20 Mart 2022.

- Augustine, Letter 189. <http://www.newadvent.org/fathers/1102189.htm> Erişim Tarihi: 23 Mart 2022.
- Bass, G. J. (2002). Victor's Justice, Selfish Justice. *Social Research*, 69(4), 1035–1044.
- Bass, G. J. (2004). Jus Post Bellum. *Philosophy & Public Affairs*, 32(4), 384-412.
- Bell, C. (2008). *On the Law of Peace - Peace Agreements and the Lex Pacificatoria*. Oxford: Oxford University Press.
- Bellamy, A. J. (2008). The Responsibilities of Victory: "Jus post bellum" and the Just War. *Review of International Studies*, 34(4), 601–625.
- Bilmen, Y. C. (2018). *A Feminist Critique of Just War Tradition* (PhD Thesis), İstanbul Bilgi University Institute of Social Sciences Political Science PhD Program, İstanbul.
- Boon, K. (2009). Obligations of the New Occupier: The Contours of a Jus post bellum, *Loyola of Los Angeles International and Comparative Law Review*, 31, 57-84.
- Charlesworth, H. (2007). Law After War, *Melbourne Journal of International Law*, 8, 233-247.
- Chayes, A. (2013). Chapter VII½: Is Jus post bellum Possible?, *European Journal of International Law*, 24(1), 291–305.
- Clausewitz, C. (2018). *Savaş Üzerine*, İstanbul:Alfa.
- Clifford III, G. M. (2012). Jus post bellum: Foundational Principles And A Proposed Model, *Journal of Military Ethics*, 11(1), 42-57.
- Crocker, D. A. (2012). Ending The Us Civil War Well Reconciliation and Transitional Justice. In E. Patterson (Ed.). *Ethics Beyond War's End*. (pp. 145-174). Washinton, DC: Georgetown University Press.
- Cryer, R. (2012). Law and the Jus post bellum. In L. May & A. Forcehimes (Ed.). *Morality, Jus post bellum, and International Law* (pp. 223-249). Cambridge: Cambridge University Press.
- De Brabandere, E. (2010). The Responsibility for Post-Conflict Reforms: A Critical Assessment of Jus post bellum as a Legal Concept. *Vanderbilt Journal of Transnational Law*, 43(1), 126–132.
- De Brabandere, E. (2014). The Concept of Jus post bellum in International Law: A Normative Critique. In C. Stahn, J. Easterday & J. Iverson (Eds.). *Jus post bellum: Mapping the Normative Foundations* (pp. 123-141). Oxford: Oxford University Press.
- De Greiff, S. (2008). *The Handbook on Reparations*, Oxford: Oxford University Press.
- Demy, T. J. (2015). How Should This Conflict End? Implications of the End of An Armed Conflict for the Decision to Use Military Force and Conduct in the Use of Such Force. In J. T. Johnson & E. Patterson (Eds.). *Military Ethics* (pp. 349-357). Burlington, USA: Ashgate Publishing Company.

- Easterday, J. (2012). Jus post bellum in the Age of Terrorism: Remarks by Jennifer Easterday. *Proceedings of the ASIL Annual Meeting*, 106, 335-337.
- Eskauriatza, J. S. (2020). The Jus post bellum As 'Integrity' – Transitional Criminal Justice, The ICC, And The Colombian Amnesty Law. *Leiden Journal of International Law*, 33(1), 189–205.
- Evans, G. (2006). From Humanitarian Intervention to the Responsibility to Protect. *Wisconsin International Law Journal*, 24(3), 703-722.
- Evans, M. (2008). Balancing Peace, Justice and Sovereignty in Jus post bellum: The Case of 'Just Occupation'. *Millennium*, 36(3), 533–554.
- Fellmeth, A. X. & Horwitz, M. (2009), "Modus vivendi", *Guide to Latin in International Law*, Oxford University Press.
- Gallen, J. (2014). Jus post bellum: An Interpretive Framework. In C. Stahn, J. Easterday & J. Iverson (Eds.). *Jus post bellum: Mapping the Normative Foundations* (pp. 58-79). Oxford: Oxford University Press.
- Galtung, J. (1969). Violence, Peace, and Peace Research. *Journal of Peace Research*, 6(3), 167–191.
- Garraway, C. (2008). *The Relevance of Jus post bellum: A Practitioner's Perspective*. In C. Stahn & J. K. Kleffner (Eds.). *Jus post bellum - Towards a Law of Transition From Conflict to Peace* (pp. 153-162). The Hague: T.M.C. Asser Press.
- Gentili, A. (1933). *De Iure Belli Libri Tres*. Oxford: The Clarendon Press.
- Grotius, H. (1967). *Savaş ve Barış Hukuku*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Hall, R. A. S. (2019). *The Justice of War: Its Foundations in Ethics and Natural Law*. Lanham : Lexington Books.
- Hilpold, P. (2015). Jus post bellum and the Responsibility to Rebuild - Identifying the Contours of an Ever More Important Aspect of R2P. *Journal of International Humanitarian Legal Studies*, 6 (2015), 284-305.
- International Commission on Intervention and State Sovereignty (ICISS) (2001), *The Responsibility to Protect*. <https://www.globalr2p.org/resources/the-responsibility-to-protect-report-of-the-international-commission-on-intervention-and-state-sovereignty-2001/>
- Iverson, J. M. (2017). *The Function of Jus post bellum in International Law* (PhD Thesis), Leiden University, Netherlands.
- Iverson, J. M. (2018). War Aims Matter: Keeping Jus Contra Bellum Restrictive While Requiring the Articulation of the Goals of the Use of Force. *Minnesota Journal of International Law*, 27(1), 67-106.

- Johnson, J. T. (1995). Just War Tradition and Low-Intensity Conflict. International Law Studies Series. *US Naval War College*, 67, 147-170.
- Johnson, J. T. (2001). *Morality and Contemporary Warfare*. New Heaven and London: Yale University Press.
- Johnson, J. T. (2012). Moral Responsibility After Conflict - The Idea of Jus post bellum for the Twenty-First Century. In E. Patterson (Ed.). *Ethics Beyond War's End*. (pp. 17-33). Washington, DC: Georgetown University Press.
- Kamm, F. (2012). *The Moral Target: Aiming at Right Conduct in War and Other Conflicts*. Oxford: Oxford University Press.
- Kant, I. (1887). *The Philosophy of Law: An Exposition of the Fundamental Principles of Jurisprudence as the Science of Right*. Edinburgh: T. & T. Clark.
- Karaoğlu, A. O. (2019) Libya'ya Askeri Müdahale ve Uluslararası Hukukta Yeniden İnşa Sorumluluğu, *İstanbul Medipol Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 6(1), 199-223.
- Klein, A.W. (2020). Attaining Post-Conflict Peace Using the Jus Post Bellum Concept. *Religions*, 11(4),173, 1-21.
- Koeman, A. (2007). Realistic and Effective Constraint on the Resort to Force? Pre-commitment to Jus in bello and Jus post bellum as Part of the Criterion of Right Intention, *Journal of Military Ethics*, 6, 198-220.
- Kolasi, K. (2017). Savaşın Değişen Niteliği ve Jus ad bellum ve Jus in bello'ya Etkisi. *İnsan Hakları Yılığ*, 35, 1-29.
- Lech, M. (2020). Modern Jus Post Bellum: Finding New Branch of International Justice And Law. *Polish Review of International and European Law*, 9(2), 9-38.
- Lucas, G. (2018). Annotated Bibliography War and Justice and Justice in War. Oxford Bibliographies Online. https://www.academia.edu/40086639/Annotated_Bibliography_War_and_Justice_and_Justice_in_War
- May, L. & Edenberg, E. (Eds.). (2013). *Jus post bellum and Transitional Justice*. New York and Cambridge: Cambridge University Press.
- May, L. (2012). *After War Ends: A Philosophical Perspective*, Cambridge: Cambridge University Press.
- May, L. (2014). *Jus post bellum, Grotius, and Meionexia*. In C. Stahn, J. Easterday & J. Iverson (Eds.). *Jus post bellum: Mapping the Normative Foundations* (pp. 15-25). Oxford: Oxford University Press.
- Orend, B. (2000). Jus post bellum. *Journal of Social Philosophy*, 31(1), 117-137.
- Orend, B. (2002). Justice After War. *Ethics and International Affairs*. 16(1). 43-56.

- Orend, B. (2004). Just Wars and Cosmopolitan Hope. *Theoria: A Journal of Social and Political Theory*, 104, 128-149. <http://www.jstor.org/stable/41802261>
- Orend, B. (2005). "War", In E. N. Zalta (Ed.). *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. <http://plato.stanford.edu/archives/fall2008/entries/war/>
- Orend, B. (2006). *Morality of War*. Petersborough, ON: Broadview Press.
- Orend, B. (2007). *Jus Post Bellum: The Perspective of a Just-War Theorist*. *Leiden Journal of International Law*, 20(3), 571-592.
- Orend, B. (2008). "Jus Post Bellum: A Just War Theory Perspective." *Jus Post Bellum: Towards a Law of Transition from Conflict to Peace*. In C. Stahn & J. K. Kleffner (Eds.). *Jus post bellum - Towards a Law of Transition From Conflict to Peace* (pp. 31-52). The Hague: T.M.C. Asser Press.
- Orend, B. (2012). Justice After War - Toward a New Geneva Convention. In E. Patterson (Ed.). *Ethics Beyond War's End*. (pp. 175-196). Washington, DC: Georgetown University Press.
- Osterdahl, I. & van Zadel, E. (2009). 'What Will *Jus post bellum* Mean? Of New Wine And Old Bottles', 14(2), *Journal of Conflict and Security Law*. 175-207.
- Osterdahl, I. (2012). Just War, Just Peace And The *Jus post bellum*. *Nordic Journal of International Law*, 81(3), 271-294.
- Patterson, E. (2012a). *Ending Wars Well: Order, Justice, And Conciliation in Contemporary Postconflict*. New Haven: Yale University Press.
- Patterson, E. (2012b). *Ethics Beyond War's End*. Washinton, DC: Georgetown University Press.
- Pensky, M. (2013). Jus post bellum and Amnesties. In L. May & E. Edenberg, (Ed.). *Jus post bellum and Transitional Justice*. (pp. 152-177). New York and Cambridge: Cambridge University Press.
- Rojas-Orozco, C. (2021). *International Law and Transition to Peace in Colombia: Assessing Jus post bellum in Practice*. Leiden, The Netherlands: Brill Nijhoff.
- Rojas Orozco, C. (2019). *International Law and Transition from Armed Conflict to Peace: Insights from the Colombian Case for the Theory of Jus Post Bellum* (PhD Thesis), Graduate Institute of International and Development Studies, Geneva.
- Royal, R. (2012). In My Beginning is My End. In E. Patterson (Ed.). *Ethics Beyond War's End*. (pp. 65-76). Washington, DC: Georgetown University Press.
- Rozpedowski, J. K. (2015). Just Peace At War's End: The Jus Post Bellum Principles As National and Human Security Imperatives Lessons of Iraq and Kosovo. *Global Jurist*, 15(3), 491-517.

- Ryngaert, C., & Gould, L. (2011). International Criminal Justice and Jus Bellum: The Challenge of ICC Complementarity: Case-Study of The Situation in Uganda. *Revue Belge de Droit International Belgian Review of International Law*, 44(1-2), 91-124.
- Sassòli, M., Antoine A., Bouvier & Quintin A. (2006). *How Does Law Protect in War?* Geneva: ICRC.
- Saul, M. (2014). *Creating Popular Governments in Post-Conflict Situations: The Role of International Law*. In C. Stahn, J. Easterday & J. Iverson (Eds.). *Jus post bellum: Mapping the Normative Foundations* (pp. 447-466). Oxford: Oxford University Press.
- Schuck, M. J. (1994, October 26). When the Shooting Stops: Missing Elements in Just War Theory, *Christian Century*, 982-984.
- Sezen, H. K. (2004). *Yöneylem Araştırması*. Bursa: Ekin.
- Shapcott, R. (2010). *International Ethics: A Critical Introduction*. Cambridge, UK: Polity Press.
- Stahn, C. (2008). *Just Post Bellum: Mapping the Discipline(s)*. In C. Stahn & J. K. Kleffner (Eds.). *Jus post bellum - Towards a Law of Transition From Conflict to Peace* (pp. 93-112). The Hague: T.M.C. Asser Press.
- Suárez, F. (1944). *Selections From Three Works of Francisco Suárez*. (Trans. Williams, G. L. & Davis, H.) De legibus, ac Deo legislatore, 1612. Defensio fidei catholicae, et apostolicae adversus anglicanae sectae errores, 1613. De triplici virtute theologica, fide, spe, et charitate, 1621. Oxford: The Clarendon Press.
- Taslaman, F. K. (2011). *Geçmişten Günümüze Haklı Savaş Kavramının Yorumu* (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı, İstanbul.
- Taşdemir, F. (2020). *Terörizm ve Ülke Dışı Kuvvet Kullanma Hukuku*, Ankara: Nobel.
- Vattel, E. (2011). *The Law of Nations: Or, Principles of the Law of Nature, Applied to the Conduct and Affairs of Nations and Sovereigns*. (Ed. Joseph Chitty) Cambridge: Cambridge University Press.
- Vikipedi (2021, November 4). *Victor's Justice*. Şubat 7, 2022 tarihinde https://en.wikipedia.org/wiki/Victor%27s_justice adresinden alındı.
- Walzer, M. (2004). *Arguing about War*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Walzer, M. (2012). *The Aftermath of War - Reflections on Jus post bellum*. In E. Patterson, (Ed.). *Ethics Beyond War's End*. (pp. 35-46). Washington, DC: Georgetown University Press.
- Walzer, M. (2017). *Haklı Savaş Haksız Savaş*, İstanbul: Alfa.

- Wilde, R. (2008). Are Human Rights Norms Part of the Jus post bellum, and Should They Be? In C. Stahn & J. K. Kleffner (Eds.). *Jus post bellum - Towards a Law of Transition From Conflict to Peace* (pp. 163-186). The Hague: T.M.C. Asser Press.
- Williams Jr., R. E. (2012). *A More Perfect Peace - Jus post bellum and the Quest for Stable Peace*, In E.Patterson, (Ed.). *Ethics Beyond War's End*. (pp. 77-96). Washington, DC: Georgetown University Press.
- Williams Jr, R. E. (2014). Jus post bellum: Justice in the Aft ermath of War. In C. E. Gentry & A. E. Eckert (Eds.). *The Future of Just War: New Critical Essays* (pp. 167-179). London: The University of Georgia Press.
- Williams, R. E. & Caldwell, D. (2006). Jus post bellum: Just War Theory and the Principles of Just Peace. *International Studies Perspectives*, 7(4), 309-320.
- Yalçinkaya, H. (2008). *Savaş: Uluslararası İlişkilerde Güç Kullanımı*, Ankara: İmge.

Justice After War In The Just War Tradition (Jus Post Bellum)

Erdirinç ÖZDEMİR

Extended Abstract

War is deliberate and widespread armed conflict between political communities for the purpose of achieving political results. Just war theory, one of the three competing philosophical traditions that deal with ethics and war discussions, has historically consisted of two components: jus ad bellum and jus in bello. But this study claims that the just war theory actually consists of three components and that the third component, jus post bellum, has been ignored until the recent time.

There can be a war that is started rightly but waged unfairly, or there can also be a war that is started unfairly and is waged justly and ends with some unfair settlements. In order to ensure justice after the war or for justice to prevail in the post-war situation, there must be norms that the warring parties must abide by and implement. The least known and always overlooked third component of just war theory, jus post bellum, provides the transition from armed conflict to a just and lasting peace. In this context, in the first part of the article, the views of various thinkers and just war theorists are discussed within the scope of the research on the origin of the concept regarding the history of just war tradition and jus post bellum, and its aspects related to jus post bellum are highlighted. In the second part, which forms the basis of the article, the definition of jus post bellum is made, the features of the concept are listed and the criticisms directed to the concept are given. In the third part, the relationship of jus post bellum with other just war components, jus ad bellum and jus in bello, is examined. Lastly in the fourth chapter, the need for codification for the concept is discussed.

The concept of just war includes all the thoughts and practices of Western culture, from past to present, trying to determine when the use of force for political purposes can be justified, and thus to limit the use of force even in justified situations. (Tasdemir, 2020, p. 114). In fact, the tradition of just warfare is based on the paradox that it may be necessary to kill to save lives, whereas the destruction of war may be necessary to prevent the destruction of deeply held values. (Williams & Caldwell, 2006, p. 309). Alongside the law of initiation of war (jus ad bellum) and the law of conducting war (jus in bello) within the scope of just war thought, post-war law as a third component (jus post bellum) is a set of norms newly recognized and proposed to manage the transition from armed conflict to a

sustainable peace. Although there is no agreed definition, jus post bellum can be defined as “the set of provisions, best practices and recommendations, both binding and non-binding, that regulate the transition process from armed conflict to sustainable peace and are felt to be fair by the parties concerned” (Hilpold, 2015, p. 292). Just as there is no agreed definition of jus post bellum, there is no agreement yet in terms of jus post bellum principles. However, the current study is based on the principles of retribution, reconciliation, reconstruction, restoration, reparations and proportionality, which emerged under the editorship of Larry May and Elizabeth Edenberg in 2013.

The jus post bellum is designed as a normative framework to guide societies emerging from armed conflict to achieve a firm peace. Jus post bellum cannot be understood without reference to its sister terms jus ad bellum and jus in bello, and to the tradition of just war on which all three terms are based. Therefore, under the just war theory, it is linked to the justness of peace, and hence interconnected and interdependent to both jus ad bellum and jus in bello components. The relationship between the jus post bellum and the other two components of the use of force is largely compatible in principle. If equal efforts are made to meet the legal requirements of each of these three categories, the relationship between them will not be mutually threatening but rather mutually reinforcing.

Repeated or persistent conflicts are the expected consequences of unjust peace. For this reason, in our opinion, there is a need for a new Geneva Convention incorporating values that can be a solution to post - war problems in international law. Because when the guns are silent, there must be legal rules ready to speak so that the guns do not start talking again. In fact, if possible, the sound of these rules of law should be so loud that it drowns out the sound of the guns.

The Relationship between Sustainable Growth and Renewable Energy in Turkiye's Perspective

Güldenur ÇETİN¹

Abstract

Article Type

Research Article

Application Date

2022-06-08

Acceptance Date

2022-08-15

DOI

10.53306/klujeas.1127899

The goal of sustainable growth and development has been the main agenda of both developed and developing countries in recent years. In this regard, developed countries have started to include the concept of sustainability both in planning and in practice much earlier than developing countries. In particular, they focus on renewable energy and resource sustainability in achieving the goal of sustainable growth and development, with the use of resources, urbanization, investment, production and sustainability in many other areas. In this study, the relationship between sustainable growth and renewable energy for Turkiye was examined with 1998-2018 data. The concept of sustainability and the place of sustainable growth in industry and development plans, which are important road maps in reaching the given target, and its position within the targets have been examined. Data were obtained from the World Bank website.

Key words: sustainability, economic growth, sustainable growth.

¹ Assist. Prof., İstanbul Ticaret University Faculty of Management, Economy, gadiguzel@ticaret.edu.tr, ORCID: 0000-0003-3341-7016

Türkiye Açısından Sürdürülebilir Büyüme ve Yenilenebilir Enerji İlişkisi

Güldenur ÇETİN²

Öz

Büyüme ve kalkınmanın sürdürülebilir olması hedefi son yıllarda hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkelerin ana gündemini oluşturmaktadır. Bu hususta Gelişmiş ülkeler gelişmekte olan ülkelere nazaran çok daha önce hem planlamada hem de uygulamada sürdürülebilirlik olgusuna yer vermeye başlamışlardır. Özellikle kaynak kullanımı, şehirleşme, yatırım, üretim ve daha bir çok alanda sürdürülebilirliğin sağlanması ile sürdürülebilir büyüme ve kalkınma hedefine ulaşmada yenilenebilir enerji ve kaynak sürdürülebilirliği konularına odaklanmaktadır. Bu çalışmada Türkiye açısından sürdürülebilir büyüme ve yenilenebilir enerji ilişkisi 1998-2018 verileri ile incelenmiştir. Verilen hedefine ulaşmada önemli yol haritaları olan sanayi ve kalkınma planlarında sürdürülebilirlik kavramı ve sürdürülebilir büyümenin yeri ve hedefler içerisindeki konumu incelenmiştir. Veriler Dünya Bankası internet sitesinden temin edilmiştir.

Anahtar sözcükler: sürdürülebilirlik, ekonomik büyüme, sürdürülebilir büyüme.

Makale Türü

Araştırma Makalesi

Başvuru Tarihi

08.06.2022

Kabul Tarihi

15.08.2022

DOI

10.53306/klujfeas.1127899

² Dr. Öğretim Üyesi, İstanbul Ticaret Üniversitesi İşletme Fakültesi, İktisat, gadiguzel@ticaret.edu.tr, ORCID: 0000-0003-3341-7016

Introduction

Economic growth and development are among the main agenda items of both developing and developed countries. In addition to the realization of growth and development goals, the relationship and sustainability of these two phenomena also have an important place in the basic planning and policy practices of countries. Especially since the last 1970s, the regulation and maintenance of economic activities and social life has been discussed under the definition of "sustainability". Although the concept, which gained a place in the world public opinion on a global scale in the 1970s, has taken its place in Türkiye's development plans and economic policies with its framework in the last two development plans under the title of sustainability, attention has been paid in terms of resources, production and growth triangle from the first industrial plan in terms of meaning. are included in the considerations. In this context, sustainable growth, sustainability in resource use, especially sustainability in the field of energy, sustainable cities, and finally, sustainable growth and development, which is the intersection of all of them, are of great importance in terms of the continuity of being a producing country for policy implementations for Türkiye. The way to exist in the position of a country that produces and is not dependent on foreign sources and thus to become a global economic power will be possible by realizing the concept of sustainability at the level of economic growth in relation to all economic activities. As a matter of fact, when the economic growth trends and structures of developed countries are evaluated, it is noteworthy that the importance and application levels attributed to the sustainability phenomenon are great. Considering the urbanization structure especially in developed countries, it is seen that the policies implemented in terms of sustainability in growth started primarily at the level of regulations in terms of households. Based on all these issues, this study examines the place and importance given to the concept of sustainability in terms of meaning and concept in both the first industrial plans and the current development plans. Within the framework of this concept, the relationship between sustainability and growth is evaluated for Türkiye.

Sustainable Growth Case for Türkiye

For Türkiye, we can say that the goals that are suitable for the meaning of the concept of sustainability began to come to the fore in the late 1970s. Although the 1990s did not include the concept of sustainability for Türkiye, it was the year when regulations and agreements that would be effective in the field of environment were realized. One of the important steps in this regard is the National Environmental Strategy and Action Plan (NEAP) (Bozlağan, 2010). The environmental standards and regulations of the European Union were taken into account in the content of the plan (1995-1998).

However, the fact that the concept of sustainability is an officially targeted phenomenon for Türkiye is declared in the introduction that the Tenth Five-Year Development Plan has been prepared in a structure that focuses on sustainability, when the Development plans reflecting the Development Goals are evaluated for the first time, and it is stated in the introduction that the sustainability in living spaces, sustainability in the environment, sustainability in development and growth are especially emphasized. emphasis has been placed. While the

urbanization process is being handled, the issues of urbanization and settlement in a sustainable structure are also mentioned in this area. In the plan, which emphasized not consumption-oriented growth, but sustainable consumption and efficient use of resources, and sustainable resource use, the necessity of planning for sustainable development was highlighted. It was emphasized that especially the development policies have developed in the direction of sustainable development, and that with the increase in the share of the industrial sector in GDP, important developments will be achieved in line with the goal of sustainable growth. The tenth plan, which refers to the possibility of achieving the sustainable growth target by increasing the employment, capital stock and total factor productivity (TFV), which are the production sources of growth, which was emphasized in the previous plan, is also an important road map in terms of achieving the target by increasing domestic savings (TC. CSSB, 2013). Tenth Five-Year Development Plan has a target map in harmony with the UN's global economic goals on sustainable development.

The eleventh five-year development plan has also been prepared in harmony with the UN sustainable development goals. Sustainable environment, sustainable living spaces, sustainable growth and sustainable development are the main targets in the plan. For all these, the need for sustainable policy coordination at the international level is emphasized. Among the current situations that hinder sustainability, the issue of income inequality and the policy practices that should be followed in this regard are also referred to. Arrangements in which urban development is accepted as one of the basic steps for the goals in this direction, and which means starting from the individual life at the point of policy effectiveness for sustainability, are among the highlights of the plan. Again, the importance of access to finance in order to achieve the goals in this area and the practices in this regard are among the important issues in the plan. Another point that draws attention in the plan when evaluated in terms of UN targets is that Türkiye's ODA (Official Development Assistance)/GNP ratio reached 1.1 percent according to the preliminary data for 2018. With this ratio, Türkiye has become one of the seven countries that have achieved the goal of a 0.7 percent ODA/GNP ratio, which is one of the United Nations' (UN) sustainable development goals. At the point of achieving all these stated goals, horizontal policies that are aimed to be implemented especially in the field of manufacturing industry are included in the plan. Among these policy implementations, Human Resources → R&D and Innovation → Critical Technologies issues draw attention (TC. CSSB, 2019).

Table 1: Literatur Review

Authors	Year	Analysis	Results
Bayraç And Çildir	2017	ADF and PP Fisher unit root tests, cointegration tests, OGT and HOGT	Long-term co-integrated relationship is found between the amount of energy produced from renewable resources and GDP per capita, and the increase in renewable energy production positively affects economic growth.

Alper	2018	Bayer-Hanck cointegration test and Toda-Yamamoto causality	A unidirectional causality has been identified economic growth → renewable energy use.
Acaravcı, Erdoğan	2018	dynamic panel data methods	There is a long-term relationship between non-stationary variables and that renewable energy production has a negative effect on environmental pollution. In addition, it has been determined that per capita income has a positive effect on environmental pollution.
Usupbeyli	2018	ARDL	As the share of electricity production in total electricity production increased, an increase in GDP value and an increase in growth were detected.
Erdoğan, Dücan, Şentürk, Şentürk	2018	Johansen Cointegration Test and VECM causality	It has been determined that in the long run, economic growth is the cause of renewable energy production and the two variables are cointegrated.
Apaydın, Güngör, Taşdoğan	2019	nonlinear distributed lag autoregressive model	The effect of negative shocks is bigger than the effect of positive shocks in renewable energy consumption.
Temiz Dinç And Akdoğan	2019	Johansen–Juselius co-integration test, Granger causality, the vector error correction model, impulse-response functions and variance decomposition	They exist in a causality that is controlled by both short- and long-term energy consumptions, where we interview a person for a short period of time between both short and tall.
Ünüvar And Keskinkılıç	2020	ADF and PP Fisher unit root tests, Kao and Johansen Fisher panel cointegration tests, FMOLS and DOLS test	A positive relationship is found between the renewable energy production and economic growth.
Öymen, Ömeroğlu	2020	in-depth interview	The importance of sustainability provided by renewable energy sources has been revealed.
Koyuncu and Bayraç	2020	ARDL and VECM Causality Test	The neutrality hypothesis is valid in the short run between renewable energy and

			economic growth, and the feedback hypothesis is valid in the long run.
Zhang, Gul, Saleem, Shabbir, Bilal and Abbasi	2021	a fixed-effect test and panel vector error correction model (PVECM) test	It has been determined that geothermal, hydro and wind renewable energy sources have positive and significant effects on economic development among the economies of SAARC countries, and hydroelectric renewable energy source has more impact and impact on economic growth compared to the other two renewable energy sources.
Örk Özel and Ekiz	2021	Johansen cointegration test and Granger causality test	A unidirectional causality relationship from renewable energy consumption and carbon dioxide emissions to economic growth has been determined.
Çetinbakış, Şahin Kutlu	2022	ARDL	In the long run, the effect of final consumption expenditure, foreign direct investments and renewable energy consumption on economic growth is positive, while the effect of carbon dioxide emissions on economic growth is negative. In the short run, final consumption expenditure, foreign direct investments and renewable energy consumption have a positive effect on economic growth. Carbon dioxide emissions have a negative effect on economic growth.

Method

In this study, causality relationships for renewable energy consumption and GDP for Türkiye are tested with 1990-2018 data. The data are obtained from the World Bank website and short-term relationships are determined. The dependent variable in the analysis is renewable energy consumption. The independent variable is GDP per capita.

In the econometric analysis used in the study, time series analysis was used to explain the relationship between renewable energy consumption and GDP variables. In time series analysis, in order to determine a meaningful result between the variables, it should be found that the series do not contain a unit root. That is, the series must be stationary. Augmented Dickey Fuller unit root test (ADF), Philips Perron (PP) and Kwiatkowski-Philips-Schmidt-Shin (KPSS) unit root tests were carried out in order to solve the autocorrelation process of time series data and to examine whether they are stationary or not.

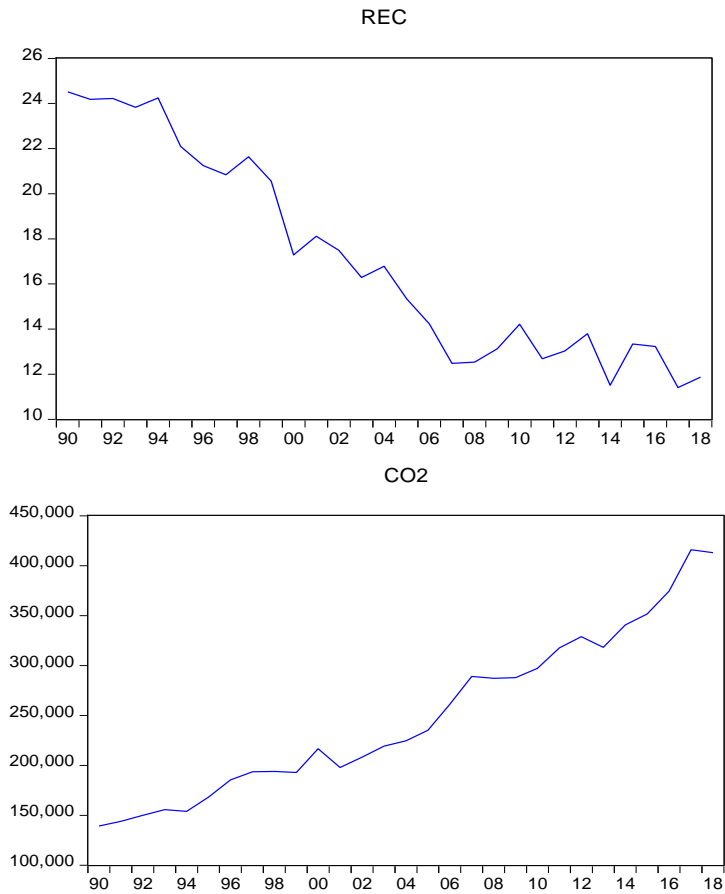
H₀ = There is a unit root

H1 = No unit root. The series is stationary.

Findings

Graph view of times in levels of series settings included in the econometric model.

Graph 1: Times in Levels of Series Settings Included in the Econometric Model

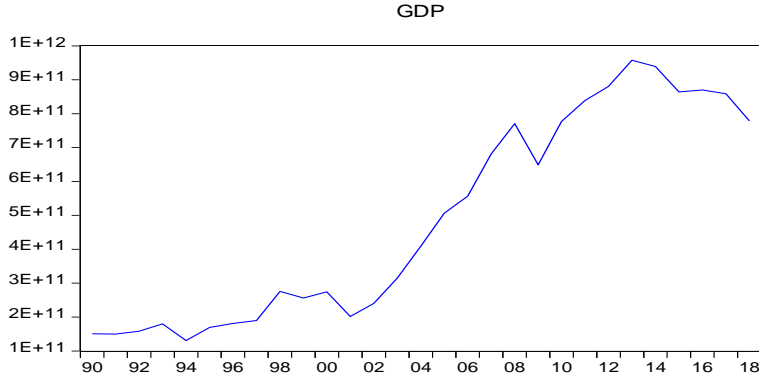

Table 2: Unit Root Test Results Applied to Variables

LNGDP	ADF		PP		KPSS	
	Fixed	Fixed and Trending	Fixed	Fixed and Trending	Fixed	Fixed and Trending
Test Statistic	-0.96	-1.61	-0.95	-1.75	0.64	0.10
%1	-3.68	-4.32	-3.68	-4.32	0.73	0.21
%5	-2.97	-3.58	-2.97	-3.58	0.46	0.14
%10	-2.62	-3.22	-2.62	-3.22	0.34	0.11
Renewable Energy Consumption	ADF		PP		KPSS	
	Fixed	Fixed and Trending	Fixed	Fixed and Trending	Fixed	Fixed and Trending
Test Statistic	-1.55	-2.09	-1.18	-2.01	0.65	0.15
%1	-3.71	-4.32	-3.68	-4.32	0.73	0.21
%5	-2.98	-3.58	-2.97	-3.58	0.46	0.14
%10	-2.62	-3.22	-2.62	-3.22	0.34	0.11

* The existence of a unit root at the 5% significance level cannot be denied.

* The lag lengths were determined based on the Akaike information criterion.

According to the unit root test results, all variables have a unit root process at the level. After it was understood that there were no stationary variables at the level of the variables, the unit root test was applied to the first differences of the variables.

Table 3: Unit Root Test Applied to First Differences of Variables

LNGDP	ADF	PP	KPSS	
	None	None	Fixed	Fixed and Trending
Test Statistic	-4.93	-4.96	0.13	0.10
%1	-2.65	-2.65	0.73	0.21
%5	-1.95	-1.95	0.46	0.14
%10	-1.60	-1.60	0.34	0.11

Renewable Energy Consumption	ADF	PP	KPSS	
	None	None	Fixed	Fixed and Trending
Test Statistic	-5.69	-5.69	0.08	0.08
%1	-2.65	-2.65	0.73	0.21
%5	-1.95	-1.95	0.46	0.14
%10	-1.60	-1.60	0.34	0.11

* It shows that the existence of a unit root is rejected at the 5% significance level.

* The lag lengths were determined based on the Akaike information criterion.

The existence of a unit root for the first differences of the variables is rejected at the 5% significance level and it has been determined that all the variables used in the analysis are stationary at the first difference.

VAR was applied to the data and the appropriate lag length was determined for this first. The VAR model is estimated with this delay. The order of the VAR model was found to be 1.

Table 4: The Order of VAR Model

Lag	LogL	LR	FPE	AIC	SC	HQ
0	3.547552	NA	0.003057	-0.114633	-0.018646	-0.086091
1	47.27519	77.73802*	0.000161*	-3.057421*	-2.769458*	-2.971795*
2	49.83836	4.177012	0.000181	-2.950989	-2.471050	-2.808278

Table 5: Remains of the 1st order vector autoregressive model

Component	Jarque-Bera	df	Prob.
1	1.135630	2	0.5668
2	0.234494	2	0.8894
Joint	1.370124	4	0.8494

H0 = Residues are normally distributed. H1 = Residues are not normally distributed. Since $0.8494 > 0.05$, H0 is accepted, the residues are normally distributed in the model. The normal distribution of the model is important for constructing F statistics and confidence intervals. If the model is determined at which order, it is expected that there will be no autocorrelation at that order. At this point, the results of the LM tests are examined.

H0 = No autocorrelation.

H1 = There is autocorrelation.

Table 6: LM Test

Lag	LRE*stat	df	Prob.	Rao F-stat	df	Prob.
1	4.229796	4	0.3758	1.085364	4,42.0	0.3760
2	3.796179	4	0.4343	0.969123	4,42.0	0.4345

Since the probability value at the 1st order is $0.3760 > 0.05$, H_0 is accepted. There is no autocorrelation in the model. In order to establish a VAR model, there should be no problem of varying variance in the model.

H_0 = There is constant variance.

H_1 = There is varying variance.

Table 7: Variable Variance Control

Joint test		
Chi-sq	df	Prob.
8.076833	12	0.7791

Since the probability value is $0.7791 > 0.05$, H_0 is accepted. The model has constant variance. In order to ensure the stationarity and stability condition of the VAR model, the model must be in the unit circle and the inverses of all AR roots must be less than 1.

Figure 1: Inverse Roots of AR Characteristic Polynomial

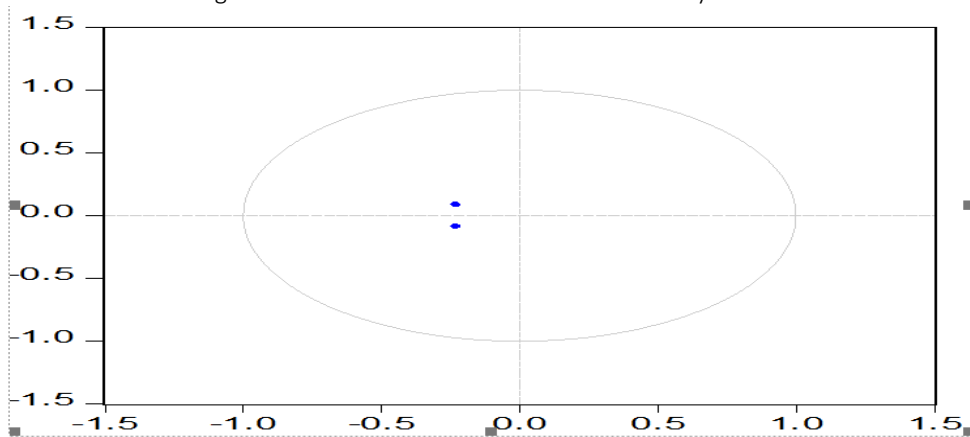

Table 8: Root and Modulus

Root	Modulus
$-0.227333 - 0.087490i$	0.243587
$-0.227333 + 0.087490i$	0.243587

As can be seen in the figure and table, the model is in the unit circle and the inverses of all AR roots are less than 1. The VAR model satisfies all the conditions. Therefore, it was decided that this model could be used. By performing variance decomposition, the order of the series is determined. The order of the series is determined from the most internal to the less internal.

Table 9: Variance decomposition

Variance decomposition REC			
Dönem	S.E.	REC	GDP
1	0.078311	100.0000	0.0000
Variance decomposition GDP			
1	0.168274	3.056940	96.94306

REC → GDP

Table 10: Error Correction Model

Variable	Coefficient Value	Standard Error	t-Statistic Value	Probability Value
ΔLNGDP	0.148777	0.078477	1.895788	0.0696
Error Term	-0.668796	0.190918	-3.503053	0.0018

When the table is examined, the error correction coefficient was negative (-0.668796) and statistically significant ($0.0018 < 0.05$) as expected. According to these results, it can be said that the error correction mechanism works. According to the results of the error correction model, it can be said that an imbalance in the renewable energy consumption and GDP variables in the short run may be balanced in the long run. When the table is interpreted by looking at the error correction model, it is seen that 1 unit deviation will be corrected by 66% in the next period. It is calculated that the effects of the shock will disappear after $1/0.66 = 1.51$ ie approximately 2 periods.

Table 11: Co-integrated Relationship in the Long Run

Variable	Tau statistic	Probability Value	Z statistic	Probability Value
LNREC	-3.562949	0.0500	-18.30503	0.0313
LNGDP	-3.449532	0.0625	-17.41627	0.0414
Variable	Chi-sq	df	Probability Value	
LNGDP	2.392981	2	0.3023	
LNREC	5.925418	2	0.0517	

As a result of the test performed to determine the cointegrated relationship in the long run, the probability value of 0.0414 shows that there is a significant relationship between renewable energy and economic growth. In the error correction model, it was observed that there was a long-term relationship between the variables.

In the Wald test performed to test the coefficients, the statistical value of 0.0696 F shows that there is a significant relationship between renewable energy and economic growth in the short run at 10% confidence level.

Error correction models are also examined in the created model. The error correction model is used in time series analysis to eliminate the imbalance between the short and long run relationship and to test the short and long run causality between the variables with cointegration relationship. The error correction coefficient of the model is expected to be negative and statistically significant.

Conclusion

Today, concerns about the sustainability of production resources are increasing day by day. Especially in the global environment where countries are concerned about sustainable economic growth, the use of renewable energy sources comes to the fore. For this reason, developing countries, especially developed countries, include sustainability and renewable energy issues in their development plans and organize their policies accordingly.

As a matter of fact, empirical studies also reveal the relationship between sustainable economic growth and renewable energy. Based on the importance of the subject and especially the importance attributed to the subject in the last two development plans, in this study, the relationship between sustainable growth and renewable energy for Türkiye has been examined for the period 1998-2018.

Sustainable economic stability, which is also mentioned in the development plans, is possible with policy implementations that will be structured to suit the interests of resource conservation. In order to carry out the processes called green production with renewable energy systems, necessary infrastructure investments and technological support applications should be provided.

According to the unit root test results in the study, the existence of a unit root with null hypothesis for the levels of all variables could not be rejected. For this reason, it has been determined that all variables have unit root processes at the level. Since the variables are not stationary at the level, their first differences are taken. The existence of a unit root, which is the null hypothesis for the first differences, was rejected at the 5% significance level. As a result of the analysis, it was determined that all variables were stationary at the first difference. By determining the appropriate lag length, the order of the VAR model is found to be 1. Since the probability value in the 1st order is $0.3760 > 0.05$, H_0 cannot be rejected and it has been determined that there is no autocorrelation in the model. Since the probability value is $0.7791 > 0.05$, H_0 could not be rejected again, and constant variance was determined in the model. In addition, it has been determined that the model is in the unit circle and the inverses of all AR roots are less than 1. According to all these results, it has been determined that the VAR model meets all the conditions. By decomposing the variance, the order of the series was determined as $REC \rightarrow GDP$. The error correction coefficient was negative (-0.668796) and statistically significant ($0.0018 < 0.05$). According to the results of the error correction model, it has been determined that an imbalance in the renewable energy consumption and GDP variables in the short run may be balanced in the long run.

When the table is interpreted by looking at the error correction model, it is seen that 1 unit deviation will be corrected by 66% in the next period. It has been calculated that the effects of the shock will disappear after $1/0.66 = 1.51$ ie approximately 2 periods. As a result of the test performed to determine the cointegrated relationship in the long run, the probability value of 0.0414 shows that there is a significant relationship between renewable energy and economic growth. In the Wald test performed to test the coefficients, the statistical value of 0.0696 F shows that there is a significant relationship between renewable energy and economic growth in the short run at 10% confidence level. There are significant relationships between renewable energy consumption and GDP in Türkiye between 1998 and 2018, both in the long run and in the short run. In addition, a 1% unit increase in renewable energy consumption increases GDP by about 0.15%.

References

- Acaravcı, A. & Erdoğan, S. (2018). Yenilenebilir Enerji, Çevre ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Seçilmiş Ülkeler için Ampirik Bir Analiz . *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi* , 13(1) , 53-64 .
- Alper, F. Ö. (2018). Yenilenebilir Enerji ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki: 1990-2017 Türkiye Örneği. *Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* , 8(2) , 223-242 .
- Apaydın, Ş. , Güngör, A. & Taşdoğan, C. (2019). Türkiye’de Yenilenebilir Enerji Tüketiminin Ekonomik Büyüme Üzerindeki Asimetrik Etkileri. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* , 6(1) , 117-134 .
- Bayraç, H. N. & Çildir, M. (2017). AB Yenilenebilir Enerji Politikalarının Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkisi. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, ICMEB17 Özel Sayısı, 201-212.
- Bozlağan, R. (2010). Sürdürülebilir Gelişme Düşüncesinin Tarihsel Arka Planı. *Journal of Social Policy Conferences*, (50) , 1011-1028.
- Çetinbakış, M. & Şahin Kutlu, Ş. (2022). Türkiye’de Yenilenebilir Enerji Tüketimi Ve Çevresel Sürdürülebilirliğin Ekonomik Büyüme Üzerine Etkisi . *Journal of Empirical Economics and Social Sciences*, 4(1) , 20-38 .
- Erdoğan, S. , Dücan, E. , Şentürk, M. & Şentürk, A. (2018). Türkiye’de Yenilenebilir Enerji Üretimi ve Ekonomik Büyüme İlişkisi Üzerine Ampirik Bulgular. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 11(2) , 233-246 .
- Koyuncu, T. & Bayraç, H. N. (2020). Hindistan’da Yenilenebilir Enerji Tüketimi ile Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki: ARDL Sınır Testi Yaklaşımı. *International Anatolia Academic Online Journal Social Sciences Journal*, 6(1) , 13-24 .
- Örk Özel, S. & Ekiz, F. M. (2021). Yenilenebilir Enerji Tüketimi ve Karbondioksit Emisyonunun Ekonomik Büyüme Üzerine Etkileri: Türkiye Örneği. *Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 11(2) , 625-647 .

- Öymen, G. And Ömeroğlu, M. (2020). Yenilenebilir Enerjinin Sürdürülebilirlik Üzerindeki Rolü. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 19(39), 1069-1087 .
- T.C. CSBB. (2013). [https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2021/12/Onuncu Kalkinma Plani-2014-2018.pdf](https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2021/12/Onuncu_Kalkinma_Plani-2014-2018.pdf), 18.02.2022.
- T.C. CSBB. (2019). [https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2021/12/On Birinci Kalkinma Plani-2019-2023.pdf](https://www.sbb.gov.tr/wp-content/uploads/2021/12/On_Birinci_Kalkinma_Plani-2019-2023.pdf), 18.02.2022.
- Temiz Dinç, D.& Akdoğan, E.C. (2019). Renewable Energy Production, Energy Consumption and Sustainable Economic Growth in Turkey: A VECM Approach. *Sustainability*, 11, 1273.
- Usupbeyli, A. & Uçak, S. (2018). Türkiye’de Yenilenebilir Enerji-Büyüme İlişkisi. *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 16(4) , 223-238 .
- Ünüvar, İ. & Keskinılıç, S. (2020). Yenilenebilir Enerji Ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: G20 Ülkeleri Örneği (2000-2016). *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 16(2), 251-266 .
- Zhang, YK., Gul, A., Saleem, S., Shabbir, MS., Bilal, K. and Abbasi, HM. (2021). The Relationship Between Renewable Energy Sources And Sustainable Economic Growth: Evidence From SAARC Countries. *Environmental Science and Pollution Research*. 28(25), 33390-33399.

Kavramsal Bir Müdahale: Siyasal Rejimi Politeia Kavramıyla Düşünmek

Meriç TOKMAK¹

Öz

Makale Türü
Araştırma Makalesi

Başvuru Tarihi
05.08.2022

Kabul Tarihi
14.09.2022

DOI
10.53306/klujfeas.1156434

Siyasal rejim, çağdaş literatürde yeknesaklığa ulaşamamış bir kavramlaşma olarak dikkat çekmektedir. Kapsamı ve içeriğine dönük üzerinde bir uzlaşma bulunmayan siyasal rejim kavramı, çoğu zaman da siyasal sistem, hükümet sistemi, devlet biçimi kavramları ile iç içe geçerek kullanılmaktadır. Öyle ki, bu kullanım tarzı kavrama dair ciddi bir karmaşa yaratmaktadır. Bu makale haddizatında siyasal rejim kavramlaşmasının söz konusu karmaşadan yalıtılarak özünün yakalanmasına odaklanmaktadır. Bu itibarla makale, siyasal rejim kavramının esasını belirginleştirmeyi ve çağdaş literatürde neden bir kavram karmaşası doğduğuna ışık tutmayı amaçlamaktadır.

Makalede, siyasal rejim kavramının fenomenolojik bir tarzda “paranteze alınarak” dış etkenlerden yalıtılmasıyla, kavramın temelindeki toplumsal bölünme ve tabakalaşma olgularının saydamlaştığı; ancak tarihsel süreçte siyasal rejim kavramının tıpkı kamu ve siyasal kavramları gibi dönüşüme uğradığı savunulmaktadır. Bu itibarla siyasal rejim teriminin, antikitedeki karşılığı olan *politeia* kavramlaşmasından tarihsel süreçte koptuğu, siyasal rejimin ana akımda kullanıldığı haliyle de *politeia* kavramına yabancılaştığı düşünülmektedir. Makalede siyasal rejim kavramına ait karmaşadan kurtulmak için *politeia* kavramlaştırmasının göz önünde bulundurulması önerilmektedir. Makalede kavram ve olguların arka planlarını, mekanizmalarını, ilişkiselliklerini ele alan eleştirel gerçekçi bir metodoloji temelinde tarihsel ve diyalektik bir izlek benimsenmektedir. Makale siyasal rejim kavramını *politeia* kavramına

geri dönüşle aydınlatılabildiği ölçüde işlevini yerine getirmiş sayılabilir.

Anahtar sözcükler: Siyasal Rejim, Politeia, Kamusal Alan, Siyasal Sistem, Devlet

¹ Arş. Gör. Dr., Ardahan Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, merictokmak@ardahan.edu.tr, ORCID: 0000- 0003-3131-0397

A Conceptual Intervention: Thinking The Political Regime With The Concept Of Politeia

Meriç TOKMAK²

Abstract

The political regime appears as a conceptualization that has not been able to achieve uniformity in contemporary literature. The concept of political regime, which has no consensus on its scope and content, is often used intertwined with the concepts of political system, form of government, or state form. So much so that this usage style creates confusion about the concept. The subject of this article is to get hold of the substance of the concept of political regime by isolating it from the confusion in question. In this sense, the article aims to get hold of the substance of the concept of political regime and to shed light why a conceptual confusion has arisen in contemporary literature.

In the article, it is argued that if the concept of political regime is “bracketed” in a phenomenological manner and isolated from external factors, the social division and stratification facts at the foundation of the concept become transparent. However, it is claimed that the concept of political regime has been transformed in the historical process, just like the concepts of public and political. In this context, it is thought that the term political regime broke away from the concept of *politeia*, which is its counterpart in antiquity, in the historical process, and the political regime alienated the concept of *politeia* as it is used in the mainstream. In the article, it is suggested to consider the *politeia* conceptualization in order to get rid of the chaos about the concept of political regime. In the article, a historical and dialectical path is tracked on the basis of a critical realistic methodology that deals with the backgrounds, mechanisms, and relationalities of concepts and phenomena. To the extent that the article can illuminate the concept of political regime by retruning to the conception of *politeia*, it can be considered to have fulfilled its function.

Key words: Political Regime, Politeia, Public Sphere, Political System, State

Article Type

Research Article

Application Date

2022-05-08

Acceptance Date

2022-14-09

DOI

10.53306/klujeas.1156434

² Res. Assist. Dr., Ardahan University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of Political Science and Public Administration, merictokmak@ardahan.edu.tr, ORCID: 0000-0003-3131-0397

Giriş

Siyasal rejim kavramı çağdaş literatürde tahlil keskinliğini tutturamamış bir kavram olarak öne çıkmaktadır. Gerek “akademia” içinde gerek dışında çoğu zaman siyasal rejim, siyasal sistem, hükümet sistemi, devlet biçimi kavramları iç içe geçerek birbiri yerine kullanılmaktadır. Bu kavramlar birbirine karışmasa bile siyasal rejim kavramının sınırları ve içeriğine dair bir tutarlılıktan bahsetmek mümkün olmamaktadır. Öyle ki, siyasal rejime yönelik farklı kullanım tarzları Somer’in (2021) haklı olarak yakındığı gibi bir karmaşa yaratmaktadır. Müphem bir kullanım zemini sunan siyasal rejim kavramı üstesinden gelinmesi gereken bir görüşler çokluğunu beraberinde getirmektedir. Bu makalenin hedefi de siyasal rejim kavramındaki dağınıklığı aşarak bu kavramlaşmanın özünü yakalamaktır. Bu itibarla siyasal rejim kavramlaşmasının esasını yakalamak ve kavrama dair çağdaş literatürde neden bir karmaşa doğduğunu aydınlatmak makalenin hareket noktasını oluşturmaktadır.

Tarihsel eksende değerlendirildiğinde, siyasal rejim (*politeia*) teriminin çıkış noktası olan antikitede, bu kavramlaşmaya dair yakıcı bir tartışma bulunmazken, modern dönemde kavramın farklı irdelemelere konu olduğu görülmektedir. Çağdaş literatürde siyasal rejimden bahsedenler ya hukuki-kurumsal bir perspektiften ya da daha geniş sosyolojik bir çerçeveden dem vurmaktadır (bkz. Aleskerov, 2007, s. 34). Bu konuda Duverger’in çizdiği sınırlı bir siyasal rejim portresi, Strauss’un, kavramı kapsayıcı bir şekilde ele alışıyla taban tabana zıttır. Ya da bir başka açıdan, Türkiye’deki rejim tartışmalarında billurlaştığı gibi, Webergil (bkz. Batum, 2000; İncioğlu, 2000; Kalaycıoğlu, 2016) ya da Marksgil (bkz. Asaf, 1932; Küçükömer, 2010; Praksis, 2015) analizlerde konu birbiriyle örtüşmeyen tarzlar da ele alınmaktadır. Haliyle bu ikilik siyasal rejim kavramlaştırması altındaki sorunsallarda da terminolojik farklılıklar yaratmaktadır. Söz gelimi “yarışmacı otoriterizm”, “seçimsel demokrasi”, “parlamentarizm”, “dönüşümlü başkanlık” gibi kavramlar Webergil bir siyasal rejim perspektifinin terminolojisine işaret ederken; “Bonapartizm”, “faşizm”, “olağan-olağanüstü devlet biçimleri” Marksgil bir kanala gönderme yapmaktadır. Öte yandan konu etrafındaki dağınıklık, kesinlik içermeyen bir analiz aparatı olarak siyasal rejim kavramını sorunsallaştırmaktadır.

Akademik solda siyasal rejim kavramının işaret ettiği içeriğin, Webergil ve pozitivist siyaset teorisinden daha geniş bir alana denk geldiği göze çarpmaktadır. Bu itibarla “sol akademia” siyasal rejim kavramını, hukuki-kurumsal sınırlamanın ötesine geçirerek hayatın maddi üretimine tekabül eden altyapıyla ilişki içinde değerlendirmektedir. *Siyasal Rejim Tartışmaları Forumu*’nda Kansu Yıldırım’ın (Praksis, 2015, s. 60) teslim ettiği gibi, siyasal rejim kavramı ana akım siyaset teorisinde, devletin ne’liği ve dinamiği bağlamlarından koparılmaktadır. Oysaki, yazara göre siyasal rejim tartışmaları sınıf-devlet-siyaset şeması içinde yapılmalıdır. Webergil siyaset teorisi ise, yine *Forum*’da Atilla Güney’in de dikkat çektiği üzere, siyasal rejim tipolojileri üretilmesine ve rejim değişikliklerine yönelik fikirler geliştirilmesine ağırlık vermektedir. Zaman zaman solda da bu yönelimin yansımalarına rastlanmaktadır (Praksis, 2015, s. 48).

Bugünkü ana akım literatürdeki haliyle siyasal rejim teriminin antikitedeki karşılığı olan *politeia* kavramına yabancılaştığı gözlenmektedir. Bu makalede siyasal rejim fenomenolojik bir tarzda “paranteze alınarak” dış etkenlerden yalıtıldığı takdirde, kavramın dayandığı toplumsal bölünme ve tabakalaşma olgularının berrak bir şekilde görünür hale geleceği ileri

sürülmektedir. Bununla birlikte tarihsel süreçte, toplumsal bölünme ve tabakalaşmaların geçirdiği dönüşüme koşut olarak siyasal rejim kavramının da tıpkı kamu ve siyasal kavramlarındaki dönüşüm gibi bir dönüşüme uğradığını kabul etmek gerekmektedir. Bu safhada *politeia* kavramına başvurmak tarihsel kopukluğu aşmak için isabetli bir başlangıç noktası olur. Nitekim *politeia* kavramının özü ve niteliği ile dayandığı toplumsal bölünme ve tabakalaşmaya ilişkin işlemselliğinin, siyasal rejim terimindeki bugünkü müphemliğin aşılmasına katkıda bulunabileceği düşünülmektedir.

Makalede kavram ve olguların dayanaklarını, mekanizmalarını, ilişkiselliklerini ele alan eleştirel gerçekçi bir metodoloji temelinde (Bhaskar, 2015) tarihsel ve diyalektik bir izlek takip edilmiştir. Makalenin hareket ettiği analiz çerçevesi karşılaştırma, sınıflandırma, yorumlama ve eleştiri öğelerini içermektedir. Bu doğrultuda öncelikle siyasal rejim kavramının kullanım tarzları gözden geçirilmiştir. Ardından bir siyasal rejim kavramlaştırmasına girilmiştir. Bu bağlamda *politeia* kavramı “arkeolojik” bir tarzda, siyasal rejim kavramının *arkhe*’sinin ortaya koyulması bağlamında incelenmiştir. Ardından belli bir tarihsel uğrakta siyasal rejim kavramının nasıl dönüştüğü irdelenmiştir. Son olarak siyasal rejim, siyasal sistem ve devletle bir arada değerlendirilmiştir. Makale, siyasal rejim terimine ilişkin kavramlaştırmayı *politeia* kavramının örsünde işleyerek kavramı ve kavramın dönüşümünü aydınlatılabildiği ölçüde işlevini yerine getirmiş sayılabilir.

Siyasal Rejim Kavramındaki Çatıllanma

Literatürde siyasal rejim kavramının temel ayrışması, kavrama kurumsal (hukuki-siyasi) veya sosyolojik bir pencereden bakılmasıyla gerçekleşmektedir (Aleskerov, 2007, s. 34)³. Kurumsal pencereden bakıldığında siyasal rejim, yöneten-yönetilen ilişkisinin bir formunu, daha dar anlamda ise bir toplumdaki yönetim yapısını ifade eder. Bu itibarla kavram iktidarın kaynağını, bölünmesini, çerçevesini ve hükümet biçimini irdeler (Duverger, 1986, s. 9). Bu yaklaşımda siyasal rejimler işleyişi ya da hukuki formları üzerinden tanımlanır (Duverger, 1986, ss. 9–10). Bu açıdan kavram belli bir zamanda belli bir yerde yürürlükte olan sistemi anlatır. Ancak siyasal rejim kavramı, sistem olgusunun mekanik karakteriyle bire bir örtüşmez. Bu kavram zaman ve zemine göre uyarlanabilir bir esnekliğe sahiptir (Tunaya, 1982, s. 387). Bununla birlikte siyasal rejim kavramı literatürde siyasal sistem kavramıyla yer yer aralarındaki farklar görünmez hale gelerek de kullanılır (bkz. Şaylan, 1981 ss. 113-114)⁴. Kalaycıoğlu (2000), siyasal rejim kavramını, bir yönetim modelinin yürürlüğü, kurum ve kurallarının temel tasarımı ile açıklar. Kalaycıoğlu’na göre dar anlamda anayasa ve temel kanunlar siyasal sistemdeki rejimi ifade eder. Bununla birlikte formal ve genel kurallar yanında bu kuralları işler hale getiren pratikteki kaideler ve tutumlar da siyasal rejim kavramlaştırmasına dahildir. Son muhasebede yazar açısından siyasal rejim, hem ortaya konan kaideler hem de bu kaidelere göre hayata geçirilen siyaset oyunudur (Kalaycıoğlu, 2000, s. 97). Aron’ı (2011) bu yaklaşım içinde değerlendirmek mümkündür. Aron, kavramı kullanırken haddizatında iktidar

³ Literatürdeki bazı siyasal rejim kavramlaştırmaları için bkz. Skaaning (2006) ve Somer (2021).

⁴ Şaylan, söz gelimi “klasik demokrasi” ya da “faşizm” kategorilerini irdelerken siyasal rejim ve siyasal sistem kavramları arasındaki fark bulanıklaşır (1981, s. 113-114). Diğer taraftan literatürde siyasal rejim kavramının yönetim ya da hükümet sistemi yerine kullanıldığı da vakidir. Bkz. Aktan (2016).

örgütlenmesi ve iktidar kullanma tarzlarına ağırlık vermektedir. Bunun gibi, klasik kurumsalcı bakış açısını esnetmekle birlikte Skaaning'e (2006, s. 13) de siyasal rejimi irdelerken siyasal iktidar odağındaki yatay ilişkilerden ve iktidarın toplumla ilişkilerinden (dikey ilişkiler) ve bunları saptayan formal-informal kurallardan dem vurduğu ölçüde, kurumsalcı kanalda yer verilebilir⁵.

Bu anda sol paradigmaya da bakılmalıdır. Poulantzas'ın siyasal rejimi ele alış biçimi bu konuda iyi bir örnek sunar. Poulantzas (2014) aynı "devlet tipi"ndeki "devlet biçimleri"ni tasnif ederken siyasal rejim kavramına müracaat etmektedir. Poulantzas'a (2014, s. 373) göre devlet biçimleri somut olarak analiz edilmek isteniyorsa, devlet biçimlerinin siyasal rejimle birlikte ele alınması gerekmektedir. Poulantzas, Duverger nezdinde "siyaset bilimciler"ın siyasal rejimi ele alış biçimlerinin kritiğini yapmaktadır. Yazar açısından siyaset bilimciler, siyasal rejimi iktidarın dağılımı ve iktidar ilişkilerinin yanı sıra siyasal alanın somut şablonunu ortaya koyarak incelerken bir noktayı gözden kaçırmaktadırlar. Bu tarzda bir analiz her şeyden önce devlet biçimleri sınıflandırmasının siyasal rejim sınıflandırması tarafından massedilmesine yol açmaktadır (Poulantzas, 2014, s. 374). Netice itibarıyla Poulantzas'ta (2014, s. 176) siyasal rejimler bir devlet biçiminin çerçevesi içindeki (bağımlı) değişkenler şeklinde irdelenmektedir⁶. Bu noktada Bob Jessop'ın siyasal rejim konusundaki tutumu da Poulantzas'a paraleldir (1990).⁷ Jessop'ın çizdiği hiyerarşide devletin varlık kazanma uğrağından başlayarak devlet tiplerine, devlet tiplerinden olağan-olağanüstü devlet türlerine oradan da hiyerarşinin en alt basamağında yer alan politika üretme biçimleri, parti sistemleri gibi kriterlerin öne çıktığı rejim türlerine varılmaktadır (Jessop, 1990, s. 344-345).

Kurumsal yaklaşımdan diğer yaklaşıma doğru giderken Montesquieu'ye rastlamak mümkündür. Nitekim Montesquieu (2001, s. 23), siyasal olanı sivil olandan kesin biçimde

⁵ Charles Tilly de bu minvalde zikredilebilir. Nitekim Tilly, siyasal rejimi haritalarken bu paralelde bir tutum takınır. Tilly (2006, s. 16) rejim sınıflandırmasını iki düzlemde yapar. Tilly'nin sınıflandırmasında bir düzlem hükümet kapasitesi, yani yöneticilerin faaliyetlerinin hükümet pratiklerini ve kaynak dağılımını etkileme gücü, diğer düzlem de demokratik kapasite yani halkın hükümeti etkileme gücü koyulur.

⁶ Alp Altınörs *Siyasal Rejim Tartışmaları Forumu*'nda (Praksis, 2015, s. 62–63), buna zıt olarak "*Marksist devlet teorisinde 'siyasal rejim', 'devlet biçimine' karşılık gelir.*" tarzında bir argüman ileri sürmektedir.

⁷ Yalman (1986, s. 29) ana akımda benimsenen pozitivist siyaset teorisinde, siyasal rejim kavramının, toplumları yönetim biçimlerine göre sınıflandırmak için kullanılan bir çerçeve olduğuna değinmektedir. Yalman, bu itibarla demokratik ve otoriter rejimler sınıflandırmasına gidilebildiğini vurgular. Bunun yanında seçim sistemleri, parti düzenleri ya da devlet organlarının ilişkilerine göre siyasal rejimlerin tasnif edilebildiğini yazar. Netice olarak Yalman açısından çok partili rejimlerin başkalaşması ya da parlamenter demokratik bir rejimin kurulması veya ilga edilmesi siyasal rejimde bir değişiklik manasına gelebilecektir. Bununla beraber Yalman, kurumsalcı görüşü kendini hukuki alanla kısıtladığı nispette, toplumsal güç ilişkilerini kapsamına almadığı için eleştirerek Poulantzas'ın izinden gider. Yalman da devlet biçimleri ve siyasal rejimlerin birbirini tamamladığı merkezindedir.

yalıtmaksızın siyasal rejim çerçevesi içinde “yasaların ruhu”na yönelmektedir⁸. Haddizatında Montesquieu (2001, s. 37), klasik kurumsalcı damardan yönetimlerin sınıflandırılmasına “ilke” kriterini eklemesiyle kopmaktadır. İlke kriteri, statik ve biçimci normun karşısında, yönetime dinamizm yükleyen bir faktördür. Yasaların ortaya çıkmasında hiç değilse biçimsel yön kadar ağırlığa sahiptir⁹. Montesquieu, Rousseau (1999) tarafından, pozitivizme fazla ağırlık vermesiyle suçlanmasına rağmen¹⁰, bu noktada Montesquieu, Rousseau’ya çok uzak sayılmaz. Öyle ki Rousseau için de “devletin gerçek anayasası” ne mermere ne de bronz yazılıdır. Gerçek bir anayasa yurttaşların kalbine mihlanmıştır. Rousseau’ya göre, bir devletin gerçek anayasası, somut yasalar eskিয়েince ya da yürürlükten kalkınca onları ihya eden ya da yenileyen unsurdur. Gerçek bir anayasa, ulusun anayasasının esprisini muhafaza ederek, çaktırmadan otoritenin zorlayıcı iktidarını alışkanlıkların kendiliğinden gücüne çevirir. Özetle, ahlaki değerler, ananeler ve bir kamuoyunun oluşması genel bağlam içindeki referans merkezleridir. Bu referanslarla somut yasalar başarılı ya da başarısız kılınır. “Yüce bir yasa koyucu”, kendini sınırlayan dar bir alanda maslahatlarla, somut yasalarla uğraşmış kisvesinde, arka planda genel bağlamla ve buradaki referans merkezleriyle hemhal olmaktadır. Bu minvalde gerçek anayasa, toplumdaki temel bağlamdır. Özgül düzenlemeler-somut yasalar, bir “kemerin kirişi” olarak düşünüldüğünde, çok uzun sürelerde oluşan genel bağlam (gerçek anayasa) ise, kemerin “kilit taşı” olur. Yönetimlerin tasnifinde öne çıkan hükümet biçimi ise, bu itibarla genel bağlamın (gerçek anayasa) içindeki özgül düzenlemelerden sadece biri konumundadır (Rousseau, 1999, s. 89–90).

Sosyolojik perspektife geçildiğinde ise bu noktada klasik siyaset felsefesine referansla siyasal rejim kavramının bir topluma karakterini kazandıran bir biçim veya düzen olarak yerleştiği görülür (Strauss, 2000, s. 66). Klasik siyaset felsefesinde yönetimin gövdesi veya yasa koyucu, temel esprisıyla beraber siyasal rejim fenomenine gömülüdür. Dolayısıyla siyaset felsefesinin yönlendiricisi de siyasal rejim kavramıdır (2000, s. 65). Bu perspektifte, Strauss’a referansla siyasal rejim kavramının hem toplumda bir arada yaşama tarzını hem de bir toplum yaşamı biçimini ifade ettiği söylenebilir. Kısacası modernitede, toplumun yaşam tarzı, toplum biçimi, devlet biçimi, yönetim tarzı, yasaların ruhu kavramları ayrılrsa da siyasal rejim kavramı bunları kendi çatısı altında toplar (Strauss, 2000, s. 66). Lefort’a (2007, s. 28) göre de rejim, bir otorite altında düzenlenen bir topluluk içinde sosyal ilişkilerin de manasının bir potada kaynaştırıldığı bir oluşumu anlatmaktadır. Yani, Siyasal rejim kavramı yalnızca ne bir iktidar yapısına ne de

⁸ Yasaların ruhu, yasaları çeken bir manyetizmadır. Bu noktada ilk olarak Montesquieu’nün, “yönetimin doğası” ve “ilkesi”ne referansla yasaları temel olarak belirleyen şeyleri analiz etmek istediği söylenebilir. Bu meyanda yönetimin doğası, yönetimin biçimsel-kurumsal boyutudur, “iktidarın dağılımı” yönüdür. Yönetimlerin sınıflandırılmasında, iktidarı kullanma biçimi ise diğer normdur. Bu norm, söz gelimi bilinen ananevi yasalarla yönetilen bir monarşiyi bir kişinin kaprisleriyle yönetilen despotluktan farklılaştıran ölçüttür (Montesquieu, 2001, s. 25).

⁹ Montesquieu nazarında, yönetimlerin, doğasıyla birlikte kendini oluşturan ilke veçhesinin, şeref, erdem ve korku prensipleri (2001, s. 37–45) yanında, yasaların ruhunu oluşturup yasaları belirleyen muhtelif unsurlar da vardır. Montesquieu’ye göre insanlık iklim, din, tarihten alınan dersler, ahlak, yasalar, yönetimin ilkeleri ve ananelerden etkilenmektedir. Bu bağlamdan da genel olarak bir uluslar ruhu açığa çıkmaktadır (Montesquieu, 2001, s. 322).

¹⁰ Bkz. Rousseau (1979, s. 458).

yönetim biçimine sığdırılabilmektedir (Legros, 2003, s. 772). Eroğul'a bakıldığında da siyasal rejim kavramının toplumda siyasete dair bilumum yapı, fonksiyon ve ilişkileri içine alan en geniş kavram olarak irdelendiği görülür. Bu itibarla siyasal rejim temel siyasal düzeni tanımladığı ölçüde (Eroğul, 1981, s. 121), yazar, klasizme kurumsalcı kanat kadar uzakta konumlanmaz.

Siyasal Rejimi *Arkhe*'siyle Kavramsallaştırmak

Siyasal rejimler toplumsal realitede çok farklı şekillerde temayüz etmektedir. Düşük bir soyutlama seviyesinde belki de tarihte ne kadar siyasal birim var olmuşa, bir o kadar da siyasal rejimden söz edilebilir. Haddizatında bu durum kavrama dair bir bulanıklığa sebep olmaktadır. Siyasal rejimler son derece spesifik görünüşler arz etse de bu başlık altında öncelikle yapılması hedeflenen şey, "siyasal rejimler"i değil, en yüksek soyutlamada "siyasal rejim"i izole edip incelemektir. Nitekim gerçekleştirilmek istenen siyasal rejimler tasnifi değil, siyasal rejimin analizidir.

Siyasal rejimi *arkhe*'siyle kavramsallaştırmak için siyasal rejimi ontolojik düzeyde analiz etmek ve siyasal rejim konusundaki tartışmaların esbabı mucibesini saptamak gerekmektedir. Bu momentte kavrama ilişkin olarak "fenomen"den "numen"e girebilmek için bir "paranteze alma" işlemi yapılmalıdır. Bu itibarla bir inceleme nesnesi olarak siyasal rejime dair bulanıklıkların giderilip, kavramın özünü tortulaşabilmesi için siyaset teorisine müracaat ederek toplumsal ilişkilere teori prizmasından bakmak gibi bir yordam ortaya çıkar.

Paranteze alma işlemiyle siyasal rejim kavramının tali yönlerini merkeze koyan rejim kavramsallaştırmalarının ayırt edilerek kavramın esas yönlerinin belirlenmesi hedeflenmektedir. Nitekim siyasal rejim kavramsallaştırmalarına ve sınıflandırmalarına dönük 20. yüzyıldaki çalışmaların, İkinci Dünya Savaşı ve Soğuk Savaş vasatında yapıldığı göz önünde bulundurulmalıdır. Bu durum, siyasal rejim kavramının, 20. yüzyılın kendine özgü siyasal ve ideolojik çatışma zemininde manipüle edilmiş olabileceğine dair soru işaretleri uyandırmaktadır.

Bu anda, siyasal rejim kavramının ontolojisini açığa çıkarmak için arkeolojik bir yol tutturulmalıdır. Genel anlamda siyasal rejimi kavrayabilmek için siyasal rejimlere dair tartışmalara tarihsel olarak bakmak gerekir. Nitekim diyalektik açıdan siyasal rejimin, varlığını devam ettirenken, kendisini var eden ve yeniden üreten ilişkileri, kendisinin ne olduğunun bir bileşeni olarak bünyesinde taşıdığı ileri sürülebilir. Bu noktada ilk adım olarak siyaset teorisinin, Antik Yunan'da "yönetenler"le "yöneten sınıf"ın (egemen sınıf) kategorik ayrımından meydana çıktığını Wood'a (2013) katılarak söylemek mümkündür. Bunun gibi monarşi, oligarşi, demokrasi vb. gibi yönetim biçimleri ve rejimler/anayasalar ekseninde dönen tartışmalar için adres yine aynıdır. Yönetim "biçim"leri tartışmaları şeklinde tezahür eden gerçekliğin, görünmeyen yüzünde ise Antik Yunan dünyasındaki kimi orijinal ilişkiler vardır. Siyaset teorisinin ve siyasal rejim tartışmalarının neden *polis*'te uç verdiğini saptamak için Antik Yunan dünyasının toplumsal organizasyonuna bakmak gerekir. Antik Yunanlılar, Baker'in (2019) de vurguladığı gibi, iki tarz toplum modelini tanımaktadır. Antik Yunan dünyasında *polis*'ten önceki toplum biçimi, düzenin motorunu *genos* örgütlenmesinin oluşturduğu, bir tür kabile düzeni olan *ethnos*'tur. Bu modelde kan bağı ve bu bağların

merkezinde konumlanan siyasal ilişkiler (yabancı olan ve biz) hakimdir. Antik Yunan'ın tarihselliğinde, toprak üzerinde ortak mülkiyet ilişkilerinin sürdürüldüğü kabile tipinden, coğrafi ve beşeri ilişkileri merkeze koyan siyasal birimin öne çıktığı, özel mülkiyet ilişkilerinin hüküm sürdüğü bir düzene yönelim söz konusudur (Baker, 2019, s. 80–81). *Polis* işte bu noktada sivrilmiştir.

Antik Yunan'da Wood'un (2013) dikkat çektiği "yönetenler"le "egemen sınıf"ın ayrılması, siyasal rejim konusunun, *arkhe*'si odağında incelenmesinin püf noktasını vermektedir. *Polis*'te, diğer erken devlet tarzları içinde ilk defa, "artıya el koyanlar ile doğrudan üreticiler", klasikleşmiş "yönetenler-yönetilenler" ilişkisi dışında bir ilişki modeli geliştirmiştir. Mülkiyet özelleşerek kendini devletten çekip çıkarmıştır. *Polis*'te artıya el koyanlar ile üreticiler, klasikleşmiş "yöneticiler ve yönetilenler" ayrımının hatlarını belirginleştirmemiş, artıya el koyanlarla üreticiler, yurttaşlık merkezinde toprak sahipleri ve üretici çiftçiler olarak hem yan yana gelmiş hem de çelişik durumda bulunmuştur (Wood, 2013, s. 31). *Polis*'te uyrukların, "toprak sahipleri" ve "köylüler" olarak ikileştiği momentte, yöneticiler karşısında yönetilenler arasında bir egemen sınıf ortaya çıkmıştır. Kısacası, Wood'a (2013, s. 29–31) göre, orijinal bir "sivil toplum" momentiyle klasik yönetici-uyruk ilişkisi, asli bir ilişkiye, sınıf-mülkiyet ilişkilerinin belirleyiciliğindeki yurttaşlık ilişkisine dönüşmüştür.

Yunan dünyasında genişleyen mübadeleler, toprağın önemini artırarak büyük toprak sahipleri sınıfını egemen hale getirmiştir (Diakov ve Kovalev, 2014, s. 286–287). Bu süreç içinde topraklar az sayıdaki zenginin elinde toplanmıştır. Köleleşme, faiz, rehin olgularıyla, halk ile soylu zümre arasında toplumsal çatışmalar baş göstermiştir (Aristoteles, 2005, s. 2). Antik Yunan'daki özgür insanlar arasındaki en hayati bölünme olarak zengin olmayan kitleler ile mülk sahibi sınıflar ayrımı bu şekilde keskinleşmiştir (Croix, 2014, s. 153)¹¹.

Antik Atina'da siyasal iktidar, deterministik şekilde ekonomik gücü getirmemiştir. Siyasal ve ekonomik olan aynı hiyerarşide bulunmamıştır (Wood, 2013, s. 32). Bu hal tarzı, dünyadaki tek yönetim biçimi (siyasal rejim biçimi) olan bürokratik devlet düzenini farklılaştırmıştır. Devletin-yöneticilerin üreticilerin ürünlerine el koyduğu, siyasal gücün ekonomik iktidarı mekanik olarak getirdiği yönetim biçimi, yegâne siyasal rejim olmaktan uzaklaşmıştır. Böylelikle bu momentle muhtelif yönetim biçimleri ve siyasal rejim tartışmaları adeta sökün etmiştir. Platonlar, Aristotelesler olsun, ardından ise Polybiuslar ve Cicerolar bu bağlamda eserlerini ortaya koymuşlardır (Wood, 2013, s. 30–31).¹² Özetle, bu tarihi anla beraber, Çinli

¹¹ Plutarkhos (1960, ss. 30–31), ilk olarak Yunan mitolojisindeki Kral Theseus'un toplumsal bölünmeyi var ettiğini belirtir. Ancak bu, toplumu karmaşaya boğan bir ayrım değildir. Toplum, soylular egemenliğinde çiftçiler ve zanaatkarlarla beraber üçe bölünmüştür. Buna mukabil toplumda bir ahenk de yakalanmıştır. Nitekim soylular dinsel ve yargısal iktidarı, zanaatkarlar niceliksel çokluğu, çiftçiler yararlılığı üstlenmişlerdir.

¹² Bu istikamet, açıkça siyasal rejim meselesini toplumsal ilişkiler ve bu ilişkilerin temellerine bağlar. Bu minvalde Eroğul'un (1981) siyasal rejim çerçevesindeki en hayati hususu sınıf iktidarı şeklinde belirlemesinde fevkalade bir isabet gözlenmektedir. Eroğul açısından 20. yüzyılda, bu konunun önemi idrak edilmeye başlansa da bu ferasetin egemen olduğunu söylemek zordur. Yazara göre siyasal rejimi bu tarzda kavramlaştırmadıktan sonra, ne antik ne modern klasiklerin rejim tasniflerine ilişkin katkıları hak ettiği derecede anlaşılabilir (Eroğul, 1981, s. 125).

Mencius'un, "Yöneticileri doyurmak için yönetilenler yiyecek üretir. Bunun evrensel doğruluğu, gökkubbenin altındaki her yerde kabul edilir." şeklinde belirttiği tek ve sabit siyasal rejim tarzı kadük kalmıştır (Wood, 2013, s. 29–31). Polis odağında takip edilen çizgi göz önünde bulundurulduğunda, siyasal rejimin dışarıya dönük bir yüzünün olduğu ve siyasal rejim meselesine eğilmenin öncelikle toplumsal ilişkilere bakmayı gerektirdiği söylenebilir. Antik Atina özelinde, su üstünde siyasal rejim ve yönetim biçimleri gibi tartışmalar sürdürülse de tartışmaların varlık koşulu, temeldeki özel mülkiyet, sınıf bileşenleri ve "formel" bir devlet-toplum ayrılığıdır.

Antik Atina'daki bu momentten sonra sivil toplum, yöneten-yönetilen ilişkileri, hukukun egemenliği, tiranlık düzeni, muhtelif ahlaki ve siyasal ilkeler, devletin amaç ve nitelikleri, yurttaşlık gibi pek çok konu çağlamaya başlamıştır (Wood, 2013, s. 32–33). Ancak bu noktada *politeia* kavramı dolaşıma girerek bu kavram büyük bir çekim merkezi haline gelmiştir. İ.Ö. 4. yüzyıldaki polis şartlarında yaşamış olan Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik*'te (1997, s. 223–224) siyasal rejim/*politeia*¹³ meselesini¹⁴ irdelerken konunun kapsamına dair birtakım ipuçları vermiştir. Aristoteles, *politeia* analizi kapsamında yönetim biçimlerinin iyi ya da kötü olarak tayin edilmesinde hangi nedenlerin rol oynadığı, hangi yönetimlerin polis'i selamete kavuştururken, hangilerinin onu yıkıma götürdüğü, yönetimin nasıl organize olduğu, yönetimlerin hangi yasa ve gelenekleri benimsediği sorgulamalarını kullanmıştır

Perikles (Thucydides, 1956) *Cenaze Söylevi*'nde¹⁵, Platon (1937, 1942) *Politeia'sında* (*Πολιτεία, The Republic, Devlet*) Aristoteles'ten evvelce *politeia* (πολιτεία) kavramını kullanmıştır. Yine Aristoteles'in (1959) bu konudaki temel eserlerinden *Politika'sında* da *politeia* kavramı kullanılmıştır. Aristoteles'in, bu bağlamda anayasa/konstitüsyon ya da siyasal

¹³ Aristoteles'in kitabındaki (1997) orijinal Eski Yunanca metinde telaffuz edilen kelime, transliterasyonu *politeia* olan *πολιτεία*'dır (Ancak çeviride "devlet yönetimi" doğrultusunda bir tercih yapılmıştır.). Bununla birlikte *Politeia*, Platon'un (1937, 1942) Türkçeye *Devlet*, İngilizceye *The Republic* şeklinde tercüme edilen kitabının da ismidir. Platon'un kitabının İngilizceye "*The State*" ismiyle tercüme edilmemesi konu bakımından ilgi uyandırıcıdır. *Status* kelimesi, günümüzde kullanıldığı haliyle terimselleşebilmesi için 16. yüzyılı beklese de (Skinner, 2016) Türkçede devlet kelimesi kullanılırken, İngilizce tercümelere *state* teriminin benimsenmemesi yine de vurgulanması gereken bir durumdur. Nitekim *state* kelimesini tercih etmemek, *politeia* kavramının içeriğine dair ipuçları vermektedir.

¹⁴Söz konusu kitabın bir İngilizce çevirisinde (Aristotle, 1980) mesele, "anayasa" konusu şeklinde geçerken, ötekinde (Aristotle, 2011) konu "rejim" meselesi şeklinde isimlendirilmiştir. Buna karşılık kavramın başka şekillerde karşılandığı da görülmektedir. Söz gelimi Şaylan (1981, s. 5-6), Aristoteles'in *politeia* kavrayışını onun *politeia* biçimleri tasnifine dayanarak siyasal sistem kavramı içinde değerlendirmiştir.

¹⁵ Perikles, meşhur nutkunda (Thucydides, 1956, s. 322–341) öteki polis'lerle kendi düzenlerini mukayese etmek için *politeia* kavramına müracaat etmektedir. Perikles kendi *politeia*'larının diğerleri için bir emsal olduğunu vurgulamaktadır. Bununla birlikte bir hususa dikkat çekmek gerekir. Her ne kadar Perikles, Atina'nın yönetim "biçimi" olarak demokrasiyi olumlusa da siyasal rejim biçiminden ötede siyasal rejimin kapsamını (demokrasi dolayımından) geniş bir tarzda ele alır. "Demokrasi biçimi"nde çoğunluğun yönetmesi, siyasal rejimin yalnızca bir parçasını oluşturur. Perikles'in *politeia* kavramı kapsamındaki vurguları, iktidarın teşekkülü ve kullanımının ötesindedir. Eşitlikten, özgürlüğe, liyakatten, kamu hayatına katılmanın faziletlerine ve muhtelif adetlere kadar pek çok veçhe bu kavrama atlanmış durumdadır.

rejim meselesi olarak çağırılabilen *politeia* konusunu ampirik olarak somut örneklerle incelemesinin, kavramın bilgi nesnesine dönüşmesine ve yüksek soyutlama seviyelerinde irdelenmesine hız kazandırdığı görülmektedir.

Politeia kavramının bu meyanda farklı genellik düzeylerinde irdelendiği anlaşılmaktadır. *Politeia* kavramının kendisi en yüksek soyutlamada incelenirken, bir yandan spesifik *politeia*'lar da analiz edilmiştir. Aristoteles'in (2005) Atina *politeia*'sı irdemesi, somut-özgül düzeydeki incelemelere bu meyanda bir örnek teşkil etmiştir. Bununla birlikte, her ne kadar kavramın genellik düzeyi/analiz ölçeği farklılaşsa da kapsamı aynı kalmıştır. Ancak *politeia*'nın "kendisi" ile "biçimi"nin aynı şeyi anlattığı da sanılmamalıdır. Söz gelimi Aristoteles (1959, s. 172–173) *politeia*'yı, *polis*'teki insanları organize etmesiyle irtibatlar; *politeia*'nın, "işlevleri farklı olan ama amacı bir olan yurttaşlar birliği" olduğunu vurgularken (1959, s. 186–187); hüküm verme yetkisi, özellikle en üstün hüküm yetkisi, yani "*politeuma* (hükmeden) *politea*'dır" diye ifade ederken (1959, s. 200–201), *politeia* kavramına dair bir pozisyonudur. Buna mukabil Aristoteles (1959, s. 204–207), *politeia*'yı, *politeia*-biçim şeklinde ele alırken başka bir noktadadır. Yani ortak iyiyi esas alan, arzu edilen *politeia* biçimleri olarak "krallık, aristokrasi ve *politeia*'yı ('anayasal yönetim')" addettiği noktada Aristoteles kavrama dair farklı bir veçheyi (*politeia*-biçimi) vurgulamaktadır. Özetle, *politeia*'nın kendisi farklı biçimlerde tezahür etse de kavram aynı ontoloji içinde bulunup aynı konuları sorunsallaştırmaktadır.

***Politeia* (Πολιτεία) Kavramının Analizi**

Yukarıda da görülebileceği gibi, gerek siyasal rejim, gerek anayasa, gerek yönetim biçimi olarak meallendirilen kelime tek bir kelimedir. Eski Yunancadaki *πολιτεία* (*politeia*) kelimesi sahip olduğu elastikiyetten dolayı farklı şekillerde tercüme edilebilmektedir. Liddell ve Scott'ın (1996, s. 1434) *A Greek-English Lexicon*'u gözden geçirildiğinde bu elastikiyet billurlaşmaktadır. Öyle ki *Lexicon*'a göre, *politeia* terimi "katılma", "yurttaşlar bedeni" (politik gövde) "kamusal-politik varlık"/ "sivil kolektif entite", "devletin anayasası-konstitüsü" manalarını taşıyabilmektedir. Buna mukabil *politeia* kelimesi; "yurttaş ve devlet ilişkisi", "yurttaşlık", "yurttaş hakları ve yurttaş haklarının durumu", "yönetim", "hükümet", "kamunun yönetim biçimi", "hükümet biçimi" anlamlarına da gelebilmektedir. Croix (2014, s. 363) bu minvalde, *politeia*'yı, siyasal yaşamı yöneten temel kanun ve ananeler, kısacası geniş tanımla "anayasa" olarak kabul etmektedir¹⁶.

Bu momentte anayasa (*constitution*-konstitüsyon) kavramı bir inceleme nesnesi olarak tebarüz etmektedir. Latince oluşturmak, koymak, tesis etmek, yerleştirmek manalarına karşılık gelen *constituer*¹⁷ kelimesinden türeyen anayasa-*constitution* terimi (Gözler, 2011, s. 26), her zaman için dar anlamıyla kavramlaşmaz. Yani anayasa, mutlak biçimde ve her bağlamda, hukuktaki normlar hiyerarşisinin zirvesinde bulunan belge değildir. Anayasanın farklı bağlamlardaki kavramlaşmasını Schmitt'e müracaat ederek izlemek mümkündür.

¹⁶ "Yurttaşlar topluluğunun yönetim aracı olarak devlet" (aygıtsal anlamda) ise *politeuma* kelimesiyle ifade edilmektedir (Croix, 2014, s. 364).

¹⁷ *Constitutio* sözcüğü, önceleri farklı güçlerin bünyede toplanması manasında fiziki bir bütünlüğe işaret ederken, sonradan devlet düzleminde kullanılmıştır (Soysal, 1997, s. 7).

Schmitt'e (2008) göre anayasa/konstitüsyon farklı bağlamlarda irdelenebilmektedir. Schmitt açısından "mutlak anlamda anayasa" kavramlaşması her şeyden önce bir katılaşmayı (kurumlaşmayı) anlatır. Bu anlamda anayasa siyasal bütünün kolektif halini yansıtır, kısacası o, devletin toplumsal düzenidir (2008, s. 59). Devlet ise haddizatında bir bütünlük ve düzendir, son muhasebede bir anayasadır. O halde düzen de düzensizlik halinde devleti yok edecek matristir. Nihayetinde anayasa, devletin esprisi, katılaşmış (kurumsallaşmış) hayatı ve tikel varlığı (2008, s. 60) haline gelmektedir.

Antik Yunan dünyası, Schmitt'in optiğinde, anayasayı esasen bu manada, "mutlak anlamda anayasa" bağlamında kavramlaştırmaktadır. Schmitt'in de vurguladığı gibi Aristoteles'e göre "politeia (πολιτεία), bir kentte (πόλις/polis) veya bölgede kendiliğinden oluşan beşeri birlikteliğin bir düzeni" (τάξις) olarak kurgulanır. Bahse konu düzen, kentteki yönetim sürecini ve bu sürecin nasıl örgütlendiğini de içerir. Bir yönetenden (κύριος) bahsedilirse, yöneten ancak bu düzen üstünde ve düzen aracılığıyla tebarüz eder (Schmitt, 2008, s. 60). İsokrates de Schmitt'in (2008, s. 60) altını çizdiği üzere, tıpkı Aristoteles gibi *politeia* kavramını bu doğrultuda kullanır. Konstitüsyon-anayasa (*politeia*), bu anlamda *polis*'in temel esprisidir. "Mutlak anlamda anayasa" konseptinde, konstitüsyon (anayasa/*politeia*) ve devlet, etkileşim içinde bulunmaktadır. Öyle ki, Aristoteles (1959, s. 184–185) de "*politeia* değişirse *polis* de aynı kalmaz" tezini ileri sürmekten imtina edememektedir.

Anayasanın bir diğer bağlamı ise Schmitt'e (2008) göre kavramın, belli bir siyasal ve toplumsal düzene işaret etmesinden ileri gelir. Bu çerçevede anayasa biçimsel olarak bir egemenlik ve tabi olma ilişkisini anlatır. Bu ilişki olmaksızın bir düzeni tasavvur etmek mümkün değildir. Anayasa bu minvalde demokrasi, aristokrasi veya monarşi gibi devletin siyasal yapısından ayrı düşünülemeyecek yönetim biçimlerini ayırt etmeye de imkan verir. Bu açıdan bakıldığında her devlette bir anayasa yürürlüktedir. Bu konseptte anayasa devlet biçimine karşılık gelir. Anayasa bu haliyle belli bir zamanda belli bir devletteki yönetim tarzını ifade eder. Anayasa bu itibarla biçimlerin biçimi gibi de düşünülebilir. Anayasanın bu bağlamlar dışındaki diğer konsepti de onun dinamik veçhesine ilişkindir. Kavram, bu çerçevede siyasal bütünün dinamik olarak kuruluşunu anlatır. Statik olarak belli bir kurumlaşmanın ötesinde anayasa, bu bağlamda, siyasal bütün içindeki çeşitli zıtlıklara, gerilimli çıkarlara, taleplere rağmen kendini yeniden ve sürekli bir şekilde oluşturmaktadır (Schmitt, 2008, ss. 60–61). Son muhasebede *politeia*, bir konstitüsyonu/anayasayı ifade ettiği gibi, anayasanın belli bir konfigürasyonunu da anlatabilmektedir.

Platon olsun Aristoteles olsun Klasik Atina'nın şöhretli filozofları, dünyayı anlamak üzere işe koyulurken bu konuyu da es geçememişlerdir. Aristoteles (1959), yüksek bir soyutlama seviyesinde *politeia*'yı işlerken, kurumsalcı siyasal rejim yaklaşımının öne çıkardığı siyasi mekanizma/tesisat çerçevesini fersah fersah geçmiştir. Öte yandan Platon (1937, 1942) *The Republic*/*"Devlet"*'te, kendi *politeia* tasarısını ince ince işlerken, iktidarın formel organizasyonu ve iktidarın kullanımını epeyce aşmıştır. Toplumsal tabakalaşmadan toplumdaki felsefe ve mitoslara, toplum biçiminden adetlere kadar siyasal rejim (*politeia*) geniş bir çerçevede irdelenmiştir. Somutlamak gerekirse Platon, bir *politeia*-biçim namına örnek olarak demokrasi yönetim biçimini değerlendirirken, demokrasinin iktidar

mekanizması ötesinde, demokrasideki toplumsal yaşam tarzına ve bu “rejimin insanı”na ilişkin daha geniş bir içerikten bahsetmiştir.¹⁸

Siyasal Rejimi Tanımlama Sorununu Tarihselleştirmek

Literatürde siyasal rejim terimiyle birden fazla nesne açıklanmaktadır. Kavramın bu şekilde kullanılması kendisi de bir açıklanan olması gereken siyasal rejim kavramını esrarengiz hale getirmektedir. Bu noktada siyasal rejim kavramının geçirildiğine dair gözlem yapan Somer’in (2021, s. 14) görüşlerindeki isabet açığa çıkmaktadır. Siyasal rejim kavramına fenomenolojik bir tarzda yaklaşmak kavramın aydınlatılması için hayati bir önem taşımaktadır. Nitekim kavramlaşma tarihsel süreç içinde özünü kaybettirecek ve kendisini müphemleştirecek etkilere maruz kalmıştır. Özellikle 20. yüzyılda siyasal rejim konusu, kavramın kendisi yerine belli ülkelerin siyasal rejimleri düzeyinde irdelenmiştir. Siyasal rejim kavramına ilişkin sınıflandırma ve karşılaştırmaların da kavramın anlaşılmasını zorlaştırdığı söylenebilir. Zira Antik Yunan dünyasındaki Atina-Sparta düalizmi veya demokrasi-antidemokrasi benzeri ikiliklerin bu süre zarfındaki Soğuk Savaş vasatında belirleyici olduğu görülmektedir.¹⁹ Linz’e (2008) odaklanılırsa bu durum net olarak anlaşılabilir. Nitekim Linz açısından siyasal rejimler artık değişen koşullar ve yeni siyasal gerçekliklerle eski tarzıyla ele alınamaz hale gelmiştir. Siyasal rejimlere dair eski sınıflandırmalar kadük kalmıştır (2008, ss. 14-15). Linz bu bağlamda yeni siyasal rejim kategorileri önermiştir.

Demokrasi kavramının da siyasal rejim kavramı gibi, 20. yüzyılda iyiden iyiye kaygan bir zemine çekilmesinin bu meseleyi katmerlendirdiği düşünülmektedir. Öyle ki, demokrasiye dair ana akımdaki Schumpeteryan ve ampirisizme götüren tarzda bir kavramlaştırmanın (bkz. Huntington, 1991, s. 6), yükünü siyasal rejim düzlemine taşıdığı iddia edilebilir. Demokrasiler ve otokrasiler karşıtlığı çerçevesinde (Schumpeteryan bir tarzda) Huntington’ın da tanımladığı demokratikleşmenin “üçüncü dalga”sı bağlamında Skaaning (2006, s. 2), siyasal rejim konusuna epey katkı verildiğine işaret etmektedir. Bu tarzda bir yaklaşım, Somer’in (2021) teslim ettiği gibi, siyasal rejim konusunun niteliksel bir mesele olmaktan çıkarılarak ölçmeye-karşılaştırmaya imkan sağlayan niceliksel-ampirik bir kapsama indirgenmesine sebep olmaktadır²¹.

¹⁸ Klasik siyaset felsefesinin penceresinden, siyasal rejime dair kurumsalcı kanat için Aristotelesçi bir kritik yapılabilir. Şöyle ki, Aristoteles (1997, s. 223) bilindiği gibi sofistlerin, siyaset dersleri vermelerine rağmen, siyasetin esasından bihaber olduklarını, siyaseti retorikle sınırlandırıp içeriğini daralttıklarını ve ayrıca yasa koyuculuğu meşhur yasaları kodifiye etmekle aynı kefeye koyduklarını iddia etmektedir. Kurumsalcı kanadın da Aristotelesçi eleştiri paralelinde siyasal rejim kavramını bir noktaya indirgediği ve kavramın kapsamındaki bir bileşeni kavramın kendisine tümünden teşmil ettiği söylenebilir.

¹⁹ Sartori’nin (1996, s. 198–226) “*a contrario*” (zıt olanıyla tanımlama) perspektifinden bu meyanda bahsedilebilir. Bu itibarla demokrasi de belli bir demokrasi tanımı çerçevesinde demokrasiye aykırı düşünle tanımlanır hale gelmiştir.

²⁰ Batı rejimleri-Doğu rejimleri, demokratik-totaliter-otoriter siyasal rejim perspektifleri tam da bu çerçeveye oturmaktadır.

²¹ Skaaning’in (2006, s. 6) endekslenebilir siyasal rejim tarzında irdelediği yaklaşım, Huntington’ın (1991, s. 26) niceliksel olarak demokratik olanlar ve olmayanlar şeklinde siyasal rejimleri tablolaştırmasını da aydınlatmaktadır.

Siyasal rejim kavramındaki çatıllanmaya tekrardan dönülürse, buradaki meselenin, siyasal rejim kavramının soyutlanmasından doğduğu anlaşılmaktadır. İki kavramlaştırma tarzının, siyasal rejimin kapsamına dair bir uyumsuzluk yaşadığı görülmektedir. Bir kanat, siyasal iktidarın sistematüğinde sıkışırken, diğer dal “politik”i öne alarak “polis” kavramlaştırmasından kinaye bir siyasal rejim (*politeia*) anlayışını selamlamaktadır. Kurumsalçı kanat, siyasalın tesisatına referans verirken, diğer kanat “genel anlamda siyasal rejim”i (mutlak anlamda anayasa/konstitüsyonu) odağa koyarak *polis* düzenine yönelmektedir. *Politeia*’nın kapsamı, şayet aşağıda irdeleneceği üzere modern anlamındaki gibi, “sivil toplum”un “politik olan”dan ayrıldığı dar bir siyasal mekan olarak saptanırsa, siyasal rejim, bahse konu yeni bir kamusal alan çerçevesi içinde sınırlı ve mütevazı bir kapsamda kavramlaştırılır. Buna mukabil “siyasal (politik) olan”, özel alanı boğan bir kamusal alan konseptinde değil de *polis*’teki anlamıyla geniş bir gök kubbe olarak belirlenirse, siyasal rejim modern zamanlarda tutulmak istendiği dar alandan dışarı taşar. Bu bağlamda siyasal rejimin, *politeia* konseptinde, aslına sadık kalarak kavramlaştırılması, kamusalın modern anlamından türetilen siyasal rejim kavramlaştırmasının kapsamını aşar. Bu meyanda siyasal rejim kavramına dair kapsam tespitlerinin özellikle 20. yüzyıldaki siyasal-ideolojik gerilim ortamında yapılması ve bilhassa liberalizmin etkisinde kalan kavramlaştırmaların, burjuvazinin toplumsal olarak yükseldiği bir dönemecten sonra ortaya konması, konunun tarihselleştirilmesinin derinleştirilmesini gerektirmektedir.

Kamusalı Gözden Geçirmek

Rejim kelimesiyle pek çok çerçeve içinde karşılaşmak mümkündür. Çalışma rejimi, yağış rejimi, beslenme rejimi, hukuki rejim, anayasa rejimi, siyasal rejim gibi örnekler bu minvalde sayılabilir. Rejim terimi farklı konseptler içinde kullanılabilse de kavramın kullanılışının ortak bir yönü de vardır. Rejim terimine dair düzen-düzenleme entonasyonu tüm kullanım biçimlerinin kalbinden geçmektedir. Siyasal rejime dair kafa karışıklığının, “neyin düzeni-düzenlemesi” sorusuna dayandığı bu noktada öne sürülebilir. Konunun anahtarı bu soruda saklıysa, *polis* ve *politik* (siyasal) üzerinden, yol, nihai olarak “kamusal alan” a (*public sphere*) çıkmaktadır.

Habermas (2014, s. 61) kamu kavramının hayatiyetini kamusalılığın, siyasal düzenin hala örgütlenme prensibi olduğunu savunmasıyla belirginleştirmektedir. Kamu kavramının tarihsel kökenleri epeyce eskiye dayanmaktadır. Antik Roma’da kamu kavramı, mülkleri ile birlikte yurttaşları ve tebaayı bir bütün olarak anlatmaktadır (Melton, 2011). Bu momentte kamu yerine kullanılan *publicus* terimi ile kişinin hane alanı dışında kalan, halkın kullanımına açık çarşı, tiyatro ve cadde gibi mekanlar kastedilmektedir. Hane alanı/özel alan ise *publicus*’un işaret ettiği yerlerden farklılaşmaktadır. Diğer taraftan *publicus*’un isim şekli olan *publicum* ise politik bir anlamla yüklü olup devletle ilişkilendirilmektedir (Melton, 2011, s. 11). Bu noktada Arendt, kamu terimini oldukça seçik bir hale getirmektedir. Arendt’in (2012, s. 92–95) optüğünde kamu terimi iki cephelidir. Kamu terimi aleni olana işaret ederken, öte yandan özel alanın dışına çıkan ortak bir gök kubbeyi, tüm insanlara dönük bir dünyayı anlatır. Bu itibarla bahse konu dünya, insanın mahsulü olan olgularla ilgili bir uzam hüviyetine kavuşup sınırlı bir alanın ötesine geçer. Bu dünya, aynı zamanda beraberce yaşayan insanların sorunlarını da konu edinir.

Kamusal alana dair muhtelif yaklaşımlar bulunmaktadır. Weintraub (1997) bu yaklaşımları dört başlık altında toplamaktadır. Bu minvalde ana akım olarak öne çıkan liberal ve ekonomistik yaklaşım ilk olarak zikredilebilir. Bu yaklaşım kamu ile özeli, devlet ve piyasa ekonomisi üzerinden ayırır. Cumhuriyetçi erdem yaklaşımı ise klasist bir perspektif sunar. Klasist yaklaşımda kamusal alan, ne doğrudan piyasa ne de (modern) devlettir. Kamusal alan burada yurttaşlık ve politik bütüne odaklıdır. Toplumsal tarih ve antropolojik çalışmalarda kendini gösteren bir diğer yaklaşım, kamusal alanı dinamik ve çok biçimli toplumsal alan olarak irdelerken kültürel konulara yoğunlaşır. Dördüncü ve son yaklaşım da feminist yaklaşımdır ki, burada aile ve onun ötesindeki ekonomik ve politik yapı özel ve kamusalın oluşumuna işaret eder (Weintraub, 1997, s. 7).

Klasist yaklaşıma yakın olan Arendt'in (2012, s. 65) tespitine göre, *polis*'in uç vermesiyle özel ve kamu dikotomisi,²² her ne kadar hane (*oikos*) ve politik alan biçiminde kendini gösterse de toplum momenti (liberal-ekonomistik görüşün dem vurduğu), ancak modern zamanlarda ve modern devletin vücut bulmasıyla temayüz etmektedir. Buna karşılık Arendt'in argümanı, kamu-özel dikotomisinin, ortak bir dünyaya ilişkin pratiklerle en temelde yaşamın devam ettirilebilmesi için gerekli faaliyetler arasındaki farktan kaynaklandığıdır. Bugün gelinen noktada ise bu şekildeki bir ayırım hiç de saydam değildir. Bu durumun sebebi ise ulus-devletteki çapraşık bir kaynaşmadır. Ulus-devletteki ulus veçhesi, modern dönemdeki çoğulluğu siyasal bir biçimde ifade edip, klasik dönemdeki *oikos* alanını bir toplum kavramı yaratarak tümenden ulusa doğru genişletmiştir. Modern zamanlarda ulus geniş bir hane halindedir, o tüm bir toplumun ailesidir. Bu noktada bir açmaz daha ortaya çıkmıştır. Siyaset (antikitede "özgürlükler alanı" şeklinde yerleşen kavram), konumunu ekonomi-politiğe terk etmiştir. Ekonomi-politik bu minvalde büyük bir zorunluluklar alanı haline gelmiştir. *Oikos*, ulusa çevrildiği nispette *oikos'un nomos'u* da (eko-nomi) *polis* düzeyine yükseltilmiş ve ekonomi-politik diye bir kavram açığa çıkmıştır. Bu doğrultuda zorunluluklar alanı tüm bir ulus seviyesine yükseltilmiştir (bkz. Arendt, 2012, s. 66). Klasizm açısından bakıldığında *polis* düzeyi bir özgürlükler alanıyken, zorunluluklar alanı olan özel alan, onun karşısındadır. Bu itibarla klasizmin izinde, siyasetin, toplumu korumanın bir aracı olamayacağı açıktır. Ancak "hasbelkader" tarihsel süreç içinde siyasal iktidarın, zor ve şiddet tekeli olarak görülmesiyle beraber özgürlükler de "toplum" imgesi içinde yer almıştır. Hal böyle olunca toplum içindeki özgürlük, siyasetle antagonistik hale dönüştürülerek siyaset pahasına elde edilebilir bir kategori içine girmiştir (Arendt, 2012, s. 68). Öyle ki "sivil toplum" momenti gerek doğal hukuk okulu gerekse İskoç ahlak felsefecilerince kamu gücüne zıt biçimde tanımlanmıştır (Habermas, 2014, s. 27–28).

Anlaşılabileceği üzere modern zamanlarda siyaset kavramlaştırması, bu zamanların mahsulü olan toplum kavramına bağımlı hale gelmiştir. "Toplumsal olan"a tapulanan alan, gittikçe siyasetin kadim alanlarını parsel parsel ele geçirmiştir. Son noktada da özel alan ve ekonomik pratikler kamusal alana yerleşerek *oikos* düzeyindeki hususlar kolektif meselelere çevrilmiştir (Arendt,

²² Arendt, siyasal hayatın varlık şartını insanların çoğulluğu olarak görmektedir (2012, s. 36). Bu doğrultuda Aristotelesçi iyi yaşam ve özgürlüğün imkanı olarak *bios-politikos* imgesi öne çıkar.

2012, s. 71). Özel alandaki çıkarların kamusal raddesindeki bir hayatiyete kavuşması açıkça “toplumsal alan” olarak kavranan bir bağlamın inşasıyla söz konusu olmuştur (2012, s. 73).

16. yüzyılla birlikte Habermas’ın (2014) üzerinde durduğu gibi, kamusalılık, mutlakiyetçilikle birlikte, (modern) devletle ilişkili duruma geçmiştir. Bu momentte kamusalılık, egemenin şahsından soyutlanmıştır. Özel alana bakıldığında ise devlet yapısının dışında olmak, bu alana işaret etmek için yeterli hale gelmiştir (2014, s. 71). Feodalitede ortaya çıkan temsili bir kamu (bkz. 2014, s. 64–65) düşüncesi irtifa kaybederken, bu dönemde kamusal alan modern anlamıyla belirginleşmiştir. Kamusal alan, merkezi yönetim ve orduyla kendini gösteren bir kamu erki olarak cisimleşmiştir (2014, s. 79–80). Burjuva toplumu hakim hale geldikten sonra ise kamu kavramı, ilk etapta kamu olarak bir araya gelen insanlar olarak sunulmuştur. Bunun ardından bu topluluktaki özel şahıslar, siyasal iktidarın yönetimindeki kamuoyunu kamu erkine karşı sahiplenmişlerdir. Öyle ki, burjuvazi (özel şahıslar), kamusal bakımdan hayatiyet taşıyan ancak özel alanda konumlandırılan mübadeleye ve toplumsal emeğe dair normlarla ilgilenmeye yönelmiştir. Mal dolaşımı özel alanın sınırlarını büyütmüş, bu şekilde özel alan üzerinden toplumsal yeniden üretim alanının çerçevesi yeniden çizilmiştir. Nihayetinde devlet ve toplum arasında bir gerilim ortaya çıkmış, bu gerilim “toplum” alanı dahilinde de devam etmiştir. Neticede devlet ve toplumu ayırt eden turnusol bu anda kamu ve özeli de ayırt etmiştir (Habermas, 2014, s. 93–97). Bu minvalde siyaset teorisinin ana akımındaki, serbest piyasaca belirlenen toplumun, salt egemenlikten ayrılmış bir toplum olarak konumlandırılması yanında, genellikle zordan da özgürleştirilmiş bir toplum (bkz. Habermas, 2014, s. 165–166) olarak belirlenmesine imkan veren eşik aşılmıştır.

Tarihsel süreç içinde kamusal olan, antikiteden modern zamanlara “yapısal dönüşüm” geçirse de Helenik tarzdaki kamu kavramlaştırması normatif gücünü muhafaza etmiştir. Bu kavramlaştırma toplumsal yapıda güç yitirse de ideolojik bir ülkü olarak ayakta kalmıştır (Habermas, 2014, s. 61). Klasizm açısından kamusal kavramlaştırması ortak bir çatıya işaret etmekte, bunun yanı sıra ortak değerler oluşturma gündemine sahip olmaktadır. Eğer ki, *politeia* kavramının konusu *polis* düzeniyle ifade edilirse, bu formülasyon, modern zamanlarda yapay bir şekilde inşa edilen devlet-toplum düalizmini benimsemeyecektir. Kamunun çok sınırlı bir alana indirgenmesi, özel karşısında ikincilleştirilmesi, bu itibarla türetilen rejimi, siyasalın kamusal üzerinden sınırlılığı ölçüsünde belirleyecektir. *Polis*’ten türetilen *politik* (*politike*) kavramı ve *politik*’in rejimi (siyasal rejim), *politik*’in içeriğinin içi dış edilmesi nedeniyle klasizmden, aslından koparak kendine yabancılaşacaktır.

Siyasal Rejim, Siyasal Sistem ve Devleti Konumlandırmak

Siyasal rejim kavramı kendi sistematik hayat sahasından (*in vitro* bir şekilde) yalıtılabilir de bu kavram, sistematik olarak başka kavramlarla birlikte çalışmaktadır. Öyle ki çoğu zaman aynı sistematik içindeki kavramlar birbiriyle karıştırılmaktadır. Siyasal rejim kavramının dışa dönük bir cephesi de bulunduğu üzere, sonuca geçmeden bu başlık altında kavramın

müphemliğinin ortadan kaldırılması doğrultusunda siyasal rejim kendi sistematığı içinde (*in vivo* bir tarzda) irdelenecektir.²³

“Siyasal rejim”, “siyasal sistem”, “devlet” ve “hükûmet” gibi bazen birbiriyle karıştırılan kavramlar kurumsalcı bir pencereden konuya odaklanıldığında, kolayca ayrıştırılabilmektedir. Fishman’ın görüşü kerteriz alınır, siyasal rejimler, hükûmetten daha kalıcı ancak devletten daha az ömürlü olmasıyla bir çırpıda ayırt edilebilmektedir (Fishman, 1990, s. 428). Bu minvalde Skaaning de devleti, siyasal iktidardaki merkez, siyasal rejimi ise onun konfigürasyonu ile ilintili hale getirerek (2006, s. 17) kavramların birbirine karışmasına mahal vermemektedir. Ancak bu başlık dahilinde kavramları irdemenin başka bir yoluna daha dikkat çekmek gerekir. Söz konusu kavramları devlet üzerinden konumlandırmak mümkün olsa da kavramları kapsamlarıyla birlikte değerlendirmek yerinde olur. Bu minvalde devletin, öncelikle kendi biçimsel görünüşünün ötesinde daha geniş bir alanın parçası olduğu söylenebilir²⁴. Bahse konu geniş sahada siyasal rejim ve siyasal sistem bulunur (Eroğul, 2002, s. 171). Easton’ın (1965), kürsülerde sıkça değinilen tanımına göz atılırsa, siyasal sistem, toplumdaki değerlerin bir otorite çerçevesinde dağıtıldığı mekanizmayı anlatır. Bu mekanizma etkileşimli bir şekilde işler. Toplumdaki sair sistemler (ekonomik, kültürel sistemler vb.) siyasal sistem üzerinde baskı yaratarak siyasal sistemden bu baskılar paralelinde çıktılar sunmasını ister (Easton, 1965, s. 21–22). Şaylan’a (1981, s. 5) göre siyasal sistem iktidarın oluş ve kullanılış biçimiyle belirlenen bir olguya karşılık gelir. Aslına bakılırsa, Eroğul’un altını çizdiği gibi, siyasal sistem, siyasetin teknik cephesini oluşturur. Siyasal sistemin içinde karar alma ve yürütme süreçleri, atama, seçim gibi alt mekanizmalar yer alır. Siyasal rejim ise siyasal sistemi de içine alarak siyasalla ilgili durumda olan toplumsal yapıları ve buradaki örüntüleri de kapsamında bulundurur (Eroğul, 2002, s. 172). Nihayetinde sistem kavramı, bir düzenek kapsamındaki bileşenlerin yürürlükte kalması ve devleti işletmesi anlamında adeta mekanik bir sürece yollama yaparken, siyasal rejim kavramı ise tabiri caizse siyasal sistem mekaniğinin “ruhu, teneffüs ettiği hava ve beslendiği değerler”in bir bütünü olur (Soysal, 2012). Bu noktada siyasal rejim kavramı yerine kullanılabilen siyasal sistemin bir bileşeni olan hükûmet sistemi kavramına da bir parantez açılabilir. Anayasa hukuku çerçevesinde devletin üç asli işlevine denk gelen üç temel devlet erkinin hangi organlarca kullanılacağı ve organlar arası kurumsal ilişkilerle beraber bunların görev ve yetkileri hükûmet sistemi kavramının odak noktasını oluşturur. Bu haliyle de hükûmet sistemi, siyasal sistemin bir unsurunu teşkil eder (Hekimoğlu, 2009, s. 6). Kuvvetler ayrılığı ve birliği esasında tasnif

²³ Devlet kavramı yüksek soyutlama düzeyinde ontolojik olarak analiz edilmeyi gerektirse de bu başlık altında “aygıtsal” cephesiyle ele alınmaktadır. Devletin ontolojik düzeyiyle ve iktidar cephesiyle incelenmesi bu makalenin sınırlarını aşmaktadır. Buradaki hedef, netice itibarıyla siyasal rejim (*politeia*) kavramının ağırlığını tartmaktır.

²⁴ Bu meyanda “devlet biçimi” kavramına da değinilebilir. Altınörs’ün, “Marksist devlet teorisinde siyasal rejimin bu kavrama karşılık geldiği”ni ileri sürdüğü (Praksis, 2015, s. 62–63) devlet biçimi kavramı, anayasa hukukunda söz gelimi monarşiyi cumhuriyetten ayırt etmeye yarayan bir kategori içinde değerlendirilirken (bkz. Eroğul, 2009, s. 9), diğer taraftan Poulantzas’ın devlet teorisinde ise devlet biçimi aynı “devlet tipi” dahilindeki devletleri ayırt eden bir kategori olarak kullanılır. Bu itibarla Poulantzas’ın optiğinde bu kavram bir toplumsal formasyonun dönemeşmeleri içinde devletin ekonomik ve siyasal mücadelelerle ilişkisinin aldığı biçimleri imler (Poulantzas, 2014, s. 168-172).

edilebilen hükümet sistemleri; başkanlık sistemi, konvansiyon sistemi ve parlamenter sistem gibi kavramları kendi çatısı altında toplar (Gözler, 2011, s. 553-554; bkz. Lijphart, 2012, s. 106-107)²⁵.

Son muhasebede, siyasal sistemler bir devletin bir iskeletten öteye gidemeyeceği, siyasal rejimsiz bir siyasal sistemin de esprisini ve bütünlüğünü kaybedeceği söylenebilir. Devlet ve siyasal sistemi düşünmeksizin, bir siyasal rejim de yalnızca bir soyutlama olarak kalır (Eroğul, 2002, s. 181-182) Geline nokta siyasal rejimin siyasal sistemden daha dar bir kategori olduğunu vurgulayan Somer'e (2021, s. 15) katılmak olanak dışıdır. Nitekim siyasal sistemin belli bir biçimde tezahür etmesini sağlayan zemin, toplumsal hayatın siyasete yansıyan tüm veçhelerini içine alan siyasal rejimin niteliğiyle ilgilidir (Eroğul, 2009, s. 15). Benzer şekilde Özcan'ın yaptığı gibi, siyasal rejimi, devlet rejimi ile ayırıp siyasal rejimi devlet rejimi çatısına altlamak (bkz. 2006, s. 355) da isabet taşımamaktadır.

Siyasal rejim kavramı, devletin ve siyasal sistemin üstüne çıksa da devletin siyasal rejimle etkileşim içinde bulunduğu yadsınamaz. Devlet sadece aygıtsal bir veçhede de sahip değildir. Siyasal rejim meselesinin (*politeia* tartışmaları) gizemi ontolojik olarak egemen sınıflar-tabii sınıflar-devlet üçlüsünün ayrı şekilde ama aynı ilişki içinde ortaya çıktığı momentteyse ve Eroğul'un dokunduğu gibi, siyasal rejimi irdelemek her şeyden önce toplumda egemen sınıflara bakmayı gerektiriyorsa (2009, s. 15-16), devletin siyasal rejimle olan özel ilişkisi billurlaşır.

Sonuç

Antik Atina'da siyasal rejim/*politeia* tartışmaları, *polis*'in toplumsal yapısında ortaya çıkan esaslı dönüşümlerle ve *polis*'teki istikrarın bozulmasıyla meydana gelmiştir. *Polis*'in eski görkemli ve toplumsal olarak istikrarlı günlerine hasretle bakmak haddizatında tartışmaların temel motivasyonu olmuştur. *Politeia* tartışmalarının ontolojisi, açıkça *polis*'le *politeia* arasında bir ilişki olduğunu göstermiştir. *Polis*'in içindeki devinimler *politeia* merkezinde stres doğurmuştur.

Yüksek bir soyutlama seviyesinden bakıldığında *politeia* kavramının bünyesinde "biçimsel"-kurumsal bir cephenin bulunduğu görülür. Ancak *politeia* kavramlaştırması *polis*'le ilişkisiyle tortulaştığı üzere, öncelikle "tözel" bir içerime, sosyo-ekonomik bir boyuta da sahiptir. Nihayetinde *politeia*'yı/siyasal rejimi yüzeysel bir biçim, bir konfigürasyon meselesine indirgemek gerçekçi değildir. *Politeia* fenomenindeki biçimsel-kurumsal boyutlar gerçekliğin yalnızca küçük bir bölümünü hatta onun epifenomenal yönünü oluşturur. Nitekim bir şeyin kendisi (tözü) ile biçimi doğrudan aynı şey olmadığı gibi, *polis*'in kuruluşunu/konstitüsyonunu ifade eden ve *polis*'in yoğunlaşmasıyla irtibatlı olan *politeia*'nın tözü, *politeia*'nın demokrasi, aristokrasi veya monarşi gibi aldığı biçimlerden farklı bir noktaya denk gelir.

Antik Yunan'daki *politeia* tartışmaları tam anlamıyla bir siyasal rejim meselesini anlatmaktadır. Bugünden bakıldığında, Antik Yunan dünyasındaki tartışmaların son derece

²⁵ Antrparantez, anayasa hukukunda siyasal rejim kavramının genellikle kurumsalcı bir anlayış çerçevesinde kullanıldığı, zaman zaman da hükümet sistemi kavramını ikame ettiği de (bkz. Aktan, 2016) belirtilmelidir.

berrak şekilde yapıldığı dikkat çeker. Klasik siyaset felsefesinin kabul ettiği *poli(s)-t-ik* (siyasal) kavramı ekseninde dönenen bu tartışmalar, yine *polis*'le aynı bağlamda konumlanan *poli(s)-t-eia* terimiyle bir kafa karışıklığına sebep olmamaktadır. Modern zamanların siyasal rejim teriminin ise tam olarak *politeia* kavramına karşılık gelirken, “tarihsel”in yıpratıcılığının, kavramın istikrarını bozduğu ve kavramın tahlil keskinliğini törpüleyerek kavramı güçsüzleştirdiği anlaşılmaktadır. Netice itibarıyla *politeia* kavramının tarihsel olarak pozitivist siyaset teorisinin siyasal rejim kavramlaşmasına evrildiği görülmektedir. *Polis* ve politik kavramları üzerinde bir tereddüt yokken, bu kavramlardan türeyen *politeia*'nın içerisinde de bir ikircik olması beklenemez. Bununla birlikte tarihsel süreç içinde, siyasal rejim kavramının müphemleşmesinde siyasal (politik) kavramının, kamu kavramı dolayımından ufkunu değiştirmesi temel kırılma noktası olarak öne çıkmaktadır. Bu kırılmanın gizemi ise toplumsal ve sınıfsal güç kompozisyonunun diyalektiğinde, toplumsal bölünme ve tabakalaşmaların da içeriğinin değişmesinde saklıdır. Bir toplumsal sınıf olarak burjuvazinin ortaya çıkması ve giderek güçlenmesi, siyasal ve ideolojik kertelerde de izdüşümlerini göstermiştir. Liberal siyaset teorisi bu itibarla kamusal ve siyasal kavramlarına ve bunun doğal sonucu olarak siyasal rejim kavrayışına müdahalede bulunmuştur. Keza 20. yüzyıl konjonktüründe siyasal rejimin kendisi ve niteliği yerine siyasal rejimler tasnifine ve rejimlerin karşılaştırılmasına ağırlık verilmesi de kavramın keskinliğinin kaybolmasına etki etmiştir.

Antik Yunan'da, “siyasal rejim” kavramındaki “siyasal” (politik/*politikē*) terimi, özel alanın zorunluluklarının ilerisine geçen bir özgürlükler alanı olarak yorumlanmıştır. Hal böyleyken *politeia* da kapsamlı bir kamusal dolayımından geniş bir dünyayı muhtevasına almıştır. Modern zamanlara bakıldığında dönüşüm geçiren kamu kavramlaştırması, bugünkü ana akım devlet teorisinde kullanıldığı haliyle siyasal kavramını bir yöne doğru manipüle etmiştir. Kamusal ve siyasal kavramlarının modern konumlanışlarının, burjuvazinin yükselişe geçmesiyle koşut bir şekilde ilerlediği görülmüştür. Burjuvazinin yükselişiyle hem modern devlet (*state*) hem de (sivil) toplum kavramları ortaya çıkmıştır. Özel alan düzeyi değiştirmiş, hane alanından çıkarak seviye atlamıştır. Yeni konumundaki tüm çelişkilerle birlikte özel alan ve kadim kamusal alanın çok büyük bir kısmı “toplum” tarafından yutulmuştur. Yeni özgürlükler alanı artık topluma tekabül etmiştir. Devlet de zor alanı olarak tanımlanarak toplumun karşısında konumlandırılmıştır. Kamu ve siyasal kavramları böylelikle sivil toplumun antagonistisi olarak devlet alanıyla sınırlandırılmıştır. Dolayısıyla siyasal rejim kavramı da erozyona uğrayıp, kendi aslına (*politeia* kavramlaşmasına) yabancılaşarak modern zamanlarda kendisi için dizayn edilen dar bir alana sıkıştırılmıştır. Bu şekilde siyasal rejim kurumsal-hukuki bir bölge içinde kavranma yoluna girmiştir. “Zor”dan masun tutulan toplum alanı da siyasal rejimin ufkunun ve düzen-düzenleme sınırlarının dışına alınmıştır. Siyasal rejim tartışmalarının *arkhe*'si, toplumda altyapısal unsurların üstünde yükselen toplumsal ayrışmalara açık ya da örtük bir şekilde işaret etmektedir. Ancak modernitede siyasal rejim kavramının, siyasal ve kamusal kavramlarındaki yapısal dönüşümlerle içi boşaltılmıştır. Bütünsel özellikler göstererek altyapıyla üstyapının ilişkisini imleyen ve en görünür yüzünde de bir üstyapı biçimiyle sivriyen siyasal rejim, modern zamanlarda bu şekildeki tüm ilişkiselliğini yitirmiştir. En yüksek soyutlamada *polis*'in konstitüsyonunu-yoğunlaşmasını anlatan *politeia*'nın/siyasal rejimin toplumsal ayrışmalara dayanan karakteri görünmez hale gelmiştir.

Makale çağdaş literatürdeki Webergil ve kimi Marksgil siyasal rejim kalıplarına nazaran “atipik” bir modeli önermektedir. Webergil bir yaklaşımla çizilen siyasal rejim modeli kurumsal ve biçimsel vurgularla teçhiz edilmektedir. Makalede çizilen siyasal rejim portresi ise Marksgil teorinin tarihsel maddeci anlayışı ve altyapı-üstyapı diyalektiğiyle desteklenmektedir. Ancak makale, Marksist bir pozisyonda bulunan Poulantzas ve Jessop gibi kimi yazarların Webergil yaklaşımın yer yer sınırları içine girerek çizdiği ve kavramı nispeten sınırlı ve ikincil olarak resmettiği, literatürde de kabul gören bir siyasal rejim modelinin dışında bir siyasal rejim kavramlaştırma tarzına işaret etmektedir. Makaledeki şablonun Marksgil literatür içindeki belli bir siyasal rejim kavrayışından mülhem bir kavramlaştırmadan farkı bu noktada belirginleşmekte, makaledeki modelde klasik siyaset felsefesinin *politeia* (siyasal rejim) kavramlaştırması tarihsel maddeci bir tarzda yorumlanmaktadır. Makaledeki model, siyasal rejim kavramlaştırmasının aslına-*arkhe*' sine dönmeye davet ettiği ölçüde, biçimsel bir optikten sıyrılarak ancak kavramı merkeze alıp tekrardan genişleterek toplumsal bölünmelerin de altını çizmesiyle bir değer taşımaktadır.

Literatürde siyasal rejim kavramlaştırması için berraklık sağlayacak adım, siyasal rejimi üstündeki tarihsel etki ve yüklerden arındırmaktır. Bu adım da siyasal rejimi *politeia* kavramlaştırmasına dönerek düşünmeyi gerektirmektedir. Bu noktada Yaşlı'nın, siyasal rejimin, bir devlet ve toplum matrisi içerdiği, rejimlerin salt (yazılı) anayasalara odaklanarak analiz edilemeyeceği ve kaba biçimde otoritarizm veya demokrasi gibi ayrımlarla irdelenemeyeceği (Yaşlı, 2017, s. 20) görüşüne iştirak etmek yerinde olur. Çalışmada vurgulanan *politeia* kavramlaştırmasına yaklaşan Yıldızoğlu'nun bu doğrultudaki saptamasında da isabet vardır. Nitekim rejim kavramından bahsetmek, öncelikle üretimin ve onun siyasal biçiminin niteliklerine eğilmek demektir. Siyasal rejim hem maddi hem de simgesel bir zeminde yaşamaktadır. Siyasal biçimin üretimi ve yeniden üretimi noktasında bu uzamlar siyasal rejim kavramlaştırmasından ayrı düşünülemez. Siyasal rejim kavramı tarihsel blokları ve iktidar bloklarını da içermek zorundadır. Öyle ki, siyasal rejim hem destekçileri hem de karşıtlarıyla birlikte var olmaktadır. Bu toplumsal grupların ekonomik, sosyal, kültürel ve siyasal özellikleri de siyasal rejim meselesinin kaçınılmaz olarak içindedir (Yıldızoğlu, 2013). Devlet biçimi, hükümet sistemi veya siyasal sistemin “muadili” olarak kullanılabilen siyasal rejim kavramı, açıkça bu kavramlardan daha geniş ve derin bir alanı kapsamaktadır. Siyasal rejim kavramının *politeia* kavramlaştırmasına dönerek *polis*'le ilişki içinde düşünülmesinin bu kavrama, gücünü geri kazandırması olasıdır. Bu şekilde bir kavramlaştırma siyasal rejimi kendi aslına da sadık hale getirmekle birlikte literatürdeki karışıklık ve müphemliği ortadan kaldırmaya yardım edebilir.

“Kavramsal Bir Müdahale: Siyasal Rejimi *Politeia* Kavramıyla Düşünmek “ Başlıklı Makalenin Araştırma ve Etik Beyanı Bilgileri

Bu çalışma “Araştırma ve Yayın Etiği” değerlerine uygun olarak hazırlanmıştır	
Bilgilendirme	Bu makale Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Anabilim Dalında Prof. Dr. Ramazan GÜNLÜ danışmanlığında tamamlanan ve savunulan “Devletin Değişimi Ekseninde Türkiye’nin Siyasal Rejim Sorunsalı” adlı doktora tezinden üretilmiştir.
Yazar Çıkar Çatışması Beyanı	Çalışmada herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.
Yazar Katkı Oranı Beyanı	Çalışmayı şahsım Meriç TOKMAK olarak tek başıma hazırladığımı beyan ederim.
Teşekkür	Çalışmada teşekkür gerektiren bir durum bulunmamaktadır.
Etik Kurul Onay Belgesi	Çalışmada etik kurul onayı gerekmemektedir.
Ölçek İzni	Çalışmada ölçek izni gerekmemektedir.

Kaynakça

- Aktan, C. C. (2016). Temsili Demokrasilerde İdeal Bir Siyasal Rejim (Hükümet Sistemi) Arayışı. *Hukuk ve İktisat Araştırmaları Dergisi*, 8(1), 18–35.
- Aleskerov, A. (2007). *Eski Sosyalist Ülkelerde Siyasal Rejim Değişimleri*. (Doktora Tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Arendt, H. (2012). *İnsanlık Durumu* (Çev. Şener, B.S.). İstanbul: İletişim.
- Aristoteles. (1997). *Nikomakhos’a Etik* (Çev. Babür, S.). Ankara: Ayraç.
- Aristoteles. (2005). *Atinalıların Devleti* (Çev. Akderin, F.). İstanbul: Alfa.
- Aristotle. (1959). *Politics* (Trans. Rackham, H.). London: Harvard University.
- Aristotle. (1980). *The Nicomachean Ethics* (Trans. Apostle, H.G.). Dordrecht: D. Reidel Publishing.
- Aristotle. (2011). *Nicomachean Ethics* (Trans. Bartlett, R. C., Collins, S.D.). Chicago and London: The University of Chicago.
- Aron, R. (2011). *Demokrasi ve Totalitarizm* (Çev. Hatay, V.). Ankara: Kadim

- Asaf, B. (1932). Rejimler, Nasıl Niçin Değişiyor. *Kadro*, 27–32.
- Baker, U. (2019). Yunan Siyasal Aygıtının Özgüllüğü. *Dolaylı Eylem* içinde (ss. 79–88). İstanbul: İletişim.
- Batum, S. (2000). 1990’larda Dünyada ve Türkiye’de Siyasal Rejim Tartışmaları. *Siyasal Rejim Tartışmaları* içinde (ss. 53–81). İstanbul: TESEV.
- Bhaskar, R. (2015). *Gerçekliği Geri Kazanmak Çağdaş Felsefeye Eleştirel Bir Giriş* (Çev. Aydaş, B.S.). Ankara: Notabene.
- Croix, G. E. M. de Ste. (2014). *Antik Yunan Dünyasında Sınıf Mücadelesi* (Çev. Sümer, Ç.). İstanbul: Yordam.
- Diakov, V., Kovalev, S. (2014). *İlkçağ Tarihi 1 Ortadoğu, Uzakdoğu, Eski Yunan* (Çev. İnce, Ö.). İstanbul: Yordam.
- Duverger, M. (1986). *Siyasal Rejimler* (Çev. Tunçdoğan, T.). İstanbul: Sosyal.
- Easton, D. (1965). *A Systems Analysis of Political Life*. New York: John Wiley & Sons.
- Eroğul, C. (1981). Siyasal Düzenlerin Sınıflandırılmasına İlişkin Birkaç Tarihsel Örnek ve Tartışma. *Prof. Dr. Ahmet Şükrü Esmer’e Armağan* içinde (ss. 81–125). Ankara: Ankara Üniversitesi.
- Eroğul, C. (2002). *Devlet Nedir?* Ankara: İmge.
- Eroğul, C. (2009). *Anatüzeğe Giriş* (“Anayasa Hukuku”na Giriş). Ankara: İmaj.
- Fishman, R. M. (1990). Rethinking State and Regime: Southern Europe’s Transition to Democracy. *World Politics*, 42(3), 422–440.
- Gözler, K. (2011). *Anayasa Hukukunun Genel Teorisi cilt 1*. Bursa: Ekin.
- Habermas, J. (2014). *Kamusallığın Yapısal Dönüşümü* (Çev. Bora, T., Sancar, M.). İstanbul: İletişim.
- Hekimoğlu, M. M. (2009). *Anayasa Hukukunda Karşılaştırmalı “Demokratik Hükümet Sistemleri” ve Türkiye*. Ankara: Detay.
- Huntington, S. P. (1991). *The Third Wave Democratization in the Late Twentieth Century*. Norman: University of Oklahoma.
- İncioğlu, N. (2000). Siyasal Rejimler: Başkanlık, Yarı-Başkanlık ve Seçilmiş Başbakanlık Seçenekleri Türkiye’ye Neler Sunabilir? *Siyasal Rejim Tartışmaları* içinde (ss. 17–51). İstanbul: TESEV Yayınları.
- Jessop, B. (1990). *State Theory: Putting the Capitalist State in its Place*. Oxford: Polity.
- Kalaycıoğlu, E. (2000). Siyasal Rejim Tasarımı ve Demokrasi. *Siyasal Rejim Tartışmaları* içinde (ss. 97–122). İstanbul: TESEV.
- Kalaycıoğlu, E. (2016). Türkiye’de Politik Rejimin Evrimi ve Yasama Sistemi. Kalaycıoğlu E.,

- Sarıbay, A. Y. (Ed.), *Türk Siyasal Hayatı Türkiye’de Politik Değişim ve Modernleşme* içinde (ss. 369–387). İstanbul: Sentez.
- Küçükömer, İ. (2010). Düzenin Yabancılaşmasına Giden Yolda İlk Ürünler & Akşam Makaleleri Türkiye Nereye Gidiyor (I). *Batılılaşma Düzenin Yabancılaşması* içinde (ss. 158–172). İstanbul: Profil.
- Lefort, C. (2007). *Complications Communism and the Dilemmas of Democracy* (Trans. Bourg, J.). New York: Columbia University.
- Legros, R. (2003). Siyasal Fenomenoloji (Görüngübilim) (Çev. Yerguz, İ.). Raynaud, P., Rials, S. (Ed.), *Siyaset Felsefesi Sözlüğü* içinde (ss. 771–780). İstanbul: İletişim.
- Liddell, H. G., Scott, R. (1996). *A Greek-English Lexicon*. Oxford: Clarendon.
- Lijphart, A. (2012). *Patterns Of Democracy Government Forms and Performance in Thirty-Six Countries*. New Haven: Yale University.
- Linz, J. J. (2008). *Totaliter ve Otoriter Rejimler* (Çev. Özbudun, E.). Ankara: Liberte.
- Melton, J. van H. (2011). *Aydınlanma Avrupasında Kamunun Yükselişi* (Çev. Aydar, F.B.). İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi.
- Montesquieu, C. de S. B. de. (2001). *The Spirit of the Laws* (Trans. Nugent, T.). Kitchener: Batoche.
- Özcan, G. (2006). Türkiye’de Siyasal Rejim ve Güvenikleştirme Sorunsalı. Ülman, B., Akça, İ. (Ed.), *İktisat, Siyaset, Devlet Üzerine Yazılar Prof. Dr. Kemâli Saybaşılı’ya Armağan* içinde (ss. 355–378). İstanbul: Bağlam.
- Plato. (1937). *The Republic vol. 1* (Trans. Shorey, P.). London: Harvard University.
- Plato. (1942). *The Republic vol. 2* (Trans. Shorey, P.). London: Harvard University.
- Plutarch. (1960). *The Rise and Fall of Athens Nine Greek Lives* (Trans. Scott-Kilvert, I.). London: Penguin.
- Poulantzas, N. (2014). *Kapitalist Devlette Siyasal İktidar ve Toplumsal Sınıflar* (Çev. Ünsaldı, Ş.). Ankara: Epos.
- Praksis. (2015). Siyasal Rejim Tartışmaları Forumu. *Praksis*, 1(37), 47–90.
- Rousseau, J.-J. (1979). *Emile or on Education* (Trans. Bloom, A.). Basic.
- Rousseau, J.-J. (1999). *Discourse on Political Economy and The Social Contract* (Trans. Betts, C.). Berkshire: Oxford University.
- Sartori, G. (1996). *Demokrasi Teorisine Geri Dönüş* (Çev. Karamustafaoğlu, T., Turhan, M.). Ankara: Yetkin.
- Schmitt, C. (2008). *Constitutional Theory* (Trans. Seitzer, J.). Durham and London: Duke University.

- Skaaning, S.-E. (2006). Political Regimes and Their Changes: A Conceptual Framework (No. 55). https://fsi-live.s3.us-west-1.amazonaws.com/s3fs-public/Skaaning_no_55.pdf
Erişim tarihi: 17.12.2021
- Skinner, Q. (2016). *Modern Düşüncenin Temelleri İkinci Cilt: Reform* (Çev. Buğlalılar, E., Yıldırım, B.). Ankara: Phoenix.
- Somer, M. (2021). Siyasal Rejim Nedir, Ne Değildir?: Kavram Karmaşası Kademeli Otokratikleşmenin İçsel Bir Mekanizması Olabilir Mi? *Toplum ve Bilim*, (158), 6–26.
- Soysal, M. (1997). *100 Soruda Anayasanın Anlamı*. İstanbul: Gerçek.
- Soysal, M. (2012, 9 Kasım). Rejim Değişikliği., <https://www.cumhuriyet.com.tr/yazarlar/mumtaz-soysal/rejim-degisikligi-382150>
Erişim tarihi: 25.04.2021.
- Strauss, L. (2000). *Politika Felsefesi Nedir?* (Çev. Hünler, S. Z.). İstanbul: Paradigma.
- Şaylan, G. (1981). *Çağdaş Siyasal Sistemler*. Ankara: Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü.
- Thucydides. (1956). *History of the Peloponnesian War Books I and II* (Trans. Smith, C.F.). London: Harvard University.
- Tilly, C. (2006). *Regimes and Repertoires*. Chicago: University of Chicago.
- Tunaya, T. Z. (1982). *Siyasal Kurumlar ve Anayasa Hukuku*. İstanbul: Araştırma, Eğitim, Ekin Yayınları.
- Weintraub, J. (1997). The Theory and Politics of the Public/ Private Distinction. In Wintraub, J., Kumar, K. (Eds.), *Public and Private in Thought and Practice Perspectives on a Grand Dichotomy* (pp. 1–42). Chicago and London: The University of Chicago.
- Wood, E. M. (2013). *Yurttaşlardan Lordlara Eskiçağdan Ortaçağa Batı Siyasi Düşüncesinin Toplumsal Tarihi* (Çev. Köymen, O.). İstanbul: Yordam.
- Yalman, G. L. (1986). “Popülizm”, “Bürokratik Otoriter Devlet” ve Türkiye. *11. Tez*, 1(1), 16–69.
- Yaşlı, F. (2017). *AKP, Cemaat, Sünni-Ulus Yeni Türkiye Üzerine Tezler*. İstanbul: Yordam.
- Yıldızoğlu, E. (2013). Rejim Tartışması Üzerine Notlar., http://ekenek.gen.tr/index.php?islem=paket/sayfaP/sayfa_detay.php&sayfa_id=274
Erişim tarihi: 15.05.2021.

A Conceptual Intervention: Thinking The Political Regime With The Concept Of Politeia

Meriç TOKMAK

Extended Abstract

The political regime appears as a conceptualization that has not been able to achieve uniformity in contemporary literature. The concept of political regime, which has no consensus on its scope and content, is often used intertwined with the concepts of political system, form of government, or state form. So much so that this usage style creates confusion about the concept. The subject of this article is to get hold of the substance of the concept of political regime by isolating it from the confusion in question. In this sense, the article aims to get hold of the substance of the concept of political regime and to shed light why a conceptual confusion has arisen in contemporary literature.

In the article, it is argued that if the concept of political regime is “bracketed” in a phenomenological manner and isolated from external factors, the social division and stratification facts at the foundation of the concept become transparent. However, it is claimed that the concept of political regime has been transformed in the historical process, just like the concepts of public and political. In this context, it is thought that the term political regime broke away from the concept of *politeia*, which is its counterpart in antiquity, in the historical process, and the political regime alienated the concept of *politeia* as it is used in the mainstream. In the article, it is suggested to consider the *politeia* conceptualization in order to get rid of the chaos about the concept of political regime.

In the article, a historical and dialectical path was tracked on the basis of a critical realistic methodology that deals with the backgrounds, mechanisms, and relationalities of concepts and phenomena. The research was carried out by literature review. In the article, first of all, the usage styles of the concept of political regime were reviewed. Then, a conceptualization of a political regime was attempted. In this sense, the concept of *politeia* in an “archaeological” manner has been examined in the context of revealing the *arkhe* of the concept of political regime. Then, how the concept of political regime transformed in a certain historical moment was examined. Finally, the political regime was evaluated together with the concepts of the political system and the state.

While the term political regime in modern times corresponds exactly to the concept of *politeia*, historical effects have destabilized the concept and weakened the concept by eroding the analytical sharpness of the concept. As a result, the concept of *politeia* has

historically evolved into the political regime conceptualization of positivist political theory. In the historical process, the transformation of concepts of the political and the public has been the starting point of the ambiguity regarding the concept of political regime. In the background of this break, there are transformations in the social and class power composition and social divisions. The emergence and gradual strengthening of the bourgeoisie as a social class has shown its projections at political and ideological levels. In this respect, liberal political theory intervened in the conceptualization of political regime. With the rise of the bourgeoisie, both the modern state (the state) and the (civil) society concepts emerged. Private space and much of the ancient public space have been swallowed up by the “society”. The society has now become the new area of freedom. The state, on the other hand, was defined as an area of force and was positioned opposite the society. The concepts of public and political have been thus restricted to the realm of the state as the antagonist of civil society. Therefore, the concept of political regime has been eroded and alienated from its original (the concept of *politeia*) and has been compressed into a narrow space designed for itself in modern times.

The article proposes an “atypical” conceptualization compared to Weberian and Marxist political regime patterns in contemporary literature. However, the atypical model in question is valuable in that it evades a formal optic and underlines social divisions to the extent that it invites a return to the origin-*arkhe* of the political regime conceptualization. The step that will provide clarity for the conceptualization of the political regime in the literature is to purify the political regime from the historical effects and burdens on it. This step requires thinking about the political regime by returning to the *politeia* conceptualization. The concept of political regime, which is used as a synonym for the state form, the government system or to the political system, clearly covers a broader and deeper area than these concepts. If the concept of political regime is considered in relation to the *polis* by returning to the *politeia* conceptualization, it is possible that this intervention will restore its power to this concept. Such a conceptualization can help to remove the confusion and ambiguity in the literature, while keeping the political regime concept faithful to its origin.

COVID-19 Pandemic and Speculative Behaviors: An Empirical Evidence of Stock Markets

Emrah DOĞAN¹

Onur ÖZDEMİR²

Başak ÖZARSLAN DOĞAN³

Abstract

The recent economic developments and outcomes have shown that the COVID-19 pandemic has been highly, but also negatively, correlated with financial markets and thus the financial system. This situation led to an increase in uncertainty and fragility in the economy. In this sense, this study aims to assess the speculative price behavior that occurred during the COVID-19 outbreak in the stock markets of 13 major countries. Daily data for the period between November 1, 2019 and October 23, 2020 are used to assess speculative price behavior. The empirical estimation strategy is based on the Supremum Augmented Dickey-Fuller (SADF) test and the Generalized Supremum Augmented Dickey-Fuller (GSADF) test. According to the estimation results, the SADF and GSADF test statistics show that the estimates are significant for the 13 specified stock market indexes. This empirical result shows that the COVID-19 pandemic has contagion effects on various types of financial markets, leading to bubble formation during the given sample period.

Key words: financial markets, COVID-19, speculative behaviors, bubbles, SADF, GSADF

Article Type
Research Article
Application Date
2022-06-06
Acceptance Date
2022-09-17
DOI
10.53306/klujfeas.1126962
JEL Code
D53, F3, G01

¹ Corresponding Author: Asst. Prof. Dr., Istanbul Gelisim University, emdogan@gelisim.edu.tr, ORCID: 0000-0001-9870-5719

² Assoc. Prof. Dr, Istanbul Gelisim University, onozdemir@gelisim.edu.tr, ORCID: 0000-0002-3804-0062

³ Asst. Prof. Dr., Istanbul Gelisim University, bozarslan@gelisim.edu.tr, ORCID: 0000-0002-5126-7077

COVID-19 Salgını ve Spekülatif Davranışlar: Hisse Senedi Piyasalarından Ampirik Bir Kanıt

Emrah DOĞAN⁴

Onur ÖZDEMİR⁵

Başak ÖZARSLAN DOĞAN⁶

Öz

Son yaşanan ekonomik gelişmeler ve sonuçlar COVID-19 pandemisinin finansal piyasalar ve dolayısıyla finansal sistem ile yüksek oranda ancak aynı zamanda olumsuz yönde ilişkili olduğunu göstermiştir. Bu durum ise ekonomide belirsizlik ve kırılganlığın artmasına neden olmuştur. Bu anlamda bu çalışma, 13 büyük ülkede COVID-19 salgınında ortaya çıkan spekülatif davranışların finansal piyasalar üzerindeki etkisinin olup olmadığını belirlemeyi amaçlamaktadır. Finansal piyasalarda spekülatif davranışların etkilerini değerlendirmek için 1 Kasım 2019 ile 23 Ekim 2020 arasındaki döneme ait günlük veriler kullanılmıştır. Ampirik tahmin stratejisi, the Supremum Augmented Dickey-Fuller (SADF) testine ve Generalized Supremum Augmented Dickey-Fuller (GSADF) testine dayalı olarak oluşturulmuştur. Tahmin sonuçlarına göre SADF ve GSADF test istatistikleri, verilen 13 borsa endeksi için tahminlerin istatistiksel olarak anlamlı olduğunu göstermektedir. Elde edilen bu ampirik sonuç, COVID -19 salgınının, verilen örnekleme döneminde balon oluşumuna yol açan farklı finansal piyasa türleri üzerinde bulaşıcı etkileri olduğu ortaya koymaktadır.

Anahtar sözcükler: finansal piyasalar, COVID-19, spekülatif davranışlar, balonlar, SADF, GSADF

Makale Türü

Araştırma Makalesi

Başvuru Tarihi

06.06.2022

Kabul Tarihi

17.09.2022

DOI

10.53306/klujfeas.1126962

JEL Kodu

D53, F3, G01

⁴ Sorumlu Yazar: Dr. Öğr. Üyesi., İstanbul Gelişim Üniversitesi, emdogan@gelisim.edu.tr, ORCID: 0000-0001-9870-5719

⁵ Doç. Dr., İstanbul Gelişim Üniversitesi, onozdemir@gelisim.edu.tr, ORCID: 0000-0002-3804-0062

⁶ Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Gelişim Üniversitesi, bozarslan@gelisim.edu.tr, ORCID: 0000-0002-5126-7077

1. Introduction

Pandemic diseases, which caused many deaths, have been observed in history from the past to the present. A plague pandemic in the 14th century, Bleeding Fever in Mexico in the 16th century, cholera in the 19th century, SARS in the early 2000s, and Ebola and Swine Flu in recent years are just a few examples related to these deadly pandemics. The most recent addition to this chain of pandemic diseases is the COVID -19 or coronavirus pandemic, which first appeared in Wuhan, China, in December 2019 and was declared a pandemic by the World Health Organization on March 11, 2019 (Estrada et al. 2020). The coronavirus pandemic has caused many deaths worldwide and affected the entire world. In addition, the negative developments experienced around the world have profoundly affected social and cultural activities around the world.

The impact of the coronavirus pandemic negatively affected economic structures well as social and cultural activities. As a result of the uncertainty that emerged with the pandemic, global trade and supply chains were disrupted, while asset prices around the world suddenly felt (Ayittey et al., 2020, p. 473). The negative impact of the coronavirus on tourism, commodity trade, manufacturing, and transportation sectors was even more negative. For example, manufacturers such as General Motors, Nissan, and Renault decided to stop their production during this process (Zeren and Hızarcı, 2020, p. 79). In this context, if we consider the negative effects of the coronavirus brought by the current pandemic, a large-scale decline in production, fluctuations in the stock and foreign exchange markets represent an additional burden for national economies. More importantly, the problems that the pandemic has caused in financial markets have had a devastating impact on the real economy. This, in turn, has increased the likelihood that the macroeconomic system of economies will be disrupted and instabilities will arise.

Given the catchment area of the coronavirus and its speed of spread around the world, the impact of the virus on macroeconomic stability can be assessed from different angles. The first concerns the cost of the virus to national economies. The economic cost of the COVID -19 pandemic is that Boissay and Rungcharoenkitkul (2020) estimate that global GDP will shrink by an average of 4% in 2020 if the current situation persists. In other words, the pandemic is likely to lead to global output losses. According to IMF estimates (2020), the income losses of the global economy will be about 6%. From this point of view, it can be evaluated that the cost of the pandemic will exceed the cost of the crisis when compared to OECD economies, which shrank by 3% on average in the 2008 Global Crisis.

The COVID-19 pandemic has had a second impact on oil markets. While the price of oil was \$50 at the beginning of March 2020, it has fallen to \$20 due to low demand caused by the pandemic. Low oil prices have left the economies of OPEC countries such as Russia, Qatar, Azerbaijan, and Saudi Arabia vulnerable, especially where the economy is dominated by oil. In this context, the inability to control this process, which began with the COVID-19 pandemic, means that the risk of economic collapse due to oil prices in these countries remains.

The COVID-19 pandemic has shown its third impact on financial markets, which is the subject of this study. The COVID-19 pandemic has shown its impact on financial markets with the collapse of all world stock markets in March 2020. For example, on March 16, 2020, the Dow Jones Index fell 2977 points in one day, the largest collapse ever. The COVID-19 breakout created an environment of uncertainty for investors. This uncertainty led to huge losses in the stock markets. For example, while there was a 37% drop in the UK stock market, a 33% drop was observed in the German stock market. On the other hand, while there was a 48% decline in the Brazilian stock market, this decline was 38% in the Polish stock market. In Turkey, the stock market recorded a decline of 15% at the same time.

The globalization of financial markets is an inevitable and ongoing dynamic process that leads to more capital resources to support companies and individuals, more investment products and diversity, more opportunities, and greater complexity of risk and risk management issues (Račickas & Vasiliauskaitė, 2011, p. 1174). This causes the spread of market disruptions, which can be defined as financial contagion, from one country to another. In other words, financial contagion refers to the spread of adverse shocks that have the potential to trigger financial instability (Moser, 2003) (Pereira, 2018, p. 5). Increasing mixed relations between financial markets with the globalization process increase the likelihood that excessive volatility in one financial market will infect other markets. Increasing the probability of financial contagion leads to the formation of bubbles in financial markets by moving away from the fundamental values of financial asset prices. As stated in the studies on the formation of bubbles in the literature, the explosion of bubbles in financial markets always shows that there is a serious disruption in the financial markets. While in the case of positive bubbles in financial markets there is excessive demand formation, in the case of negative bubbles there is a disproportionate sale of financial assets. In the event of an explosion of bubbles, prices suddenly fall (Malkiel, 2010, p. 14).

In this context, this paper aims to determine whether the impact of financial contagion, which is a major topic of discussion in the international finance literature, occurred in the financial markets of 13 major countries during the COVID-19 outbreak. To this end, the study used daily data between November 1, 2019 and October 23, 2020, obtained from Yahoo Finance and the CBRT EDDS database. This study differs from similar studies in terms of its subject and method. For example, few studies focus on speculative pricing and timing in stock markets during the COVID-19 pandemic. The SADF and GSADF methods used in the study are another difference that sets it apart from others. The SADF and GSADF tests, which are used to detect speculative price behavior, allow bubbles to be predicted in advance thanks to their dynamic structure, as opposed to indirect methods, and provide more accurate results than standard econometric tests.

The paper considers the relevant literature and presents in Part 2 the results of previous studies related to the subject of this research. The following section (Part 3) summarizes the dataset and the empirical method in detail. Part 4 presents the empirical results using a predetermined empirical strategy. Part 5 contains a concluding remark.

2. Literature Review

There are limited studies in the literature (Shu et al., 2021; Song et al., 2022) regarding the effects of the COVID-19 pandemic, which emerged towards the end of 2019 and affected the whole world, on financial markets. The short time between the emergence of the pandemic and the feeling of its impact on financial markets and economic factors constitutes the limits of research in this field. At this point, this study is expected to make an important contribution to the literature.

Zeren and Hızarcı (2020) examined the effects of the COVID-19 outbreak on the stock markets of China, South Korea, Italy, France, Germany, and Spain. In the study conducted with the help of daily data for the period of 23 January 2020 - 13 March 2020, the effect of both the COVID-19-day total mortality rate and the COVID-19-day total number of cases on the stock markets through the Maki (2012) cointegration test. As a result of the study, it was found that total mortality rates and all stock market indices move together. In addition, it was found that the total cases showed a cointegration relationship with SSE, KOSPI, and IBEX35 and were not cointegrated with FTSE, MIB, CAC40, and DAX30.

Avşargil (2020) conducted a study to examine the disruptions and changes in the financial markets to show the changes in Bitcoin, West Texas Crude Oil, and Euro prices and the behavioral patterns of the COVID-19 pandemic between 03/04/2020-11/01/2018. /The results show that the averages changed significantly in terms of the pre- and post-pandemic series, and the change in WTI is a reason for the change in BTC, as well as a change in the price of WTI in the change in EUR. In addition, the Zivot-Andrews unit root test with structural break revealed that there was no structural break at the beginning of the COVID-19 pandemic for both WTI and BTC, and EUR.

In the study conducted by Contessi and De Pace (2020), they examined the effects of the COVID-19 outbreak on the stock markets of 18 selected countries in four regions (South-East Asia, Europe, Developed Economies, and Developing Economies) for the period 1 November 2019 - 31 May 2020. In the study, it was concluded that the recent pandemic had negative effects on the rapid crashes of the stock market.

Sansa (2020) discussed the period of March 1, 2020 - March 25, 2020 in her study, which examined the impact of the COVID-19 outbreak on China and the US financial markets. As a result of the analysis, a positive and significant relationship was found between the number of cases and the Chinese and US markets.

In the study conducted by Cepoi (2020), the effects of the news about the COVID-19 outbreak on stock market returns were examined for the six countries most affected by the pandemic (USA, UK, Germany, France, Spain, and Italy) for the period 3 February 2020 - 17 April 2020. Daily returns of DJIA, FTSE 100, DAX, CAC 40, IGBM, and MIB were used as dependent variables in the study. As a result of the study, evidence was found that the news about

COVID-19 and the risk of contagion showed asymmetric dependence on stock market returns.

Bayraktar (2020) in his study examined the impact of the pandemic COVID-19 on manufacturing stocks BIST. According to the results of the study, it was found that manufacturing stocks whose stock returns are traded on BIST 100 have negative returns on average every day. The mentioned returns became more evident one day after the date of the announcement. The study found that BIST experienced a decline in parallel with the decline in world stock markets due to the impact of the pandemic on that day. In addition, the study found that price volatility was high, especially around the announcement date, in an environment of uncertainty caused by the pandemic.

Ali et al. (2020) examined the impact of the COVID-19 crisis on the volatility of financial markets. In this context, the daily prices and returns of the MSCI indices of the first nine countries affected by the COVID-19 Pandemic, namely China, the USA, England, Italy, Spain, France, Germany, Switzerland, and South Korea, as well as some regions such as the World, Europe (EU) and Asia were used. The study covers the period between January 1, 2020 - March 20, 2020. In the period specified in the study, it provides evidence that COVID-19 increases the level of uncertainty, causing high volatility in stock market returns, and that the markets are gradually deteriorating.

Yıldız and Aydın (2021) investigated the impact of the multi-layered COVID-19 pandemic on alternative financial instruments in Turkey using the EGARCH model. In this direction, the researchers tested the hypothesis that risk and risk-related volatility will increase and economic entities will seek a safe haven, with uncertainty in financial markets due to the uncertainty of when the pandemic will end. According to the results, it was found that volatility persisted in Bitcoin and the interest rate, while the duration of the shock in volatility in the gold market was low. At the same time, negative news was found to have a greater impact on stocks, gold, and interest rates, and positive news on dollars and bitcoin. It was found that the number of cases related to COVID-19 increased the volatility of stocks, gold, and interest rates, but did not have a significant impact on the dollar and bitcoin.

Baker et al. (2020) examined the impact of COVID-19 on the volatility of the U.S. stock market by comparing the COVID-19 pandemic with pandemics in previous periods. In the study, they found that the historical pandemics had a small impact on U.S. stock market volatility, but news of COVID-19 developments had a significant force on U.S. stock market movements on February 24, 2020. In addition to COVID-19 being a more severe disease in many ways, they argued that the greater interconnectedness of modern economies, easier access to information, and action against the COVID-19 outbreak produce more effective responses to current problems.

In the study conducted by Wang and Enilov (2020), the effect of the number of COVID-19 cases on the stock returns of international financial markets between February 17, 2020 and April 9, 2020 was analyzed with the help of Panel data for G-7 countries. As a result of the

analysis, it was found that there is a causality relationship between the number of cases and stock market returns in Canada, France, Germany, Italy, and the USA, whereas there is no such causality relationship in the UK and Japan.

Gürsoy et al. (2020) analyzed the relationship between the COVID-19 outbreak and financial indicators with the help of the Toda-Yamamoto (1995) causality test for the period between December 6, 2019 and March 10, 2020. In this context, while the SSEC index, which is the benchmark stock market of China, is considered as the dependent variable, Brent oil, Bitcoin, Gold, and VIX (Fear Index) data are used as independent variables. According to the results obtained from the study, a one-way causality relationship was found between the SSEC index and gold, and a two-way causality relationship between SSEC and VIX.

Çoban et al. (2020) investigated the impact of the COVID-19 Outbreak on Turkish financial markets with the help of the Toda-Yamamoto Causality Test. According to the results of the analysis, a statistically significant causality relationship was determined from the number of cases to the Euro and USD exchange rate. In addition, in the study, no causality relationship was found between the COVID-19 case numbers and the BIST100 index and gold prices.

Finally, studies investigating the formation of bubbles in different types of markets can also be found in the literature. Using the PSY test (GSADF), Gharib et al. (2021) point to the presence of boom periods in the crude oil and gold markets between 2010 and 2020. In particular, the COVID-19 period has shown the contagion effect in the bubbles in the two markets.

3. Data and Empirical Methodology

3.1 Data

The purpose of this study is to determine whether the effects of financial contagion are statistically relevant during the COVID-19 outbreak in terms of different financial markets. In that vein, we use a daily dataset (5-day weeks) of 13 major stock market indices. These indices cover a large degree of capitalization levels accruing from the volume of total stock exchanges in the world and belong to economies that have been critically affected by the recent pandemic. One of the most important features of this study that distinguishes it from the others depends on the fact that it detects the presence of contagion effect of COVID-19 outbreak in the financial markets. In addition, it determines the exact period and its side-effects in which the contagion can occur in the financial markets in line with an ongoing emergence of potential financial instability. Besides those mentioned macro-based outcomes that we will be dealt with in the empirical part, the adopted SADF and GSADF procedure detects the dynamic structure of financial contagion by way of examining the instability migration across different stock markets. We consider the stock market indices for the two core classifications. The first one consists of this framework in terms of countries' income levels and the second evaluates it in the presence of their regional differences.

However, it should be noted that this classification does not matter in some sense if the social ingredients are ignored in the discussion of financial instability which might be occurred in different stock markets. The income-based classification of the sample selected stock market indices can be implied as follows:

1. **High-Income Economies:** *Australia* (S&P/ASX 200 Composite Index), *France* (Paris CAC-40 Index), *Germany* (DAX Price Index), *Hong Kong* (Hang Seng Composite Index), *Italy* (Milan COMIT 30 Index), *Korea Republic* (KOSPI-100 Index), *Spain* (Madrid SE IBEX-35 Index), *United Kingdom* (FTSE All-Share Index), and *United States of America* (Dow Jones Composite Average (Actual) Index);
2. **Upper-Middle-Income Economies:** *Brazil* (BOVESPA Index), *China* (Shanghai SE Composite Index), *Turkey* (BIST100 Index);
3. **Lower-Middle-Income Economies:** *India* (NSE-50 Index)

Besides the income-based classification, the second type of classification for the stock markets can be done in terms of countries' regional differences as follows:

1. **East Asia and Pacific:** *Australia* (S&P/ASX 200 Composite Index), *China* (Shanghai SE Composite Index), *Hong Kong* (Hang Seng Composite Index), and *Korea Republic* (KOSPI-100 Index);
2. **Europe:** *France* (Paris CAC-40 Index), *Germany* (DAX Price Index), *Italy* (Milan COMIT 30 Index), *Spain* (Madrid SE IBEX-35 Index), *Turkey* (BIST100 Index), and *United Kingdom* (FTSE All-Share Index);
3. **North America:** *United States of America* (Dow Jones Composite Average (Actual) Index);
4. **Latin America:** *Brazil* (BOVESPA Index);
5. **South Asia:** *India* (NSE-50 Index).

Table 1 presents selected descriptive statistics for 13 major stock market indices. As the statistical values indicate, the trends in stock market volatility are recognized across the economies and thus may not ensure a significant correlation with each other.

Table 1. Descriptive Statistics

	Mean	Median	Max.	Min.	Std. Dev.	Skewness	Kurtosis	J-B	Obs.
<i>Australia</i>	6128	6039	7144	4546	603	-0.101	2.256	6.029	244
<i>Brazil</i>	98390	100369	119528	63570	13373	-0.529	2.471	14.24	244
<i>China</i>	3056	2984	3451	2660	210	0.331	1.729	20.84	244
<i>France</i>	5156	5007	6111	3754	613	0.123	1.915	12.58	244
<i>Germany</i>	12332	12832	13789	8441	1235	-1.294	3.694	73.05	244
<i>Hong Kong</i>	25396	24946	29056	21696	1617	0.414	2.314	11.69	243
<i>India</i>	10953	11305	12362	7610	1191	-0.824	2.484	30.33	244

<i>Italy</i>	20361	19782	25478	14894	2614	0.142	1.957	11.88	244
<i>Korea Rep.</i>	2136	2161	2443	1458	197	-0.887	3.693	36.73	243
<i>Spain</i>	7874	7274	10083	6107	1211	0.533	1.555	32.78	244
<i>Turkey</i>	1087	1099	1235	842	89	-0.709	3.034	19.69	235
<i>UK</i>	3575	3407	4258	2728	403	0.379	1.859	19.07	244
<i>USA</i>	8717	9073	9710	6100	799	-0.934	3.088	35.52	244

All series begins on November 1, 2019 and end on October 23, 2020. The fact that the speculative movements in the price formations in the financial markets caused by the COVID-19 pandemic were most intense in the selection of this period was effective. We apply our SADF and GSADF methods to the full samples. In parallel to the literature on COVID-19/asset pricing, we describe empirical findings in terms of the starting date as soon as possible that the World Health Organization (WHO) announced. Therefore, we do not adopt the starting date of empirical results as of January 1, 2020 in which Contessi and De Pace (2020) use this period – the day after the Wuhan Municipal Health Commission in China reports a cluster of cases of pneumonia in Wuhan, Hubei Province.

The major reason for not adopting this date to start the empirical examination depends on the case that the mentioned starting date with a given report in Wuhan is only an official statement but the cases were no longer dependent on that statement. In other words, the unofficial cases and their effects on various economic units are several which have been assumed from ourselves that started far away from the official reports. Therefore, we describe empirical results starting from November 1, 2019. With this in mind, the following subsection explains the basics of the empirical methods - namely SADF and GSADF.

3.2 Empirical Methodology

A bulk of studies on financial instability and the detection of financial bubbles are particularly based on the use of cointegration and standard unit-root testing methods which of those are assumed as indirect procedures at all. However, the limitations of these indirect methods should be also mentioned to make further analyses in terms of the countries exhibiting inconsistent financial structures and having different stock market foundations. Therefore, the current methodology we use in the empirical analysis also takes into account the counterarguments and theoretical criticisms based on these indirect methods to identify whether bubbles occur in stock markets by using a novel econometric procedure developed by Phillips et al. (2011) as the SADF test method and by Phillips et al. (2015) as the GSADF test method. In other words, the statistical detection of financial contagion evolves around a right-tail variation of the Augmented Dickey-Fuller (ADF) test and subjects to the following test equation represented in Equation (1):

$$y_t = \mu + \delta y_{t-1} + \sum_{i=1}^{\rho} \phi_i \Delta y_{t-i} + \varepsilon_t \quad (1)$$

where y_t is a stock market index; μ is an intercept; ρ is the maximum number of lags; and ε_t is a disturbance term.

To determine speculative bubbles and their occurrence, the Supremum ADF (SADF) test is used as a right-handed unit root test developed by Phillips et al. (2011), which is a standardized extended Dickey-Fuller (ADF) test. Homm and Breitung (2012) found that this test, as well as other tests using similar procedures, has excellent performance. SADF is essentially based on the replication assumption of the standardized ADF test. The SADF test is determined as the lower value of the ADF statistical sequence and is obtained by estimating equality in equation number 1 with minimum squares. (Phillips et al. 2015).

$$x_t = \mu_x + \delta x_{t-1} + \sum_{j=1}^{\rho} \phi_j \Delta x_{t-j} + \varepsilon_{x,t}, \varepsilon_{x,t} \sim NID(0, \sigma_x^2) \quad (2)$$

For several given values of ρ in Eq. 2, ND shows the independent and normal distribution, and $H_0: \delta = 1$ zero hypothesis and $H_{01}: \delta > 1$ alternative hypothesis is formed in SADF right-tailed unit root test. At each passing one observation is increased in recursive regressions in sample data and as a result it can be estimated recursively using sub-sets.

$$\sup_{r \in [r_0, 1]} ADF_r \rightarrow \sup_{r \in [r_0, 1]} \frac{\int_0^r \tilde{W} dw}{(\int_0^r \tilde{W}^2)^{1/2}} \quad (3)$$

Equation number 3 shows the W standard Brownian motion and $\tilde{W}(r) = W(r) - \frac{1}{r} \int_0^1 W$ the minimized Brownian motion. (Phillips et al., 2011: 206-207). In the case where more than one bubble occurs in the literature, Phillips et al. (2015), taking into account criticisms of the statistical power reduction of the SADF test, developed the generalized GSADF unit root test to compensate for the shortcomings of the SADF test. Specifically, the estimation of the GSADF unit root test method approaches the nonlinear structures and structural breaks that extend over a long period of time in parallel with the use of the iterative flexible estimation of the regression from which the standard ADF test is obtained in the empirical process. Therefore, the GSADF unit root test procedure performs statistically better than unit root tests such as supremum ADF (i.e., SADF) and standard ADF in terms of providing more consistent and accurate results when conditions are open to the occurrence of different financial bubbles (Phillips et al., 2015). Although the GSADF unit root test depends on the recursive operation of the ADF test in subsamples, it is referred to as the largest ADF test because it is much larger than other right-justified unit root tests. To measure the GSADF test statistics, the iterative regression equation labeled No. 1 should be estimated in the initial stage of the analysis. This is also adopted from Eq. (1) where the null and alternative hypotheses are $H_0 : \delta = 1$ and $H_1 : \delta \neq 1$, respectively. The original sample interval of T daily observations is ranged in $[0, 1]$. The ordinary least squares estimate of δ over the sample $[r_1, r_2] \subseteq [0, 1]$ is expressed as δ_{r_1, r_2} . On behalf of ρ (i.e., the maximum lag length), r_1 and r_2 are included in the equation to represent the starting and ending points of the sub-sample so that repetitive regression estimates can be done, respectively. In that vein, the corresponding ADF test statistic can be denoted as follows ADF_{r_1, r_2} where r_w is equal to $r_2 - r_1$ and is called the (fractional) window size of the regression (Contessi and De Pace, 2020:

3). The *GSADF* test emerges from a recursive method in which *ADF* test statistics are estimated over windows that yield a forward-moving and spreading sample. Hence a given test equation is measured over the various sample at each iteration and thereby compute an *ADF* test statistic. So, the test statistic obtained by the employment of the *GSADF* testing procedure is assumed as the supremum of ADF_{r_1, r_2} over all potential overlapping windows. In essence, $GSADF(r_0) = \sup \{ADF_{r_1, r_2}\}$ where $r_2 \in [0, 1]$, $r_1 \in [0, r_2 - r_1]$, and r_0 denotes the smallest sample window width fraction (10%) and 1 expresses the largest window width fraction in the recursion (Contessi and De Pace, 2020, p. 3; Phillips et al., 2015, p. 1049). All in all, Eq. (4) represents the general equation form of the *GSADF* test in the framework of the above-mentioned theoretical context in the following manner:

$$\Delta y_t = \tilde{\alpha}_{r_1, r_2} + \tilde{\beta}_{r_1, r_2} y_{t-1} + \sum_{i=1}^p \tilde{\psi}_{r_1, r_2} \Delta y_{t-i} + \tilde{\varepsilon}_t \quad (4)$$

All in all, Eq. (4) is estimated repeatedly for multiple sub-samples by using sub-sets with a future date; thus, the sub-samples are originated where the starting points change dynamically at r_1 which differs from the zero points in case of estimating the *GSADF* unit-root test. The next sub-section summarizes the empirical findings based on the *SADF* and *GSADF* unit-root testing method to measure the financial contagion whether it is statistically significant throughout the emergence of COVID-19 across 13 major stock market indices.

4. Empirical Findings

The study aims to determine whether there are bubbles in the stock markets based on the stock market indices of 13 major countries. Therefore, the main objective of the study is to determine the contagion of the COVID-19 outbreak on the financial markets. For this purpose, in the *GSADF* test used to determine the presence of bubbles and when the bubbles occur in the stock market, a Monte Carlo simulation with 2000 replications for each observation was used. The estimation results obtained are given in Table 1. The graphs of the *GSADF* test by income group are shown in Figure 1, Figure 2, and Figure 3.

Table 2. The *GSADF* and *SADF* Test Statistics

	<i>GSADF</i> Test Statistic	<i>SADF</i> Test Statistic
Australia (S&P/ASX 200 Composite Index)	2.966 (0.00)	2.966 (0.00)
Brazil (IBOVESPA Index)	2.603 (0.00)	2.603 (0.00)
China (Shanghai SE Composite Index)	3.620 (0.00)	0.648 (0.03)
France (Paris CAC-40 Index)	4.005 (0.00)	3.965 (0.00)
Germany (DAX Price Index)	3.540 (0.00)	3.487 (0.00)
Hong Kong (Hang Seng Composite Index)	1.064 (0.08)	0.875 (0.01)
India (NSE-50 Index)	3.072 (0.00)	3.072 (0.00)
Italy (Milan COMIT 30 Index)	3.903 (0.00)	3.872 (0.00)
Korea Republic (KOSPI-100 Index)	3.662 (0.00)	3.577 (0.00)
Spain (Madrid SE IBEX-35 Index)	4.589 (0.00)	4.589 (0.00)

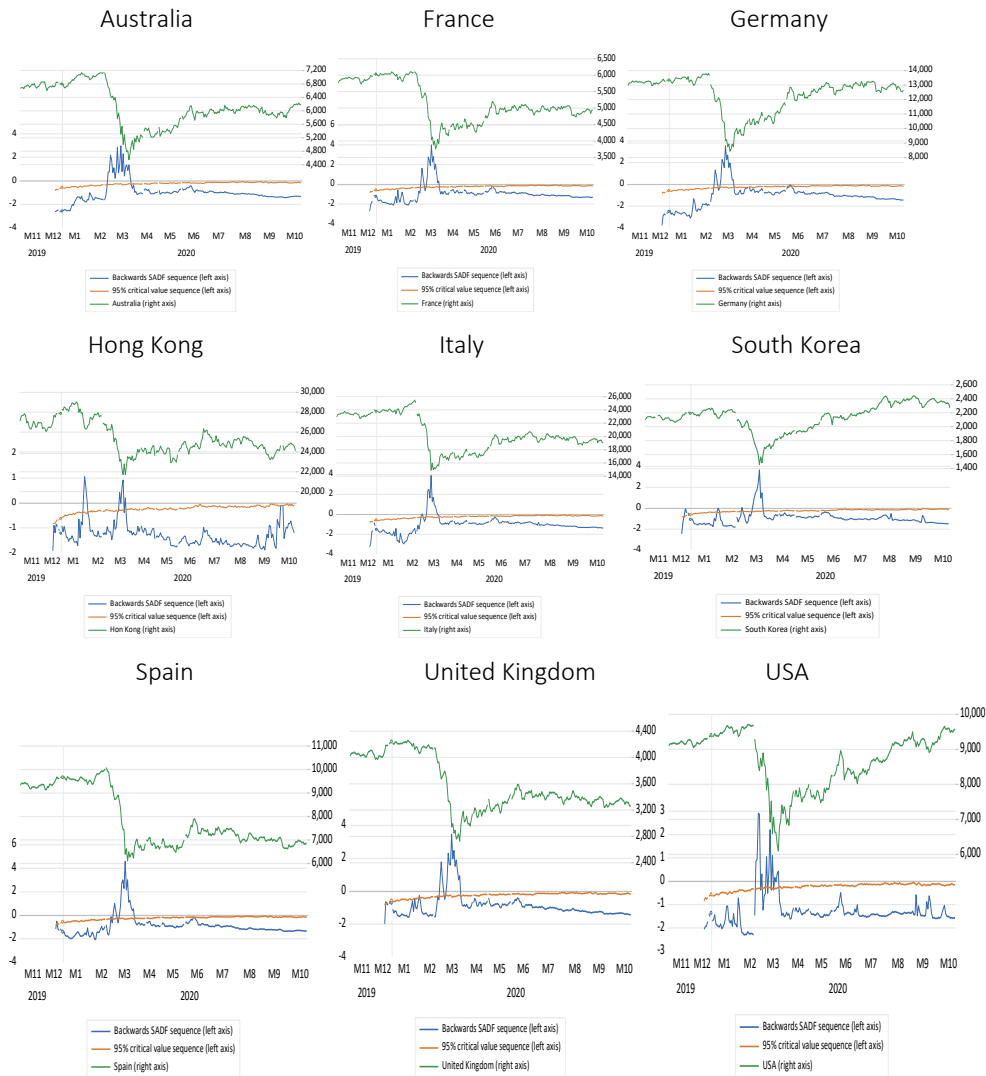
Turkey (BIST100 Index)	1.944 (0.00)	1.902 (0.00)
UK (FTSE All-Share Index)	3.455 (0.00)	3.445 (0.00)
USA (Dow Jones Composite Average (Actual) Index)	2.901 (0.00)	2.901 (0.00)

Note: ( ) refers to the probability values of the variables. Critical values for GSADF statistics are 1.010, 1.227 and 1.726 for 10%, 5% and 1% significance levels, respectively. Critical values for SADF statistics are 0.260, 0.533, and 0.949 for 10%, 5% and 1% significance levels, respectively.

The SADF and GSADF test statistics reported in Table 2 were found to be statistically significant for 13 stock market indices selected based on the income groups of the countries under study. Our results are consistent with Contessi and De Pace (2020). In other words, this result shows empirical evidence of bubble formation in stock prices. Thus, it was found that the concerns raised by the COVID-19 pandemic that started in China and quickly spread around the world were transmitted to the financial markets of all the selected countries in the study. As can be seen from the empirical evidence obtained, the bubble collapses caused by COVID-19 in the financial markets of all income groups, in other words, their explosions cause serious disruptions in the financial markets.

Figure 1 shows whether speculative behavior occurred in the equity markets of the high-income group during the COVID-19 outbreak. In this sense, Figure 1 depicts that a bubble formed in the stock markets of the high-income group of economies. Accordingly, the negative bubble formation occurred in the high-income group countries between the end of February and the end of March, except in Hong Kong. In other words, the financial instability caused by the COVID-19 outbreak peaked during this period and stock market indices in high-income countries collapsed. However, there is a difference due to the geographical characteristics of Hong Kong. Namely, the instability that occurred in Hong Kong as a result of the restrictions imposed by China on the cities of Wuhan and Hubei on January 24, 2020 was quickly reflected in Hong Kong. For this reason, it can be observed that the first negative bubble formed in Hong Kong at the end of January 2020. With the declaration of the pandemic around the world on March 11, 2020, a second bubble formation is observed in Hong Kong. Therefore, the COVID-19 outbreak in Hong Kong stock markets shows contagion in two different periods and simultaneous bubble formation with other high-income countries is observed.

Figure 1. The GSADF Test Results for High-Income Economies

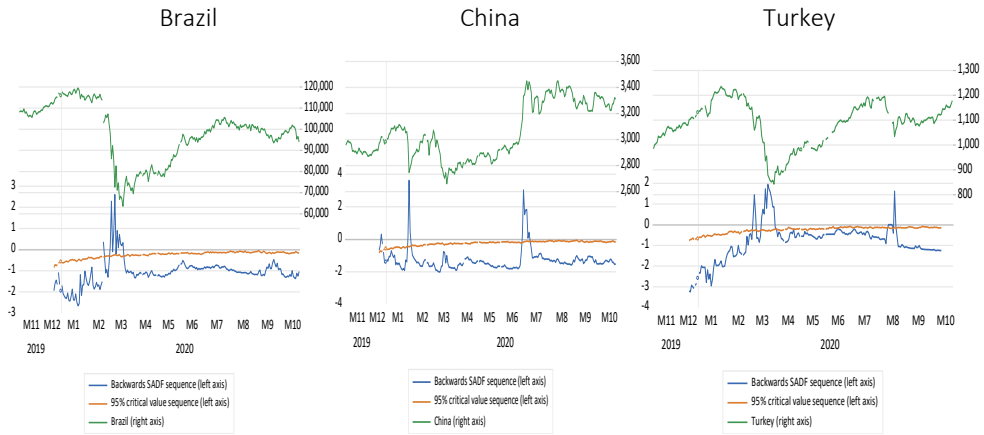

The GSADF form shown in Figure 2 shows the test results of the countries belonging to the group Upper-Middle-Income Economies. According to the figure, it can be observed that COVID-19 has caused a negative bubble in the Brazilian and Turkish stock markets. The uncertainty in the financial markets, especially due to the announcement of the global pandemic on March 11, 2020, was effective in the formation of this bubble. As a result of the contagion effect of the sharp declines observed in all world stock markets on March 16, 2020,

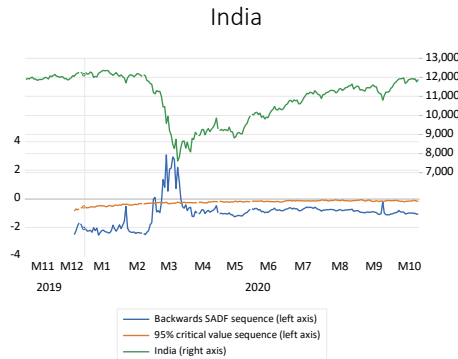
financial instability in both countries peaked during the period from March 18 to 25, 2020. In other words, the contagion effect of the COVID-19 outbreak reached its highest level during this period. On the other hand, in China, the center of the pandemic, the bubble formation occurred after the restrictions imposed on January 24 were reflected in the financial markets. Therefore, as the test results show, financial instability in China peaked in late January 2020. However, as China entered a recovery phase, the Chinese stock market experienced a positive bubble formation in late June 2020 and early July.

Figure 2. The GSADF Test Results for Upper-Middle-Income Economies

Finally, the bubble in the stock market of India, which is included in the groups of Lower-Middle-Income Economies, occurred in a similar period to the countries selected in the study after the COVID-19 pandemic was announced as a pandemic worldwide. Therefore, the period from March 13, 2020 to March 26, 2020 has been identified as the peak of financial contagion in the Indian stock market.

Figure 3. The GSADF Test Results for Lower-Middle-Income Economies

5. Concluding Remarks

The liberalization of financial systems and the globalization of capital markets have expanded financial services and improved the allocation of resources. At the same time, this has increased the size of significant financial cycles. These cycles paved the way for dramatic fluctuations in the prices of financial assets, the amplification of the business cycle, and the formation of bubbles, and even led to the culmination of crises in financial markets. Therefore, it is important to understand more about the impact on the economy and financial markets by carefully analyzing the bubble formation and financial contagion in financial markets.

In this context, this study aims to determine whether the stock market indices of 13 major countries caused financial contagion during the COVID-19 outbreak. To this end, an attempt was made to determine the presence of bubbles in these financial markets and when they occur in the event of bubbles. This was estimated using the SADF and the GSADF test used in the study and Monte Carlo Simulation with 2000 replications for each observation. According to the estimation results obtained, the SADF and the GSADF test statistics were found to be statistically significant for 13 stock market indices selected for the study. This result shows empirical evidence that the COVID-19 pandemic has contagion effects on financial markets and causes bubble formation. Therefore, the evidence obtained in this study has provided important insights into the development and spread of the contagion of the COVID-19 pandemic to financial markets. In other words, during the period discussed, financial contagion and uncertainty that spread to countries in all income groups, starting from China, caused bubble formation. As can be seen from the evidence obtained, it was observed that financial contagion first spread to Hong Kong stock markets, especially starting in China. After the COVID-19 outbreak was declared a pandemic, empirical evidence of bubble formation was obtained across the entire sample of stock market indices in the study. In other words, the increased financial instability due to the COVID-19 outbreak led to the collapse of the stock market indices.

Although these global devaluations have gradually entered a balancing process with the liquidity provision practices of all central banks, particularly the US Federal Reserve, the uncertainties of investors for the future persist. These uncertainties undoubtedly include not only the problems caused by the coronavirus pandemic, but also the vulnerabilities left behind by the 2008 Global Crisis, the high levels of corporate and personal debt, and the fact that they cannot be overcome by central bank liquidity policies. From this point of view, it can be predicted that if the course of the COVID-19 pandemic is not brought under control, the risk of disruption and destabilization of the financial system will continue.

So that, given the empirical evidence obtained in this study, the coronavirus pandemic still has the potential to be a financial pandemic, as it not only has a negative impact on financial

markets but is also a pandemic caused by the global health crisis. For this reason, countries should aim to mitigate the impact of the COVID-19 pandemic through monetary, fiscal, and financial policies as a result of all the developments experienced. Once the rise of the pandemic is under control, it is of great importance that they aim for a stable, sustainable recovery process by learning lessons from the pandemic. In such a case, it seems possible to overcome the "financial pandemic" and prevent financial contagion.

Ethical Statement Information of the Article Titled As "COVID-19 Pandemic and Speculative Behaviors: An Empirical Evidence of Stock Markets"

	This study has been prepared in accordance with the values of "Research and Publication Ethics"
Acknowledgement	Article is not reproduced from any paper or thesis.
Conflict of Interest Statement	Not any.
Author Contributions	In the study titled "COVID-19 Pandemic and Speculative Behaviors: An Empirical Evidence of Stock Markets"; Emrah DOĞAN (50%): Introduction, empirical analysis, and conclusion sections. Onur ÖZDEMİR (%30): Data set and method sections. Başak ÖZARSLAN DOĞAN (%20): Abstract, literature review sections.
Support	If the study was supported by an institution.
Ethics Committee Certificate Of Approval	Ethics Committee Permission is not required.
Scale Permission	Scale Permission is not required.

References

Ali, M., Alam, N., & Rizvi, S. A. R. (2020). Coronavirus (COVID-19) – An Epidemic Or Pandemic For Financial Markets. *Journal of Behavioral and Experimental Finance*, 27, 1-6.

- Avşargil, N. (2020). Covid-19 salgınının Bitcoin ve diğer finansal piyasalar ile ilişkisi üzerine bir inceleme. *Alanya Akademik Bakış*, 4(3), 665-682.
- Ayittey, F. K., Ayittey, M. K., Chiwero, N. B., Kamasah, J. S., & Dzuovor, C. (2020). Economic Impacts of Wuhan 2019-nCoV on China and The World. *Journal of Medical Virology*, 92(5), 473-475.
- Baker, S. R., Bloom, N., Davis, S. J., Kost, K. J., Sammon, M. C. & Viratyosin, T. (2020). The Unprecedented Stock Market Impact of COVID-19 (No. w26945). National Bureau of Economic Research.
- Bayraktar, A. (2020). COVID-19 Pandemisinin Finansal Etkileri: BİST İmalat Sektörü Uygulaması. *Electronic Turkish Studies*, 15(8).
- Boissay F. & Rungcharoenkitkul P. (2020). Macroeconomic Effects Of Covid-19: An Early Review. *BIS Bulletin*, No. 7, 1-6.
- Cepoi, C-O. (2020). Asymmetric Dependence Between Stock Market Returns And News During COVID-19 Financial Turmoil. *Finance Research Letters*, 36, 1-5.
- Çoban, O., Coşkun, Ö., & Çoban, A. (2020). The Impact Of The Covid-19 Crisis On Financial Markets: The Case Of Turkey. *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 19 (COVID-19 Special Issue), 506-519.
- Contessi, S., & De Pace, P. (2020). The International Spread Of COVID-19 Stock Market Collapses. *Pomona Economics*, 9.
- Estrada, M. A. R., Park, D., Koutronas, E., Khan, A. & Tahir, M. (2020). The Impact Of Massive Infectious And Contagious Diseases And Its Impact On The Economic Performance: The Case Of Wuhan, China. *Social Science Research Network Report*.
- Gharib, C., Mefteh-Wali, S. & Jabeur, S.B. (2021). The Bubble Contagion Effect Of COVID-19 Outbreak: Evidence From Crude Oil And Gold Markets. *Finance Research Letters*, 38, 1-10.
- Gürsoy, S., Tunçel, M. B., & Sayar, B. (2020). Koronavirüsün (COVID-19) Finansal Göstergeler Üzerine Etkileri. *Ekonomi Maliye İşletme Dergisi*, 3(1), 20-32.
- Hommi, U., & Breitung, J. (2012). Testing For Speculative Bubbles In Stock Markets: A Comparison Of Alternative Methods. *Journal of Financial Econometrics*, 10(1), 198-231.
- International Monetary Fund (2020). *World Economic Outlook*, Chapter 1, the Great Lockdown, April.
- Malkiel, B. G. (2010). Bubbles In Asset Prices. *CEPS Working Paper*, No. 200, 1-21.
- Moser, T. (2003). What Is International Financial Contagion? *International Finance*, 6(2), 157-178.

- Pereira, D. (2018). Financial Contagion In The BRICS Stock Markets: An Empirical Analysis Of The Lehman Brothers Collapse And European Sovereign Debt Crisis. *Journal of Economics and Financial Analysis*, 2(1), 1-44.
- Phillips, P. C. B., Shi, S. & Yu J. (2015). Testing For Multiple Bubbles: Historical Episodes Of Exuberance And Collapse In The S&P 500. *International Economic Review*, 56(4), 1043-1078.
- Phillips, Peter C. B., Yangru Wu & Jun Yu; (2011), Explosive Behavior in The 1990s Nasdaq: When Did Exuberance Escalate Asset Values?, *International Economic Review*, 52(1), 201-226.
- Račickas, E., & Vasiliauskaitė, A. (2011). Channels Of Financial Risk Contagion In The Global Financial Markets. *Economics and Management*, 16.
- Sansa, N. A. (2020). The Impact Of The COVID-19 On The Financial Markets: Evidence From China And USA. *Electronic Research Journal of Social Sciences and Humanities*, 2(2), 29-39.
- Wang, W., & Enilov, M. (2020). The Global Impact Of COVID-19 On Financial Markets. Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=3588021>.
- Yıldız, S. N. & Aydın, Ü. (2022). COVID-19 Salgınının Türkiye’de Finansal Yatırım Araçları Üzerindeki Etkisi. *Sivas Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 23(1), 294-316.
- Zeren, F., & Hızarcı, A. (2020). The Impact Of COVID-19 Coronavirus On Stock Markets: Evidence From Selected Countries. *Muhasebe ve Finans İncelemeleri Dergisi*, 3(1), 78-84.

Türkiye’de Enerji Tüketimi, Ticari Açıklık, CO₂ emisyonları ve Kirlilik Sığınağı Hipotezi: Yeni Dinamik ARDL Simülasyonlarından Kanıtlar

Mustafa Necati ÇOBAN¹

Oktay ÖZKAN²

Öz

Makale Türü

Araştırma Makalesi

Başvuru Tarihi

24.07.2022

Kabul Tarihi

26.09.2022

DOI

10.53306/klujfeas.1147997

Küresel olarak çevresel sürdürülebilirliğin ciddi bir şekilde risk altına girmesiyle beraber çevresel bozulmanın belirleyicilerine yönelik çalışmalar önemli hale gelmektedir. Doğrudan yabancı yatırımların çevresel bozulma üzerine etkisi, kirlilik sığınağı hipotezi kapsamında incelenebilmektedir. Yine enerji tüketimi ve ticari açıklığın çevresel bozulma göstergeleri üzerine etkisi de ülkelerin geleceğe yönelik politikalar oluşturması bakımından önemlidir. Bu çalışmanın temel amacı, doğrudan yabancı yatırımlar, enerji tüketimi ve ticari açıklığın çevre kalitesi üzerindeki etkisini ve kirlilik sığınağı hipotezinin geçerliliğini Türkiye’de incelemektir. 1970-2020 arasındaki yıllık zaman serisi verileri kullanılarak yeni dinamik ARDL simülasyonları yöntemi ile gerçekleştirilen analizler sonucunda (1) doğrudan yabancı yatırımlardaki artışların (azalışların) çevre kalitesini kötüleştirdiği (iyileştirdiği) ve dolayısıyla kirlilik sığınağı hipotezinin Türkiye için geçerli olduğu; (2) enerji kullanımı artışlarının (azalışlarının) çevre kalitesi üzerinde kötüleştirici (iyileştirici) etkilerinin olduğu; (3) ticari açıklığın artmasının (azalmasının) çevre kalitesini olumlu (olumsuz) etkilediği; (4) enerji kullanımının (ticari açıklığın) çevre kalitesi üzerindeki etkisinin diğer değişkenlere göre daha fazla (az) olduğu belirlenmiştir. Son olarak elde edilen bulgular doğrultusunda politika yapıcılara önerilerde bulunulmuştur.

Anahtar sözcükler: kirlilik sığınağı hipotezi, doğrudan yabancı yatırımlar, enerji tüketimi, ticari açıklık, CO₂ emisyonları, çevre kalitesi, dinamik ARDL simülasyonları yaklaşımı.

¹ Doç. Dr., TOGÜ İİBF, İktisat Bölümü, İktisat Teorisi Anabilim Dalı, necati.coban@gop.edu.tr, ORCID: 0000-0003-2839-4403

² Sorumlu Yazar: Doç. Dr., TOGÜ İİBF, İşletme Bölümü, Muhasebe Finansman Anabilim Dalı, oktay.ozkan@gop.edu.tr, ORCID: 0000-0001-9419-8115

Energy Consumption, Trade Openness, CO₂ Emissions, and the Pollution Haven Hypothesis in Turkey: Evidence from Novel Dynamic ARDL Simulations

Mustafa Necati ÇOBAN³

Oktay ÖZKAN⁴

Abstract

With the global environmental sustainability at serious risk, studies on the determinants of environmental degradation become important. The effect of foreign direct investments on environmental degradation can be examined within the scope of the pollution haven hypothesis. Again, the effect of energy consumption and trade openness on environmental degradation indicators is also important in terms of forming policies for the future of countries. The main purpose of this study is to examine the impact of foreign direct investment, energy consumption and trade openness on environmental quality and the validity of the pollution haven hypothesis in Turkey. As a result of the analyses employed with the novel dynamic ARDL simulations method using annual time series data between 1970 and 2020, it has been determined that (1) increases (decreases) in foreign direct investments worsen (improve) the environmental quality and therefore the pollution haven hypothesis is valid for Turkey; (2) increases (decreases) in energy use have deteriorating (improving) effects on environmental quality; (3) increase (decrease) of trade openness affects the environmental quality positively (negatively); (4) the effect of energy use (trade openness) on environmental quality is more (less) than other variables. Finally, suggestions were made to policymakers in line with the findings.

Key words: pollution haven hypothesis, foreign direct investment, energy consumption, trade openness, CO₂ emissions, environmental quality, dynamic ARDL simulations approach.

Article Type
Research Article
Application Date
2022-07-24
Acceptance Date
2022-09-26
DOI
10.53306/klujfeas.1147997

³ Assoc. Prof., TOGU Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of Economics, necati.coban@gop.edu.tr, ORCID: 0000-0003-2839-4403

⁴ Corresponding Author: Assoc. Prof., TOGU Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of Business Administration, oktay.ozkan@gop.edu.tr, ORCID: 0000-0001-9419-8115

Giriş

Çevresel bozulma süreci, Sanayi Devrimi’nden sonra fosil yakıtların kullanımının da artmasıyla beraber ciddi bir biçimde hız kazanmıştır. Çevresel sürdürülebilirliğin çok ciddi bir şekilde tehdit altında olmasıyla beraber çevre kalitenin iyileştirilmesine yönelik Kyoto Protokolü, Paris İklim Anlaşması vb. uluslararası anlaşmalar ortaya konulmaktadır. Birleşmiş Milletler gibi uluslararası kuruluşların küresel olarak çevresel sürdürülebilirliğin sağlanmasına yönelik önemli çabaları bulunmaktadır.

Doğal kaynakların aşırı ve bilinçsizce tüketimi ve ormansızlaşma gibi faktörler, dünya üzerindeki yaşanabilir alanların gelecek nesillere aktarımını olumsuz yönde etkilemektedir. Yine madencilik faaliyetlerinin çevresel sürdürülebilirliği önemli ölçüde tehdit ettiği bilinmektedir. Özellikle iklim değişikliği ve küresel ısınma sürecinin etkisini artırması ve bunun sonucunda dünyanın farklı bölgelerinde meydana gelen afetlerin sayısının artması, çevresel bozulmanın belirleyicilerine yönelik araştırmaların çoğalmasına neden olmaktadır. Ekonomik büyüme amacıyla ülkelerin enerji tüketimlerini artırmaları da yine çevresel bozulma sürecini artıran önemli faktörlerdendir.

Ülkelerin enerji talebi ve böylelikle enerji kullanımları çok ciddi bir biçimde çevresel tahribata neden olabilmektedir. Enerji üretimi, kaynak kullanımı ve kirlilik açısından çevre üzerinde çok ciddi baskıların ortaya çıkmasına sebep olmaktadır. Gelişmekte olan ülkelerde petrol ve doğalgazdan elde edilen enerji, karbondioksit emisyonlarında artışa neden olmaktadır. Bunun yanı sıra gelişmiş ülkelerdeki ve sanayileşmiş sektörlerdeki büyüme de daha fazla karbon salınımını ortaya çıkmasını sağlamaktadır. Endüstriyel alandaki sanayileşmiş birimlerin sayısı arttıkça enerji talebi de artmakta ve bu da çevresel bozulmanın artmasına sebebiyet vermektedir (Rehman ve Rashid, 2017).

Ülkelerin daha çok ekonomik büyüme yönündeki talepleri daha çok enerji talebine ve böylelikle daha çok enerji kullanımına yol açmaktadır. Yenilenemeyen enerji tüketimindeki artışlarla beraber karbondioksit emisyonları küresel düzeyde yirminci yüzyılın başından beri artış göstermektedir. Bu durum, 1990 yılı karbondioksit emisyonu seviyesinin 1,6 katı olan ve 2014 yılında 36 milyar tonun üzerine çıkan karbondioksit emisyonu rakamlarıyla kanıtlanmaktadır (Rafindadi ve Öztürk, 2017; Özcan ve Öztürk, 2019; Yao vd, 2019). Fosil yakıt enerjisinin toplam enerji arzı içerisindeki payının %80’in üzerinde olması (IEA, 2016) da yenilenemeyen enerji tüketiminin ekonomik büyümenin doğrudan bir sonucu olduğunu göstermektedir (Zakari vd, 2019).

Yine ticari faaliyetlerin çevre kalitesi üzerine etkisi de çevresel bozulmanın belirleyicileri kapsamında tartışılan bir diğer husustur. Ticareti yapılan malların kirlilik yoğun mallar olmaları küresel düzeyde çevre kalitesinin düşmesine neden olmaktadır. Çevreye duyarlı mal ve hizmetlerin ticaretinin artışta olması ise küresel düzeyde çevresel sürdürülebilirliğe önemli katkı sağlamaktadır.

Ticari açıklığın ekonomik büyümeye yol açması ve böylelikle ekonomik büyümenin de çevresel bozulmaya yol açabileceği ifade edilmektedir. Ticari açıklığın çevresel bozulmaya yol açtıktan sonra bu durumdan etkilenen ülkeler daha katı çevresel düzenlemeler ortaya koyabilmektedir. Çevre kalitesini artırmak için daha çevre dostu üretim yöntemleri tercih

edilebilmektedir (Le vd, 2016). Bu şekilde ticari dışa açıklık ile çevresel bozulma arasında negatif yönlü ilişkinin tespit edildiği çalışmalar mevcuttur (Antweiler vd, 2001; Baek vd, 2009; Boulatoff ve Jenkins, 2010). Yine ticari açıklığın çevresel kaliteyi kötüleştirebileceği yönünde yapılan araştırmalar sonucunda ulaşılan bulgular da bulunmaktadır (Kellenberg, 2009; Managi ve Kumar, 2009). Üretimi aşamasında ve sonrasında kirlilik oluşmasına sebep olan ürünlere karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olan bir ülke, o malın üretiminde uzmanlaşabilir. Fakat bu uzmanlaşma, kirlitici emisyonların artmasına sebep olacak ve çevre kalitesini olumsuz yönde etkileyecektir (Le vd, 2016).

Ekonomik faaliyetler sonucunda giderek artan çevre tahribatı, bu çevre tahribatında doğrudan yabancı yatırımların rolünün de sorgulanmasını sağlamıştır. Doğal kaynaklara dayalı emtia ve yatırım akışlarının önümüzdeki yıllarda ekonomik çıktıdan daha hızlı artması beklenmektedir. Bu nedenle doğrudan yabancı yatırımların çevresel etkilerinin tahlil edilmesi önem arz etmektedir (Mabey ve McNally, 2009).

Doğrudan yabancı yatırımların çevresel kirliliğe sebep olması, kirlilik sığınağı hipotezi kapsamında incelenebilmektedir. Gelişmiş ülkelerdeki bazı işletmeler, katı çevre düzenlemelerini yerine getirememekte ve gelişmekte olan ülkelerde yüksek kirliliğe yol açan teknolojileri benimsemekte ve böylelikle büyük ölçekli maliyet düşürme girişimlerinde bulunmaktadır. Doğrudan yabancı yatırımlar, düşük çevre standartlarına sahip olan veya çevrenin korunmasına yönelik yasal düzenlemeleri bulunmayan gelişmekte olan ülkelere doğru akmakta ve böylelikle gelişmekte olan ülkelerde kirlilik sorunlarına neden olmaktadır (Wang vd, 2020). Böylelikle gelişmekte olan ülkeler, gelişmiş ülkelerin kirlilik sığınakları haline gelmektedirler. Doğrudan yabancı yatırımların bu olumsuz etkisinin yanı sıra çevreyi olumlu etkileyebildiği durumlarla da karşılaşabilmektedir. Çok uluslu şirketlerin çevre dostu uygulamalar gerçekleştirmesi ve böylelikle yerel işletmelerin çevre performansını iyileştirerek ülke genelinde çevresel kalitenin yükselmesi buna örnektir (Ashraf vd, 2020). Yine bazı ülkeler doğrudan yabancı yatırım girişlerinde sadece yeşil doğrudan yabancı yatırım girişlerine müsaade ederek çevresel kalitenin artmasını sağlayabilir (Golub vd, 2011).

Bu çalışmada Türkiye’de doğrudan yabancı yatırımlar, enerji tüketimi ve ticari açıklığın çevre kalitesi üzerine etkisinin ve yine Türkiye için kirlilik sığınağı hipotezinin geçerliliğinin araştırılması amaçlanmaktadır. Belirtilen amaca ulaşmak amacıyla Türkiye’ye ait 1970-2020 dönemini kapsayan veriler kullanılmaktadır. Yine çalışmada güncel bir ekonometrik yöntem olan dinamik autoregressive distributed lag (ARDL) simülasyon modeline (Jordan ve Philips, 2018) başvurulmuştur. Çalışma, Türkiye için belirtilen değişkenlerin çevre kalitesine etkisinin ve kirlilik sığınağı hipotezinin bu yeni yöntem kapsamında incelenmesi kapsamında literatürdeki diğer çalışmalardan farklılaşmaktadır. Bu yönüyle çalışmanın literatürdeki önemli boşlukları dolduracağı düşünülmektedir. Yine ek olarak araştırma sonucu elde edilecek olan bulguların, Türkiye’nin çevresel sürdürülebilirliğine yönelik politika oluşturmasına yönelik yol gösterici olacağı düşünüldüğünden ötürü çalışmanın önem arz ettiği ifade edilebilir. Çalışmanın ikinci bölümünde literatür taraması, üçüncü bölümünde veri seti ve uygulanan metodoloji, dördüncü bölümünde ise ampirik bulgular ve son bölümünde de sonuç ve öneriler bulunmaktadır.

Literatür Taraması

İlgili literatür incelendiğinde doğrudan yabancı yatırımların çevresel bozulma göstergeleri üzerine etkisini kirlilik sığınağı hipotezi kapsamında araştıran çalışmaların bulunduğu görülmektedir (Shahbaz vd, 2015; Solarin vd, 2017; Ansari vd, 2019; Destek ve Okumus, 2019; Huynh ve Hoang, 2019; Sarkodie ve Strezov, 2019; Waqih vd, 2019; Ali vd, 2020; Nathaniel vd, 2020; Salehnia vd, 2020; Tachie vd, 2020; Tiba ve Belaid, 2020; Kamal vd, 2021; Roshan vd, 2021; Wang ve Wang, 2021; Liu vd, 2022; Musah vd, 2022). Bu çalışmaların bir kısmında aynı zamanda ticari açıklığın çevresel bozulma göstergeleri üzerine etkisi de araştırılmış (Solarin vd, 2017; Ali vd, 2020; Salehnia vd, 2020; Tachie vd, 2020; Tiba ve Belaid, 2020; Kamal vd, 2021; Roshan vd, 2021; Wang ve Wang, 2021; Liu vd, 2022), yine belirli bir kısmında da doğrudan yabancı yatırımların çevresel bozulma göstergeleri üzerine etkisine ilaveten enerji tüketiminin çevresel bozulma göstergeleri üzerine etkisi de analiz edilmiştir (Solarin vd, 2017; Ansari vd, 2019; Destek ve Okumus, 2019; Sarkodie ve Strezov, 2019; Waqih vd, 2019; Nathaniel vd, 2020; Salehnia vd, 2020; Tachie vd, 2020; Roshan vd, 2021; Liu vd, 2022; Musah vd, 2022).

Kirlilik sığınağı hipotezinin test edildiği araştırmaların önemli bir kısmında kirlilik sığınağı hipotezinin geçerli olduğu bulgusuna ulaşılmış (Shahbaz vd,2015; Solarin vd, 2017; Sun vd, 2017; Sarkodie ve Strezov, 2019; Ali vd, 2020; Nadeem vd, 2020; Tachie vd, 2020, Kamal vd, 2021; Roshan vd, 2021; Singhania ve Saini, 2021; Liu vd, 2022; Musah vd, 2022), belirli bir kısmında ise kirlilik sığınağı hipotezinin geçersiz olduğu tespit edilmiştir (Zhu et al, 2016; Nathaniel vd, 2020; Salehnia vd, 2020; Wang ve Wang, 2021). Bazı çalışmalarda da ülke gruplarına göre farklı bulgulara ulaşılmış (Ansari vd, 2019; Banerjee ve Murshed, 2022). Yine çalışmaların diğer kısmında da kısa ve uzun dönem bulgularında farklılıklar ortaya çıkmıştır (Waqih vd, 2019). Ama genel olarak çalışmalarda ulaşılan bulgular, gelişmekte olan ülkelerde doğrudan yabancı yatırımlar girişlerinin çevresel kaliteyi kötüleştirdiği yönündedir.

Enerji tüketimi ve çevre kalitesi arasındaki ilişkinin sınındığı çalışmalarda enerji tüketiminin çevre kalitesini olumsuz yönde etkilediğine yönelik uzlaşa bulunmaktadır (Sun vd, 2017; Destek ve Okumus, 2019; Liu vd, 2019; Sarkodie ve Strezov, 2019; Waqih vd, 2019; Nathaniel vd, 2020; Salehnia vd, 2020; Tachie vd, 2020; Liu vd, 2022; Musah vd, 2022; Usman vd, 2022). Ticari açıklık ile çevresel bozulma arasındaki ilişkiyi inceleyen çalışmalar irdelendiğinde de bu çalışmaların önemli bir kısmında ticari açıklığın çevresel bozulmayı artırdığı görülmektedir (Solarin vd, 2017; Sun vd, 2017; Ali vd, 2020; Tachie vd, 2020; Liu vd, 2022; Usman vd, 2022). Bu çalışmaların bir kısmında da ticari açıklığın çevre kalitesini iyileştirdiği tespit edilmiştir (Zhu et al, 2016; Kamal vd, 2021; Wang ve Wang, 2021).

Shahbaz vd (2015), 99 ülkede doğrudan yabancı yatırımların çevre kalitesi üzerine etkilerini incelemişlerdir. 99 ülkeye ait 1975-2012 yılları arası verilerin kullanıldığı çalışmada FMOLS metodu uygulanmıştır. Yapılan analizler neticesinde doğrudan yabancı yatırımların çevresel bozulmayı artırdığı tespit edilmiştir. Kirlilik sığınağı hipotezinin varlığı doğrulanmaktadır. Ayrıca karbondioksit emisyonları ile doğrudan yabancı yatırımlar değişkenleri arasında çift yönlü nedensellik ilişkisine rastlanmıştır.

Zhu et al(2016), ASEAN-5 ülkelerinde doğrudan yabancı yatırımların çevresel bozulma üzerine etkisini araştırmışlardır. Aynı zamanda ticari açıklığın karbondioksit emisyonları üzerine etkisi de incelenmiştir. ASEAN-5 ülkelerine ait 1981-2011 dönemini kapsayan verilerin analizde dahil edildiği çalışmada yöntem olarak panel kantil regresyon metodu benimsenmiştir. Ampirik bulgular ASEAN-5 ülkelerinde kirlilik sığınağı hipotezinin geçerli olmadığı yönündedir. Ek olarak bu ülke grubunda ticari açıklığın karbondioksit emisyonlarını azalttığı bilgisi elde edilmiştir.

Solarin vd (2017), Gana için kirlilik sığınağı hipotezinin geçerliliğini araştırmışlar ve aynı zamanda Gana’da enerji tüketimi ve ticari açıklığın çevresel bozulma üzerine etkilerini analiz etmişlerdir. Gana’ya ait 1980-2012 dönemini kapsayan verilerin kullanıldığı çalışmada analizler ARDL tekniği ile gerçekleştirilmiştir. Ekonometrik bulgular incelendiğinde değişkenler arasında uzun dönemli ilişkinin tespit edildiği görülmektedir. Ayrıca doğrudan yabancı yatırımlar ve ticari açıklığın karbondioksit emisyonlarını artırdığı gözlemlenmektedir. Gana için kirlilik sığınağı hipotezinin geçerli olduğu bilgisi elde edilmiştir.

Sun vd (2017), Çin’de kirlilik sığınağı hipotezinin geçerli olup olmadığını test etmişlerdir. Çalışmada ayrıca enerji kullanımı ve ticari açıklığın kardondioksit emisyonu üzerine etkisi de incelenmiştir. Çin’e ait 1980-2012 yılları arası verilerin kullanıldığı çalışmada ARDL yaklaşımı ile analiz gerçekleştirilmiştir. Yapılan analizler sonucunda Çin’de kirlilik sığınağı hipotezinin geçerli olduğu bilgisine erişilmiş, enerji tüketimi ve ticari açıklığın da çevresel bozulmayı artırdığı tespit edilmiştir.

Ansari vd (2019), 29 ülkede doğrudan yabancı yatırımların çevre kalitesi üzerine etkilerini kirlilik sığınağı hipotezi kapsamında araştırmışlardır. Ayrıca enerji tüketimi ile çevre kalitesi arasındaki ilişki de incelenmiştir. 29 ülkeye ait 1994-2014 dönemini kapsayan verilerin kullanıldığı çalışmada ülkeler 6 alt panele ayrılmıştır. Çalışma kapsamında panel eşbütünleşme analizi yapılmıştır. Elde edilen bulgulara bakıldığında Doğu Asya paneli için kirlilik sığınağı hipotezinin geçerli olduğu bulgusuna rastlanmıştır. Güneydoğu Asya panelinde ise kirlilik sığınağı hipotezinin geçerli olmadığı bilgisine erişilmiştir. Yine enerji tüketiminin karbon emisyonlarının temel belirleyicilerinden birisi olduğu tespit edilmiştir.

Destek ve Okumus (2019), yeni sanayileşmiş 10 ülkede kirlilik sığınağı hipotezinin geçerliliğini test etmişler ve ayrıca enerji tüketimi ile ekolojik ayak izi arasındaki ilişkiyi de incelemişlerdir. İkinci nesil panel veri metodolojisinin kullanıldığı çalışmada yeni sanayileşmiş 10 ülkeye ait 1982-2013 dönemini kapsayan veriler kullanılmıştır. Sonuçlar incelendiğinde ise artan enerji tüketiminin ekolojik ayak izinde artışa yol açtığı bulgusu elde edilmiştir. Ayrıca doğrudan yabancı yatırım ve ekolojik ayak izi değişkenleri arasında U şeklinde bir ilişki olduğu tespit edilmiştir.

Huynh ve Hoang (2019), 19 gelişmekte olan Asya ülkesinde doğrudan yabancı yatırımların hava kirliliği üzerine etkisini kirlilik sığınağı hipotezi kapsamında analiz etmişlerdir. Bu 19 gelişmekte olan Asya ülkesine ait 2002-2015 dönemini kapsayan verilerin kullanıldığı çalışmada doğrudan yabancı yatırımların başlangıçta hava kirliliğini artırdığı, kurumsal kalite iyileştirmesi ardından ise doğrudan yabancı yatırımların hava kirliliğini azalttığı tespit

edilmiştir. Bulgular kurumsal kalite dikkate alındığında kirlilik sığınağı hipotezi ile kirlilik hale hipotezinin çelişkili olmadığını göstermektedir.

Liu vd (2019) Çin’de kirlilik sığınağı hipotezinin varlığını araştırmışlardır. Aynı zamanda Çin’de enerji tüketimi ile karbondioksit emisyonları arasındaki ilişki de analiz edilmiştir. Şehirlere ait 1996’dan 2015 yılına kadar olan dönemi kapsayan panel verilerin kullanıldığı çalışmada panel regresyon analizi yapılmıştır. Ampirik bulgular doğrudan yabancı yatırımlar ile karbondioksit emisyonları arasında ters N şeklinde bir ilişki olduğu yönündedir. Ayrıca enerji tüketiminin karbondioksit emisyonlarını artırdığı bulgusuna ulaşılmıştır.

Sarkodie ve Strezov (2019), Çin, Hindistan, İran, Endonezya ve Güney Afrika için doğrudan yabancı yatırım girişleri ve enerji tüketiminin sera gazı emisyonları üzerine etkilerini incelemişlerdir. Bu beş ülkeye ait 1982-2016 dönemini kapsayan verilerin kullanıldığı çalışmada panel regresyon analizi gerçekleştirilmiştir. Yapılan analizler sonucunda kirlilik sığınağı hipotezinin Çin, Hindistan, Endonezya, İran ve Güney Afrika için geçerli olduğu tespit edilmiştir. Yine bu beş ülke için enerji tüketiminin karbondioksit emisyonlarını artırdığı bilgisi elde edilmiştir.

Waqih vd (2019), SAARC ülkelerinde doğrudan yabancı yatırımların ve enerji tüketiminin karbondioksit emisyonları üzerine etkilerini incelemişler ve aynı zamanda bu ülke grubu için kirlilik sığınağı hipotezini test etmişlerdir. SAARC ülkelerine ait 1986-2014 dönemini kapsayan verilerin kullanıldığı çalışmada ARDL ve FMOLS yöntemleri uygulanmıştır. Ekonometrik bulgular kısa dönemde kirlilik sığınağı hipotezinin geçerli olduğunu fakat uzun dönemde kirlilik sığınağı hipotezinin geçerli olmadığını işaret etmektedir. Yine enerji tüketiminin SAARC ülkelerinde çevresel bozulmayı artırdığı bulgusu elde edilmiştir.

Ali vd (2020), İslam İşbirliği Teşkilatı ülkelerinde ticari açıklık, doğrudan yabancı yatırımlar ve çevre kalitesi arasındaki ilişkiyi analiz etmişlerdir. İİT ülkelerine ait 1991-2016 yılları arası verilerin kullanıldığı çalışmada DCCE yaklaşımı uygulanmıştır. Analiz bulgularına göre ticari açıklık ve doğrudan yabancı yatırımlar değişkenleri ekolojik ayak izi ile pozitif yönlü ilişki içerisinde. Elde edilen bulgu aynı zamanda istatistiksel olarak anlamlıdır.

Banerjee ve Murshed (2020), G7 ve BRICS ülkelerinde kirlilik sığınağı hipotezini test etmişlerdir. Belirtilen ülkelere ait 2005-2015 dönemini kapsayan verilerin kullanıldığı çalışmada eşbütünlük analizleri gerçekleştirilmiştir. Yapılan analizler sonucunda BRICS ülkelerinde kirlilik sığınağı hipotezinin geçerli olduğu tespit edilmiştir. G7 ülkelerinde ise kirlilik sığınağı hipotezinin geçerli olmadığı bulgusuna ulaşılmıştır.

Nadeem vd (2020), Pakistan için çevre kirliliği ve doğrudan yabancı yatırım girişleri arasındaki ilişkiyi analiz etmiştir. Pakistan için 1971-2014 dönemini kapsayan verilerin dahil edildiği çalışmada ARDL yaklaşımıyla analiz gerçekleştirilmiştir. Çalışmada kirlilik göstergeleri olarak CO2 emisyonları ve SO2 emisyonları kullanılmıştır. Ampirik bulgular Pakistan’da kirlilik sığınağı hipotezinin varlığına dair net bir kanıt olmadığını yönündedir.

Nathaniel vd (2020), kıyı Akdeniz ülkelerinde enerji tüketiminin ve doğrudan yabancı yatırımların çevresel bozulma üzerine etkilerini incelemişlerdir. Panel kantil regresyon analizinin uygulandığı çalışmada kirlilik sığınağı hipotezinin kıyı Akdeniz ülkeleri için geçerli

olmadığı bilgisine erişilmiştir. Ayrıca enerji tüketiminin tüm kantillerde çevresel bozulmayı önemli ölçüde artırdığı bulgusuna ulaşılmıştır.

Salehnia vd (2020), MENA bölgesindeki 14 ülkede doğrudan yabancı yatırımların, enerji tüketiminin ve ticari açıklığın karbondioksit emisyonları üzerine etkisini araştırmışlardır. 14 ülkeye ait 2004-2016 dönemini kapsayan verilerin kullanıldığı çalışmada panel kantil regresyon analizi yapılmıştır. Ampirik bulgular enerji tüketiminin tüm kantiller için karbondioksit emisyonunu pozitif yönde etkilediğini göstermektedir. Ticari açıklık değişkeninin de 0,1 ve 0,9 kantilleri için pozitif yönde karbondioksit emisyonlarını etkilediği tespit edilmiştir. Doğrudan yabancı yatırımların da karbondioksit emisyonunu azalttığı bulgusuna rastlanmış olup kirlilik sığınağı hipotezinin geçersiz olduğu bilgisine erişilmiştir.

Tachie vd (2020) AB-18 ülkelerinde ticari açıklığın ve enerji tüketiminin çevresel bozulma üzerine etkilerini araştırmış ve aynı zamanda bu ülke grubu için kirlilik sığınağı hipotezinin geçerliliğini test etmişlerdir. MG ve AMG tahmincisi ile gerçekleştirilen ekonometrik analizler sonucunda ticari açıklığın ve enerji tüketiminin karbondioksit emisyonlarını artırdığı tespit edilmiştir. Bunun dışında kirlilik sığınağı hipotezinin de geçerli olduğu bulgusuna ulaşılmıştır.

Tiba ve Belaid (2020), doğrudan yabancı yatırımların ve ticari açıklığın çevresel bozulma göstergeleri üzerine etkilerini araştırmışlardır. 27 Afrika ülkesinin incelendiği ve bu ülkelere ait 1990-2013 dönemini kapsayan verilerin kullanıldığı çalışmada değişkenler arasındaki kısa ve uzun dönemli ilişkiler incelenmiştir. Yapılan analizler sonucunda doğrudan yabancı yatırımlar, ticari açıklık ve CO₂/NO_x emisyonları arasında çift yönlü uzun dönemli nedensellik ilişkisine rastlanmıştır. Kısa dönem için de doğrudan yabancı yatırımlardan CO₂ emisyonlarına doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir.

Kamal vd (2021), 105 ülkede doğrudan yabancı yatırım ve ticari açıklık ile karbondioksit emisyonu arasındaki ilişkiyi analiz etmişlerdir. 105 ülke için 1990-2016 yılları arası verilerin kullanıldığı çalışmada doğrusal ve doğrusal olmayan panel veri yaklaşımları yoluyla analizler gerçekleştirilmiştir. Yapılan analizler sonucunda kirlilik sığınağı hipotezinin geçerli olduğu tespit edilmiştir. Yine analiz edilen ülkelerde ticari açıklığın çevresel kaliteyi iyileştirdiği bulgusuna rastlanmıştır.

Roshan vd (2021), İran ve Suudi Arabistan'da doğrudan yabancı yatırımların, ticari açıklığın ve enerji tüketiminin karbon emisyonları üzerine etkisini incelemişlerdir. İran ve Suudi Arabistan'a ait 1980-2016 dönemini kapsayan verilerin kullanıldığı çalışmada değişkenler arasındaki kısa ve uzun dönemli ilişki araştırılmıştır. Yapılan analizlerde doğrudan yabancı yatırımlar, ticari açıklık ve enerji tüketimi değişkenleri ile karbon emisyonları değişkeni arasında uzun dönemli ilişki tespit edilmiştir. Bulgular İran'da doğrudan yabancı yatırımların karbondioksit emisyonlarını artırdığını ve İran için kirlilik sığınağı hipotezinin geçerli olduğunu göstermektedir.

Singhania ve Saini (2021), 21 gelişmiş ve gelişmekte olan ülke için kirlilik sığınağı hipotezini test etmişlerdir. 21 ülke için 1990-2016 yılları arası veriler kullanılmıştır. Sistem GMM yaklaşımı ile gerçekleştirilen analizler neticesinde doğrudan yabancı yatırımların çevresel

bozulmayı artırdığı tespit edilmiştir. Özellikle gelişmekte olan ülkelerde kirlilik sığınağı hipotezinin var olduğuna yönelik güçlü kanıtlara ulaşılmıştır.

Wang ve Wang (2021), 104 ülkede ticari açıklığın karbon yoğunluğu üzerine etkisini araştırmıştır. Yine ayrıca bu 104 ülke için doğrudan yabancı yatırımların da karbon yoğunluğu üzerine etkisi analiz edilmiştir. 104 ülkeye ait 2000-2014 yılları arasını kapsayan verilerin kullanıldığı çalışmada doğrudan yabancı yatırımlar ile karbon yoğunluğu değişkenlerinin negatif yönlü ilişki içerisinde olduğu tespit edilmiştir. Yüksek gelirli ve düşük orta gelirli ülke gruplarında ticari açıklığın karbon yoğunluğunu azalttığı bulgusuna rastlanmıştır. Üst orta gelir grubunda ise ticari açıklığın karbon yoğunluğunu artırdığı bilgisine erişilmiştir.

Liu vd (2022), Pakistan’da enerji tüketimi, ticari açıklık ve doğrudan yabancı yatırımların ekolojik ayak izi üzerine etkilerini araştırmışlardır. Araştırmacılar aynı zamanda Pakistan için kirlilik sığınağı hipotezinin geçerliliğini test etmişlerdir. Panel ARDL yaklaşımının benimsendiği çalışmada Pakistan’a ait 1980-2017 dönemini kapsayan veriler analize dahil edilmiştir. Ekonometrik bulgular, ticari açıklığın ve enerji tüketiminin Pakistan’da ekolojik ayak izini artırdığını göstermektedir. Aynı zamanda doğrudan yabancı yatırım girişlerinin Pakistan’da çevresel bozulmayı artırdığı tespit edilmiştir. Pakistan için kirlilik sığınağı hipotezinin geçerli olduğu bulgusuna ulaşılmıştır.

Musah vd (2022), G-20 ülkelerinde kirlilik sığınağı hipotezinin geçerliliğini test etmişler ve ayrıca enerji tüketiminin karbondioksit emisyonu üzerine etkilerini incelemişlerdir. G-20 ülkelerine ait 1992-2018 dönemini kapsayan verilerin kullanıldığı çalışmada güncel ekonometrik yöntemler tercih edilmiştir. Ulaşılan bulgular incelendiğinde G-20 ülkelerinde doğrudan yabancı yatırım girişlerinin karbondioksit emisyonlarını artırdığı ve böylelikle G-20 ülkeleri için kirlilik sığınağı hipotezinin geçerli olduğu bilgisine erişilmiştir. Ayrıca enerji tüketiminin G-20 ülkelerinde karbondioksit emisyonunu artırdığı bulgusuna ulaşılmıştır.

Usman vd (2022), Pakistan’da ticari açıklık ve yenilenebilir ve yenilenemeyen enerji tüketiminin karbondioksit emisyonu üzerine etkilerini analiz etmişlerdir. Pakistan’a ait 1990-2017 yılları arası verilerin kullanıldığı çalışmada değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişki araştırılmıştır. Yapılan analizler sonucunda değişkenler arasında uzun dönemli ilişki tespit edilmiştir. Yenilenemeyen enerji tüketimi ve ticari açıklığın çevresel bozulmayı artırdığı sonucuna ulaşılmıştır.

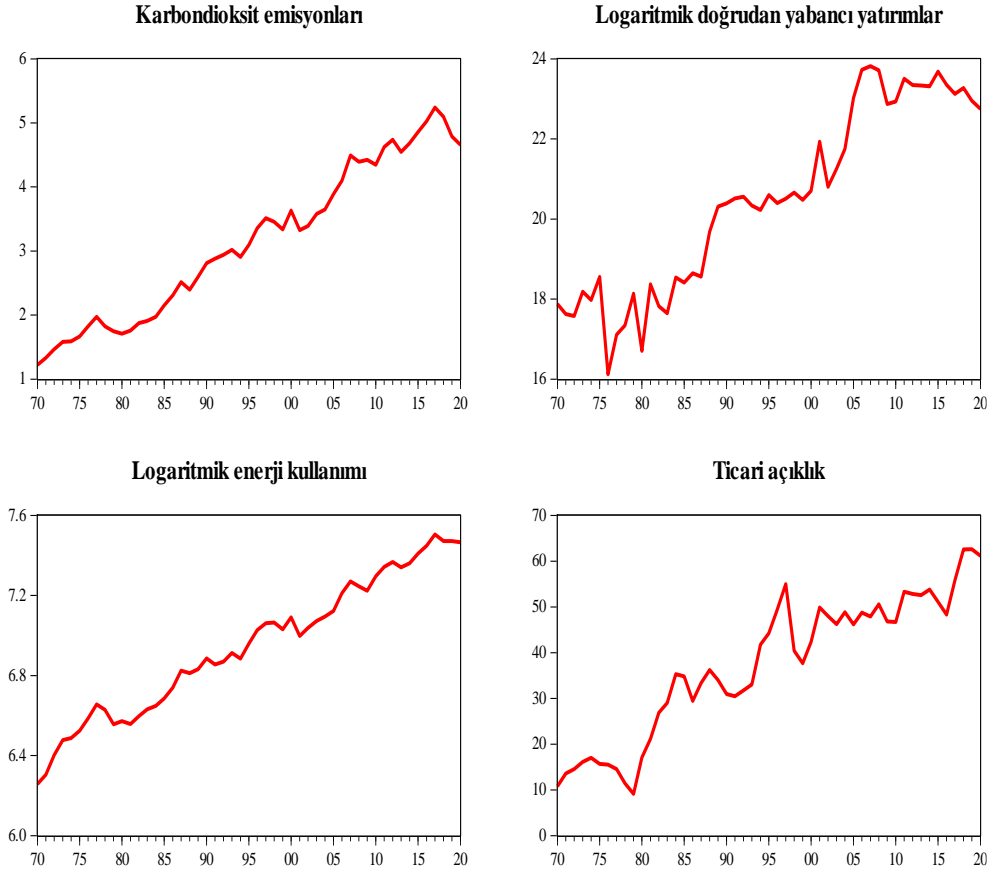
Veri

Doğrudan yabancı yatırımlar, enerji tüketimi ve ticari açıklığın çevre kalitesi üzerindeki etkisini ve kirlilik sığınağı hipotezinin geçerliliğini Türkiye’de incelemek amacıyla gerçekleştirilen bu çalışmada 1970-2020 arasındaki yıllık zaman serisi verileri kullanılmıştır. Çalışmada, çevre kalitesi için karbondioksit (CO₂) emisyonları (Udeagha ve Ngepah, 2021), doğrudan yabancı yatırımlar için ödemeler bilançosundaki net girişlerin cari Amerikan Doları cinsi değerleri (Kristjánsdóttir ve Óskarsdóttir, 2020), enerji tüketimi için kg petrol eşdeğeri olarak kişi başı enerji tüketimi (Akadiri vd., 2019) ve ticari açıklık için gayri safi yurtiçi hasılanın yüzdesi olarak ticaret değerleri (Hdom ve Fuinhas, 2020) kullanılmıştır. CO₂ emisyon değerleri kişi başı olarak Our World in Data veri tabanından

(<https://ourworldindata.org>), doğrudan yabancı yatırımlar ve ticari açıklık değerleri Dünya Bankası'nın Dünya kalkınma göstergelerinden (<https://databank.worldbank.org/source/world-development-indicators>) indirilmiştir. Enerji tüketimi değerleri ise bp'nin oluşturduğu Dünya Enerjisinin İstatistiksel İncelemesi verilerinden (<https://bp.com/statisticalreview>) ve Dünya Bankası'nın Dünya kalkınma göstergelerinden derlenerek oluşturulmuştur. Çalışmada değişkenler için ortak olan en uzun zaman aralığı kullanılmıştır.

Veriler arasındaki boyutsal farklılığı en aza indirebilmek için doğrudan yabancı yatırımların ve enerji kullanımının logaritması alınmıştır (Özkan, 2021). Analizlerde kullanılacak değişkenlerin 1970-2020 yılları arasındaki değerleri Şekil 1'de tanımlayıcı istatistikleri ise Tablo 1'de gösterilmiştir.

Şekil 1. 1970-2020 arasındaki yıllık değerler

Tablo 1. Tanımlayıcı İstatistikler

Değişkenler	Ort.	Mak.	Min.	Std. Sap.	Çar.	Bas.	J-B.
CO ₂	3,141	5,243	1,221	1,209	0,107	1,694	3,720
LDYY	20,490	23,816	16,118	2,311	-0,052	1,696	3,637
LEK	6,944	7,504	6,258	0,344	-0,070	1,949	2,388
TA	37,372	62,612	9,100	15,409	-0,327	1,934	3,321

Not: Tabloda yer alan Ort., Mak., Min., Std. Sap., Çar., Bas. ve J-B. sırasıyla ortalama, maksimum, minimum, standart sapma, çarpıklık, basıklık, ve Jarque-Bera normallik testinin test istatistik değerlerini göstermektedir.

Şekil 1’e bakıldığında, analizlerde kullanılacak değişkenlerin zaman içerisinde dalgalanarak arttığı görülmektedir. Tablo 1’de yer alan tanımlayıcı istatistikler incelendiğinde, CO₂ emisyonlarının 1,657, logaritmik doğrudan yabancı yatırımların 20,490, logaritmik enerji kullanımının 6,944 ve ticari açıklığın 37,372 yıllık ortalama değere sahip olduğu görülmektedir. Standart sapmalar incelendiğinde 1970-2020 arasında en fazla (az) oynaklığa ticari açıklığın (logaritmik enerji kullanımının) sahip olduğu anlaşılmaktadır. Verilerin çarpıklık ve basıklık değerleri normal dağılım sınırları (çarpıklık için ± 2 (Hair vd., 2010) basıklık için ± 3 (Kallner, 2018) içerisinde olduğundan analizlerde kullanılacak değişkenler normal dağılım özelliği göstermektedir. Jarque-Bera normallik testi çıktıları da değişkenlerin normal dağılım özelliği gösterdiğini ayrıca ortaya koymaktadır.

Metodoloji

Bu çalışmada, doğrudan yabancı yatırımlar, enerji tüketimi ve ticari açıklığın çevre kalitesi üzerindeki etkisini ve kirlilik sığınağı hipotezinin geçerliliğini Türkiye’de incelemek için Eşitlik 1’de gösterilen ekonometrik model kullanılmıştır:

$$(CO_2)_t = \alpha_0 + \theta_1 LDYY_t + \theta_2 LEK_t + \theta_3 TA_t + \varepsilon_t, \quad (t = 1, \dots, T) \quad (1)$$

Eşitlik 1’de yer alan t zaman, CO₂ karbondioksit emisyon değerleri, LDYY doğrudan yabancı yatırımların logaritması, LEK enerji kullanımının logaritması, TA ticari açıklık, α_0 sabit terim, $\theta_{1,2,3}$ bağımsız değişkenlerin katsayısı ve ε_t ise stokastik hata terimidir.

Eşitlik 1’de yer alan model Jordan ve Philips (2018a, 2018b) tarafından geleneksel ARDL yönteminin karmaşıklığını ortadan kaldırmak için geliştirilen dinamik ARDL simülasyonları yöntemi ile analiz edilecektir. Açıklayıcı değişkenlerin çoklu gecikmelerini veya farklarını ya da gecikmeli farklarını içeren modellerde, açıklayıcı değişkenlerin bağımlı değişken

üzerindeki kısa ve uzun dönemli etkilerini Pesaran vd. (2001) tarafından geliştirilen geleneksel ARDL yöntemi ile ayırt edebilmek oldukça zorlaşmaktadır. Dinamik ARDL simülasyonları yöntemi ise, kullanılan model ne kadar karmaşık olursa olsun dinamik stokastik simülasyonlar aracılığıyla diğer açıklayıcı değişkenler sabitken bir açıklayıcı değişkende gelecekte herhangi bir zamanda ortaya çıkabilecek pozitif ve negatif şokların bağımlı değişken üzerindeki kısa ve uzun dönemli etkilerini simüle ve tahmin etmekte ve ayrıca söz konusu etkileri kolayca görebilmek açısından grafiksel olarak da sunmaktadır (Jordan ve Phillips, 2018; Danish ve Ulucak, 2022). Bu önemli özelliklerinden dolayı dinamik ARDL simülasyonları yöntemi bu çalışmada kullanılmıştır.

Analizlerde kullanılacak dinamik ARDL simülasyonları yönteminin hata düzeltme modeli Eşitlik 2’de gösterilmiştir:

$$\Delta(CO_2)_t = \alpha_0 + \varphi_1(CO_2)_{t-i} + \beta_1\Delta LDYY_t + \theta_1LDYY_{t-i} + \beta_2\Delta LEK_t + \theta_2LEK_{t-i} + \beta_3\Delta TA_t + \theta_3TA_{t-i} + \varepsilon_t, \quad (2)$$

Eşitlik 2’de yer alan Δ değişim, $\beta_{1,2,3}$ bağımsız değişkenlerin kısa dönem katsayıları ve $\theta_{1,2,3}$ bağımsız değişkenlerin uzun dönem katsayılarıdır.

Ampirik Bulgular

Dinamik ARDL simülasyonları yönteminden elde edilecek sonuçların geçerli olabilmesi için, bir takım gerekliliklerin sağlanması gerekmektedir. Bunlardan ilki, bağımlı değişkenin I(1) olması, bağımsız değişkenlerin I(1)’den büyük olmaması gerekmektedir. Daha net bir şekilde açıklamak gerekirse, bağımsız değişkenlerinin tamamı I(0) veya I(1) olabilmekte ve hatta bağımsız değişkenler I(0)-I(1) kombinasyonları da olabilmektedir (Shahabad ve Balcılar, 2022). Herhangi bir bağımsız değişken I(2) veya bağımlı değişken I(0) ise dinamik ARDL simülasyonları yönteminden elde edilecek sonuçlar yanıltıcı olacaktır. Bu çalışmanın analizlerinde kullanılacak değişkenlerin yukarıda bahsedilen gereklilikleri taşıyıp taşımadığını belirlemek için Amin ve Dogan (2021) ve Danish ve Ulucak (2021) çalışmaları takip edilerek Phillips ve Perron (1988) tarafından geliştirilen Phillips-Perron (PP) ve Elliot vd. (1996) tarafından geliştirilen Dickey-Fuller Generalized Least Square (DF-GLS) birim kök testleri gerçekleştirilmiştir. PP ve DF-GLS birim kök testlerinin çıktıları Tablo 2’de yer raporlanmıştır.

Tablo 2. Birim kök testleri çıktıları

Değişkenler	PP		DF-GLS	
	I(0)	I(1)	I(0)	I(1)
CO ₂	-1,004	-6,352***	0,732	-6,422***
LDYY	-0,895	-10,575***	-0,624	-9,189***

LEK	-1,508	-6,559***	1,208	-6,365***
TA	-0,870	-8,058***	-0,007	-6,287***

*** %1 önem düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı olduğunu belirtmektedir.

Tablo 2’de yer alan çıktıları bakıldığında, analizlerde kullanılacak bütün değişkenlerin I(1) olduğu görülmektedir.

Bir diğer gereklilik ise, kullanılacak modelde (Eşitlik 1) değişkenler arasında eşbütünleşmenin olması ve herhangi bir tanısız sorun olmamasıdır. Eşitlik 1’de yer alan modeldeki değişkenler arasında eşbütünleşmenin varlığını belirleyebilmek için Adom vd. (2021) ve Olasehinde-Williams ve Oshodi (2021) çalışmaları takip edilerek Kripfganz ve Schneider (2020) tarafından geliştirilen kritik değerler kullanılarak¹ Pesaran vd. (2001)’nin sınır testi ve ayrıca Abbasi vd. (2021) ve Khan vd. (2021) çalışmaları takip edilerek bir takım tanısız testler uygulanmıştır. Eşitlik 1’de yer alan çalışmanın ekonometrik modeli kullanılarak uygulanan eşbütünleşme testi ve tanısız testlerin çıktıları Tablo 3’te raporlanmıştır.

Tablo 3. Pesaran vd. (2001) Sınır Testi ve Tanısız Testlerin Çıktıları

Kullanılan Model	F-istatistiği	Kripfganz ve Schneider (2020)’in kritik değerleri					
		10%		5%		1%	
		Alt sınır	Üst sınır	Alt sınır	Üst sınır	Alt sınır	Üst sınır
CO ₂ = f(LDYY, LEK, TA)	7,97***	2,87	3,97	3,50	4,70	4,87	6,36
Tanısız Testler	Ki-Kare Olasılık değeri	Sonuç					
Breusch Godfrey LM	0,111	Seri korelasyon sorunu yoktur					
Breusch Pagan	0,342	Değişen varyans sorunu yoktur					

¹ Kripfganz ve Schneider (2020)’in kritik değerlerinin seçilmesinin nedeni, bu çalışmada olduğu gibi sonlu ve küçük büyüklükteki seriler için daha güvenilir ve sağlam sonuçlar ortaya koymasındır (Danish ve Ulucak, 2020).

Godfrey

ARCH Test	0,195	ARCH etkisi yoktur,
Ramsey RESET Test	0,494	Model doğru belirlenmiştir,
Jarque-Bera Test	0,303	Normal dağılmama sorunu yoktur

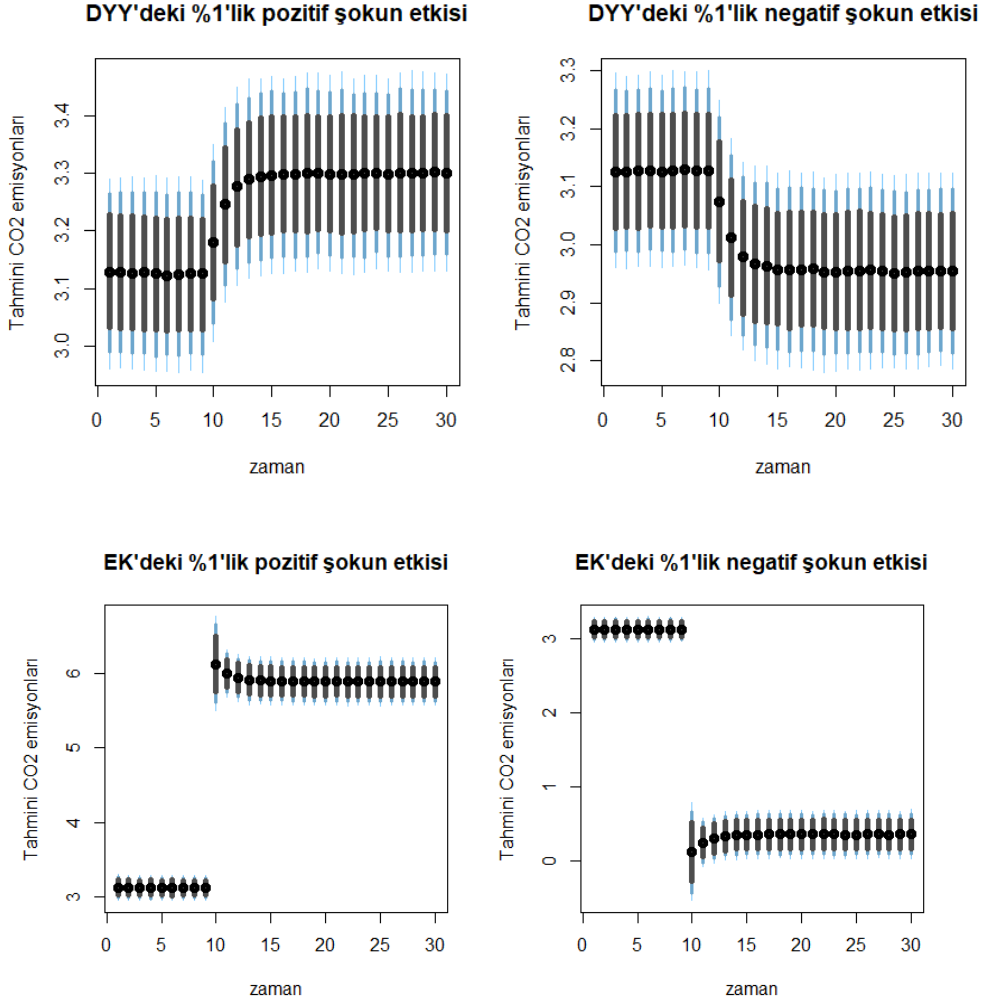
*** %1 önem düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı olduğunu belirtmektedir.

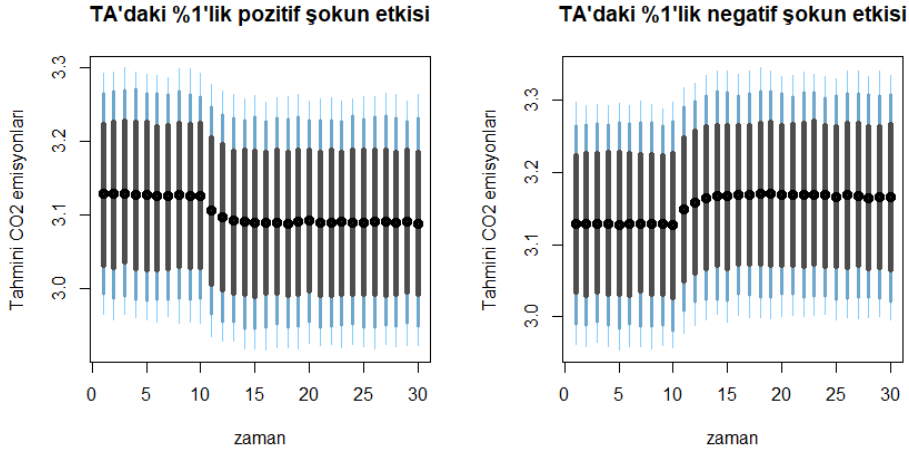
Tablo 3'te yer alan çıktılar incelendiğinde, F-istatistik değerinin (7,97) %1 önem düzeyinin üst sınır değerinden (6,36) büyük olduğu görülmektedir. Bu sonuç, Eşitlik 1'deki modelde kullanılan değişkenler arasında %1 önem düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı bir eşbütünlük olduğunu belirtmektedir. Tanısal testlerin çıktıları da Eşitlik 1'deki modelde herhangi bir tanısal sorun olmadığını göstermektedir.

Tablo 2 ve 3'ten elde edilen bulgular, gerekliliklerin sağlandığını, diğer bir ifade ile dinamik ARDL simülasyonları yönteminden elde edilecek sonuçların geçerli olacağını ortaya koymaktadır.

Gerekliliklerin sağlandığı belirlendikten sonra, doğrudan yabancı yatırımlar, enerji tüketimi ve ticari açıklığın çevre kalitesi üzerindeki kısa ve uzun dönem etkilerini ve kirlilik sığınağı hipotezinin geçerliliğini Türkiye'de incelemek için dinamik ARDL simülasyonları yöntemi uygulanmıştır. Aslan vd. (2021) ve İslam vd. (2022) çalışmalarında olduğu gibi 5000 simülasyon ile uygulanan dinamik ARDL simülasyonları yönteminden elde edilen etki-tepki grafikleri Şekil 2'de gösterilmiştir.

Şekil 2. Dinamik ARDL Simülasyonları Etki-Tepki Grafikleri.

Not: Noktalar, tahmini ortalama değerleri, koyudan açığa doğru olan çizgiler ise sırasıyla %75, %90 ve %95 güven aralığını belirtmektedir.

Şekil 2'de yer alan soldaki (sağdaki) grafikler diğer açıklayıcı değişkenler sabitken ilgili açıklayıcı değişkende zamanın 10. diliminde meydana gelebilecek %1'lik pozitif (negatif) şok neticesinde CO₂ emisyonlarının kısa ve uzun dönemdeki tahmini ortalama değerlerini göstermektedir.² Şekil 2'deki grafikler incelendiğinde aşağıda ayrıntılı bir şekilde belirtilen bulgulara ulaşılmaktadır:

1. Doğrudan yabancı yatırımlardaki artışlar (azalışlar) kısa ve uzun dönemde CO₂ emisyonlarını artırmaktadır (azaltmaktadır). Bu bulgular, doğrudan yabancı yatırımlardaki artışların (azalışların) Türkiye'de çevre kalitesini kötüleştirdiğini (iyileştirdiğini) belirtmektedir.

2. Doğrudan yabancı yatırımlardaki artışların (azalışların) CO₂ emisyonlarını artırması (azaltması), çok uluslu firmaların kirli endüstrilerini geliştirmekte olan ülkelere transfer etme eğiliminde olduklarından dolayı doğrudan yabancı yatırımlardaki artışların bu ülkelerde çevresel kalitedeki bozulmayı artıracaklarını belirten (Mike, 2020; Bulut vd., 2021; Köksal ve Çetin, 2021) kirlilik sığınağı hipotezinin Türkiye'de geçerli olduğunu ortaya koymaktadır.

² Ahad ve Imran (2022) ve Ali (2022) çalışmalarında olduğu gibi şokun gerçekleşme zamanı 10 olarak belirlenmiştir. Bağımlı değişkenin bağımsız değişkenlerdeki şoklara tepkisi zamandan bağımsızdır. Diğer bir ifade ile 10 yerine başka bir değer belirlenmiş olsa da şokun meydana geldiği noktadan sonra CO₂ emisyonlarının kısa ve uzun dönemdeki tahmini ortalama değerleri Şekil 2'dekilerle aynı olacaktır (Ayrıntılı bilgi için bkz: Jordan and Philips (2018a, 2018b)).

3. Enerji kullanımındaki artışlar (azalışlar) kısa ve uzun dönemde CO₂ emisyonlarını artırmaktadır (azaltmaktadır). Bu bulgular, enerji kullanımı artışlarının (azalışlarının) Türkiye’de çevre kalitesi üzerinde kötüleştirici (iyileştirici) etkilerinin olduğunu göstermektedir.

4. Ticari açıklığın artması (azalması) kısa ve uzun dönemde CO₂ emisyonlarını azaltmaktadır (artırmaktadır). Bu bulgular, ticari açıklığın artmasının (azalmasının) Türkiye’de çevre kalitesini olumlu (olumsuz) etkilediğini ortaya koymaktadır.

5. Enerji kullanımının çevre kalitesi üzerindeki etkisi, doğrudan yabancı yatırımlar ve ticari açıklığa göre daha fazladır.

6. Ticari açıklığın çevre kalitesi üzerindeki etkisi, doğrudan yabancı yatırımlar ve enerji kullanımına göre daha azdır.

Bu çalışmada elde edilen bulgularla birlikte politika yapıcılara çevreye daha fazla zarar vermemek için çevre dostu enerji kaynaklarına hızla yönelmeleri, doğrudan yabancı sermaye sağlasa da çevreye zararlı projeler için onay vermemeleri ve ticari açıklığı olabildiğince artırmaları önerilmektedir.

Sonuç

Doğrudan yabancı yatırımların çevresel kalite üzerine etkisi kirlilik sığınağı hipotezi çerçevesinde incelenebilmektedir. Gelişmiş ülkelerdeki çokuluslu şirketler, buldukları ülkelerdeki katı çevre yasalarından ötürü kirlilik oluşturan üretim faaliyetlerini geliştirmekte olan ülkelere kaydırabilmektedirler. Bu durum, geliştirmekte olan ülkelerin daha çok doğrudan yabancı yatırım girişi sağlayabilme adına çevresel sürdürülebilirliklerinin tehdit altına girmesine yol açabilmektedir.

Yine ülkelerin ticari açıklık seviyelerinin çevresel bozulma üzerine etkileri de sıklıkla araştırma konusu olmaktadır. Ülkelerin ticari açıklık düzeylerinin yüksek olması çevre kalitesi üzerine olumlu etki sağlayabildiği gibi çevresel bozulmayı da artırabilmektedir. Yine enerji kullanımındaki artışların çevre üzerine etkileri özellikle Sanayi Devrimi’nden bu yana tartışılmaktadır. Enerji kullanımındaki artışların çevre kalitesini olumsuz yönde etkileyeceğine yönelik inanış yaygındır.

Bu çalışmada Türkiye için kirlilik sığınağı hipotezinin test edilmesi amaçlanmış ve aynı zamanda enerji tüketiminin ve ticari açıklığın çevre kalitesi üzerine etkileri araştırılmıştır. Belirtilen bu amaçlar kapsamında Türkiye’ye ait 1970-2020 dönemini kapsayan verilerin kullanıldığı çalışmada güncel bir metod olan dinamik ARDL simülasyonları yaklaşımı ile analizler gerçekleştirilmiştir.

Yapılan analizler sonucunda Türkiye için kirlilik sığınağı hipotezinin geçerli olduğu bilgisine ulaşılmıştır. Türkiye’ye yönelik doğrudan yabancı yatırım girişleri çevre kalitesini kötüleştirmektedir. Elde edilen bu sonuç literatürdeki benzer çalışmalarda ulaşılan sonuçlarla uyumludur (Sun et al, 2017; Banerhee ve Murshed, 2020; Mike, 2020; Bulut vd., 2021; Köksal ve Çetin, 2021, Liu vd, 2022; Musah vd, 2022). Bu bulgunun yanı sıra enerji kullanımı arttıkça çevresel kalitenin bozulduğu tespit edilmiştir. Yine bu bulgu da literatürde

yer alan çalışmalarda ulaşılan bulgularla örtüşmektedir (Sun vd, 2017; Destek ve Okumuş, 2019; Liu vd, 2019; Salehnia vd, 2020; Liu vd, 2022). Ticari açıklığın ise Türkiye için çevre kalitesini iyileştirdiği sonucuna ulaşılmıştır. Ulaşılan bu bulgu, literatürdeki çalışmalarda ulaşılan bulguların ancak bir kısmıyla benzeşmektedir (Zhu et al, 2016; Kamal vd, 2021). Enerji kullanımının çevresel kalite üzerindeki etkisinin, doğrudan yabancı yatırımlar ve ticari açıklığın çevresel kalite üzerine etkisine göre daha fazla olduğu bilgisi elde edilmiştir. Ayrıca ticari açıklığın çevresel kalite üzerindeki etkisinin, doğrudan yabancı yatırımlar ve enerji kullanımının çevresel kalite üzerine etkisine göre daha az olduğu tespit edilmiştir.

Elde edilen sonuçlardan yola çıkılarak Türkiye'nin kirlilik oluşturan sektörlerle yönelik doğrudan yabancı yatırım girişlerine müsaade etmemesinin gerekliliğinin önemli olduğu ifade edilebilir. Doğrudan yabancı yatırım girişlerinde çevresel faktörleri göz önünde bulunduran bir filtre uygulaması veya politikası geliştirilerek çevresel sürdürülebilirliğin yoğun tehdidinin önüne geçilebilir. Bunun yanı sıra kirlilik oluşturan sektörlerdeki firmaların çevresel etkilerinin düzenli olarak takip edilmesi ve kontrol altında olması yine önerilebilir. Kirlilik oluşturan sektörlerde yer alan firmalara yönelik bu politika önerilerinin dışında çevre dostu sektörlerle yönelik doğrudan yabancı yatırım girişlerinin teşvik edilmesi gerekliliği oldukça önemlidir. Türkiye'nin çevre yasalarını çevresel kaliteyi tesis etmeye yönelik katılaştırarak çevresel sürdürülebilirliğe katkı sağlaması gerektiği söylenebilir. Düşük karbon ekonomisine geçiş prensipleri kapsamında hareket edilerek çevresel kalitenin artırılmasına yönelik girişimler ortaya konulabilir. Yine Türkiye'nin enerji verimliliğini artırmaya yönelik politikaların önem arz ettiği ifade edilebilir. Bunun dışında ulaşılan sonuçların da gösterdiği gibi Türkiye'nin enerji kullanımında fosil yakıtlardan ziyade yenilenebilir enerji kullanımına yönelmesinin önemli olduğu belirtilebilir. Türkiye'nin yenilenebilir enerji kaynakları bakımından zengin olmasının özellikle bu kaynakların kullanımına yönelik teşvik edici olması gerekmektedir. Türkiye için yenilenebilir enerji kaynaklarının kullanımına yönelik fizibilite çalışmaları yapılarak bu yenilenebilir enerji kaynaklarının etkin kullanımı için uygun bölgeler tercih edilmeli ve yenilenebilir enerji yatırımlarının artırılmasına yönelik teşvikler sağlanmalıdır. Belirtilen bu hususların dışında çevresel bilincin gelişimine yönelik politikaların artırılması gerekmektedir. Kirlilik yaratan sektörlerdeki firmalar ve tehlikeli atıkların etkileri konusunda kamuoyu bilincinin artırılmasına yönelik girişimler ortaya konmalıdır. Çevre bilincinin artırılmasına yönelik yerel yönetimlerin işlevi artırılmalıdır. Türkiye'nin yeşil inovasyonları benimseyerek, çevre dostu teknolojiler geliştirerek ve özette çevreci politikalar benimseyerek çevresel sürdürülebilirliğine katkı sağlayacağı ifade edilebilir.

“Türkiye’de Enerji Tüketimi, Ticari Açıklık, CO2 emisyonları ve Kirlilik Sığınağı Hipotezi: Yeni Dinamik ARDL Simülasyonlarından Kanıtlar” Başlıklı Makalenin Araştırma ve Etik Beyanı Bilgileri

Bu çalışma “Araştırma ve Yayın Etiği” değerlerine uygun olarak hazırlanmıştır	
Bilgilendirme	Çalışma herhangi bir bildiri veya tez benzeri çalışmadan üretilmemiştir
Yazar Çıkar Çatışması Beyanı	Çalışmada herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.
Yazar Katkı Oranı Beyanı	Çalışmada yazarlar eşit oranda katkı sağlamıştır. Her iki yazarın da çalışmaya katkısı %50 - %50’dir.
Teşekkür	Çalışmada teşekkür gerektiren bir durum bulunmamaktadır.
Etik Kurul Onay Belgesi	Çalışmada etik kurul onayı gerekmemektedir
Ölçek İzni	Çalışmada ölçek kullanılmamıştır

Kaynakça

- Abbasi, K. R., Adedoyin, F. F., Abbas, J., & Hussain, K. (2021). The Impact Of Energy Depletion And Renewable Energy On CO₂ Emissions In Thailand: Fresh Evidence From The Novel Dynamic ARDL Simulation. *Renewable Energy*, 180, 1439-1450.
- Adom, P. K., Amuakwa-Mensah, F., & Agradi, M. P. (2021). Energy Poverty, Development Outcomes, And Transition To Green Energy. *Renewable Energy*, 178, 1337-1352..
- Ahad, M., & Imran, Z. A. (2022). The Role Of Shadow Economy To Determine CO₂ Emission In Pakistan: Evidence From Novel Dynamic Simulated ARDL Model And Wavelet Coherence Analysis. *Environment, Development and Sustainability*. <https://doi.org/10.1007/s10668-022-02164-2>.
- Akadiri, S. S., Bekun, F. V., & Sarkodie, S. A. (2019). Contemporaneous Interaction Between Energy Consumption, Economic Growth And Environmental Sustainability In South Africa: What Drives What? *Science of The Total Environment*, 686, 468-475.

- Ali, I. M. A. (2022). Income Inequality And Environmental Degradation In Egypt: Evidence From Dynamic ARDL Approach. *Environmental Science and Pollution Research*, 29, 8408-8422.
- Ali, S., Yusop, Z., Kaliappan, S.R. & Chin, L. (2020). Dynamic Common Correlated Effects Of Trade Openness, FDI, And Institutional Performance On Environmental Quality: Evidence From OIC Countries. *Environ Sci Pollut Res* 27, 11671–11682. <https://doi.org/10.1007/s11356-020-07768-7>.
- Amin, A., Dogan, E. (2021). The Role Of Economic Policy Uncertainty In The Energy-Environment Nexus For China: Evidence From The Novel Dynamic Simulations Method. *Journal of Environmental Management*, 292, 112865. <https://doi.org/10.1016/j.jenvman.2021.112865>.
- Ansari, M.A., Khan, N.A. & Ganaie, A.A., (2019). Does Foreign Direct Investment Impede Environmental Quality In Asian Countries? A Panel Data Analysis. *OPEC Energy Review*.
- Antweiler, W., Copeland, B. R. & Taylor, M. S. (2001). Is Free Trade Good for the Environment? *American Economic Review*, 91(4): 877-908.
- Ashraf, A., Doytch, N. & Uctum, M. (2021). Foreign Direct Investment And The Environment: Disentangling The Impact Of Greenfield investment And Merger And Acquisition Sales, *Sustainability Accounting, Management and Policy Journal*, 12(1), 51-73. <https://doi.org/10.1108/SAMPJ-04-2019-0184>.
- Aslan, A., Altinoz, B., & Ozsolak, B. (2021). The Link Between Urbanization And Air Pollution In Turkey: Evidence From Dynamic Autoregressive Distributed Lag Simulations. *Environmental Science and Pollution Research*, 28, 52370-52380.
- Baek, J., Cho, Y. & Koo, W. W. (2009). The Environmental Consequences Of Globalization: A Country-Specific Time-Series Analysis, *Ecological Economics*, 68(8–9), 2255-2264, ISSN 0921-8009, <https://doi.org/10.1016/j.ecolecon.2009.02.021>.
- Banerjee, S., & Murshed, M. (2020). Do Emissions Implied In Net Export Validate The Pollution Haven Conjecture? Analysis Of G7 And BRICS Countries. *Int J Sustain Econ* 12(3), 297–319.
- Boulatoff, C. & Jenkins, M. (2010). Long-term Nexus Between Openness, Income, and Environmental Quality. *Int Adv Econ Res*, 16, 410–418. <https://doi.org/10.1007/s11294-010-9283-y>.
- Bulut, U., Ucler, G., & Inglesi-Lotz, R. (2021). Does The Pollution Haven Hypothesis Prevail In Turkey? Empirical Evidence From Nonlinear Smooth Transition Models. *Environmental Science and Pollution Research*, 28, 38563-38572.
- Danish, & Ulucak, R. (2020). Linking Biomass Energy And CO₂ Emissions In China Using Dynamic Autoregressive-Distributed Lag Simulations. *Journal of Cleaner Production*, 250, 119533. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2019.119533>.

- Danish, & Ulucak, R. (2021). Renewable Energy, Technological Innovation And The Environment: A Novel Dynamic Auto-Regressive Distributive Lag Simulation. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 150, 111433. <https://doi.org/10.1016/j.rser.2021.111433>.
- Danish, & Ulucak, R. (2022). Analyzing Energy Innovation-Emissions Nexus In China: A Novel Dynamic Simulation Method. *Energy*, 244(Part B), 123010. <https://doi.org/10.1016/j.energy.2021.123010>.
- Destek, M.A. & Okumus, I. (2019). Does Pollution Haven Hypothesis Hold In Newly Industrialized Countries? Evidence From Ecological Footprint. *Environ Sci Pollut Res*, 26, 23689–23695 . <https://doi.org/10.1007/s11356-019-05614-z>.
- Elliot, G., Rothenberg, T. J., & Stock, J. H., (1996). Efficient Tests for an Autoregressive Unit Root. *Econometrica*, 64, 813-36.
- Golub, S. S., C. Kauffmann & P. Yeres (2011), *Defining And Measuring Green FDI: An Exploratory Review Of Existing Work And Evidence*, OECD Working Papers On International Investment, 2011/02, OECD Publishing. <http://dx.doi.org/10.1787/5kg58j1cvcvk-en>.
- Hair, J., Black, W. C., Babin, B. J. & Anderson, R. E. (2010) *Multivariate Data Analysis* (7th ed.). Upper Saddle River, New Jersey: Pearson Educational International.
- Hdom, H. A. D., & Fuinhas, J. A. (2020). Energy Production And Trade Openness: Assessing Economic Growth, CO₂ Emissions And The Applicability Of The Cointegration Analysis. *Energy Strategy Reviews*, 30, 100488. <https://doi.org/10.1016/j.esr.2020.100488>.
- Huynh, C. M. & Hoang, H. H. (2019). Foreign Direct Investment And Air Pollution In Asian Countries: Does Institutional Quality Matter?, *Applied Economics Letters*, 26:17, 1388-1392, DOI: 10.1080/13504851.2018.1563668.
- International Energy Agency. (2016). World Energy Statistics 2016.
- Islam, M. S., Hossain, M. E., Khan, M. A., Rana, M. J., Ema, N. S., & Bekun, F. V. (2022). Heading Towards Sustainable Environment: Exploring The Dynamic Linkage Among Selected Macroeconomic Variables And Ecological Footprint Using A Novel Dynamic ARDL Simulations Approach. *Environmental Science and Pollution Research*, 29, 22260-22279.
- Jordan, S., & Philips, A. Q. (2018a). Cointegration Testing And Dynamic Simulations Of Autoregressive Distributed Lag Models. *The Stata Journal*, 18(4), 902-923.
- Jordan, S., & Philips, A. Q. (2018b). Dynamic Simulation And Testing For Single-Equation Cointegrating And Stationary Autoregressive Distributed Lag Models. *The R Journal*, 10(2), 469-488.
- Kallner, A. (2018). *Laboratory Statistics* (2nd ed.). Elsevier. <https://doi.org/10.1016/C2017-0-00959-X>.

- Kamal, M.; Usman, M.; Jahanger, A. & Balsalobre-Lorente, D. (2021). Revisiting The Role Of Fiscal Policy, Financial Development, And Foreign Direct Investment In Reducing Environmental Pollution During Globalization Mode: Evidence from Linear and Nonlinear Panel Data Approaches. *Energies*, 14, 6968. <https://doi.org/10.3390/en14216968>.
- Kellenberg, D. K. (2009). An Empirical Investigation Of The Pollution Haven Effect With Strategic Environment And Trade Policy, *Journal of International Economics*, 78(2), 242-255, ISSN 0022-1996, <https://doi.org/10.1016/j.jinteco.2009.04.004>.
- Khan, M. I., Teng, J.-Z., Khan, M. K., Jadoon, A. U., & Khan, M. F. (2021). The Impact Of Oil Prices On Stock Market Development In Pakistan: Evidence With A Novel Dynamic Simulated ARDL Approach. *Resources Policy*, 70, 101899. <https://doi.org/10.1016/j.resourpol.2020.101899>.
- Koksal, C., Cetin, G. (2021). Türkiye’de Kirlilik Yaratan Sektörlerin Dış Ticaretinin Analizi. İktisat Politikası Araştırmaları Dergisi - Journal of Economic Policy Researches, 8(2), 257-275. <https://doi.org/10.26650/JEPR.930212>
- Kripfganz, S., & Schneider, D. C. (2020). Response Surface Regressions For Critical Value Bounds And Approximate P-Values In Equilibrium Correction Models 1. *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 82, 1456-1481.
- Kristjánsdóttir, H., & Óskarsdóttir, S. (2020). EU-Country And Non-EU-Country At The Time Of Crisis: Foreign Direct Investment. *Baltic Journal of Economic Studies*, 6(3), 19-23.
- Le, T. H., Chang, Y. & Park, D. (2016). Trade Openness And Environmental Quality: International Evidence, *Energy Policy*, 92, 45-55, ISSN 0301-4215, <https://doi.org/10.1016/j.enpol.2016.01.030>.
- Liu, J., Qu, J., & Zhao, K. (2019) Is China's Development Conforms To The Environmental Kuznets Curve Hypothesis And The Pollution Haven Hypothesis?, *Journal of Cleaner Production*, 234, 787-796, ISSN 0959-6526, <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2019.06.234>.
- Liu, Y., Sadiq, F., Ali, W. & Kumail, T. (2022). Does Tourism Development, Energy Consumption, Trade Openness And Economic Growth Matters For Ecological Footprint: Testing the Environmental Kuznets Curve and Pollution Haven Hypothesis For Pakistan, *Energy*, 245, 123208, ISSN 0360-5442, <https://doi.org/10.1016/j.energy.2022.123208>.
- Mabey, N. & McNally, R. (1999). *Foreign Direct Investment and the Environment: from Pollution Havens to Sustainable Development*; A WWF-UK Report; World Wildlife Fund: London. UK, 1999.
- Managi, S. & Kumar, S. (2009). Trade-Induced Technological Change: Analyzing Economic And Environmental Outcomes, *Economic Modelling*, 26(3), 721-732, ISSN 0264-9993, <https://doi.org/10.1016/j.econmod.2009.02.002>.

- Mike, F. (2020). Kirlilik Sığınağı Hipotezi Türkiye İçin Geçerli Mi? ARDL Sınır Testi Yaklaşımından Bulgular. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 21(2), 107-121.
- Musah, M., Mensah, I.A., Alfred, M., Mahmood, H., Murshed, M., Omari-Sasu, A. Y., Boateng, F., Nyeadi, J. D. & Coffie, C. P. K (2022). Reinvestigating The Pollution Haven Hypothesis: The Nexus Between Foreign Direct Investments And Environmental Quality İn G-20 Countries. *Environ Sci Pollut Res*, 29, 31330–31347 . <https://doi.org/10.1007/s11356-021-17508-0>.
- Nadeem, A.M., Ali, T., Khan, M.T.I. & Guo, Z. (2020). Relationship Between İnward FDI And Environmental Degradation For Pakistan: An Exploration Of Pollution Haven Hypothesis Through ARDL Approach. *Environ Sci Pollut Res*, 27, 15407–15425 . <https://doi.org/10.1007/s11356-020-08083-x>
- Nathaniel, S., Aguegbah, E., Iheonu, C., Sharma, G. & Shah, M. (2020). Energy Consumption, FDI, And Urbanization Linkage İn Coastal Mediterranean Countries: Re-Assessing The Pollution Haven Hypothesis. *Environ Sci Pollut Res*, 27, 35474–35487. <https://doi.org/10.1007/s11356-020-09521-6>.
- Olasehinde-Williams, G., & Oshodi, A. F. (2021). Global Value Chains And Export Growth İn South Africa: Evidence From Dynamic ARDL Simulations. *Transnational Corporations Review*. <https://doi.org/10.1080/19186444.2021.1959833>.
- Ozcan B. & Ozturk, I. (2019). Renewable Energy Consumption-Economic Growth Nexus İn Emerging Countries: A Bootstrap Panel Causality Test. *Renew Sust Energ Rev*, 104, 30-37.
- Özkan, O. (2021). Döviz Piyasalarının Davranışlarını Açıklamada Etkin Piyasalar Hipotezi İle Adaptif Piyasalar Hipotezinin Karşılaştırılması: BRICS-T Ülkeleri Üzerine Ampirik Bir Çalışma. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, (89), 221-236.
- Pesaran, M. H., Shin, Y., & Smith, R. J. (2001). Bounds Testing Approaches To The Analysis Of Level Relationships. *Journal of Applied Econometrics*, 16(3), 289-326.
- Phillips, P. C. B, & Perron, P. (1988). Testing For A Unit Root İn Time Series Regression. *Biometrika*, 75(2), 335-346.
- Rafindadi AA & Ozturk, I. (2017). Impacts Of Renewable Energy Consumption On The German Economic Growth: Evidence From Combined Cointegration Test. *Renew Sust Energ Rev*, 75, 1130–1141.
- Rehman, M. U. & Rashid, M. (2017). Energy Consumption To Environmental Degradation, The Growth Appetite İn SAARC Nations, *Renewable Energy*, 111, 284-294, ISSN 0960-1481, <https://doi.org/10.1016/j.renene.2017.03.100>.
- Roshan, S. A., Adinehvand, Z. & Sobhani, M. (2021). Foreign Direct İnvestment, Trade Openness, Energy Consumption And CO₂ Emission: Evidence From Iran And Saudi Arabia, *International Journal of Sustainable Economy*, 12(4), 383-402.

- Salehnia, N., Karimi Alavijeh, N. & Salehnia, N. (2020). Testing Porter And Pollution Haven Hypothesis Via Economic Variables And CO₂ Emissions: A Cross-Country Review With Panel Quantile Regression Method. *Environ Sci Pollut Res*, 27, 31527–31542. <https://doi.org/10.1007/s11356-020-09302-1>.
- Sarkodie, S. A. & Strezov, V. (2019). Effect Of Foreign Direct Investments, Economic Development And Energy Consumption On Greenhouse Gas Emissions In Developing Countries, *Science of The Total Environment*, 646, 862-871, ISSN 0048-9697, <https://doi.org/10.1016/j.scitotenv.2018.07.365>.
- Shahabad, R. D., & Balcilar, M. (2022). Modelling The Dynamic Interaction Between Economic Policy Uncertainty And Commodity Prices In India: The Dynamic Autoregressive Distributed Lag Approach. *Mathematics*, 10(10), 1638. <https://doi.org/10.3390/math10101638>.
- Shahbaz, M., Nasreen, S., Abbas, F. & Anis, O. (2015). Does Foreign Direct Investment Impede Environmental Quality In High-, Middle-, And Low-income Countries?, *Energy Economics*, 51, 275-287, ISSN 0140-9883, <https://doi.org/10.1016/j.eneco.2015.06.014>.
- Singhania, M. & Saini, N. (2021). Demystifying Pollution Haven Hypothesis: Role of FDI, *Journal of Business Research*, 123, 516-528, ISSN 0148-2963, <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2020.10.007>.
- Solarin, S. A., Al-Mulali, U., Musah, I. & Ozturk, I. (2017). Investigating The Pollution Haven Hypothesis In Ghana: An Empirical Investigation, *Energy*, 124, 706-719, ISSN 0360-5442, <https://doi.org/10.1016/j.energy.2017.02.089>.
- Sun, C., Zhang, F. & Xu, M. (2017). Investigation Of Pollution Haven Hypothesis For China: An ARDL Approach With Breakpoint Unit Root Tests, *Journal Of Cleaner Production*, 161, 153-164, ISSN 0959-6526, <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2017.05.119>
- Tachie, A.K., Xingle, L., Dauda, L., Mensah, C.N., Appiah-Twum, F. & Mensah, I. A. (2020). .The Influence Of Trade Openness On Environmental Pollution In EU-18 Countries. *Environ Sci Pollut Res*, 27, 35535–35555. <https://doi.org/10.1007/s11356-020-09718-9>.
- Tiba, S. & Belaid, F. (2020). The Pollution Concern In The Era Of Globalization: Do The Contribution Of Foreign Direct Investment And Trade Openness Matter?, *Energy Economics*, 92, 104966, ISSN 0140-9883, <https://doi.org/10.1016/j.eneco.2020.104966>.
- Udeagha, M. C., & Ngepah, N. (2021). Disaggregating The Environmental Effects Of Renewable And Non-Renewable Energy Consumption In South Africa: Fresh Evidence From The Novel Dynamic ARDL Simulations Approach. *Economic Change and Restructuring*. <https://doi.org/10.1007/s10644-021-09368-y>.

- Usman, M., Kousar, R., Makhdom, M.S.A., Yaseen, M. R. & Nadeem, A. M. (2022). Do Financial Development, Economic Growth, Energy Consumption, And Trade Openness Contribute To Increase Carbon Emission İn Pakistan? An Insight Based On ARDL Bound Testing Approach. *Environ Dev Sustain* . <https://doi.org/10.1007/s10668-021-02062-z>.
- Wang, Q. & Wang, L. (2021). How Does Trade Openness Impact Carbon İntensity?, *Journal Of Cleaner Production*, 295, 126370, ISSN 0959-6526, <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2021.126370>.
- Wang S, Wang H, & Sun Q. (2020). The Impact of Foreign Direct Investment on Environmental Pollution in China: Corruption Matters. *Int J Environ Res Public Health*. 17(18), 6477. doi: 10.3390/ijerph17186477.
- Waqih, M. A. U., Bhutto, N. A., Ghumro, N.H., Kumar, S. & Salam, M. A. (2019). Rising environmental degradation and impact of foreign direct investment: An empirical evidence from SAARC region, *Journal of Environmental Management*, Volume 243, Pages 472-480, ISSN 0301-4797, <https://doi.org/10.1016/j.jenvman.2019.05.001>.
- Yao S, Zhang S & Zhang, X. (2019) Renewable Energy, Carbon Emission And Economic Growth: A Revised Environmental Kuznets Curve Perspective. *J Clean Prod*, 235, 1338–1352.
- Yurtkuran, S. (2021). Türkiye’de Kirlilik Sığınağı Hipotezi Geçerli Mi? Fourier Eşbütünleşme Ve Nedensellik Yöntemlerinden Kanıtlar, *Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi*, 13, 61-77.
- Zakari, A., Adedoyin, F.F. & Bekun, F.V. (2021). The Effect Of Energy Consumption On The Environment İn The OECD Countries: Economic Policy Uncertainty Perspectives. *Environ Sci Pollut Res*, 28, 52295–52305 . <https://doi.org/10.1007/s11356-021-14463-8>.
- Zhu,H., Duan, L., Guo, Y. & Yu, K. (2016). The effects of FDI, economic growth and energy consumption on carbon emissions in Asean-5: evidence from panel quantile regression *Econ. Model.*, 58, 237-248.

Energy Consumption, Trade Openness, CO2 Emissions, and the Pollution Haven Hypothesis in Turkey: Evidence from Novel Dynamic ARDL Simulations

Mustafa Necati ÇOBAN

Oktaý ÖZKAN

Extended Abstract

Purpose

The main purpose of this study is to examine the impact of foreign direct investment, energy consumption and trade openness on environmental quality and the validity of the pollution haven hypothesis in Turkey.

Literature

When the relevant literature is examined, it is seen that there are studies investigating the effect of foreign direct investments on environmental degradation indicators within the scope of the pollution haven hypothesis (Shahbaz et al, 2015; Solarin et al, 2017; Ansari et al, 2019; Support and Okumus, 2019; Huynh and Hoang, 2019; Sarkodie and Strezov , 2019; Waqih et al, 2019; Ali et al, 2020; Nathaniel et al, 2020; Salehnia et al, 2020; Tachie et al, 2020; Tiba and Belaid, 2020; Kamal et al, 2021; Roshan et al, 2021; Wang and Wang, 2021; Liu et al, 2022; Musah et al, 2022). In some of these studies, the effect of trade openness on environmental degradation indicators was also investigated (Solarin et al, 2017; Ali et al, 2020; Salehnia et al, 2020; Tachie et al, 2020; Tiba and Belaid, 2020; Kamal et al, 2021; Roshan et al, 2021; Wang and Wang, 2021; Liu et al, 2022), in addition to the effect of foreign direct investments on environmental degradation indicators, the effect of energy consumption on environmental degradation indicators was also analyzed in a certain part (Solarin et al, 2017; Ansari et al, 2019; Support and Okumus, 2019; Sarkodie and Strezov, 2019; Waqih et al, 2019; Nathaniel et al, 2020; Salehnia et al, 2020; Tachie et al, 2020; Roshan et al, 2021; Liu et al, 2022; Musah et al, 2022).

Data

Annual time series data from 1970 to 2020 were used in this study, which was carried out to examine the impact of foreign direct investments, energy consumption and trade openness on environmental quality and the validity of the pollution haven hypothesis in Turkey.

In the study, carbon dioxide (CO₂) emissions for environmental quality (Udeagha and Ngepah, 2021), current US dollar values of net inflows in the balance of payments for foreign direct investments (Kristjánsdóttir and Óskarsdóttir, 2020), per capita energy consumption in kg oil equivalent for energy consumption. (Akdiri et al., 2019) and trade values as a percentage of gross domestic product (Hdom and Fuinhas, 2020) for trade openness.

Methodology

In this study, dynamic autoregressive distributed lag (ARDL) simulation model (Jordan and Philips, 2018), which is a current econometric method, was applied.

Findings

1. Increases (decreases) in foreign direct investments increase (decrease) CO₂ emissions in the short and long term. These findings indicate that increases (decreases) in foreign direct investments worsen (improve) the environmental quality in Turkey.
2. The pollution haven hypothesis, which states that increases (decreases) in foreign direct investments increase (decrease) CO₂ emissions, increase in foreign direct investments will increase the deterioration in environmental quality in these countries, since multinational firms tend to transfer their dirty industries to developing countries (Bulut et al., 2021). It shows that it is valid in Turkey.
3. Increases (decreases) in energy use increase (decrease) CO₂ emissions in the short and long term. These findings show that energy use increases (decreases) have deteriorating (improving) effects on environmental quality in Turkey.
4. Increasing (decreasing) trade openness reduces (increases) CO₂ emissions in the short and long term. These findings reveal that the increase (decrease) in trade openness has a positive (negative) effect on the environmental quality in Turkey.
5. The impact of energy use on environmental quality is greater than foreign direct investment and trade openness.
6. The impact of trade openness on environmental quality is less than foreign direct investment and energy use.

Discussion and Conclusions

As a result of the analysis, it was found that the pollution haven hypothesis is valid for Turkey. Foreign direct investment inflows to Turkey worsen the environmental quality.

In addition to this finding, it has been determined that environmental quality deteriorates as energy use increases. It was concluded that trade openness improves the environmental quality for Turkey. It has been learned that the effect of energy use on environmental quality is greater than the effect of foreign direct investments and trade openness on environmental quality. In addition, it has been determined that the effect of trade

openness on environmental quality is less than the effect of foreign direct investments and energy use on environmental quality.

Based on these results, it can be stated that it is important that Turkey should not allow foreign direct investment inflows to polluting industries. It can be said that Turkey should contribute to environmental sustainability by solidifying its environmental laws towards establishing environmental quality. Apart from this, as the results show, it can be stated that it is important for Turkey to use renewable energy rather than fossil fuels in energy use. It can be stated that Turkey will contribute to its environmental sustainability by adopting green innovations, developing environmentally friendly technologies and, in short, adopting environmental policies.

Fernand Braudel. (2016). Tarih Üzerine Yazılar. (Çev). Mehmet Ali Kılıçbay. Ankara: Doğu Batı Yayınları.

Turgay KAHVECİ¹

Makale Türü

Kitap İncelemesi

Başvuru Tarihi

18.01.2022

Kabul Tarihi

01.03.2022

Fernand Braudel², hem sosyal bilimler içerisinde hem de tekil olarak tarih disiplini üzerinde geniş yankı uyandırmış bir sosyal bilimcidir. Özellikle “II. Felipe Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası” adlı üç ciltlik eseri ve Amerika Birleşik Devletleri’nde John Hopkins Üniversitesi’nde verdiği üç konferansın metin haline getirilmiş formu olan “Kapitalizmin Kısa Tarihi” adlı çalışmasında kapitalizmin kendi tarih perspektifinden gelişim izleğini açıklar. Bu çalışmalarının yanında “Maddi Uygarlık” başlığı taşıyan “Dünyanın Zamanı”, “Mücadele Oyunları”, “Gündelik Hayatın Yapıları” adlı eserleri ile “Uygarlıkların Grameri” gibi çalışmalarıyla birlikte tutarlı ve sistematik bir örüntü içeren ve tarihte “sesi duyulmayan” hikâyesini dert edinen “sosyal tarih” kavrayışını geliştirmiştir. Annales Okulu ekseninde Lucien Febvre ve Marc Bloch’un dahil olduğu çalışma ekolünün devamı olarak nitelendirilebilecek bir disiplinin takipçisi olan Braudel’in “Tarih Üzerine Yazılar” adlı çalışması irdelenirken Annales Ekolü’nün özgünlüğünü de içeren etkileşimin, tarihçinin zihinsel serüveninde büyük payı olduğu görülmektedir. Bu çerçevede dahilinde bu yazıda bahsedilecek olan “Tarih Üzerine Yazılar” adlı üç bölüme ayrılan eserinin ilk bölümünde Braudel, kendi tabiriyle cansız nesnelere

temâs içerisinde usulca dönüşüp değişen “hareketsiz bir tarihi” Akdeniz hayatı üzerinden irdeleyişinden kısaca bahsetmektedir. Akdeniz coğrafyası, bir dip dalga misali devletleri, toplumları ve ekonomileri yönlendiren sosyal tarih mefhumunun başat coğrafi unsuru olarak ele alınmaktadır (s. 23). Yine birinci bölüm içerisinde Braudel,

¹ Doktora öğrencisi, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, tkahveci@ankara.edu.tr ORCID: 0000-0003-1781-8776.

² Braudel, 1902 doğumlu Fransız tarihçidir. 1923 tarihinde Sorbonne Üniversitesi’nden mezun olmuştur. 1937’te Paris’te ve Cezayir’de lise tarih öğretmenliği ve Sao Paolo Üniversitesi’nden öğretim üyeliği yapmıştır. İkinci Dünya Savaşı’nda Almanlara esir düşen Braudel, doktora tezi olan “II. Felipe Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası” (*La Méditerranée et le Monde méditerranéen à l’époque de Philippe II.*) çalışmasını da Lübeck esir kampında yazmıştır. Braudel, 1949’da Collège de France’a seçilmiştir. Annales dergisi etrafında yürütülen tartışmalar Braudel’in tarih üzerine çalışmalarında derin izler bırakmıştır.

tarih biliminin kendi dönemi olan 1950’li yıllar içerisindeki yaklaşımlarına muhalefet sergilemektedir. Tarihin, o güne değin yapılageldiği üzere tek yanlı biçimde, egemen faktörlerle açıklanamayacağını belirtir. Tarihçiye göre ne salt olarak çatışma ya da uyuşma, ne ilerleme veya çöküş, ne ekonomik/toplumsal çöküntü ve sıçramalar tarihi açıklayıcı bir çerçeve sunmazlar. Nüfus artışı, teknik, hatta Leopold Von Ranke’nin tarihin itici gücü olarak sunduğu ruhanilik dahil hiçbir tekçi açıklama şablonu geçerli olamaz (s. 32).

İkinci bölümde Braudel, tarihe yaklaşımını detaylı olarak serimler. Braudel’in tarih görüşü, tarihi parçalara ayıran bir yöntemi içermesi açısından özgündür. Kendi ifadeleriyle, “*İnsanlar tarih yapar. Hayır, tarih de insanları yapar ve onların kaderlerini biçimlendirir, yaparı belirsiz olan, derin ve çoğu zaman sessiz olan bu tarihin belirsiz fakat muazzam alanına yaklaşma zamanı gelmiştir*” der. (s. 31). İfade ettiği bu “muazzam alana yaklaşma” yönteminde tarihsel zamanı “coğrafi zaman”, “toplumsal zaman” ve “bireysel zaman” olarak ayırır. Bu ayırım dahilinde coğrafi zaman, Braudel’in “uzun süre” (*longue durée*) dediği parçaya denk düşmektedir. Bu noktada “uzun süre” kavramsallaştırmasını anlamak için Braudel açısından zamanın farklı hızlarda hareket eden parçaları içerdiğini söylemek gerekmektedir. Braudel’in tarihsel zamanları kategorize edişindeki bu tasarım, süreyi ele alış biçimi ile ilgilidir. Braudel ilk olarak bir anda gerçekleşen ve parlayıp sönen, patlamalı olayların bir arada bulunduğu olaysal tarihi (*l’histoire événementielle*) betimler. Binevi tarihin yüzeyindeki ani oluşum ve transferleri içeren ve zamanı oldukça hızlı ilerliyormuşçasına gösteren olaysal tarih bir mikro-tarihtir. İkincil olarak konjonktürel tarih (*l’histoire conjoncturelle*) adını verdiği ve 25 ilâ 50 yıllık zaman dilimlerini kapsayan tarihsel form ele alınır. Daha çok iktisadi açıdan üretim ilişkileri temelinde gerçekleşen değişim biçimlerini içeren, maddi hayat temelli ve Braudel’in “ekonomik devreler” ve “ara devreler” diye adlandırdığı bu yaklaşım biçimine Ernest Labrousse’nin yapı-ara devre bunalımına ilişkin incelemeleri de örnek gösterilmektedir. Konjonktürel tarihin de ötesinde ise Braudel’in yapısal tarih (*longue durée*) adını verdiği ve çok geniş bir zaman dilimini içeren tarihsel kategori yer almaktadır. Braudel’in çalışmalarını ana eksenine oturttuğu uzun süre, değişen fenomenlerin arkasında hiç değişmezmiş gibi görünendeki değişimi inceleyen işte bu yapısal tarihtir. Yalnızca değişene odaklı yüzeysel fragmanların ötesinde biteviye durağan işleyişin ve süreçlerin analizine yönelen yapısal tarih, kendini statik olarak dışı vuran fakat dinamik bir karakteri içerimler. (s. 121). Yapılar Braudel’e göre tarihe hükmetmekte, sabit değerler haline gelmektedirler.

Bu bağlamda zihniyetlerin açığa çıkarılmasını amaçlayan yapısal tarih içerisinde tekil olayların kendinden menkûl değerleri dışarıda bırakılmakla birlikte tüm tekil olaylar yapı ile kurdukları ilişki örüntüsü bağlamında tarihe mündemictirler. Nitekim Braudel’in bu kategorizasyonda çubuğu yapısal tarihten yana büküğü görülmektedir.

Article Type
Book Review
Application Date
18.01.2022
Acceptance Date
01.03.2022

Braudel tarihi süreler olarak bölüp inceleme nesnelere olarak farklı niteliklerle işaretlerken şimdiye de tarih kavramsallaştırmasından çıkarmaz. Geçmiş ile şimdi arasında sürekli devam eden bir salınım mevcuttur. Tarih, geçmiş denilen şu muazzam alandaki orkestradır ve bu tür bir orkestra içerisinde hiçbir ses diğerini bastırmaz. Böylece geçmiş, kapısını güncelle açarken “sürenin diyalektiği” bugün ve geçmiş arasındaki sentezin ürünü olarak fenomenal hale gelir. (s. 113-114). Ayrıca tarihsel zaman dilimleri arasındaki çelişkilerin sürekliliği diyalektik formun doğasını işler kılmaktadır.

Braudel, bir silüet olarak beliren ve yapının uzun erimli dönüşümlere açık dinginliğini akamete uğratamayan olaysal tarihin edimsel alanını elimine ederek yapısal tarihe yoğunlaşırken belirli modeller kullanmanın gerekliliğini ifade eder. Braudel’in çok net şekilde ifadelendirdiği üzere “*Model tarihin gürül gürül akan sularında ortaya çıkmış bir zanaatkâr aletidir.*” (s. 116). Bizi kuşatan yapıları faş edebilmenin yolu modeller inşa etmekten geçmektedir.

Model oluşturmanın yanında tarih alanında çalışma yapmak için bazı hatlar çizmenin de gerekli olduğunu belirtmektedir. Braudel bu hususta, “matematikselleştirme”, “mekâna indirgeme” ve “uzun süre” adı taşıyan üç hat çizer. İlk olarak matematik, Braudel’in tarih biliminde merkezi bir önem atfettiği kavramsallaştırma olarak öne çıkar. İstatistiki verilere³ çok önem veren Braudel, Akdeniz dünyası üzerine yaptığı araştırmalarda nicel verilere bol bol yer vermiştir. Mekâna indirgeme, bir diğer önem atfeden hattı ifade eder ki bu coğrafyadır.⁴ Mekân bir kültürel alandır ve Braudel açısından tarihin öznesi olan uygarlıkların coğrafya ile ayrılmaz bir bütünlük içerisinde değerlendirilmeleri gerekmektedir. Daha önce de ifadelendirildiği üzere “uzun süre” de son hat çizgisi olarak görünmektedir. Braudel’in tarih görüşünde bu üç unsur tarih çalışmalarında yapıyı incelerken birbirinden ayrılmaz parça bütün ilişkisini oluşturmaktadırlar. Dolayısıyla oldukça analitik bir yaklaşımı beraberinde getiren Braudel’in tarih bilimini ele alışındaki sistematigi, interdisipliner bir metodolojiye doğru da kendini açmak durumundadır.

Bu bağlamda Braudel tarihi, farklı disiplinlerin birbirleriyle konuştuğu, disiplinlerin dirsek temasının tarihi bütüncül bir kavrayışla ele alabilmenin temeli olduğu bir düşünüm içerisinde kavrar. Tarih, insan bilimlerinin her kesimiyle fakat en çok da coğrafya ile diyalog

³ 14. yüzyıl Ortaçağının veba salgını bu minvalde değerli bir örnek olacaktır. Avrupa nüfusunun yarısını kıran veba ve ardından büyük bir sıçrama yaşayan Kıta Avrupası örneği açısından nüfustaki ani kırılmaları gösteren istatistik bilimi, tarihsel akışa, nüfusla bağıntısı ekseninde dahil olabilmektedir. Nitekim Braudel’e göre 1347-1351 yılları arasında Avrupa’yı kasıp kavuran kara ölümün yarattığı nüfustaki dramatik azalma 1450’den itibaren süratle artmış, 18. yüzyıla değin nüfus ara vermeksizin yükselmiştir. (2000, s. 26). Böylelikle tarihin her daim nüfusbilim ve istatistik dahil diğer bilim dallarıyla koordinasyon içerisinde olduğu görülebilir. Detaylı bilgi için bkz. Fernand Braudel (2000). *Medeniyet ve Kapitalizm*. (Çev.) Mustafa Özel. İstanbul: İz Yayıncılık.

⁴ Coğrafyanın tarihin etkin unsuru olmasına klasik örneklerden biri Jared Diamond’ın “Tüfek, Mikrop ve Çelik” adlı kanonik çalışması gösterilebilir. Diamond, modern olanla ilkel toplum yapısı arasındaki farkın temel motivasyonunu belirleyen unsuru sorgulamıştır. Mezopotamya ve özellikle “Bereketli Hilal” adı verilen bölgeyi kapsayan Anadolu coğrafyasının bir bölümünde coğrafyadan neşet eden farkların bu bölgedeki toplulukları Afrika gibi diğer bölgelerden pozitif ayırdığını ifade etmektedir. Bkz. Jared Diamond (1997). *Tüfek, Mikrop ve Çelik*. (Çev.) Ülker İnce. İstanbul: Pegasus Yayınları.

kurmak durumundadır. (s. 300-301). Sosyoloji, iktisat, istatistik gibi farklı sosyal bilim dalları arasında parçalı ve heterojen verilerin disiplinler arası bir yöntembilim üzerinden tarihin kalbine yerleştirildiği bir uslamlamayı takip etmektedir.

Bu noktada özellikle beşeri coğrafya, mekân, kültür ve uygarlık arasında (ki tarih ve uygarlık Braudel için bir ve aynıdır) ele alınması gereken en temel dallardan biridir. Coğrafya her şeyden önce olaysal ve konjonktürel zamanı dışlarken mekâna dair sorular için uygun ortam yaratır. Böylece değişmez gibi görünen yapısal tarihin inceleme alanı için bulunmaz bir alet çantası olarak belirir. Coğrafyadaki değişim ve dönüşümler iktisadi değişim ve dönüşümler içerisinde etkili olduğu için çalışmanın zorunlu olarak disiplinleri kat eden bir formülasyonda yoğunlaşması gerekmektedir.

Coğrafi tarih, uzun süreyi içeren aşılabilir bir ufuk olması hasebiyle tam da Braudel'in yapısal tarih kavramsallaştırmasıyla örtüşür. İklim ve bitki örtüsünden denizlerin durumuna ve dahi dağlara bakmak yapısal tarihin etken faili olan uygarlıkları takip edebilmek hususunda belirli öncüller teşkil ederler. Her ne kadar coğrafi etken geleneksel tarih çalışmalarının perspektifinde de gözden çıkarılmasa da Braudel için başat faktör olarak coğrafya başlı başına bir ilgi alanıdır. Aynı şekilde coğrafi konum ile bağıntılı biçimde nüfusbilim de tarihin alanı içerisine girer. Öyle ki nüfusbilim coğrafyadaki değişimlerden de etkilenmesi bağlamında zaten sürece içkindir. Tarım ve ticaretten sanayiye, gündelik yaşamın incelenmesinden nüfusun istatistiğine kadar geniş ölçekli disiplinler arası bir çerçeve belirlenir. Bu düzeyde kuşkusuz antropoloji de yerini alır. Öyle ki Braudel'e göre "antropoloji tarihle aynı zihinsel maceranın içindedir." (s. 67). Antropoloji, evlerin mimarisi, biçimi ve malzemesi, mutfak malzemelerinden evlerin perdelerine kadar az çok tutarlı ve belirli bir yönelim, teknik, bir inanç biçimi, bir sevme biçimi ve matbaa, kağıt, pusula, konuşulan lehçeler veya lehçe grupları gibi bir kültür örüntüsündeki tüm envanterleri toplayıp tarihin yolunu açan bir disiplin olarak tarih biliminin için bileşenidir. Kültürel ve sosyal antropoloji, sıradan insan tekinin yaşam kültürünün tüm detaylarına inerek Braudel'in sosyal tarihçiliğinin vaaz ettiği aşağıdan tarih (*history from below*) fikriyatını da destekler. Üstelik kültürel alan, antropologların düşündüğünden daha fazla coğrafya alanına aittir. Böylece Braudel, zamansal bir süreklilikten mekânsal bir tutarlılığa doğru genişleyen şeye bizatihi uygarlık veya kültür adı vermektedir.⁵ (s. 295-296).

Kitabın üçüncü ve son bölümünde uygarlık ve kültür tartışması yürütülür. Tarihçiye göre uygarlıklar, tam da coğrafi tarihin içerdiği biçimde çok uzun erimli ve derinlikli biçimde doğup, gelişip ortadan kalkmakta ve yeniden canlanmaktadır. Uygarlık, kelime anlamı olarak barbarlığın karşısında yer almaktadır ve zorunlu olarak kentleşmeyi beraberinde getirmektedir. 1850'lere doğru uygarlık ve Braudel'in ifadesiyle "aynı zamanda kültür" tekilden çoğula geçerek Avrupa'nın tümünde yaygınlaşmıştır (s. 265-267). Üçüncü bölümde

⁵ Braudel kitapta kimi yerlerde uygarlık veya kültür diye türdeş bir kullanımı tercih ederken kimi yerlerde kültürü uygarlığın altına yerleştiriyor. Örneğin çok büyük uygarlıkları *major civilization* ifadesiyle aktarıırken ardından daha küçük uygarlıklara ikincil uygarlıklar adını veriyor, son olarak da bazı nüanslarla birlikte ancak "kültür" adını hak edebilecek en küçükleri olduğunu belirtiyor. (s. 290).

Braudel'in ağırlık verdiği bir diğer tema, tarih ile şimdiki zaman arasında kurulan ilişkidir. Tam da bu hususta Braudel, Oswald Spengler ve Arnold Joseph Tonybee'yi ele alarak eleştirmektedir. Bu iki tarihçinin döngüsel tarih anlayışını eleştiren Braudel, eleştirilerinin sebebi olarak Spengler ve Tonybee'deki insanlığın eski, aşınmış aşamalarına inatla takılı kalmış olma durumunu göstermektedir. Braudel'e göre bugünün uygarlıklarının tıpkı İnkalar'ın seyrettiği merhaleleri dolaysızca izlemekte olduğu savı, en çok vurgu yaptığı disiplinler arası (coğrafya, nüfusbilim, istatistik, antropoloji, sosyoloji) paralyze etmektedir. Braudel bu yaklaşımı, ne teknik, ne iktisat ne de nüfusun uygarlıkla bir işinin olmadığını baştan kabul etmiş olmak anlamına gelecek bir tarih kavrayışına sahip olmakla eleştirmektedir. (s. 313).

Son olarak interdisipliner yaklaşım içerisinde sosyolojiye özel bir alan açmak gerekmektedir. Braudel, felsefe tarihçisi Emile Bréhier'den aktararak verdiği örnekte sosyolojinin odağını geçmişte tekrarlanan şeylere çevirdiğini belirtmektedir. Aynı şekilde bahsi geçen "sürenin diyalektiği" yaklaşımı, yani geçmiş ile bugünün sentezi noktasında sosyoloji de tarih ile benzer bir yöntem bilim içerir. (s. 109). Tüm bunlarla birlikte Braudel, olaysal tarih, konjonktürel tarih ve yapısal tarih olarak ayırdığı üçlü sınıflandırma dahilinde henüz sosyolojinin de tam anlamıyla bu üç tarihsel düzey dizisi ile temasa geçmediğini belirtmektedir. (s. 120).

Ezcümle, incelenen "Tarih Üzerine Yazılar" adlı Braudel'in özgün tarih kavrayışını inceleyen derli toplu bir çalışma olması anlamında da aydınlatıcı olan eser, geleneksel anlatı tarihçiliğini akamete uğratması açısından oldukça değerlidir. Kitapta, Braudel'in tarihi, sınırları kalın çizgilerle belirlenmiş ve metodolojik açıdan da bugüne kadar yerleşikleşmiş bir sosyal bilim dalı olarak görmediği açıkça belirtilmektedir. Gerçekten de Annales ekolünün disiplin içerisinde açtığı ufuk, farklı disiplinler alanların oydaştığı katılımcı bir "gelişmeye teşne tarih" bilimini imlemektedir. Ne var ki belirli konuların altının çizilmesi de gerekmektedir. Tarih bilimi disiplinlerin bir yoğunlaşması olarak sunulsa da sınırsızca açık değildir. Böylesi savrulgan bir artikülasyon tarihin diğer bilim dallarından yararlanması bir kenara dengesiz ve yörüngesinden şaşmış bir karmaşaya neden olma tehlikesi taşıyabilir. Diğer disiplinleri "tarih içerisine yedirmek" ile onları, "tarihi oluşturan ontolojinin bizatihi kendisi yapmak" arasında hiç kuşkusuz farklar mevcuttur. Bu hususta çizgileri hiç de kalın olmayan fakat çizilmiş de olan belirli sınırlılıkların korunması önemli görünmektedir.

İkincil olarak Braudel çokça, özneleri yapılar içinde boğan (Marksist kuram içerisinden teorik bağlamda Louis Althusser'in maruz kaldığı eleştirilere benzer biçimde) ve iradiliği ortadan kaldıran bir tarihsel düşünüm geliştirmiş olmakla eleştirilmektedir. Gerçekten de özneyi, hareketi içinde tarihin failliğinden (*agency*) kovduğunuzda ihtişamlı kuvvetiyle insan ömrüne sığmaz uzunluktaki dönemler boyunca değişen/dönüşen kütleler olarak salt baskın "yapı" lar söz konusu olmaktadır. Bir karşılaştırma üzerinden anlatmak gerekirse, kurgusal tarih yaklaşımında Hegel'in kendini tarihte açılmayan tinin, kendinde ve kendi için bir momentte kendi "ratio" suna döndüğü ve tarihin ereksel nihyeti bağlamında "tinin kurnazlığı" adı altında bir tür öznelliğe tarihsel bir alan açılmaktadır. Her ne kadar bu durum Hegel felsefesinde tinin kendi kurnazlığıyla tarihi özgürlüğe doğru yönlendirmesini içeriyorsa da Napolyon Bonapart, Büyük İskender gibi tarihte çığır açan isimlerin "tin kurnazlığı"

bağlamında bile olsa iradi bir değiş(tir)me gücüne haiz oldukları düşünöldüğünde, özne mefhumu açısından Hegel'in spekülâtif tarih felsefesi içerisinde dahi bir fail olarak büyük isimlere açılan bu parantezin, aşağıdan tarih yazımıyla doğrudan insan deneyimini konu edinen Braudel'in yapısal tarihinde açılmıyor oluşu bir eleştiri noktası olarak düşünölmeye açıktır. Tüm bunların yanında Braudel, anlatı tarihçiliğinin altını oymak uğrunda yapılarla gömölü tarihin hangi düzeyine politik tarihi yerleştirmiştir sorusu da önemli bir diğeri soru olarak karşımıza çıkmaktadır. Pek çok insan biliminin dahil olduğu bu disiplinler arası tarih bilimine politik tarihin neden dahil ol(a)madığı, siyaset biliminin bu tarihsel tasarımın neresinde yer aldığı veya alabileceği hem sorguya hem de eleştiriye açık bir alan oluşturmaktadır. Son olarak, sosyal tarih yaklaşımı bakımından kayda değer bir unsur olsa da coğrafyayı, iklimi, bitki örtüsü gibi doğal/coğrafi bileşenleri de işin içine baskın biçimde dahil etmenin, coğrafi bir determinizme sebebiyet verebilecek denli yoğun bir etki yaratıp yaratmayacağı ve bu bileşenlerin etkisinin ne derece güçlü olduğuna dair bir kıstasın sözü konusu yöntemsel yaklaşımda çok açık olmaması, hem nesnel/mutlak determinist bir görüntü sunmakta hem de öznel/iradî imkanları mümkün mertebe dışlayarak tarihsel yaklaşımın zaaflarını ortaya çıkarmaktadır.

Naci Tolga Saruç. (2015). Obezite Ekonomisi. Ankara: Seçkin Yayıncılık.

Ali EROL¹

Makale Türü

Kitap İncelemesi

Başvuru Tarihi

24.01.2022

Kabul Tarihi

08.04.2022

Prof. Dr. Naci Tolga Saruç tarafından yazılan “*Obezite Ekonomisi*” adlı kitapta, temelinde bir vergi politikası aracı olan obezite vergisi Türkiye’de gerekli olup olmadığı ve uygulanması halinde vergi sistemindeki yeri ve önemi incelenmiştir.

Kitabın ilk cümlesinde, “*eski çağlarda obez olmak zenginliğin ve gücün bir göstergesi olarak kabul edilirken; günümüz modern ekonomilerin en büyük sağlık sorunlarından bir tanesi olmuştur*” şeklinde ifade edildiği üzere obezite, günümüz dünyasının en önemli sorunlarından biridir. Bu sorun, sadece gelişmiş ülkelerin sorunu olmayıp, Türkiye, Meksika, Brezilya gibi gelişmekte olan ülkelerde de önemli boyutlara ulaşmıştır. Kötü beslenme alışkanlıkları, yaşam biçiminin değişikliği, teknolojik ilerlemeler ve ülkelerin refah artışları, insan vücudunda yağ miktarının artmasına, diğer bir ifadeyle insanların obez olmasına yol açmıştır.

“Obezite Ekonomisi” adlı kitap dört bölümden oluşmaktadır. Kitabın “*Obezite Sıklığı, Maliyetler*” başlıklı ilk bölümünde, obezitenin dünyada yaygın olduğu ve giderek daha da yaygınlaşacağı vurgulanmıştır. Yapılan tahminlere göre, günümüzde dünya genelinde 3 milyar insanın obezdir. Bu önemli

sağlık sorununun ekonomik nedenleri ve maliyetleri de yine bu bölümde ayrıntılı bir şekilde anlatılmıştır.

Nüfusuna oranla en fazla obez insan Amerika Birleşik Devletleri’nde bulunmaktadır. Türkiye ise, en yüksek ilk on ülke arasında yer almaktadır. Türkiye özelinde bakıldığında kadınların erkeklerden daha yüksek oranda obez olduğu ve toplam nüfusun yaklaşık %20’sinin obez olduğu tespit edilmiştir. Türkiye’nin obezite profili detaylı şekilde incelendiğinde, erkeklerde 45-54 yaş grubu, kadınlarda ise 55-64 yaş grubunda nüfus bazında obez oranı en yüksek seviyelerdedir. Bölgesel olarak Türkiye incelendiğinde ise Doğu Karadeniz, Batı Karadeniz ve Batı Marmara bölgeleri ilk üç sırada yer

¹ Dr. Öğretim Üyesi, Kırklareli Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Maliye Bölümü, ali.erol@klu.edu.tr, ORCID:0000-0002-8273-9444

almaktadır. Yine kırsal kesimde yer alan obez oranının, kentsel bölgedeki obez oranından yüksek olduğu tespit edilmiştir.

Hem Türkiye’de hem de dünyada obez oranlarının yüksek olmasının nedenleri kitapta önem sırasına göre on dört madde halinde sayılmıştır;

- Genetik yapı
- Biyolojik nedenler
- Rasyonel bağımlılık
- Gıdalardan elde edilen fayda
- Uzun dönem ve kısa dönemli uyumsuzluklar
- Bilgilendirme ve eğitim
- Çalışan anne
- Göreceli fiyatlar ve gelir
- Şehirleşme
- Teknolojik gelişmeler
- Zaman tercihleri
- Yoksulluk
- Bilgi eksikliği ve asimetrik bilgi
- İşaret olarak kilo

Article Type

Book Review

Application Date

24.01.2022

Acceptance Date

08.04.2022

Eserin en önemli bölümünü oluşturan ikinci kısım “*Kamu Politikaları*” adını taşımaktadır. Bu bölümde yazar Saruç, devletin ekonomiye müdahalesini gerekçelendirdikten sonra obezite sorununa maliye politikası araçları ile nasıl çözüm getirilebileceğini tartışmıştır. Bu araçlardan en önemlisi olarak görülen ve çeşitli ülkelerde uygulanmakta olan obezite vergisinin uygulamaları üzerinde durmuştur. Dünyada obezite vergisini uygulayan ülkeler; ABD, Macaristan, Norveç, Fransa, Danimarka, Avustralya ve Finlandiya’dır. Bu ülkelerde %1-10 arasında değişen bir oranda veya 1 avroya kadar değişen spesifik vergiler alınmaktadır.

Yazar, Türkiye’de benzer bir vergileme olması durumunda toplumun bu yeni vergiyi kabul edip etmemesi üzerine görüşler bildirmiştir. Bu vergilemenin küçük çocuklar ve okul çağındaki çocukların tükettikleri yiyecekler üzerinde olması gerektiği toplum tarafından kabul görmektedir. Yazar Saruç’a göre, sigara üzerinden alınan vergiler ile karşılaştırıldığında obezite vergilerine ilişkin toplumun kabul seviyesi çok düşük kalmaktadır. Bunun temel nedeni ise kalori seviyesi yüksek veya düşük olsun bir yiyecek veya içecekten fazladan bir vergi alınması, toplum tarafından kabul görmemektedir. Ayrıca vergi tekniği bakımından da obezite vergilerinin uygulanmasında güçlükler yaşanabileceği öngörülmektedir. Obezite için tetikleyici unsurlar olan yüksek oranda yağ, şeker ve tuz içeren sayısız ürün satılmaktadır. Bunların hepsinin takip edilmesi, kalori büyüklüğüne göre farklı oranlarda obezite vergisine tabi tutulması pratikte pek mümkün olmayacaktır.

Vergi sistemine eklenecek bir obezite vergisinin etkin olabilmesmesi için olumlu ve olumsuz yanlarının bilinmesi gerekmektedir. Yazar Saruç’a göre, obezite vergisinin avantajları şu şekildedir:

- Obezitenin dışsal maliyetini içselleştirerek ekonomide etkinliğe fayda sağlayacaktır. Obezitenin neden olduğu doğrudan ve dolaylı maliyetler vergi ile içselleştirilecektir.
- Obezite vergileri, sağlıklı yiyecekler ile sağlıksız yiyecekleri ayıracaktır. Böylece bireyler vergi yükünü de düşünerek daha çok sağlıklı yiyeceklere yönelecektir.
- Kamuya yeni bir gelir kaynağı olacaktır.

Obezite vergisinin dezavantajları ise şu şekilde sıralanmıştır;

- Devletin, bireylerin ne yiyip ne içeceğine müdahale edecek olması insan haklarına aykırı bir karar olacağı görüşü hakimdir.
- Obez olanlar genç yaşta ölmektedir. Bu kişiler ödedikleri sağlık sigorta primlerinin büyük bir kısmını erken ölüm nedeniyle alamazlar. Bu nedenle obezitenin dışsal maliyetinin tahmin edildiği kadar çok olmadığı kabul edilmektedir.
- Obezite vergisinin uyum maliyeti çok yüksektir. Hangi üründen ne kadar veya hangi oranda vergi alınacağı doğru şekilde hesaplanamayacaktır.
- Obezite vergisinin uygulandığı ülkelerde kola ve cips gibi ürünlerin tüketiminin azalmadığı görülmektedir.
- Son olarak obezite vergisinin uygulandığı mallarda kaçakçılık ve sahte üretim faaliyetlerinin artması toplum sağlığını daha kötü bir şekilde etkileyecektir.

Kitabın üçüncü bölümünde bir anket çalışması yer almaktadır. Anket çalışmasının adı, “*Sağlık Profesyonellerince Obezite Vergisi ve Bazı Kamu Politikalarının Kabul Edilebilirliği ve Algılanan Etkinliği*”dir. Bu anket çalışması yedi sorudan oluşmaktadır. 262 kişilik sağlık çalışanları evreninde yüz yüze yapılan bu anket çalışmasında, fastfood, kola, cips gibi yüksek kalorili yiyecekler üzerinden obezite vergisinin alınması yönünde yüksek tercih görülmüştür.

Anketin ilk sorusunda katılımcıların %60’ı obezite vergisinin uygulanmasına destek vermiştir. İkinci soruda uygulanacak bir obezite vergisinin, obez oranını düşürmede etkili olacağı görüşünde olanların oranı %36,3 çıkmıştır. Üçüncü soruda, obezite ile mücadelede en etkili yolun ne olduğu sorulmuş ve katılımcıların %53,2’si eğitim cevabını vermiştir. Dördüncü soruda sağlıksız ürünlerde obezite vergisinin uygulanmasının adil olduğunu düşünenlerin oranı %46,2 çıkmıştır. Beşinci soruda, obezite vergisinden elde edilecek gelirlerin, obezite ile mücadelede kullanılması görüşünde olanlar %68,9 oranındadır. Altıncı soruda ideal bir obezite vergisi oranı sorulmuştur ve katılımcıların geneli %0 ve %10 oranlarına ağırlık vermiştir. Anketin son sorusunda ise, hangi ürünlerden obezite vergisi alınması gerektiği sorulmuştur. Katılımcılar en çok fastfood, kola ve cips cevaplarını vermişlerdir.

Kitabın son ve dördüncü bölümü “*Sonuç*” adını taşımaktadır. Bu bölümde yazar, kişilerin fayda-maliyet analizi yaparak obez olmayı tercih edeceklerini savunmaktadır. Yapılan literatür taramasının, anket çalışmasının ve vurgulanan öngörüler doğrultusunda yazarın bu görüşüne katılmamak mümkün değildir. Ancak yetişkin obezitenin aksine çocuklarda görülen obezitenin mutlaka devlet müdahalesi ile azaltılması veya giderilmesinin önemi vurgulanmaktadır. Yazar, obezite ile mücadeleyi sigara ile mücadeleye benzetmiştir. Türkiye çeşitli yasaklamalar, cezalar ve teşviklerle sigara ile mücadelede önemli başarılar elde etmiştir. Benzer araçların kullanılmasıyla beraber obezitede de başarı sağlanacağı görülmektedir.

Kitapta kullanılan kaynakça incelendiğinde, kitabın hazırlanma sürecinde literatüre hâkim olduğu gözlemlenmektedir. Eserde kullanılan kaynakların neredeyse tamamının yabancı olması eserin niteliğini artıran bir diğere detay olmasının yanında güncel literatürün takip edildiğinin de bir göstergesidir. Bunun yanında yabancı literatürden bu denli fazla çalışma örneklerinin olması Türkiye’de bu alanda çalışma sayısının azlığını da hatırlatan bir husus olduğu belirtilmelidir. Son olarak kitabın sonunda hazırlanmış olan kavram dizini okuyuculara ulaşmak istedikleri kavramlara en kısa sürede ulaşmalarını sağlaması bakımından faydalı olmuştur.

Obezite, başta kişinin kendisi olmak üzere toplum sağlığını olumsuz yönde etkileyen çağımızın en önemli sağlık sorunlarından bir tanesi haline gelmesinin yanında doğrudan ve dolaylı olmak üzere kişi ve ülke ekonomisine de birçok maliyet yüklemektedir. Bunlar, ölüm maliyeti, hastalık maliyeti, zaman maliyeti, tedavi ve bakım maliyeti, eğitim maliyeti, işe gelememe maliyeti şeklinde çoğaltılabilir. Bu maliyetler göz önüne alındığında yazar Saruç’un değindiği üzere, sigara da olduğu gibi kamunun cebri araçları kullanması gerekmektedir. Bu araçlardan en etkini obezite vergisidir.

Kişilerin fayda ve maliyet analizi sonucunda obez olma haklarının olduğu düşüncesinde olmakla birlikte Türk vergi sistemine harcamalar üzerinden alınan vergilerin bir üyesi olacak obezite vergisinin eklenmesi yararlı olacaktır. Saruç tarafından değinildiği üzere, obezite birçok maliyeti de beraberinde getirmektedir. Kamunun bu maliyetleri azaltacak cezalandırma veya vergileme yapması uygun olacaktır. Nasıl ki trafikte hız yapmanın, emniyet kemeri takmamanın bir yaptırımı varsa, sağlıksız beslenmenin bir nebze önüne geçilmesini sağlayacak bir vergilemenin verginin hem mali hem de mali olmayan amacına hizmet edeceği öngörülebilir bir gerçektir.

Son olarak verginin unsurlarından bir tanesi karşılıksız olmalarıdır. Diğere bir ifadeyle, bir konu üzerinden toplanan vergi spesifik bir harcama için kullanılamaz. Örneğin; obezite vergisinden elde edilecek vergi geliri, sadece ve doğrudan obezite ile mücadelede kullanılamayacaktır. Bu sebeple Türkiye’de uygulanacak bir obezite vergisinden elde edilen vergi geliri diğere vergilerde olduğu gibi Hazineye aktarılacak ve oradaki havuzdan gerek görüldüğü harcamalara tahsis edilecektir.